

Det 20. århundredes økonomiske karakteristika og det 21.s horoskop

Niels Kærgård

Institut for Økonomi, Skov og Landskab, KVL

SUMMARY: The article discusses the trends which characterised the Danish economy in the 20th century. It is shown how the labour force switched from agriculture to urban production, and later to the private service sector and to the public sector. It is further demonstrated that a major trend was a switch from labour-intensive activities to capital investment and high technology. The trends seen during the century are compared with L.V. Birck's forecast made in 1900. It is argued that a continued real growth of around 2 per cent is likely to continue in the 21st century. However, a serious problem for the unskilled section of the labour force may be a bias towards skilled labour in the production sector.

1. Indledning

I Nationaløkonomisk Tidsskrift fra år 1900 skrev L.V. Birck en artikel med titlen »Det 19. Aarhundredes økonomiske Karakteristika og det 20des Horoskop«; han gav sin artikel undertitlen »Bourgeoisiets Epoke«. Det er selvfølgelig også fristende at tænke på de lange linier i forbindelse med et århundredskifte, men i relation til et sådant projekt er det nok allerførst vigtigt at gøre sig klart, at det er talmagi. Historiske perioder følger ikke de runde årstal, og de er ikke 25, 50 eller 100 år lange. Det 20. århundrede er heller ikke en naturlig historisk periode. Den naturlige historiske periode er langt snarere 1914-1989. I 1914 sluttede den »klassiske« økonomiske periode med guldfod, frie kapitalbevægelser, en vis frihandel og beskedne offentlige reguleringer. Et karakteristisk træk ved det meste af det 20. århundrede var en til tider ret aggressiv konkurrence mellem to systemer, det kapitalistisk-markedsøkonomiske og det kommunistisk-planøkonomiske. Denne konkurrence sluttede med Sovjetunionens sammenbrud i 1989.

Nogen vil givetvis indvende, at både 1914 og 1989 er årstal fra den politiske historie, og denne artikel skulle jo handle om økonomi. Men økonomi og politik hænger sammen som ærtehalv. De lader sig ikke ruske fra hinanden, selv om vore dages specialiserede fagvidenskaber forsøger. Også den økonomiske historie var præget af to økonomiske blokke, og den fagøkonomiske debat var i lange perioder (her i landet specielt i 1930'erne og 1970'erne) præget af diskussioner om, hvorvidt en marxistisk eller en liberalistisk model var den mest rationelle.

Tabel 1. De erhvervsaktive i folketællingerne fordelt på erhverv, procent.

	Landbrug mv.	Industri, Håndværk m.v.	Service, Handel Transport m.v.	I alt
1911	39,9	26,5	33,6	100
1930	32,8	27,7	39,5	100
1950	25,3	33,7	40,9	100
1970	10,9	38,7	50,4	100

Kilde: Christensen og Estrup (1979).

Tabel 2. De beskæftigedes fordeling i 1998.

	1000 personer	Pct.
Fremstillingserhverv (inkl. Bygge og anlæg)	541	20,0
Privat service m.v.	1349	50,0
Offentlig ansatte	811	30,0
Beskæftigelse i alt	2700	100

Kilde: Det økonomiske Råds formandskab (1999, s. 67).

Men som sagt kan et århundredskifte ikke desto mindre være en god anledning til at tænke lidt over de lange linier.

2. Erhvervsstrukturen

Skal man beskrive erhvervsudviklingen i det 20. århundrede i få sætninger, er det mest slående vel landbrugets fald fra at være det dominerende hovederhverv med en beskæftigelse på over 40% af arbejdsstyrken til nu at være et beskedent erhverv med omkring 4% af styrken, jf. tabel 1. I gamle dage, dvs. i århundredets første halvdel, sagde man med fuld ret, at »når bønderne har penge, har alle penge«.

Senere voksede industrien frem, og de vareproducerende og vareeksporterende erhverv begyndte i fællesskab at gøre op med handel og service med slagordet »Vi kan ikke leve af at klippe hinanden«. Det er selvfølgelig i en eller andet forstand rigtigt. Selv om landbruget kun har 4% af arbejdsstyrken, kan vi jo ikke leve uden fødevarer. Ikke desto mindre forekommer udsagn om, at vi ikke kan leve af handel og service, i dag noget for tidligt, idet det jo faktisk er sådan, at 80% af beskæftigelsen er uden for fremstillingserhvervene, jf. tabel 2.

Der er beskæftigelser, der er blevet helt for tidlige, og andre der var uden betydning, der nu dominerer. Husgerning er en taber, den offentlige sektor en vinder, jf. tabel 3.

Tabel 3. Beskæftigelsen ved husgerning og i den offentlige sektor, 1000 personer.

	Husgerning	Offentlig sektor
1921	187	114
1950	134	231
1970	37	478
1998	–	811

Kilde: Christensen og Estrup (1979), Westergård-Nielsen (1979) og Det økonomiske Råds formandskab (1999).

Den vigtigste af disse beskæftigelsesforskydninger er antagelig, at kvinderne nu i fuld udstrækning er blevet beskæftiget på arbejdsmarkedet.

Men der er ikke kun sket betydelige ændringer i arbejdsstyrkens fordeling på erhverv. Brugen af arbejdskraft er i alle erhverv blevet søgt begrænset. Den er blevet relativt dyr, og teknologien har i høj grad afløst det manuelle arbejde. Det kan måske bedst illustreres ved at se på det ældste og mest traditionsrige af alle erhvervene – landbruget. Ikke fordi det er specielt, men tværtimod som et eksempel på den generelle tendens til at spare arbejdskraft. Velstandsudviklingen er jo i meget høj grad fremkommet ved, at der produceres mere pr. arbejdstime, fordi der bruges mere kapital og en mere avanceret teknologi.

3. Landbruget og arbejdskraften

Dansk landbrug bestod frem til omkring 1960 af 200.000 bedrifter. I 1950 var der 205.000 på i gennemsnit godt 15 ha. En sådan gennemsnitsbedrift havde 2,5 heste, 15 stykker kvæg, hvoraf halvdelen malkekøer, 16 grise og 120 høns. Markerne blev drevet med roer, korn og græs i et fast roterende sædskifte. Det var dengang, man sagde, at man skulle være tro mod ens kone og ens sædskifte (I løbet af 1970'erne blev begge dele som bekendt umoderne – og begge dele på grund af den kemiske industris udvikling med p-piller og pesticider). En sådan bedrift hang sammen. Dyrene åd afgrøderne, naturgødningen var hovednæringsstoffer for planterne, og svinene spiste spildprodukterne fra mejeriproduktionen – skummetmælk og valle. Planteavl og svine- og kvægproduktion hang uløseligt sammen. Når det hele gik op i en højere enhed, talte man om godt landmandskab. Det var en produktion, hvor alt blev udnyttet, men hvor der også blev brugt meget arbejdskraft.

Sådan ser dansk landbrug ikke ud længere. Nu er det højteknologi og kapital, der dominerer. Det er ikke så hyggeligt, men til gengæld er arbejdsproduktiviteten 14-doblet siden 1948, jf. Det økonomiske Råds formandskab, (1993, s. 82). Det er sket ved stordrift og specialisering. Antallet af brug er faldet fra de ca. 200.000 til 58.000 i 1998, og af disse 58.000 er det kun ca. halvdelen, der er heltidsbedrifter. Samtidig er

Tabel 4. Landbrugsbedrifter fordelt efter dyrehold, pct.

	Med kvæg og svin	Med kvæg uden svin	Uden kvæg med svin	Uden kvæg og svin	I alt
1968	74,5	5,0	10,7	9,8	100
1989	18,7	27,0	19,7	34,6	100
1998	12,0	31,7	17,6	38,7	100

Kilde: Kyed (1999, II, s. 103).

driften specialiseret, således at ikke mere end godt 10% nu har både svin og kvæg, jf. tabel 4.

Dansk landbrug består ikke længere af landmænd, men af planteavlere, kvægbrugere og svineproducenter. Det er også en måde at udnytte stordriftsfordelene på.

Meget er gået tabt ved denne proces. Men det må hele tiden huskes, at vi er blevet et rigt samfund ved at øge produktiviteten og spare på arbejdskraften alle de steder, hvor det kan lade sig gøre. Og landbruget er stadig kun et eksempel. Butikshandelen er gået fra små købmænd til supermarkeder, bankerne er gået over til kontantautomater i stedet for bankassistenter, og centraldamerne er erstattet af fuldautomatiske telefoncentraler. Eksemplerne er utallige.

4. Den teknologiske udvikling

Der er ingen tvivl om, at hvis man skulle nævne et træk ved det 20. århundredes økonomiske udvikling, så må det blive den teknologiske udvikling og væksten. Men den er svær at måle. Det er en multidimensional størrelse. I Bircks beskrivelse af det 19. århundrede er revolutionen dampmaskinen: Han siger med en typisk Birck-formulering:

Dampmaskinens Anvendelse i Industrien skaber en teknisk Revolution, der er som en Kantontorden i Sammenligning med det Fyrværkeri, Pariserpøblen lavede i 1789-93. Den førte den omformende Produktion, der hidindtil havde staaet under det »konstante Afkasts« Lov, ind under det »voxende Afkasts« (increasing return) Lov. Den tekniske revolution maa da føre en økonomisk Omvæltning med sig. For at benytte Maskinerne i større Omfang maa Bedrifterne koncentreres; for at producere billigt, maa Bedrifterne være store. [Birck, 1900, s. 306].

Hvis man skulle have et kvantitativt indtryk af mekaniseringen, kan man, jf. tabel 5, se på udviklingen i antal biler, traktorer og heste.

Hvis man her ved århundredskiftet i lighed med Bircks dampmaskine skulle nævne et symbol på den teknologiske udvikling, ville det givetvis blive computeren, og der er

Tabel 5. Antal biler, traktorer og heste, 1000 stk.

	Personbiler	Traktorer	Heste
1898	–	–	449
1949	112	13	532
1960	408	111	171
1970	1077	174	45
1980	1390	148	50
1990	1590	136	38

Kilde: Kyed (1999 II, s. 47), samt diverse årgange af Statistisk Årbog.

Tabel 6. Moderne kommunikationsmidlers anvendelse i Danmark i 1901 i 1000.

	Indenlandsk	Internationalt	I alt
Brevforsendelser	80.735	19.741	100.476
Telegrammer	649	874	1.523
Telefonsamtaler	–	–	59.211

Kilde: Statistisk Årbog, 1902.

næppe tvivl om, at man om hundrede år vil nævne noget helt tredje. Mange taler om det moderne samfund som IT-samfundet. Men IT-teknologi er gammel; i år 1901 havde man både telefon og telegraf samt over 100 mill. brevforsendelser, jf. tabel 6.

Og hvad er det, der giver IT-samfundet? Er det computeren, er det faxen eller er det fotokopimaskinen?

Hvis man skal måle teknologien, er der næppe andre veje end ved økonomisk vækst og vækst i total faktorproduktivitet. Og der har udviklingen været relativt jævn. I al den tid, vi har nogenlunde troværdige nationalregnskabs- og produktionstal, har væksten i Danmarks produktion været godt 2 pct. pro anno og væksten i TFP omkring 1 pct. Faktisk er svingningerne omkring disse tal forbløffende små, se Kærgård, (1991). I alt er det samlede forbrug vokset med ca. en faktor 10 i løbet af det 20. århundrede.

5. Ejerforhold og magt

Ser man på det 19. århundrede, så er det ifølge L.V. Birck »Bourgeoisiets« eller »Industri-captain'ens Epoke«. Det er den dynamiske virksomhedsleder, der står i spidsen for sin virksomhed, der er epokens styrende gruppe og Bircks helt:

Den nye Tids Driftsleder var en haardhændet Herre, for hvem den hellige Profit var alt; men samtidig var han dygtig, energisk, arbejdsivrig, begejstret i Udøvelsen af sit Kald; han blev den store Reformator, den store Organisator og Beregner, Leder af Mændene, forstaaende den store Kunst at forbinde Arbejde og Kapital i det samfundsmæssigt fordelagtige For-

Tabel 7. Momsregistrerede virksomheder fordelt efter ejerform, 1997.

	Antal virksomheder, Andel	Andel af omsætningen
Enkeltpersonsejede	69,3	12,3
Interessentselskaber	7,2	5,4
Andelsselskaber	0,9	9,8
Anpartsselskaber	10,2	7,9
Aktieselskaber	6,3	59,5
Anden ejerform	6,1	5,2
I alt	100,0	100,0

Kilde: Det økonomiske Råds formandskab (1999, s. 106).

hold; hvad enten vi træffer ham blandt Fabrikens snurrende Hjul, i Storkøbmandens Vejerbod eller inden for Børsrampen, overalt er han i travl Virksomhed, kombinerende og organiserende. Han er Tidens Aristokrat; men han er ikke en Samfundsparasit; han arbejder selv med, og yderligere, han tager vel Profiten, men forbruger den kun i ringe Grad selv; han forstaar, at Overklassens Pligt er (1) at lede og organisere Arbejdet og (2) at tvinge Samfundet til at spare – ikke for at producere Midler til at tilfredsstille en taabelig Luxustrang hos de faa, men for at producere Kapital. [Birck, 1900, s. 307-308].

Det er typisk entreprenører, som de senere beskrives af Schumpeter, der optræder i Bircks verdensbillede.

I dag er der stadig mange enkeltpersonsvirksomheder, men det er ikke de store virksomheder, jf. tabel 7. En betydelig del af aktierne er ejet af institutionelle investorer som pensionskasser eller fonde, selv om koncentreret ejerskab her i landet er ret almindeligt. De gammeldags industrikaptajner er der få af. Deres plads er overtaget af administratorer og økonomer. Skulle man give det 20. århundrede en overskrift – i stil med Bircks »Bourgeoisiets Epoke« om det 19. århundrede – måtte det nok blive »Teknokraternes Epoke«. Dem ville Birck givetvis ikke kunne have fordraget; men også moderne økonomer diskuterer, om ejerinteresserne kommer stærkt nok frem på den måde. De formulerer sig blot lidt forskelligt. Men de er enige om, at det er den frie konkurrence og profithensynet, der skal drive økonomien. Sammenlign f.eks. Bircks

Den fri Konkurrence blev som Pigkæppen paa Studens Nakke; i den hidsige Kamp sporedes Fabrikanterne frem; en ny Opfindelse skabte dens heldige Anvender et kort Monopol; saa udvider han Produktionen, andre følger efter, og i de Fag, hvor Masseproduktionen med Fordel kan anvendes, trænges den lille Haandværker ud. [Birck, 1900, s. 309]

med Det økonomiske Råds formandskabs

Effektiv konkurrence på et marked sikrer, at prisen ikke bliver højere end produktionsomkostningerne. Alle udbydere er derfor nødt til at producere så effektivt som muligt, og ressourcer som f.eks. råvarer, maskiner og arbejdskraft bliver dermed udnyttet bedst muligt. [Økonomiske Råd, 1995, s. 8]

og

I mange større virksomheder er der imidlertid en betydelig adskillelse mellem ledelse og ejerkreds. Men adskillelsen mellem ledelse og ejerkreds kan medføre, at ejernes indflydelse på virksomhedens drift bliver svækket. Det kan reducere virksomhedernes effektivitet til ulempe for både ejere og samfund. [Økonomisk Råd, 1999, s. 11].

6. Økonomisk teori

Det vil være naturligt at bruge denne stabilitet i økonomernes udsagn til at sige lidt om økonomifagets udvikling. Og det ligger vel i de ovenfor bragte citater, at der er en hel del udsagn, der har holdt? Det er dog næppe hævet over diskussion. De givne udsagn viser, at man før 1914 og i 1990'erne har troet på markedsmekanismen. Men det gjorde man ikke i den mellemliggende periode. I disse perioder var man helt indstillet på, at planøkonomi var fremtiden. I 1930'erne dominerede marxismen i mange intellektuelle kredse, og efter 2. verdenskrig og verdenskrisen i 1930'erne var tiltroen til markedsmekanismen og det liberale samfundssystem brudt sammen. I 1948 udgav professor Jørgen Pedersen (periodens førende danske liberale økonom, ved et enkelt valg folketingskandidat for Venstre) på Det lærde Selskabs forlag en bog med titlen »Om Aarsagerne til det liberale Samfundssystems Sammenbrud«. Det hedder heri:

De selvregulerende Kræfter, som man satte sin Lid til, traadte selvfølgelig i Funktion men i Mellemtiden var Menneskeskæbner i Titusindvis blevet knust, samtidig med at de mer eller mindre daarligt motiverede Angreb paa hele den liberale Ordning fandt en frugtbar Jordbund blandt de Masser, der led under denne umenneskelige Utryghed – en Omstændighed, som yderligere medvirkede til at nedsætte Systemets Funktionsduelighed ingen vil hævde, at det er ønskeligt, at store Dele af Befolkningen periodevis eller permanent kastes ud i Arbejdsløshed med almindelig Fattigdom som Resultat. [Pedersen, 1948, s. 40].

Få troede på en genfødsel af et markedsstyret system. Planøkonomien stod lige så stærkt blandt de unge dengang, som markedsøkonomien står i dag, jf. f.eks. følgende citat af Erik Ib Schmidt:

I vide kredse er skabt forståelse for, at samfundets økonomiske trivsel ikke uden videre passer sig selv, men kræver stadig opmærksomhed fra statsmagtens side, og der er efterhånden tilvejebragt administrative forudsætninger for statens virksomhed i den retning. [Schmidt, 1954, s. 42].

Et samfund med en stor offentlig sektor langt fra det 19. århundredes nattevægterstat var ikke Birck fremmed, og han forudså økonomernes centrale plads i et sådant styre:

Nu er det Økonomen, der som Bureaukrat og som Tænkter skal retlede Staten i Løsning af de kommende Opgaver, som det 19. Sekels Sikkerhedsstat ikke drømte om kunde tilkomme den. Man maa derfor haabe, at de store Egenskaber, der trods al Fejlen har Karakteriseret den liberale Økonomis store Mænd – og uden hvilke en Økonom kun bliver en arg Dilettant, – den altomfattende grundige Viden, den store Evne som Vilje til at finde Sandheden og en afbalanceret retsindig Medfølelse med de svagere, ikke maa svigte de Mænd, der skulle føre vor ædle Videnskab frem i det kommende Sekel. [Birck, 1900, s. 325-326].

Og økonomernes antal og betydning har været stigende. I 1900 var der tre professorer i økonomi ved Københavns Universitet og ét docentur ved Landbohøjskolen; det var alt, hvad der var af økonomiske forskere. I dag er der omkring 45 professorer i økonomi og vel ca. det tredobbelte antal lektorer samt et uoverskueligt antal ph.d.-stipendiater.

Men det store antal økonomiske forskere har ikke resulteret i en større alsidighed i synspunkter, snarere tværtimod. I dag er en neoklassisk præget skole helt dominerende, og inspirationen kommer næsten entydigt fra USA. Det er noget nyt. I århundredets begyndelse var der tyske historiske skoler og amerikanske institutionalister, engelske neoklassikere og schweizisk-franske matematiske økonomer. I 1930'erne kom diskussionen for og imod Keynes, og i 1970'erne stak monetaristerne og marxisterne hovedet frem i et ellers keynesk-neoklassisk domineret økonommiljø, se nærmere i Kærgård, (1997).

Om den nuværende situation med en økonomverden med fælles hovedsynspunkter, men med meget specialiserede anvendelsesområder, er permanent, er det vanskeligt at sige noget om. Men sandsynligheden taler for, at en stigende specialisering vil fortsætte, det har den reelt gjort i flere århundreder, og også for, at store metodekrige om, hvad der er den rigtige økonomiske metode, vil bryde ud igen. Det har de også med jævne mellemrum gjort i godt to århundreder.

7. L.V. Bircks horoskop for det 20. århundrede

Hvis man forlader karakteristikken af den forgangne tid og begynder at sige noget om fremtiden, kommer man let på gyngende grund. Det kan være nyttigt at starte med at se lidt på Bircks prognoser for det 20. århundrede. Der er en hel del af det, der virker ret profetisk, men der er også fatale fejlskøn – ja man kan næppe sige, at det billede, han tegner, overhovedet er et vellignende portræt.

Hvis man starter med succeserne, så kan det med lidt god vilje siges, at han forudsiger miljøproblemerne:

Storbyen kan lige holde sin Befolkning vedlige, men nye Slægter strømmer til ude fra Bondelandet. Naturens Gaver Lys og Luft, bliver sjældne Varer. [Birck, 1900, s. 314]

og situationen på arbejdsmarkedet efter septemberforliget ser han også klart:

Kontraktfrihed ved Arbejdskontrakter er alt bortfalden; Arbejds løn og Betingelser fastsættes ved Overenskomst mellem Klasserne: Arbejdsgiver og Arbejdstager. [Birck, 1900, s. 320].

Også beskrivelsen af et mere reguleret samfund har været gældende i lange perioder af århundredet:

En anden Ting er, at Samfundet i det kommende Aarhundrede vil vende sig bort fra mange af Nutidens økonomiske Idealer, og rimeligvis vil faa et nymerkantilistisk eller om man vil et socialistisk Præg, men det er ikke Marxismens Skyld; det bliver de Samfundets Nydannelser, som Monopolet for Industrien, og Lavsoverenskomster for Haandværket, der vil fremkalde en stærk Statsintervention. [Birck, 1900, s. 315].

Hans generelle udsigter: »Monopolet, Klassekampen, Bolignøden og kampen for nye Markeder« kan diskuteres. Men der er næppe mange, der ville skrive under på udsagnet om, at

Det 20. Sekel vil næppe – hvis ikke nye Opfindelser skulde ændre Driftsformerne – blive saa revolutionært som dets Forgænger. Om det bliver lykkeligere, er svært at sige. [Birck, 1900, s. 325].

Den magt, arbejderne gennem fagbevægelsen har fået, forudså Birck ikke. Når man ser på dagens samfund med en købekraftig lønmodtagerstand, en stærk fagbevægelse og en socialdemokratisk regering, kan det ikke siges at være særligt profetisk, når Birck siger:

Den fri Konkurrence er virkelig ikke af det Onde – den tenderer til at skabe den harmoniske Ligevægt; men Fejlen er, at den ikke faar Lov at virke overalt, og at særlig Arbejderklassen baade som Arbejdssælger og Varekøber ikke er stærk nok til at drage Fordel af den; men derimod maa finde sig i alle Ulemperne derved. [Birck, 1900, s. 309].

8. Udsigterne for det 21. århundrede

Det er selvfølgelig håbløst at sige noget fornuftigt om udsigterne for det århundrede, vi lige er gået ind i. Økonomerne kan med en vis sikkerhed sige noget om de næste

par år og om visse ting, f.eks. den demografiske udvikling, nogen årtier frem, men der er ingen teknikker til at spå et helt århundrede frem.

Der er dog visse tendenser, som med stor sandsynlighed vil fortsætte. Den økonomiske vækst har stået på i omkring to århundreder, og der er ingen umiddelbare argumenter for, at den skulle stoppe. Der er altså al mulig grund til at tro, at vi bliver ca. 2 pct. rigere om året også i det næste århundrede. Væksten bliver nok lidt mindre i Danmark end i det sidste halve århundrede, for da trak vi på arbejdskraftsreserver i landbruget og blandt kvinderne, og disse reserver er stort set udtømte. Selv med en vækst på knap 2 pct. p.a. vil vi imidlertid i 2099 kunne forvente en årlig indkomst for en almindelig lønmodtager på over 1,5 mill. reale 1999-kr. Hvad det vil betyde for forbrugsmønstret, at en ufaglært til den tid vil tjene ca. det samme som de bedst lønnede bankdirektører i dag, er det svært at sige noget om. Men de luksusgoder, hvor der er absolutte begrænsninger i udbuddet (russisk kaviar, champagne, klassisk kunst etc.), vil givetvis stige helt uforholdsmæssigt i pris. Noget lignende kan i øvrigt komme til at gælde håndværksmæssigt fremstillede produkter.

Der er også al mulig grund til at tro, at vi vil tage en del af velstandsstigningen som øget fritid, længere ferie og kortere arbejdstid. Selv om denne tendens kan blive brudt af, at der vil blive mindre og mindre hårdt fysisk arbejde og mere og mere arbejde, som de beskæftigede faktisk synes er sjovt (en undersøgelse for nylig viste, at professorer arbejder 52 timer om ugen i gennemsnit).

Det er usandsynligt, at miljøkatastrofer eller ressourceknaphed vil stoppe dette vækstscenarie, men risikoen kan ikke fuldstændigt udelukkes, og hvis vi bliver stadigt rigere, har vi råd til – uden de store afsavn – at bruge en del ressourcer på at forsikre os mod miljøødelæggelser ved begrænsninger i ressourceforbruget og ved bekæmpelse af forureningen også i situationer, hvor skadevirkningerne ikke er helt åbenbare, jf. det såkaldte forsigtighedsprincip, se Andersen (2000). Vi snakker imidlertid ikke om 0-vækst, men om at bruge nogle milliarder kr. her i landet på miljøsikring samt gøre en indsats for at få andre lande til at gøre noget lignende.

Vi kan se, at der bliver nogle problemer med demografien i Europa, idet der kommer flere gamle, se Økonomisk Råd, (1998). Det kan blive ganske problematisk i 2030'erne, hvis vi bare lader stå til. Men det er værd at huske, at vi jf. ovenfor formodentlig er ca. dobbelt så rige til den tid som i dag. Det er altså ikke noget absolut problem, der gør, at vi bliver fattigere. Men et fordelingsproblem, nemlig at vi ikke alle kan stige lige så meget, som vi plejer. Enten skal pensionisterne ikke stige så meget i velfærd som andre, eller også skal skatterne stige omkring 5 pct.

Det alvorligste problem for dansk økonomi i det ny århundrede er nok, at vi har en relativ stor gruppe af arbejdsstyrken (omkring en fjerdedel), der ikke har nogen form for erhvervsuddannelse. De bliver, hvis vi ikke passer på, let en presset underklasse.

Den teknologiske udvikling går dem imod – flere og flere job kræver en form for f.eks. teknisk færdighed. En række undersøgelser tyder på, at vækst i teknologi og kapitalbeholdning giver øget efterspørgsel efter højtuddannet arbejdskraft, men mindre efterspørgsel efter uuddannet, se Økonomisk Råd, (1997, s. 259-264).

Den internationale arbejdsdeling trækker i samme retning. Ufaglærte job kan lige så godt udføres i mange andre lande, og lønnen er væsentligt lavere i Østeuropa og i Asien. Det kan dels betyde, at ufaglærte job flytter til disse lande, og dels, at arbejdskraft fra disse lande søger til Danmark for at konkurrere med de ufaglærte danskere.

Hovedproblemet i det 21. århundrede kan derfor meget vel blive en betragtelig gruppe af ufaglærte, der kommer under stigende pres. I modsætning til tidligere presede grupper er de imidlertid et mindretal – det var bønderne ikke, da de tilkæmpede sig stemmeret og selvværd, og det var arbejderne heller ikke, da de sikrede sig selv og Socialdemokratiet magten. Men en stor mindretalsgruppe, der bliver mere og mere presset, er farlig for samfundets stabilitet, hvis ikke flertallet vedstår sig sit ansvar.

Betragtningerne i det foregående har været koncentreret om Danmark, men udviklingen har været parallel i de fleste industrialiserede lande. Hvad begrebet »lande« vil dække over i 2099 med en europæisk union og større og større multinationale selskaber, er det i øvrigt svært at spå om. Vil internationaliseringen fortsætte, eller vil der komme en ny nationalistisk reaktion? Hvis en sådan reaktion kommer, hvor fredelig vil den så blive? Og hvis den ikke kommer, hvad form vil internationaliseringen så tage? Vil man få store regionale enheder som EU, eller vil man få en verdensomspændende amerikaniseret burger- og computerkultur? Den type af spørgsmål er det lettere at stille end at svare på, og svarene ligger også uden for, hvad økonomer normalt beskæftiger sig med.

Litteratur

- Andersen, P. 2000. Forsigtighedsprincippet økonomi, *Samfundøkonomen*, nr. 1, s. 29-32.
- Birck, L.V. 1900. Det 19. Aarhundredes Økonomiske Karakteristik og det 20des Horoskop. Bourgeoisiets Epoke, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 38, s. 305-26.
- Christensen, J. P. og J. Estrup. 1979. Strukturændringer på det danske arbejdsmarked i 1900-tallet. I J.P. Christensen, H. Gad, A. Gotfredsen og H. Chr. Johansen, red. *Vækst og kriser i dansk økonomi i det 20. århundrede*, Aarhus Universitet.
- Kærgård, N. 1991. *Økonomisk Vækst – En analyse af Danmark 1870-1981*. København.
- Kærgård, N. 1997. Dansk Landbrugs rolle i de sidste 50 år – og i fremtiden, *SALA 1947-1997*, København.
- Kærgård, N. 1997. Karakteristiske træk ved dansk nationaløkonomi 1750-1997, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 135:32-43.
- Kyed, K. 1999. *Jordbrugspolitik i det 20. århundrede I-II*. København.
- Pedersen, J. 1948. *Om Aarsagerne til det liberale Samfundssystems Sammenbrud*, Det lærde Selskabs Skrifter. København.
- Schmidt, E.I. 1954. Den økonomiske og sociale forvaltning. I J.O. Krag. red., *Tidhverv og Samfundsorden*, s. 21-45. København.
- Westergård-Nielsen, N. 1979. Den offentlige

- sektors arbejdsstyrke 1921-1976. I J.P. Christensen, H. Gad, A. Gotfredsen og H. Chr. Johansen, red. *Vækst og kriser i dansk økonomi i det 20. århundrede*, Aarhus Universitet.
- Økonomisk Råds Formandskab. 1995. *Dansk Økonomi Foråret 1995*. København.
- Økonomisk Råds Formandskab. 1997. *Dansk Økonomi Foråret 1997*. København.
- Økonomisk Råds Formandskab. 1998. *Dansk Økonomi Efteråret 1998*. København.
- Økonomisk Råds Formandskab. 1999. *Dansk Økonomi Foråret 1999*. København.

Udviklingen i den økonomiske politik i det 20. århundrede

Niels-Henrik Topp

Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

SUMMARY: The paper examines Danish economic policy from 1900 to 1999. It is argued that although considerable changes in current policy did occur, the fundamental objectives remained stable. The primary objective of the political majority was to maintain a free market economy. The extensive regulation introduced during the two World Wars was in each case seen at the time as only a matter of temporary expediency, and deregulation was carried out after each of the wars. Macroeconomic policy was seen as an instrument to establish a firm basis for the market economy, and the debate on distribution policy has always underlined its impact on the allocation of resources.

Det er åbenbart, at betingelserne for at føre økonomisk politik ikke er de samme i dag som ved århundredets start. Udviklingen i økonomisk teori har givet ny indsigt, og det danske samfund har på mange områder ændret sig i et omfang, som gør det meningsløst at forsøge at drage paralleller mellem fortid og nutid. Men heraf følger ikke nødvendigvis, at den basale målsætning for dansk økonomisk politik er undergået en tilsvarende forandring. I det følgende vil der blive argumenteret for, at det er svært at påvise fundamentale skift i denne målsætning, der til stadighed har været at fastholde en fri markedsøkonomi. Det betyder ikke, at indholdet i den økonomiske politik forblev uforandret gennem hele perioden. Politikerne valgte således under begge verdenskrige at sætte markedsmekanismen ud af kraft for en tid og gennemførte omfattende reguleringer af dansk økonomi. Det karakteristiske for dansk økonomisk politik er imidlertid, at politikerne efterfølgende valgte at lade økonomien vende tilbage til en markedsorienteret funktionsmåde.

De første 30 års økonomiske politik

Hvis man ønsker at få et indtryk af grundlaget for den økonomiske politik i første del af århundredet, kan det være en god ide at se på indholdsfortegnelsen i daværende departementschef i finansministeriet K. Riis Hansens introducerende lærebog fra 1919 med titlen »Samfundsøkonomien i Grundtræk«. Bogens økonomisk politiske del indledes med et kapitel om penge og kredit, herefter følger et kapitel om handel og

handelspolitik, og fremstillingen rundes af med kapitler om forsikring og socialpolitik. Denne rækkefølge, der giver kernen i datidens opfattelse af det hierarkiske princip for økonomisk politik, kan også genfindes i andre lærebøger fra denne periode. Den makroøkonomiske styring foregik gennem pengepolitikken, der med de bindinger, som guldfodssystemet gav, skulle sikre en langsigtet prisstabilitet og dermed et stabilt grundlag for markedsøkonomien. Med tilvejebringelsen af stabile rammer for økonomien, blev det herefter handels- og erhvervs politikens opgave at sørge for, at markeds kræfterne også fik mulighed for at fungere uhindret både internt i landet og i samhandel med udlandet. Som et modificerende element på markeds kræfterne tilføjedes socialpolitikken, som skulle løse de problemer, der ikke blev klaret gennem det frivillige forsikringssystem.

Nu viste erfaringerne, at økonomien langt fra altid fungerede så gnidningsfrit som den gængse økonomiske teori forudsagde. Med den voksende organisering af arbejdsmarkedet og erhvervs livet var det vanskeligt at fastholde forudsætningen om det atomistiske, velfungerende marked. Den alvorlige byggekrisen i 1908 blev startskuddet til en mere forpligtende og interventionsvenlig holdning i den økonomiske politik, men bevægelsen bort fra den liberale nattevægterstat var hverken særlig udpræget eller særlig bevidst, se Hansen (1972, s. 315). I første omgang rettedes politikernes interesse mod at undersøge mulighederne for at regulere erhvervs livet gennem bank- og aktieselskabslovgivning. Selv om kommissionsarbejdet blev afsluttet hurtigt, skulle der dog gå yderligere 10 år, før denne lovgivning var på plads.

På to andre områder blev der imidlertid gennemført indgreb i allokering og fordeling, der fik varig betydning, og som stadig i dag er omstridte. Det første tilfælde var indførelsen af indkomstskat til staten i 1903 under det første Venstreministerium med cand.polit. C.F. Hage som finansminister. Politikerne var opmærksomme på, at den nye lovgivning ikke var uproblematisk. Den foregående finansminister, professor William Scharling (1902, s. 16) anførte således:

Den nu foreslaaede Ordning maa, naar Principet i øvrigt anerkendes, ganske vist siges at være moderat; men det er altfor fristende under vanskelige Tidsforhold at skaffe en forøget Indtægt ved at lade Skalaen stige stærkt. Det er jo de største Indkomster, som giver den egentlige Indtægt i Kassen, og Indehaverne af dem ere saa forholdsvis faa, at man ikke udsætter sig for en almindeligere Misfornøjelse blandt Vælgerne ved blot at skrue til paa Skalaens øverste Del.

Forudsigelsen skulle vise sig at komme til at holde stik. Der har vel ikke været noget enkeltstående emne, som vedvarende har været så omdiskuteret som indkomstskattens højde. Derimod har det nok overrasket samtiden, hvor hurtigt skatteskruen kom i an-

vendelse. Allerede i september 1909 fik cand.polit. Niels Neergaard som finansminister forhøjet indkomst- og formueskattesatserne, og med efterfølgeren Edvard Brandes' ændringer i 1912 skete der en fordobling af den højeste indkomstskattesats.

Venstreregeringens gennemførelse af lov om offentlige tilskud og tilsyn med arbejdsløsheds-kasserne i 1907 er det andet eksempel på en principiel lovgivning, som satte sig varige spor. Tilskuddet til de frivillige arbejdsløsheds-kasser udgjorde fra starten noget under halvdelen af kassernes indtægter, og en uheldig påvirkning af arbejdsmarkedet var derfor faretruende, medmindre der var indbygget tilstrækkelige incitamentskabende mekanismer. Incitamenterne blev her tilvejebragt gennem reglerne om begrænsninger i støttens varighed og i dækningsgraden til 2/3 af den gennemsnitlige arbejdsfortjeneste, hvilket skabte plads til, at den nødvendige løntilpasning kunne foregå.

Både lovgivningen om tilskud til arbejdsløsheds-kasser og indkomstskattelovgivningen er blevet ændret jævnlige gennem de forløbne år, men grundprincipperne bag de to love kan genfindes i nutidens lovgivning, og tilsvarende kan spørgsmålet, om de fordelingspolitiske hensyn har fået for stor vægt i forhold til hensynet til incitamentsstrukturen, stadig skabe debat mellem politikere og økonomer.

Markedsregulering: Socialt eksperiment eller nødvendigt onde?

Når det gjaldt om at fremelske nye reguleringsformer under 1. Verdenskrig, må politikere og embedsmænd siges at have udvist stor iderigdom. Så dybtgående indgreb i markedsøkonomien blev kun accepteret af et politisk flertal, fordi indgrebene havde midlertidig karakter og ikke var led i en varig ændring af målsætningen for den økonomiske politik. Formålet var alene at bevare status quo under de abnorme forhold og at sikre, at der ikke skete for store omfordelinger mellem befolkningsgrupperne. August-loven fra 1914 gav indenrigsminister Rode en vidtgående bemyndigelse til at træffe foranstaltninger til regulering af priser samt til at lade staten overtage de nødvendige varer mod fuld erstatning. Loven blev i første omgang anvendt til forordninger om maksimalpriser og eksportforbud, men suppleredes efterhånden med rationeringer af forbrugsvarer og produktionsregulering inden for landbrug og industri. Indenrigsministerens nidkærhed skulle vise sig at være stor. Forbuddet mod anvendelse af korn og kartofler til fremstilling af spiritus og forhøjelsen af spiritusafgifterne kan nok forsvares, men bekendtgørelsen af 18. juni 1917 om forbud mod afbrænding af Sct. Hans-blus med henvisning til manglen på brændsel tyder dog på en unødige mistillid til markedsmechanismen.

I fraværet af en slagkraftig centraladministration blev der opbygget en nævnstruktur med deltagelse af repræsentanter fra interessegrupper og undertiden politiske partier. Antallet af statslige nævn og udvalg nåede i begyndelsen af 1918 op på omkring

40, og de suppleredes med de nævn, som erhvervsorganisationerne nedsatte for at forvalte handelsoverenskomsterne med udlandet. Netop på det administrative plan finder man måske de største forskelle i de to Verdenskriges reguleringspolitik. Under 1. Verdenskrig var man ikke bange for at udlicitere administrative afgørelser til private. Gevinsten var, at statens administrationsomkostninger i 1918/19 ikke var højere end i 1913/14, når der korrigeres for den almindelige prisudvikling, Warming (1920, s. 200). Under den efterfølgende krig blev der opbygget en tilsvarende administrativ struktur, hvor 16 nævn og udvalg med repræsentanter for interesseorganisationerne medvirkede ved fordeling af de knappe ressourcer. Men denne gang foregik en stor del af forvaltningen i centraladministrationen, der fra 1939 til 1944 forøgede personalet med 90 procent.¹

Ved afslutningen af krigen i 1918 var det opfattelsen hos det politiske flertal, at krigstidens regulering ikke havde været et socialt eksperiment, hvorfra der kunne udtrages positive erfaringer, men blot et nødvendigt onde, der hurtigst muligt burde afskaffes. Muligheden kom i forbindelse med statslånskrisen i 1919. Men selv om restriktionerne hurtigt blev afviklet, var begivenhederne ikke gået upåagtet hen, og forslag om midlertidige indgreb i markedsmekanismen skulle senere dukke op igen. Det skete først i 1920'erne og i 1930'erne, da man stod overfor at skulle løse akutte betalingsbalanceproblemer, og med 2. Verdenskrig indførtes igen en omfattende regulering af samfundsøkonomien.

Makroøkonomisk styring: Produktion eller prisstabilitet?

Mens det politiske flertal hurtigt begravede tanken om en mere omfattende styring af allokeringen i samfundet, skulle det vise sig betydeligt vanskeligere at få normaliseret den makroøkonomiske politik. Kontroversen om pengepolitikken mellem Universitetet og Nationalbanken kom til at præge den danske makroøkonomiske debat frem til slutningen af 1920'erne. Allerede under krigen havde specielt Axel Nielsen og L.V. Birk kritiseret Nationalbanken for ikke i tilstrækkeligt omfang at anvende de pengepolitiske instrumenter til at stabilisere prisudviklingen. Denne kritik tog til efter krigen, hvor Nationalbanken fortsatte sin produktionsbeskyttende linie, eller som Axel Nielsen (1930, s. 547) udtrykte det, »I Danmark lod den private Seddelbank Valutaen forringes ud fra en misforstået Omsorg for Erhvervslivet«. Det er tidligere blevet anført af Erling Olsen (1968, s. 106), at problemet snarere var, at Nationalbanken med sin erkendelse af, at pengepolitiske indgreb ikke kunne stå alene, blot var 40-50 år for-

1. *Vareforsyning og Varefordeling under den tyske Besættelse*, København (1948, s. 225). Af beretningen fremgår, at udvidelse af centraladministrationen ikke lagde bindinger på politikerne, idet alene 630 af de 4200 ansatte var tjenestemænd. Det ville altså være muligt at vende tilbage til normale personaleforhold, når reguleringen var afviklet. Men den efterfølgende udvikling skulle vise, at forhåbningerne til dette tidlige forsøg på en »to-strengt udgiftspolitik« også skulle blive gjort til skamme.

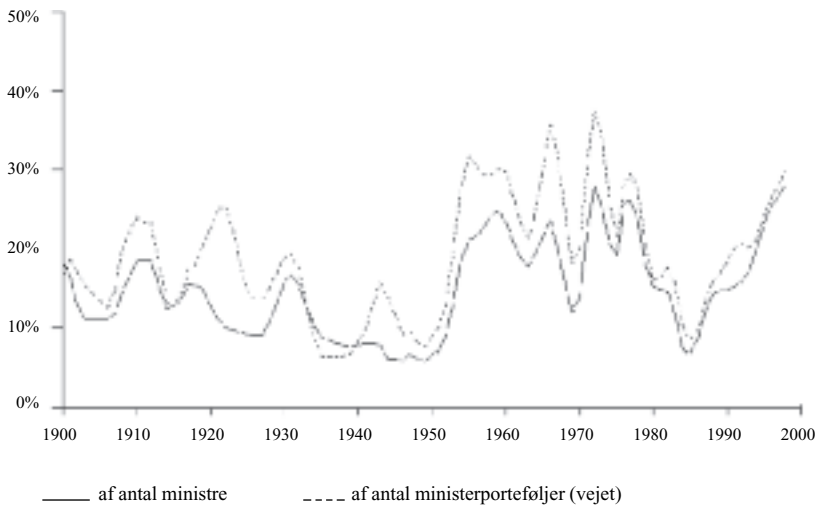
ud for sin tid. I dag vil vi nok være mere tilbøjelige til at give samtidens økonomer ret i, at Nationalbanken ikke havde levet op til sin opgave, således som kritikken bl.a. kom til udtryk i Bertil Ohlins vurdering af dansk valutapolitik fra 1927, hvor han opsummerende skrev:

... Att centralbankens kreditpolitik är valutaproblemets kärnpunkt. ... Och att således såväl den danska kronans yttre som dess inre värde kunnat regleras genom Nationalbankens penningpolitik. Det är denna ståndpunkt, som den nationalekonomiska vetenskapens ledande män hela tiden förfäktat, här i landet kanske främst de båda professorerna i nationalekonomi Axel Nielsen och Birck samt direktör Lindberg.

Den förebråelse man tidliga kunnat med en viss framgång rikta mot denna uppfattning, att alltför stor vikt fästes vid penningsiden och för litet vid varusidan – vid affärslivets trivsel – den faller i lyset av de sista årens erfarenhet platt till marken. [Ohlin 1927, s.139-40].

Men 1920'erne betegner ikke kun et opgør med den førte pengepolitik. Der kom også en tilsvarende reaktion mod den førte finanspolitik. Under 1. Verdenskrig havde finansminister Brandes' opgave været at finansiere den omfattende regulerings- og tilskudspolitik, som gennemførtes under Ove Rode. Det lykkedes at skaffe dækning for det »indenrigsministerielle sugerør« frem til slutningen af krigen, hvor budgettet udviste betydelige underskud. Ligevægt på statsbudgettet var derfor ikke kun et spørgsmål om nødvendigheden af at få afviklet reguleringspolitikken, men tillige en forudsætning for at kunne genetablere den nødvendige monetære stabilitet.

Erfaringerne fra Verdenskrigens afslutning med ustyrlige offentlige budgetter bidrog til at gøre det sværere at vinde gehør for en efterspørgselsregulerende finanspolitik under recessionen i 1930'erne. Nu var den danske økonomi ikke velegnet til en gentagelse af det velkendte svenske eksperiment på grund af de kroniske betalingsbalanceproblemer, og så længe de nye ideer var knyttet til primitive forslag om ekspansion af de offentlige udgifter, var tabet ved politikernes fravalg til at overse. Men den danske makroteoretiske debat i 1930'erne rakte videre. Den egentlige nyskabelse lå i den makroøkonomiske betragtningsmåde, som indebar en ny opfattelse af rationalet bag penge-, finans- og valutakurspolitikken. Fraværet af det makroøkonomiske perspektiv i den politiske debat og politikudformning svækkede utvivlsomt effektiviteten i den førte økonomiske politik. Men det var sådan set først ved tilrettelæggelsen af en politik til neutralisering af den tyske efterspørgsels virkninger under Verdenskrigen, at den politiske og finansministerielle opfattelse af finanspolitikken som et isoleret statsfinansielt problem skabte alvorlige problemer for den samfundsøkonomiske balance. Det krævede et kommissionsarbejde i form af »professorudvalget« at få nedbrudt nogle af de traditionelle dogmer, men nogen helhjertet tilslutning fra politisk side blev der ikke tale om, se Topp (1993).



Figur 1. Andelen af økonomer i danske regeringer 1900-1999.

Økonomer i danske regeringer

Økonomernes gennembrud vil nærmest på refleks blive henført til den umiddelbare efterkrigstid, men som påpeget af P. Nyboe Andersen (1996) har der været økonomer i danske regeringer siden 1897 med undtagelse af Regeringen Liebe fra 1920 og Befrielsesregeringen fra 1945. I figur 1 er gengivet en beregning af andelen af ministre, der havde en baggrund som økonom for perioden 1900-1999. Tallene er beregnet som glidende 3-års gennemsnit for at øge overskueligheden.² Det fremgår, at økonomernes storhedstider målt som andel af medlemmer af regeringerne falder i tre perioder. Andelen var høj i årene frem til 1933 men især fra 1953 til 1979. Endelig kom der en ny opgangsperiode i sidste halvdel af 1990'erne. Derimod er repræsentationen lav i de tyve år fra 1933 til 1953, der ellers normalt forbindes med udformningen af et nyt syn på statens rolle i samfundsøkonomien. Billedet ændrer sig noget men ikke afgørende, hvis man i beregningerne tager højde for, at ministre kan bestride flere ministerier, og vægter de enkelte ministerporteføljer efter, hvor tæt de er knyttet til formuleringen af den økonomiske politik.³ Den korrigerede andel registrerer, at mens økonomerne tidligere

2. I gruppen af økonomer er medtaget professor Scharling og Per Hækkerup.

3. Dobbeltministerposter er defineret på grundlag af de pågældende ministres titler, dog er posten som minister for nordiske anliggender ikke medregnet som selvstændig portefølje. Niels Neergaard indgår således både som stats- og finansminister i 1920-regeringen. Derimod optræder eksempelvis Marianne Jelved alene som økonomiminister. Økonomandelen af ministerporteføljerne er beregnet ved at sammenveje de besatte ministerier med konstante vægte for hele perioden. Som tæller anvendes en tilsvarende beregning med de samme vægte for ministerier ledet af økonomer. I vægtgrundlaget indgår finansministerposten med vægten 2, mens vægten 1,5 er tildelt posterne som stats-, økonomi-, udenrigs-, handels-, skatte-, arbejds-, udenrigs-/europa-, og budgetminister. En tilsvarende vægt er tillagt posterne som minister for økonomisk samordning samt for lønning og pension. De øvrige ministerposter, herunder ministre uden portefølje, indgår med vægten 1.

besatte ministerier med tilknytning til udformning af den generelle økonomiske politik, er de gennem de seneste 10 år blev fordelt mere jævnt over ministerierne.

Selv om de to indikatorer må tages med alt muligt forbehold som mål for økonomernes indflydelse, kan de dog alligevel anvendes som en påmindelse om, at økonomernes betydning på regeringsplan efter 2. Verdenskrig let kan overvurderes. Bortset fra Jens Otto Krag og Thorkil Kristensen var det relativt sent, at økonomer igen i større udstrækning fik sæde i regeringen, og deres dominans, hvad enten den måles som andel af ministre, eller man ser på vægten af ministerporteføljer, adskiller sig ikke markant fra økonomernes stilling i perioder før og efter 1. Verdenskrig. Økonomernes indflydelse på den økonomiske politik i den umiddelbare efterkrigstid er således primært sket gennem deres placeringer i embedsværket og partierne.

Endelig kan der være grund til at huske på, at de økonomer, der blev uddannet i slutningen af 1930'erne og 1940'erne modtog en undervisning, som var solidt forankret i troen på værdien af en fri markedsmechanisme, mens planøkonomiske tankegange, som indgik i undervisningen i Oslo under Ragner Frisch, ikke kom til at præge undervisningen hverken i København eller Aarhus. Dermed er ikke sagt, at danske økonomer forlod universiteterne med en fast overbevisning om, at markedsøkonomien var uproblematisk. Erfaringerne fra perioden frem til 1930 viste, at en fri markedsøkonomi, hvor staten førte en ikke-indblandingspolitik og lod markeds kræfterne få frit spil, ikke var ønskværdig. En naturlig konsekvens heraf var, at en vis samfundsøkonomisk kontrol/samordning var hensigtsmæssig, uden at dette nødvendigvis behøvede at indebære detailstyring. Denne opfattelse var ikke knyttet til en bestemt partiopfattelse, men kan også findes formuleret af Thorkil Kristensen i en artikelsamling om den moderne liberalisme fra 1948:⁴

Vi har *ikke* valget mellem et samfund med statskontrol og et samfund med fri prisdannelse og fri adgang til alle erhverv. Hvis staten intet foretog sig, vilde vi alligevel faa regulerede priser og lønninger m.v. blot at det var private magtfaktorer, der regulerede dem. Regulering faar vi i alle tilfælde. Valget staar mellem en vis statsregulering og et system, hvor magten ligger hos de private gruppeorganisationer.

For den *enkeltes personlige frihed* er det da bedst, at der føres en passende kontrol med organisationernes prispolitik m.v., saaledes at man ikke begrænses for meget i sine forbrugsmuligheder af urimelige priser og unødvendig produktionsindskrænkning, og saaledes, at man ikke berøves muligheden for at faa arbejde paa grund af manglende harmoni i prissystemet.

4. Thorkil Kristensen (1948, s. 21-22). Thorkil Kristensens syn på behovet for regulering af markedsøkonomien er sammenfaldende med tankegangen hos Bertil Ohlin, der på dette tidspunkt var leder af Folkepartiet i Sverige. Det er nærliggende at pege på L.V. Birck som en vigtig påvirkningskanal for de to liberalt indstillede økonomer. Birck havde været Thorkil Kristensens lærer, og Bertil Ohlin, der var kollega med Birck, har selv anført, at netop Bircks holdning til monopol og krav om monopolregulering på afgørende vis var med til at forme hans egen opfattelse af markedsøkonomien, se Topp (1999).

Efterkrigstiden

Erindringerne om 1930'ernes arbejdsløshed og den besværlige omstilling til fredstidsforhold efter 1. Verdenskrig kom til at præge udformningen af efterkrigstidens økonomiske politik. Det var nødvendigt at undgå en gentagelse af de fejltagelser, som var sket i mellemkrigstiden. Denne holdning var ikke et unikt dansk fænomen, men kan genfindes i andre lande, og forskellen var primært, hvor radikalt man gik til værks. Nogle lande valgte at realisere mere eller mindre udbyggede planøkonomiske visioner, og i en række europæiske lande blev centrale dele af industri og bankvæsen nationaliseret. På det makroøkonomiske plan blev målsætningen om fuld beskæftigelse prioriteret højt og kom til at indgå i de internationale organisationers vedtægter, ligesom mange lande vedtog særlige love, der knæsatte princippet.

I valget af mål og midler for efterkrigstiden var de danske politiske partier ikke særlig vidtgående. Der var politisk flertal for en afvikling af krigsrestriktionerne, så fremstillingssektoren kunne komme til at fungere på markedsvilkår, men denne gang skulle det tage væsentlig længere tid at få realiseret målet. Fraværet af det tyske marked og vanskelighederne for landbruget med at genetablere sig på det britiske marked skabte valutariske problemer, der nødvendiggjorde en fortsat regulering af dele af økonomien. Men selv efter at de udenrigsøkonomiske problemer var fjernet, fortsatte reguleringen længe på områder som bygge- og kapitalmarkedet samt selvfølgelig inden for landbruget, der blev det atypiske eksempel på et område, der modtog vedvarende, selektiv støtte i en ellers liberal dansk erhvervs politik.

På det generelle makroøkonomiske område var der ved krigsafslutningen almindelig tilslutning til, at høj, stabil beskæftigelse skulle sikres gennem en konjunkturudjævrende politik, hvor finanspolitikken spillede en central rolle. Som påpeget af Jørgen Gelting (1945) i en artikel om parti programmerne, var der dog ikke lagt op til en fundamental revurdering af det økonomisk teoretiske grundlag for beskæftigelsespolitikken. Forslag om underbudgettering i depressionsperioder indgik i programmerne, men, skrev Gelting, det gjorde ulykkeligvis også udtalelser om, at der til gengæld skulle være overskud i de gode år. Politikerne var således nok inspireret af den keynesianske revolution, som foregik i udlandet, men det gjorde dem ikke nødvendigvis til keynesianere.

På samme måde som bindingerne til det traditionelle økonomisk-teoretiske tankegods lagde en dæmper på den danske konvertering til ortodoks keynesianisme, var det også begrænset, hvilke administrative ressourcer, der blev stillet til rådighed for udformning af den makroøkonomiske stabiliseringspolitik. Efter en intens start med udarbejdelse af nationalbudgetter kom Det Økonomiske Sekretariat til at leve en skyggetilværelse under VK-regeringen 1950-1953, men kom dog tilbage med fornyet styrke i de efterfølgende år. Derimod blev tankerne om et konjunkturinstitut svarende til det

svenske ikke realiseret, og først med oprettelsen af Det Økonomiske Råds formandskab og sekretariat i 1962 blev der modstræbende skabt et modspil til centraladministrationens vurderinger.

Selv om der kunne være politisk uenighed om den konkrete politikudformning, skulle grundlaget for den makroøkonomiske stabiliseringspolitik komme til at stå uanfægtet i en lang årrække. De første tegn på problemer viste sig med 1960'ernes manglende succes med at fastholde beskæftigelsen, uden at det skabte problemer med inflation og betalingsbalance. Men den virkelige test kom i 1970'erne, og det skulle vise sig, at de økonomiske virkemidler, der var stillet så store forventninger til i den første efterkrigsperiode, efterhånden blev nedbrudt, enten fordi de var nedslidte som finans- og indkomstpoltikken, eller fordi de havde mistet deres aktualitet, hvilket blev tilfældet for valuta- og pengepolitikken. At finanspolitikken vendte tilbage for en kort bemærkning i 1993-94 ændrer ikke ved, at en varig løsning af de makroøkonomiske problemer overvejende søges inden for de incitamentbaserede instrumenter først og fremmest rettet mod arbejdsmarkedet. På det finanspolitiske område er der ikke længere politisk støtte til at basere den økonomiske politik på en genoptagelse af 1970'ernes aktivistiske eksperimenter. Ved århundredets slutning synes den overvejende holdning at kunne sammenfattes i, at det er »... nødvendigt, at der på længere sigt føres en budgetbalanceringspolitik, der kan opretholde den tillid, som er nødvendig for et sundt og foretagsomt erhvervsliv«, som det blev formuleret i Socialdemokratiets efterkrigsprogram.

Fordelingspolitik er det område, hvor der er sket de største ændringer i løbet af det 20. århundrede. Efterkrigstidens fordelingspolitiske visioner skulle vise sig at være særdeles levedygtige, selv om det tog tid, før væksten i det offentlige forbrug og udgifter til transfereringer tog fart. Opbygningen af velfærdsstaten baseret på generelle ydelser har ikke stået uanfægtet, men har jævnlige været gjort til genstand for kritik, fordi den svækkede incitamentsstrukturen og bidrog til ubalance i samfundsøkonomien. Denne typiske økonomikritik af fordelingspolitikken kan dog genfindes i det meste af århundredet.

Da L.V. Birck efter bruddet med De Konservative på Flensborgspørgsmålet dannede »Centrumpartiet«, udarbejdedes et program til brug ved folketingsvalget i 1920. På det socialpolitiske område lagde Bircks program op til en videreførelse af den hidtidige politik med vægt på princippet om hjælp til selvhjælp, men fortsatte med udtalelsen »... iøvrigt protesterer vi imod den Opfattelse, at den sociale Lovgivning væsentlig skal gaa ud paa at give en stor Del af Befolkningen Hjælp fra det Offentlige«⁵ Det er

5. *Centrumpartiets Program. Stem paa Professor Bircks Liste! Politisk Udtalelse fra Hovedbestyrelsen Juli 1920*, Tryk: Ivar Jantzen, København. Partiet var så tæt forbundet til Bircks navn, at han utvivlsomt har været den egentlige pennefører af programmet.

fristende her at drage en parallel mellem Bircks program og synspunkter, som to af hans studerende senere fremkom med. Jørgen S. Dich rejste i bogen om »den herskende klasse« fra 1973 spørgsmålet om, hvem der havde glæde af den omfattende omfordeling via de offentlige budgetter. Tilsvarende afviste Thorkil Kristensen i 1956 at støtte indførelsen af folkepensionen dels med henvisning til, at den ville skade den private opsparing, dels med det ideologiske argument, at »i de generelt formulerede afsnit af vor socialpolitik er det efterhånden gået i retning af, ikke længere at de rige skal hjælpe de fattige, men at alle skal hjælpe alle«, citeret efter Christensen (1998, s. 58).

Jacob Christensen (1998, s. 211) har i sin behandling af efterkrigstidens danske socialpolitik påpeget, at specielt Venstre og Det Radikale Venstre spillede en central politisk rolle ved indførelsen af de generelle ydelser. Det er således svært entydigt at udpege drivkræfter bag opbygningen af velfærdsstaten. Men når der trods de seneste 30 års debat kun er sket gradvise tilpasninger, har det nok været betinget af, at den eksisterende velfærdsstat har været betragtet som en nødvendig omkostning for at kunne bevare en fri markedsøkonomi og sikre den nødvendige tilgang af arbejdskraft.

Afslutning

Det er i artiklen søgt belyst, at ønsket om at bevare en fri markedsøkonomi har været et bærende element i dansk økonomisk politik i det 20. århundrede, og at den økonomiske debat har været fokuset på spørgsmålene om, hvordan der kunne skabes stabile rammer for markedsøkonomien, samt hvordan den fordelingspolitiske målsætning skulle afstemmes med hensynet til efficiens i allokeringen.

Fraværet af større omvæltninger i den økonomiske politik skyldes til dels den specielle danske parlamentariske situation i dette århundrede, hvor mindretalsregeringer og flertalsregeringer med mindretal i Landstinget har været hovedreglen snarere end undtagelsen. Kravet om forlig med dele af oppositionen måtte nødvendigvis lægge begrænsninger på hvor store udsving, der kunne ske i den økonomiske politik, og selv egentlige flertalsregeringer har haft vanskeligheder ved at gennemføre mere grundlæggende ideologisk baserede reformer på grund af intern uenighed i regeringen. Eksempler herpå er de sparsomme reformer under SR-regeringen 1936-1940 og VKR-regeringen 1968-71.

Der kan vel også med en vis ret henvises til, at når økonomer igennem hele perioden har haft indflydelse på regeringsniveau, har det bidraget til at fastholde en forståelse for markedsmekanismen, og specielt begrænsningerne i mulighederne for at gribe korrigerende ind. Denne grundlæggende markedssympati er dog ikke blot et udtryk for den uddannelse de pågældende økonomer har modtaget, men afspejler, at den danske erhvervsstruktur gennem hele det 20. århundrede har gjort omfattende eksperimenter med central styring mindre tillokkende.

Litteratur

- Andersen, P. N. 1996. Polit'er på regeringsposter. *Nationaløkonomisk Tidsskrift – Festskrift til Anders Ølgaard* 134:522-30.
- Bredsdorff, N. 1999. Embedsmænd under ombrydning. *Skriftsserie fra Roskilde Universitetsbibliotek* nr. 28.
- Christensen, J. 1998. *Socialpolitiske Strategier 1945-72*. Odense.
- Gelting, J. 1945. Partiprogrammerne og arbejdsløsheden. *Finanstidende*. 31:71-73.
- Hansen, S. Aa. 1972. Økonomisk Vækst i Danmark 1720-1914. København.
- Kristensen, T. 1948. Statsindgreb og økonomisk Frihed. I Chr. Gandil, red. *Moderne Liberalisme*. København.
- Nielsen, A. 1930. *Bankpolitik*. København.
- Ohlin, B. 1927. Den danske Kronan efter 1914. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*. 65: 121- 42.
- Olsen, E. 1968. *Dansk Pengehistorie 1914-1931*. København.
- Scharling, W. 1902. Skattereformen. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* . 40:1-48.
- Søilen, E. 1998. *Fra frischianisme til keynesianisme? En studie av norsk økonomisk politikk i lys av økonomisk teori 1945-1980*. Agder.
- Topp, N.-H. 1993. *Finansforvaltning 1940-1950*. Institut for Statskundskab Københavns Universitet. *Arbejdsrapport* 1993/15.
- Topp, N.-H. 1999. The impact of Professor Ohlin on Danish economic affairs 1924-1929: A Swedish scholar and participant in the public debate. Institut for Statskundskab. *Arbejdsrapport* 1999/8.
- Topp, N.-H. og S.-K. Topp. 1989. Hvilken hjælp kan vi forvente fra økonomer? *Økonomi og Politik*. Nr. 2, s. 131-41.
- Warming, Jens 1920. *Danmarks Statistik*. København.

Velfærdsstatens udvikling i det 20. århundrede og perspektiverne for det 21.

Jørgen Søndergaard

Socialforskningsinstituttet

SUMMARY: The welfare state was probably the most important new institutional and social achievement of the 20th century. A brief summary of the main steps in the evolution of the Danish welfare state is presented, followed by a discussion of the possible limits to the scope and scale of public welfare. The final section offers some reflections on the future of the welfare state in the 21st century.

1. Indledning

Man kan vist med god ret betragte velfærdsstaten som det 20. århundredes vigtigste samfundsmæssige og institutionelle nyskabelse. Udtrykket *velfærdsstat* betegner en stat, som udstyrer sin befolkning med sociale rettigheder, således at befolkningens velfærd på væsentlige områder løsrives fra ejendomsretten til formuegoder og fra evnen til at skaffe sig en arbejdsindkomst. Det betyder kort sagt, at staten sikrer forsørgelsen af mennesker, der ikke kan arbejde eller ikke kan skaffe sig et arbejde, og at adgangen til sygdomsbehandling, uddannelse, pleje og omsorg ikke beror på borgerens egen betalingsevne. Dette er gradvist bragt til veje i Danmark i løbet af det 20. århundrede ved at opbygge en omfattende offentlig sektor med en række ordninger og institutioner.

I denne artikel tegnes et meget groft rids af udviklingen af den danske velfærdsstats institutioner. Dernæst diskuteres om velfærdsstaten har indfriet målene og hvilke begrænsninger, der har vist sig i udviklingen af velfærdsstaten. Med denne beskedne ballast afsluttes artiklen med nogle subjektive bud på fremtidsperspektiverne for den danske velfærdsstat.

2. Kimen fra det 19. århundrede

Før år 1900 er der ikke meget, der peger frem mod Danmark som en velfærdsstat. Folkeskolen var ganske vist grundlagt helt tilbage i 1814. Sognekommunerne kunne yde fattighjælp, men hjælpen var nedværdigende for modtageren, der mistede borger-

lige rettigheder, bl.a. valget og blev underlagt fattigvæsenets ofte ydmygende tilsyn, og der var krav om tilbagebetaling af hjælpen, hvis modtagerne senere fik bedre kår. Mange kommuner indrettede fattiggårde og arbejdsanstalter med det slet skjulte formål at afskrække fattige fra at søge fattighjælp. Endelig fandtes forskellige forsikringsordninger og hjælpe-kasser, bl.a. knyttet til laugsvæsenet, men uden offentlig medvirken.

I 1890'erne lægges den første spæde kim til den moderne socialpolitik og dermed til velfærdsstaten. Fra 1891 kan personer over 60 år efter ansøgning få alderdoms-understøttelse fra kommunen uden fattighjælpens diskriminerede virkninger. Samtidig moderniseres fattigloven – fattighjælpens diskriminerende virkninger ophæves for blinde, døve og kronisk syge og bl.a. den nedværdigende ordning, hvorefter sognets fattige kunne sendes på omgang mellem gårdene – nogle steder ligefrem efter et licitationssystem – forbydes. I 1892 anerkender staten de private sygekasser og begynder at yde tilskud til disse, mod at sygekasserne til gengæld yder gratis lægehjælp, hospitalsbehandling og dagpenge til medlemmer med indkomster under et vist niveau. I denne periode indføres også statstilskud til arbejdsulykkesforsikringer og den beskedne brændevinsafgift suppleres med en tilsvarende beskeden afgift på øl.

Det er ikke hensigten her at gå ind i en længere diskussion af det facinerende og interessante spørgsmål om, hvad baggrunden for denne begyndende velfærdspolitik var.¹ Den samfundsøkonomiske baggrund var bl.a. en mærkbar velstandsstigning i perioden efter 1870 – ikke mindst i landbruget, hvor andelsbevægelsen udvikles. Samtidig var der en betydelig folkevandring fra landet til byerne og i øvrigt også en betydelig udvandring blandt unge til Amerika. Industrisamfundet var så småt på vej med op imod 100.000 beskæftigede, men arbejdernes levevilkår i byerne var ofte meget kummerlige og fattigdom var ganske udbredt. Fattighjælpen var derfor voldsomt overbelastet især i byerne. Desuden var aftægtsordningerne ikke i stand til at sikre forsørgelsen af en hel del af de gamle, og befolkningen havde givetvis en mere solidarisk holdning til at hjælpe gamle og syge uden eget forsørgelsesgrundlag end folk, der var fattige af andre årsager. Arbejderkommissionen, som Estrup nedsatte i 1875, anbefalede mere vidtgående former for social bistand i byerne, end lovgiverne var indstillet på at gennemføre. Man kan derfor roligt betegne disse første skridt mod en velfærdsstat som yderst forsigtige. Men ved det 20. århundredes begyndelse var en ny udvikling alligevel sat igang.

3. Det 20. århundredes velfærdsreformer

I tabel 1 er nogle af de skelsættende love og reformer i bygningen af velfærdsstaten

1. Se Pedersen (1985) for en udførlig diskussion af baggrunden for 1891-loven om alderdomsunderstøttelse.

i de sidste 100 år angivet.² Udvalget er selvfølgelig skønmæssigt – intentionen er at indfange de love, der knæsætter nye principper eller markante ændringer i sikringen af befolkningens velfærd.

I velfærdsstatens barndom er der bortset fra uddannelse, aldersforsørgelse og fattighjælp overvejende tale om statslige tilskud til private forsikringsordninger og forskellige hjælpe-kasser. Statens udgifter til sociale, sundhedsmæssige og uddannelsesmæssige formål er nærmest ubetydelige på den tid både i forhold til statens samlede budget og i forhold til BFI. De kommunale velfærdsudgifter er langt større end statens, men alligevel ganske små i forhold til BFI. For kommunerne udgør udgifter til skoler, aldersforsørgelse og fattighjælp omkring totredjedele af budgetterne, og en del af udgifterne finansieres af tilskud fra staten. Samlet udgjorde de offentlige udgifter omkring 10 pct. af BFI, og heraf udgjorde velfærdsområdet klart under halvdelen. Tolden var statens vigtigste finansieringskilde. I 1903 indføres den personlige indkomst- og formueskat samt ejendomsskat til erstatning for de hidtidige hartkornsskatter og bygningssafgifter. Frem til 1914 kunne man dog højst komme til at betale 5 pct. af sin indkomst i skat.

Trods denne i økonomisk henseende undseelige begyndelse, er der alligevel tale om en fortsat udvikling frem mod den moderne velfærdsstat. Indkomstskatten viser sig jo at være en kolossal levedygtig finansieringskilde, men også på andre områder sker der noget. Statens ganske vist meget beskedne økonomiske involvering i sygekasserne og fra 1907 også i arbejdsløshedskasserne medfører, at der gradvist indføres flere retsprincipper i disse ordninger. Staten stiller krav til ordningernes indretning som modydelse for at bidrage økonomisk, og den statslige regulering tiltager i takt med, at den økonomiske byrde overtages. Ét af formålene med disse krav var at begrænse udgifterne i fattigvæsenet ved, at forsikringer og hjælpe-kasser trådte til først, så fattighjælp blev sidste udvej. Med Steinckes socialreform i 1933 samles de socialpolitiske bestemmelser i fire love, hvor de sociale rettigheder begynder at tage form. Det er således ved denne lejlighed, store grupper af offentligt forsørgede overføres fra fattighjælp til anden form for bistand uden fattighjælpens diskriminerende virkninger. Tilbage var nogle få tusinde vagabonder og groft forsømmelige, som forblev på fattighjælp. De sociale rettigheder bliver yderligere tydeliggjort i 1953-grundloven. Visse forsikringsprincipper overlever dog en tid, men ved århundredets udgang er den eneste reminiscens heraf frivilligheden i arbejdsløshedsforsikringen og efterlønsordningen. Ellers er de sociale ordninger obligatoriske og offentligt regulerede.

Borgernes økonomiske sikring er på alle områder (bortset fra uddannelse) tidsmæssigt gået forud for udbygningen af omsorg, pleje, revalidering og aktivering. Der er for så vidt ikke noget mærkeligt i, at det økonomiske forsørgelsesproblem søges afhjulp-

2. Afsnittet trækker på flere kilder, men de vigtigste er Hansen (1983) og Søndergaard (2000).

Tabel 1. Skelsættende love og reformer i skabelsen af velfærdsstaten.

	Alderdomsforsørgelse	Sygdom, barsel mv.	Arbejdsløshed	Anden socialhjælp	Omsorg og pleje	Uddannelse
19. århundrede	Understøttelse efter ansøgning fra 60 år drede (1891).	Tilskud til sygekasser (1892). Lov om arbejdssulykkesforsikringer (1898).		Fattighjælp uden tab af rettigheder for blinde, døve og syge (1891).		7 års undervisningspligt (1814).
1900-1914		Ny fabrikslov indfører 4 ugers barselsorlov og begrænsninger vedr. børnearbejde (1901).	Statstilskud til anerkendte arbejdsløsheds-kasser (1907).	Statstilskud til kommunale hjælpeskasser for værdigt trængende (1970).		Ny skolelov etablerer grundskole, mellem-skole og gymnasium i byerne (1903).
1918-1939	Aldersrente fra 65 år efter faste takster, aftrapning efter anden indtægt (1922).	Obligatorisk invalideforsikring for sygekasse-medlemmer (1921). Obligatorisk medlemskab af sygekasser (1933).		Offentlig forsorg opdeles i tre typer af ydelser, hvor kun fattighjælp (til vagabonder og groft forsømlige) medfører tab af rettigheder (1933).	Sundhedsplejerskeordning landsdækkende (1937).	I nyt universitet.
1945-1959	Folkepension: Mindstebeløb til alle fra 67 år og enlige kvinder fra 62 (1956). Enkepension (1959).			Særhjælp for polio-ramte (1953).		

fortsættes næste side

Table 1 fortsat..

	Aldersdomsforfølgelse	Sygdom, barsel mv.	Arbejdsløshed	Anden socialhjælp	Omsorg og pleje	Uddannelse
1960-1976	Arbejdsmarkedets tillægspension, ATP (1964). Visse funktioner overenskomster etablerer arbejdsmarkedspension.	Sygedagpenge fra sygekasser hæves: Maks. 80 pct.; 6 karensdage (1960), Maks. 90 pct. (1972). Skattefinansieret invalidepension (1960). Revalideringslov (1960). Sygekasserne nedlægges og erstattes af den offentlige sygesikring uden karensdage (1973). Førtidspension efter socialt kriterium fra 55 år (1976).	Staten overtager den marginale finansiering (1967). Dagpenge hæves i to omgange: Maks. 90 pct. (1972).	Fattighjælpen afskaffes i lov om offentlig forsorg (1961). Brederer vifte af individuel hjælp i Bistandsloven (1976).	<p>Lov om børne og ungdomsforsorg (1964). Daginstitutioner med delvis skattefinansiering tilbydes bredere kredts (1964). Daginstitutioner og ældreomsorg medtages i Bistandsloven (1976).</p>	10 årig enhedsskole, Statens Uddannelsesstøtte. Erhvervsfaglige grunduddannelser. 3 nye universiteter.
1977-1999	Efterløn fra 60 år (1979). Arbejdsmarkedspension indbygges i de fleste overenskomster. Obligatorisk pensionsopsparing administreret af ATP (1998).		Jobtilbud til langtridsledige (1978). Aktiveringensret og -pligt mv. (1994). Ungeindsatsen (1996).	Aktiveringspligt for unge (1988). Lov om aktiv socialpolitik (1999).		

før man overvejer at bruge ressourcer på andre tilbud til de pågældende. Der er dog grund til at nævne, at der ikke mindst på arbejdsmiljøområdet har været reguleringer med et forebyggende arbejderbeskyttende sigte gennem hele århundredet. I den første fabrikslov fra 1901 indføres barselsorloven. Den gav kvinden pligt til 4 ugers barselsorlov, medmindre hun ved lægeerklæring kunne godtgøre, at det var forsvarligt at genoptage arbejdet inden de fire uger.

De økonomiske konjunkturer har spillet en betydelig rolle for såvel timing som ambitionsniveau i velfærdspolitikken. På den ene side har dårlige tider synliggjort nye behov og utilstrækkeligheder i de eksisterende ordninger, som ofte er søgt imødekommet med skrabede løsninger. I gode tider har man derimod erstattet de skrabede løsninger med en mere ambitiøs velfærdspolitik. Det sidste viser sig særlig tydeligt i perioden fra slutningen af 1950'erne frem til midten af 1970'erne, hvor den kraftige økonomiske fremgang ledsages af en hastig velfærdsudbygning: Folkepensionen (1957), Revalidering (1960), Offentlig sygeforsikring (1960), Fattighjælpens retsvirkning afskaffes (1961), Børne- og ungeforsorg og daginstitutioner (1964), ATP (1964), Invalidpension (1965), Folkepensionens grundbeløb uanset indtægt (1970), arbejdsløsheds- og sygedagpenge hæves i flere omgange – maksimumsgrænsen hæves til 90 pct. (1972). Socialreform (udlægning til kommuner, ankesystem, offentlige sygesikring, sygedagpenge, bistandslov m.v.) (1970-76).

Det er også i denne periode Statens Uddannelsesstøtte bliver til, og den offentlige omsorg og pleje af børn, syge og gamle bliver alment tilgængelige. Indtil 1964 var offentlige daginstitutioner forbeholdt børn af enlige mødre og andre med tilsvarende behov. Det er under 1960'ernes højkonjunktur, at velfærdspolitikken skifter fra at træde til, når familien ikke kunne løfte opgaven, til at blive et generelt tilbud, uanset om familien kunne magte opgaven eller ej.

Fra midten af 1970'erne satte den økonomiske krise grænser for velfærdsudbygningen, og velfærdspolitikken kom i en lang periode noget i defensiven. Denne periode præges af flere indbyrdes modsatrettede tendenser, jf. Søndergaard (2000). På den ene side fortsatte udbygningen på en række områder, så efterkrigstidens stræben mod en universel velfærdsstat bliver en fuldbyrdet realitet. Hele befolkningen udstyres med sociale rettigheder til de fleste ydelsestyper, hvis de specifikke betingelser er opfyldt (universalprincippet er udbredt, forsikringsprincipper er næsten afviklet), og med bistandsloven som et finmasket net til at opfange de resterende tilfælde. En side heraf er, at individualprincippet og princippet om erstatning for indkomstbortfald over nogle årtier gradvist trængte trans- og forsørgerkriterier i baggrunden.

Men samtidig gøres der også forskellige forsøg på at bremse udgiftsvæksten, der når hidtil usete højder i disse år, fordi antallet af offentligt forsørgede og antallet af brugere af omsorg, pleje uddannelse og sundhed vokser voldsomt. Der indføres f.eks.

adgangsbegrænsning til de videregående uddannelser i slutningen af 1970'erne. Man forsøger sig i en periode i 1980'erne med karensdage i sygedagepengeordningen (blev hurtigt opgivet, bl.a. fordi en del arbejdsgivere kompenserede deres medarbejdere for karensdagene), og der indføres arbejdsgiverbetaling af de to første ledighedsdage (g-dage) i arbejdsløshedsforsikringen. Efter regeringsskiftet i 1982 undlader man endvidere i en overenskomstperiode at indeksere overførselsindkomsterne som led i indkomstpolitikken. Indkomstaftrapningen af folkepensionens grundbeløb, der blev afskaffet i 1970 genindføres i slutningen af 1980'erne (for så vidt angår arbejdsindkomst). Staten forsøger at bremse kommunernes udgiftsvækst gennem budgetaftaler o.l. med en mere moderat udgiftsvækst til børnepasning, sygehuse og plejehjem til følge. Udvidelserne af dækningsgraderne både for børnepasning og hjemmehjælp til ældre har i en del af denne periode været ledsaget af en mere skrabt udmåling af ydelser pr. modtager – daginstitutionernes åbningstider er afkortet, og de ældre får færre timer hjemmehjælp pr. modtager end tidligere.

I denne periode ses imidlertid også de første tilløb til borgerlønsnignende ordninger, dvs. kontantydelse, der alene er betinget af et frivilligt indkomstbortfald (efterløn, overgangsydelse og orlov), men ikke noget krav om, at modtagere skal forsøge at forsørge sig selv. Den officielle tankegang bag disse ordninger var, at den høje ledighed og dermed den stærkt voksende offentlige forsørgelse var kommet for at blive, og derfor kunne velfærden forøges ved en bedre fordeling af beskæftigelsen (flere unge i arbejde) og tillade offentlig forsørgelse for de grupper, der helst ville være fri for arbejde. Disse ordninger opnåede en betydelig popularitet, uden at man kunne dokumentere nogen nævneværdig effekt på arbejdsløsheden, og efterfølgende er disse ydelser derfor blevet beskåret, og overgangsydelsen er helt afskaffet.

En af de store nyskabelser i velfærdsstaten mod århundredets slutning er introduktionen af aktivlinien – et noget-for-noget princip, som kritikerne har sammenlignet med den gamle fattighjælps arbejdsanstalter, mens tilhængerne beskriver det som en mere menneskelig socialpolitik, der forbedrer modtagernes muligheder for igen at blive selvforsørgende. Aktivitetskravet står på mange måder i kontrast til indførelsen af kontantydelse af borgerlønstypen, hvor det ikke er nogen betingelse, at modtageren ufrivilligt har mistet sin erhvervsindtægt, men typisk er et vilkår, at den pågældende midlertidigt eller varigt giver afkald på erhvervsaktivitet.

Aktivlinien begyndte med et krav til de yngste kontanthjælpsmodtagere i slutningen af 1980'erne og er siden udvidet til at omfatte hele kontanthjælpsområdet og arbejdsløshedsforsikringen. Aktivlinien har medført en signifikant afkortning af den periode, en person kan oppebære offentlige ydelser uden at deltage i en eller anden form for aktivitet. Aktuelt søges aktivlinien videreført på sygedagepenge/førtidspensionsområdet, hvor et mere rummeligt arbejdsmarked skal muliggøre en fortsat erhvervsaktivitet for personer med reduceret erhvervsevne.

Et andet væsentligt nybrud har fundet sted på pensionsområdet, hvor det danske system undergår en i international sammenligning meget bemærkelsesværdig omlægning fra pay-as-you-go finansiering til om nogle årtier at være overvejende baseret på opsparing.

Det begynde med indførelsen af en obligatorisk, men i forhold til folkepensionen beskeden, opsparingsbaseret tillægspension for alle beskæftigede, ATP, i 1964. Nogle af de højtlonnede funktionærgrupper etablerer i løbet af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne overenskomstaftalte arbejdsmarkedspensionsordninger. Skattereglerne rummer desuden begunstigelser til opsparing i privattegnede pensionsordninger. Staten indfører for en kort periode en særlig begunstiget ordning med de såkaldte indekskontrakter i begyndelsen af 1970'erne. I anden halvdel af 1980'erne udvides de overenskomstaftalte opsparingsbaserede arbejdsmarkedspensionsordninger til også at omfatte LO-området. I 1998 er der endvidere gennemført en obligatorisk pensionsopsparingsordning – først en midlertidig ordning for året 1998 og derefter med virkning fra 1999 en permanent særlig pensionsopsparing.

Den ovenfor beskrevne udvikling har ført til en velfærdsmodel her i landet, som har mange lighedspunkter med de andre nordiske lande, men som på væsentlige områder adskiller sig fra de modeller, der er udviklet i såvel de kontinentaleuropæiske lande som i Storbritannien, jf. Ploug og Kvist (1994) og Rostgaard og Fridberg (1998).

Først og fremmest er modellen kendetegnet ved at være *universel og individuel*. Det betyder, at

- hele befolkningen er dækket
- der er en dækning uanset årsag – både i form af indkomstoverførsler, når arbejdsindtægten er bortfaldet, og når der er et behov for omsorg, pleje, behandling eller uddannelse
- rettighederne helt overvejende er individuelle og ikke som det endnu typisk ses på kontinentet knyttet til familien

Omfordelingen af ressourcer gennem såvel skattefinansierede overførselsindkomster som skattefinansieret eller -subsidieret offentlig omsorg, pleje, behandling og uddannelse er omfattende. Omfordelingen kan opdeles i to nogenlunde jævnybyrdige dimensioner:

- en omfordeling over livsforløbet for den enkelte
- en omfordeling mellem permanent beskæftigede og personer, der permanent eller midlertidigt er ikke-beskæftigede

Omfordelingen mellem permanent beskæftigede indbyrdes er af mere behersket omfang. Det hænger i nogen grad sammen med, at spredningen i de permanent beskæftigedes erhvervsindkomster er begrænset i Danmark. Skattesystemet og ydelsessystemerne må dog hver for sig bedømmes at indeholde en vis grad af progression, men transskriterier, herunder udmåling af ydelser i forhold til samtidig indkomst, har med tiden fået en mere tilbagetrukket rolle. De statistiske opgørelser af uligheden i skattepligtige eller disponible indkomster, har vist en faldende tendens gennem århundredet (krigsårene undtaget), men det er værd at erindre, at uligheden i individindkomster er reduceret meget betydeligt gennem det forhold, at alle voksne i dag har deres egen selvstændige indkomst, og kun meget få voksne forsørges af ægtefælle eller andre familiemedlemmer.

Familien spiller nu en relativt beskedne rolle i sikringen af den individuelle økonomiske velfærd – hovedansvaret er overtaget af velfærdsstaten. Det har samtidig været en væsentlig forudsætning for den markante ændring, der er sket i kvindernes stilling i samfundet i løbet af det 20. århundrede.³ Her spiller den danske/nordiske model med individuelle rettigheder frem for familierettigheder en afgørende rolle. Velfærdsstaten havde helt fra sin begyndelse et kønspolitisk perspektiv. Det var især kvinder, der fik fordel af alderdomsforsørgelse uden fattighjælpsvirkninger ved århundredets begyndelse, og kvinder fik også valget til de vigtigste institutioner (hjelpekasser i 1907, kommuner i 1908), før de fik valget til rigsdagen.

4. Hvor omfattende kan velfærdsstaten blive?

Der har gennem hele det 20. århundrede været en politisk debat om, hvor omfattende velfærdsstaten skulle være og om de mulige konsekvenser af velfærdsordningernes udbygning. Resultatet kender vi: Velfærdsstaten er vokset og vokset i hele århundredet – omend tempoet har været forskelligt i de forskellige delperioder. Skattetrykket er cirka seksdoblet og produktionen pr. indbygger er ca. 7-doblet i løbet af århundredet. Det betyder groft taget, at de offentlige udgifter pr. indbygger i faste priser er godt og vel 40-doblet – og da velfærdsudgifternes andel af de offentlige budgetter ligeledes har været stigende, kan man anslå at de offentlige velfærdsudgifter pr. indbygger er ca. 50-doblet. Realvæksten i velfærdsudgifterne har med andre ord i gennemsnit været cirka det dobbelte af realvæksten i BFI, nemlig ca. 4 pct. pr. år mod ca. 2 pct. pr. år.

Økonomer og andre samfundsforskere har naturligvis også interesseret sig for spørgsmålet om velfærdsstatens vækst og samfundsmæssige konsekvenser – især i de sidste to-tre årtier. Det er umuligt at sammenfatte denne litteratur på dette sted. Her skal blot peges på nogle enkelte problemstillinger.

3. Der skal ikke her gås nærmere ind på det interessante, men komplicerede spørgsmål om kausaliteten mellem kvindernes ændrede stilling og velfærdsstatens udbygning.

4.1 Er velfærdsstaten politisk styrbar

Jørgen S. Dich satte sit personlige, polemiske stempel på styringsproblematikken med bogen »Den herskende klasse«, der udkom i den periode i begyndelsen af 1970'erne, hvor også det store perspektivplanarbejde foregik. Begge dele var udtryk for en bekymring for de iboende kræfter i velfærdsudbygningen. PPII (1973) lavede 15-årige scenarietfremskrivninger til 1987 for at illustrere konsekvenserne af en fortsættelse af de hidtidige trends – med det helt eksplicite formål at få gang i en prioriteringsdebat⁴ Det centrale spørgsmål er naturligvis, om der i selve den institutionelle opbygning af velfærdsmodellen er indbygget mekanismer, der trækker i retning af at udvide velfærdsstatens domæne eller ydelsesniveauet inden for dens enkelte dele – om der er en indbygget prioriteringsbias i velfærdsstaten. Tankegangen er, at de grupper, der har interesse i udgiftsøgninger kan tænkes at have en stærkere direkte og indirekte indflydelse på beslutningerne end de grupper, der primært har interesse i at holde skatetrykket i ave. Den svenske betænkning, Ekonomikommisionen (1993) synes at mene, at noget sådant kan være tilfældet i Sverige, og anbefaler en række reformer af institutioner og procedurer for at sikre en bedre prioritering og udgiftsstyring. Man kan dog næppe se bort fra, at den kraftige vækst i velfærdsudgifterne i efterkrigsperioden også hang sammen med Keynesianismens gennemslagskraft i de nordiske lande, hvilket gav udbygningen af offentlige ydelser en langt mere aktiv konjunkturpolitisk rolle end tidligere. I takt med en voksende erkendelse af denne økonomiske politiks begrænsninger er væksten i velfærdsudgifterne da også blevet mere moderat.

4.2 Velfærdsstaten og de økonomiske incitament

Et andet hovedspørgsmål, drejer sig om velfærdsstatens betydning for borgernes incitament til at arbejde, uddanne sig, spare op mv. Den stigmatisering, der tidligere var forbundet med modtagelse af især fattighjælp, men til en vis grad også andre former for offentlig forsørgelse, kan selvfølgelig (også) ses fra en incitamentsynsvinkel. I takt med, at stigmatiseringen trængtes i baggrunden, hævdes det generelle ydelsesniveau til at ligge ganske tæt på lønniveauet for de lavestlønnede grupper. Kompensationsgrader på 90 pct. for lavere indkomster er meget høje i international sammenhæng. Men de vilkår, der i løbet af de sidste 10-12 år er blevet forbundet med modtagelse af arbejdsløshedsdagpenge og kontanthjælp kan formentlig delvist kompensere for de negative incitament fra et højt ydelsesniveau.

Der foreligger ikke på nuværende tidspunkt overbevisende statistisk dokumentation

4. »Hensigten med PP er i første række at klarlægge de tendenser, der tegner sig i samfundsudviklingen nu og i de kommende år, at fremhæve at disse tendenser i for høj grad er og fortsat kan blive bestemt af utilstrækkelig styring fremfor en mere bevidst og samlet stillingtagen og prioritering, og at illustrere nogle af de mest oplagte prioriteringsproblemer, der trænger sig på allerede nu såvel som i de kommende år.« (PPII s. 19).

for, at udbygningen af velfærdsstaten skulle have reduceret den økonomiske vækstrate synderligt, jf. Pedersen og Søndergaard (1996). Selvom der er et vist belæg for, at velfærdsstaten skaber strukturel ledighed på grund af svækkede incitamentter til at søge job og høje mindstelønninger, er det muligt, at disse i sig selv negative effekter på produktionen helt eller delvist opvejes af, at velfærdsstaten også medfører en større erhvervsdeltagelse, en bedre uddannet arbejdsstyrke og en større kapitalintensitet som følge af understøttelsesniveauets påvirkning af de relative faktorpriser, jf. Søndergaard (1999). Den voldsomme vækst i antallet af offentligt forsørgede i den sidste fjerdedel af århundredet skete således uden et tilsvarende stort fald i antal beskæftigede. Der foreligger heller ikke meget sikker viden om opspareffekterne, men her må det forventes, at den omlægning, der er i gang af den danske pensionspolitik, hvor »pay-as-you-go« finansieringen med tiden får aftagende vægt i forhold til den opsparingsbaserede del af pensionssystemet, vil mindske de mulige negative effekter på den private formuedannelse fra velfærdsstaten.

Desuden må incitamentsproblemerne ikke kun ses i forhold til produktionen. Individernes nytte, herunder disnytte ved risiko er naturligvis væsentlig. Det er efterhånden alment erkendt, at der er informationsproblemer (moral hazard og adverse selection) ved forsikringsordninger, og at dette i særdeleshed gælder forsikringer mod sociale begivenheder. For det andet kan transaktionsomkostninger medføre underforsikring, ligesom nogle på grund af en kort tidshorisont måske vil vælge at ignorere fremtidige risici og fremtidige behov. Selvom disse problemer ikke fuldstændig forsvinder ved en kollektiv forsikringsmodel, er det alligevel en realistisk, men vanskelig målelig mulighed, at velfærdsstaten skaber en bedre risikoallokering end det private uregulerede marked.

4.3 Velfærdsstaten og de offentlige monopoler

Det er en særlig egenskab ved den danske velfærdsstat, at hele velfærdssektoren i vidt omfang er holdt uden for markedsökonomien og uden for markedsmekanismernes rækkevidde. På denne måde er der gennem politiske valg og beslutninger gennem det meste af et århundrede, men især i efterkrigsperioden, opbygget en række offentlige monopoler på social- sundheds- og uddannelsesområdet. Ganske vist står kommunerne for en væsentlig del af velfærdsproduktionen, således at der ikke kan siges at eksistere noget absolut monopol – borgerne kan flytte til en anden kommune, hvis de finder forholdet mellem skat og service bedre andre steder. Men deres muligheder for at vælge mellem forskellige leverandører, når det gælder omsorg, pleje, sundhed og uddannelse, er temmelig begrænset. Der foreligger kun få sammenligninger af omkostningerne ved offentlig monopolproduktion med private konkurrenceudsatte virksomheders produktion af sammenlignelige ydelser, men de målte forskelle antyder, at

velfærdsstatens monopolproducenter har problemer med effektiviteten. De sidste par årtiers diskussion om privatisering, udlicitering o.l. har hidtil kun haft marginal indflydelse på konkurrenceelementet i velfærdsproduktionen.

4.4 Velfærdsstatens kontrol af borgerne

Velfærdsstaten er over tid blevet mere og mere omfattende. En mulig bagside ved denne udvikling er, at det øger statens behov for kontrol med borgerne. Grundholdningen har – med visse afstikkere undervejs – været, at velfærdsstaten skal træde til, når den enkelte ikke kan klare sig selv. Men der findes som bekendt ikke metoder til med sikkerhed at skelne mellem situationer, hvor den enkelte ikke kan klare sig selv, og situationer, hvor den enkelte hellere vil leve af det offentliges ydelser frem for at klare sig selv. Jo bedre de offentlige ydelser er, og jo mindre stigmatisering, der er forbundet med modtagelsen, jo større bliver kravene om nærgående kontrol af borgernes liv for at efterprøve, om evnen til at klare sig selv nu også er væk og i bestræbelser på at forebygge, at det sker. Dette er givetvis først og fremmest et etisk problem ved velfærdsstaten, hvor det spiller en central rolle, hvor stor tillid borgerne har til staten. Uden en høj grad af tillid kan man næppe forestille sig, at de ville skabe en velfærdsstat som den danske. Men det har også økonomisk relevans i den forstand, at borgernes accept af en i international målestok meget omfattende og nærgående overvågning af den enkeltes adfærd sandsynligvis på afgørende måde bremser de negative incitamentsvirkninger af velfærdsstaten. Ganske vist kan der i interviewundersøgelser påvises en del sort arbejde, og forskellige kontrolforanstaltninger fra myndighederne afslører noget misbrug af velfærdsydelserne, men grundlæggende accepterer borgerne, at f.eks. deres indkomstforhold indberettes til myndighederne af andre end dem selv, at pædagogerne i børnehaven indberetter forældre, hvis de får mistanke om omsorgssvigt eller overgreb i hjemmet osv.

5. Velfærdsstaten i det 21. århundrede – udvikling eller afvikling?

I det 20. århundrede voksede velfærdsstaten cirka dobbelt så hurtigt som produktionen. Tempoet var særligt højt i perioden fra omkring 1950 til midten af 1980'erne. Uagtet at ingen kan sige ret meget fornuftigt om, hvordan samfundsudviklingen, herunder udviklingen i velfærdsstaten, vil forme sig i det næste århundrede, kan man til en begyndelse dog slå fast, at tempoet i velfærdsudbygningen vil blive helt anderledes end i det 20. århundrede. Selv om økonomer ikke har patent på at afgøre, hvor smertegrænsen for skattetrykket er, er det en sikker prognose, at velfærdsudbygningen fra nu af i langt højere grad må afpasses efter væksten i produktionen og skattegrundlaget.

Det kan næsten lyde som et citat fra 1970'ernes perspektivplaner, som ikke fik nogen umiddelbar synlig effekt. Først i de sidste 10-15 år skete der nogen opbremsning i

væksten i de offentlige velfærdsudgifter. Men om det kan tages som udtryk for, at styrings- og prioriteringsproblemerne alligevel ikke er så vanskelige, er det nok for tidligt at afgøre. Så langt man kan se ind i det nye århundrede, venter en række forhold, som sandsynligvis vil tilspidse prioriteringsproblemerne.

- Den demografiske udvikling vil medføre en betydelig vækst i ældrebefolkningen i løbet af første halvdel af det 21. århundrede. Det vil øge de offentlige udgifter til pensioner, sundhedsvæsen og ældreomsorg.
- Beskæftigelsen må forventes at stagnere. Det kan modificeres noget, hvis det skulle lykkes at gøre arbejdsmarkedet mere rummeligt (en mulig økonomisk fortolkning af rummelighed er, at de restriktioner, som høje mindstelønninger indebærer på de mindst produktives beskæftigelsesmuligheder, løsnes noget). Det kan også tænkes modificeret af en større indvandring eller en forlængelse af arbejdslivet, men begge dele møder betydelig folkelig modstand her ved århundredets begyndelse. I modsat retning trækker den forventelige fortsættelse af arbejdstidstrenden fra det 20. århundrede, så arbejdstiden for den enkelte må forventes yderligere reduceret i takt med, at reallønnen vil vokse.
- Selvom den offentlige service på enkelte områder nærmer sig en slags mætningspunkt – f.eks. nærmer daginstitutionsdækningen sig hastigt 100 pct. – må der gennemgående forventes et konstant pres for flere og bedre ydelser. Det forekommer desuden ikke realistisk at forvente, at den offentlige velfærdsproduktion bredt vil kunne hamle op med produktivitetsudviklingen i den private sektor. Begge forhold vil trække i retning af en vis fortsat stigning i den offentlige beskæftigelse.

Det spiller naturligvis en væsentlig rolle, hvordan finansieringsmulighederne vil udvikle sig. I den danske model er såvel det sociale sikkerhedsnet som uddannelse, sundhed og sociale serviceydelser helt overvejende skattefinansierede. Høje skatter indebærer omkostninger i form af forvridninger af borgernes dispositioner og til kontrolforanstaltninger for at modvirke skatteunddragelse, sort arbejde o.l. I takt med samfundets tiltagende åbenhed forstærkes skatteproblemet i det omfang, skattegrundlagene bliver mere mobile og dermed mere følsomme over for forskelle i nationalstaternes beskatningsniveauer. Det øgede internationale samkvem skaber desuden øgede problemer med at observere og kontrollere skattegrundlagene. Man kan kun gisne om, hvordan vilkårene for national beskatning vil udvikle sig fremover. I 1903 havde næppe nogen fantasi til at forestille sig, at man 100 år senere kunne have et skattetryk som det nuværende, uden at samfundet for længst var gået i opløsning. I dag er det en almindelig antagelse, at mobiliteten vil stige, og at det derfor bliver vanskeligere at opretholde det høje skattetryk.

Det afgørende i denne forbindelse er naturligvis personernes mobilitet. Den danske velfærdsmodel er bygget på den forudsætning, at borgerne (bortset fra et helt ubetydeligt mindretal) lever hele deres liv her i landet, og at der eksisterer en indbyrdes solidaritet inden for nationalstatens grænser, således at man, når man klarer sig godt, er villig til at finansiere velfærdsydelse til de, der klarer sig mindre godt – i sikker forventning om selv at kunne modtage, når man selv bliver syg, gammel eller handikappet. Hvis den forudsætning brydes ved en øget international personmobilitet og den implicite sociale kontrakt derfor går i opløsning, kan den nuværende model komme i vanskeligheder. En sådan udvikling vil ydermere kunne skabe et kapløb mellem nationalstaternes regeringer om at tiltrække de mest værdifulde menneskelige ressourcer ved at tilbyde lav skat (og tilsvarende lidt skattefinansieret velfærd), idet de ressourcestærke bedre end andre selv kan skaffe sig de velfærdsydelser, de måtte ønske. Det trækker i retning af en velfærdsmodel med en tættere sammenkædning af betaling og rettigheder for den enkelte. Og det vil mindske den økonomiske solidaritet med de svage og trække mod større ulighed – også i Danmark. Det er derfor ikke sikkert, at den relativt beskedne indkomstulighed, der blev resultatet af velfærdsudbygningen i det 20. århundrede, vil være langtidsholdbar.

Indkomstfordelingen kan naturligvis også ændre sig af mange andre grunde. I det 20. århundrede skete der to omlægninger af produktionen. Først overgangen fra landbrug til industri og derefter i sidste halvdel af århundredet en stærkt voksende service-sektor. Som billedet tegnes lige nu, bliver viden og evnen til at håndtere viden og information en stadig vigtigere produktionsfaktor i det 21. århundrede, mens fysisk arbejde sandsynligvis vil få aftagende betydning. Vi ved ikke ret meget om, hvordan befolkningen vil være fordelt efter de nye kompetencer, men der kan i det mindste ikke ses bort fra den mulighed, at der vil opstå større forskelle i værdien af vores marginalprodukter i det nye århundrede. Det vil naturligvis især i dette tilfælde være væsentligt, om velfærdsstatens udligning kan opretholdes nogenlunde på det nuværende niveau eller ej.

Hvordan ser scenarierne for velfærdsstaten ud, hvis muligheden for at vælge et højere skattetryk end det nuværende og måske endda at fastholde det nuværende ikke er realistisk? Man kunne selvfølgelig tænke sig den mulighed, at befolkningen vil arbejde mere og længere, og at det lykkes at få antallet af offentligt forsørgede i den erhvervsaktive alder bragt ned. Man kunne også tænke sig en mere skrabet udgave af velfærdsstaten, hvor der vil blive gradvis større diskrepans mellem den kvalitet, der kan finansieres, og den kvalitet befolkningen kræver. Det vil formentlig føre til, at de bedst stillede i stigende omfang vil vælge at sørge for deres egen sikring, service og omsorg, med den tænkelige konsekvens, at deres villighed til at finansiere velfærdsstaten bliver mindre.

En tredje mulighed, som i parentes bemærket ligner det scenarie PPII indirekte slog til lyd for, er, at skattefinansiering af velfærd i højere grad forbeholdes nogle kerneydelser, mens randydelser helt eller delvis overgår til brugerbetaling, evt. i privat regi. Spørgsmål af denne type vil sandsynligvis presse sig endnu mere på i det nye århundrede. I det forrige århundrede lod vi velfærdsstatens domæne blive mere og mere omfattende. Men hvad skal velfærdsstatens domæne være i fremtidens samfund, hvor spillerummet for yderligere skatteopkrævning kan vise sig meget begrænset? Det er af flere grunde ikke let at spå om, jf. også diskussionen i Ploug og Søndergaard (1999).

Delvis brugerbetaling for en randydelse er der senest taget et lille tilløb til med kontingentet i den nye efterlønsmodel, omend kontingentet langt fra dækker udgifterne. Øget brugerbetaling vil måske også bane vejen for mere konkurrence i velfærdsproduktionen. Det er ikke indlysende, at borgerne skal fratages retten til selv at vælge leverandør, hvis de selv helt eller delvist skal betale for deres egne ydelser.⁵ Det offentlige kan naturligvis også i den situation have tilsynsfunktioner på områder, som borgerne ikke enkeltvis kan skaffe sig indsigt i.

Afslutningsvis er det rimeligt at spørge, om nationalstaten fortsat skal være rammen om velfærdspolitikken. Advarsler om, at nationalstatens rolle i velfærdspolitikken skulle blive undermineret af globaliseringen af økonomien, er formentligt overdrevne. Det er klart, at forudsætningen er, at velfærdsomkostningerne inden for en nationalstat også fremover kan finansieres af samme stats indbyggere. Netop det forhold bliver skærpet af den øgede internationalisering af produktionen – det er formentligt ikke tænkeligt, at virksomhederne, dvs. kapitalejerne i nævneværdigt omfang vil komme til at bære finansieringsbidrag til nationale velfærdsordninger i fremtiden. I en verden med konkurrence på afsætningsiden og fri kapitalbevægelighed, vil virksomhederne skubbe sådanne byrder over på forbrugerne eller den ikke-mobile del af arbejdskraften. Det kommer derfor til syvende og sidst til at afhænge af befolkningens internationale mobilitet. Mulighederne for, at der vokser en velfærdsmodel frem med en vis koordinering af velfærdspolitikken på overnationalt niveau – med lighedstræk fra det vi har kendt i hele forrige århundrede med forholdet mellem stat og kommuner – kan man vel ikke se helt bort fra. Men det ligger formentligt ikke lige om hjørnet.

5. Valgfrihed uden brugerbetaling, som man har forsøgt sig med på visse områder, er derimod på mange måder problematisk, fordi dispositionsret og økonomisk ansvar så ikke følges ad. Hvis der skal opnås en bedre ressourceallokering gennem valgfriheden, skal konsekvenserne være, at ressourcerne følger borgernes valg, og at de fravalgte leverandører nedlægges.

Litteratur

Økonomikommisionen. 1993. *Nya villkor för ekonomi och politik*. Stockholm. Statens offentliga utredningar, 1993:16, Finansdepartementet.

Hansen, S. Aa. 1983. *Økonomisk vækst i Danmark, Bind II 1914 – 83*. 3. udgave, København.

PPII. 1973. *Perspektivplan-redegørelse 1972-*

1987. København.
- Pedersen, J. H. 1985. *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling I. Oprindelsen*. Odense.
- Pedersen, P. J. og J. Søndergaard. 1996. Velfærdsstat og vækst. *Nationaløkonomisk tidsskrift – Festskrift til Anders Ølgaard*.
- Ploug, N. og J. Kvist. 1994. *Overførselsindkomster i Europa. Systemerne i grundtræk*. København. Socialforskningsinstituttet. Social tryghed i Europa 2.
- Ploug N. og J. Søndergaard. 1999. *Velfærdssamfundets fremtid – Resultater og indsigter fra Socialforskningsinstituttets forskningsprogram*. København.
- Rostgaard, T. og T. Fridberg. 1998. *Caring for children and older people – A comparison of European policies and practices*. København. Socialforskningsinstituttet, Social tryghed i Europa 6.
- Søndergaard, J. 1999. The Welfare State and Economic Incentives. I T. M. Andersen, S. E. Hovgaard Jensen og O. Risager, red. *Macroeconomic Perspectives on the Danish Economy*. London.
- Søndergaard, J. 2000. Socialpolitikens økonomi. I Chr. Hjorth-Andersen, red. *Udviklingslinier i økonomisk teori*. København.

Den økonomiske politik i det 21. århundrede

Torben M. Andersen

Institut for Økonomi, Aarhus Universitet

SUMMARY: The need and scope for economic policy are discussed from the perspective of the problems and challenges posed by tighter international integration. Since international integration affects economic structures, it changes but does not eliminate the need and scope for economic policy. A particular challenge is how to ensure the provision of sufficient social insurance when current modes of financing are eroded due to the increased mobility of tax bases. The need for international coordination of economic policy to cope with different forms of externalities, to be strengthened by further international integration, is also discussed.

1. Indledning

Igennem det 20. århundrede blev nationalstatens rolle mere veldefineret, og med dette voksede også behovet for en selvstændig økonomisk politik. Der har over tiden været store udsving i holdningerne til spillerummet og effekterne af en aktiv økonomisk politik, jf. den altid løbende debat mellem interventionistiske og laissez-faire synspunkter; keynesianske og klassiske synspunkter, jf. Topp (2000). Denne debat vil også fortsætte i det 21. århundrede, og den har imod slutningen af det 20. århundrede fået en yderligere dimension i form af betydningen af internationaliseringen for effekterne af og behovet for økonomisk politik.

Politiske beslutninger om reduktion af barrierer for international handel med varer og tjenester og mobilitet af produktionsfaktorer har sammen med tættere internationalt samarbejde i f.eks. EU ledt til stigende internationalisering. Denne proces er sket i samspil med teknologiske forandringer, som har reduceret informations-, transport- og transaktionsomkostningerne. Det 20. århundrede startede også med en stort set liberaliseret international handel og fri kapitalmobilitet, men dette blev bremsat af en protektionistisk politik, som efterfølgende er blevet afviklet. Situationen ved starten af det 21. århundrede er imidlertid på en række punkter radikalt forskellig fra situationen ved starten af det 20. århundrede. Mest iøjnefaldende er ændringerne på de finansielle markeder, hvor kombinationen af kapitalmarkedsliberaliseringer samt elektroniske muligheder for udveksling af information og handel har gjort, at der i dag er et globalt

finansielt marked, hvor der ikke alene omsættes astronomiske beløb, men hvor også mere sofistikerede finansielle fordringer øger mulighederne for at afdække risici, men dermed også mere spekulativt betonedede motiver til handel. Liberaliseringer af den internationale handel har også givet nye spilleregler samtidig med, at handlen har ændret karakter fra at være domineret af inter-industriell handel til i højere grad at være drevet af intra-industriell handel. Integrationsprocessen har påvirket struktur- og konkurrenceforholdene på produktmarkederne markant. Den internationale mobilitet af arbejdskraft er dog endnu ikke betydningsfuld i Europa, når der ses bort fra emigrationspresset fra u-lande til rige industrialiserede lande, Pedersen (1995). Dette til trods har internationaliseringen også store effekter for arbejdsmarkederne. Et basalt resultat af international handelsteori er, at fri mobilitet af produkterne er tilstrækkelig til at fremkalde en situation svarende til, at alle produktionsfaktorer er internationalt mobile – faktorprisudligning. Selvom forudsætningerne for faktorprisudligning, bl.a. fuldkommen konkurrence, ikke er opfyldt, er der ingen tvivl om, at arbejdsmarkederne påvirkes af integrationsprocessen, se Andersen, Haldrup og Sørensen (2000). Internationaliseringen går videre end til de observerede økonomiske transaktioner på tværs af landegrænser, idet informations- og kommunikationsmulighederne påvirker normer, holdninger og dermed adfærd. Nogle taler om den globale landsby som udtryk for, at verden er blevet mindre.

Den økonomiske politik er afgørende for den samfundstype, vi har udviklet – velfærdssamfundet. Såvel struktur- som konjunkturpolitikken spiller en central rolle dels ved at afstikke rammerne for den økonomiske aktivitet og dels ved at påvirke den resulterende allokering af økonomiske ressourcer. Ændringer i spillerummet for den økonomiske politik er derfor potentielt af betydning for hele samfundets indretning. Det er derfor ikke overraskende, at spørgsmålet om betydningen af internationaliseringen for den økonomiske politik har påkaldt sig stor interesse. Denne debat er undertiden meget følelsesladet og spænder over et bredt spektrum, som lettere karikeret går fra synspunkter om, at internationaliseringen vil eliminere eller væsentligt reducere behovet for økonomisk politik til synspunkter om, at processen giver øget spillerum for den »rå kapitalisme« og derfor leder til en dominans af den laveste fællesnævner på det sociale og velfærdsmæssige område. I debatten argumenteres der både for, at der sker en eliminering af nationalstaternes magt, se f.eks. Martin og Schumann (1990), samt at de negative konsekvenser af internationalisering kun kan modvirkes ved øget brug af den type økonomisk politik, som kendetegner veludviklede velfærdssamfund, Rodrik (1998).

Denne artikel ser nærmere på betydningen af internationaliseringen ud fra det perspektiv, at dette vil blive en væsentlig parameter for udviklingen i den økonomiske politik i det 21. århundrede. Økonomisk politik tolkes her bredt i relation til velfærds-

samfundets forsøg på at påvirke allokeringen i en markedsøkonomi. Et væsentligt element er den makroøkonomiske politik, som sigter mod at minimere økonomiske fluktuationer og derved implicit etablerer social forsikring samt mod at undgå vedvarende og høj arbejdsløshed for derved at undgå sociale spændinger og ulighed. I dette perspektiv bliver spørgsmålet om økonomisk politik mere vidtgående end alene et teknisk spørgsmål om effekterne af et bestemt politik instrument, idet spillerummet og behovet for økonomisk politik er afgørende for velfærdssamfundets indretning.

Artiklen er organiseret på den måde, at afsnit 2 indledningsvist vurderer den overordnede betydning af internationaliseringen for spillerummet for en selvstændig økonomisk politik. I afsnit 3 vurderes det, hvorvidt behovet for en aktiv økonomisk politik er større eller mindre i en mere internationaliseret verden. Afsnit 4 ser nærmere på finanspolitikens rolle, dels fordi det vil være det centrale makroøkonomiske instrument, og dels fordi nogle af de væsentligste tilpasningsproblemer vil være knyttet til finanspolitikken. De særlige problemer knyttet til beskatning behandles i afsnit 6. Behovet for koordinering af den økonomiske politik mellem lande og eventuelt overflytning af kompetence til overnationale organer behandles i afsnit 6. Afsluttende kommentarer gives i afsnit 7.

2. Internationalisering og økonomisk politik

Den mest umiddelbare og synlige effekt af internationaliseringen for den økonomiske politik findes på det pengepolitiske område. Liberaliseringerne af de internationale kapitalmarkeder har bragt Mundells »uforenelige treenighed« tydeligt frem i lyset. Fuldt liberaliserede kapitalbevægelser, fast valutakurs og en selvstændig pengepolitik er ikke forenelige. Givet perfekt kapitalmobilitet må man vælge – fast valutakurs på bekostning af pengepolitisk frihed eller omvendt. Den økonomiske og monetære union er en reaktion herpå – med en fælles valuta cementeres fastkurspolitikken samtidig med, at man via den fælles pengepolitik (via ECB) får en vis indflydelse på pengepolitikken. Alternativet hertil er at bevare en selvstændig pengepolitik i et flydende valutakursregime, som det er tilfældet i f.eks. England og Sverige. Det er ikke her stedet at gå ind i en længere debat omkring det danske valg på dette område, og det vil derfor blive lagt til grund, at vi fortsat vil følge en fastkurspolitik, enten som medlem af ØMU'en eller som en unilateral valutakurspolitisk beslutning. Givet denne præmis vil det afgørende makroøkonomiske styringsinstrument være finanspolitikken.¹

Det fremføres undertiden i den offentlige debat, at liberaliserede kapitalmarkeder er en »velfærdorienteret« økonomisk politik fjendtligt stemt. Der synes ikke at være noget belæg for denne formodning. En central faktor for internationale kapitalmarkeds-

1. Det er velkendt fra Mundell-Fleming modellen, at styringsmulighederne via finanspolitikken adskiller sig kvalitativt mellem et regime med en flydende og en fast valutakurs, når der er perfekt kapitalmobilitet.

placeringer er risikoen for ændringer i valutakursen.² Med en fastkurspolitik er det afgørende, om en given politik øger sandsynligheden for en devaluering. Markedet vil reagere mod »inkonsistente« økonomiske politikker, det vil sige politikker, som ikke er konsistente med fastkurspolitikken, men ikke mod »konsistente« politikker. »Velfærdsorienterede« økonomiske politikker kan være konsistente eller inkonsistente i denne forstand. Der er derfor intet argument for, at kapitalmarkedsliberaliseringer som sådan har gjort det mere vanskeligt at forfølge en velfærdsorienteret økonomisk politik. Sammenhængen kan endog gå den modsatte vej, idet en hensigtsmæssig økonomisk politik set i forhold til de politiske præferencer kan reducere sandsynligheden for, at en devaluering bliver benyttet som en nødløsning. Dette ændrer ikke ved det faktum, at kapitalmarkedsliberaliseringerne fundamentalt har ændret den måde, de finansielle markeder fungerer på. En konsekvens heraf er, at kriser kan udvikle sig hurtigere og mere dramatisk. »Inkonsistente« politikker bliver således testet hurtigere og mere intensivt end tidligere. Dette kan også være med til at øge volatiliteten på de finansielle markeder, selvom det bør erindres, at en sådan volatilitet samt voldsomme kriser også var kendt i perioden med restriktioner på den internationale kapitalmobilitet.

En væsentlig implikation er, at ændringer på de finansielle markeder nemmere får globale effekter. Dette kan både have destabiliserende og stabiliserende effekter, nemlig dels ved at kriser og tendenser til rentestigning og kursfald kan forplante sig hurtigere på globalt plan, og dels ved at kapitalbevægelser kan have en stabiliserende effekt på økonomier ikke direkte ramt af kriser.³

De begrænsede pengepolitiske frihedsgrader gør, at tyngden i den økonomiske politik kommer til at ligge på finanspolitikken, og dermed får den offentlige sektor en central rolle, da den offentlige sektors størrelse og struktur har afgørende indflydelse på de finanspolitiske muligheder. Både blandt politologer, f.eks. Boix (1999), Iversen og Cusach (1999) og økonomer, Rodrik (1997, 1998) har der været stor interesse for at undersøge, hvorledes international økonomisk integration påvirker størrelsen af den offentlige sektor. Umiddelbart vil man måske forvente, at øget »åbenhed« sætter den offentlige sektor under pres og dermed alt andet lige leder til en mindre offentlig sektor. Den foreliggende empiri understøtter ikke en sådan simpel sammenhæng. Faktisk er der en tendens til, at mere åbne økonomier, målt ved international handel som andel af BNP, også har en relativt stor offentlig sektor (offentlig sektor målt som andel af BNP), se f.eks. Rodrik (1997). Særlig interessant er det, at denne sammenhæng er robust over for introduktion af forskellige baggrundsvARIABLE som indkomstniveau, politisk struk-

2. Der er selvfølgelig også en kreditrisiko, men under normale forhold spiller den en mindre rolle.

3. Når den asiatiske krise i anden halvdel af 1998 ikke fik så store konsekvenser i Europa og USA som umiddelbart forventet, skyldtes det bl.a. effekterne af en nettokapitaltilstrømning til disse lande, som modvirkede effekterne af konjunkturtilbageslaget i Asien.

tur osv., se Rodrik (1998), Boix (1995). En mulig forklaring herpå kan være, at øget åbenhed gør økonomierne mere sårbare og volatile, hvorfor behovet for social forsikring via den offentlige sektor øges. En relateret politologisk forklaring er, at en politisk proces mod mere åbenhed kun er mulig, såfremt taberne kompenseres, og dette har en tendens til at øge den offentlige sektors relative størrelse. Der er åbenbare problemer med at tolke de fundne sammenhænge som en årsagssammenhæng, og f.eks. Iversen og Cusach (1999) fremhæver deindustrialisering som den væsentligste årsag til væksten i den offentlige sektor. En anden forklaring kan være, at international integration øger den materielle velstand, hvilket igen øger efterspørgslen efter velfærdssydelser. Empirien viser uanset tolkning, at øget internationalisering og åbenhed ikke automatisk leder til en minimalistisk offentlig sektor.

De økonomisk-politiske muligheder er også knyttet til strukturpolitikken, og balancen i den økonomiske politik er i den sidste del af det 20. århundrede ændret fra en beskeden rolle for strukturpolitikken til, at den har fået en central rolle, hvor ikke mindst samspillet mellem strukturpolitikken og traditionel makroøkonomisk politik betones. I relation til internationalisering bliver spørgsmålet, om behovet for strukturpolitiske tiltag mindskes eller forstærkes. Allerede i udgangssituationen er beslutninger om øget integration at regne som strukturpolitiske tiltag. Især de afledte effekter på arbejdsmarkedet er af central betydning i et velfærdssamfund som det danske. Det afgørende spørgsmål er, om integration øger behovet for tiltag rettet mod strukturelle problemer på arbejdsmarkedet, eller om en tilpasning sker endogent i en proces, hvor markedsforhold og konkurrenceforhold langsomt ændres. Den foreliggende empiri kan tolkes som indikerende en vis strukturtilpasning, som dog forløber langsomt, se f.eks. Andersen, Haldrup og Sørensen (2000). Effekterne af internationaliseringen på strukturen på arbejds- og produktmarkederne vil have afgørende konsekvenser for den økonomiske politik generelt.

3. Globalisering og behovet for økonomisk politik

Internationalisering giver øgede muligheder for at udnytte arbejdsdelingens fordele. Dette gælder i relation til produktion og forbrug af varer og tjenester som ved risikofordeling via international handel med finansielle fordringer. De politiske beslutninger, som har været en væsentlig årsag til internationaliseringen, har netop været motiveret af disse fordele. Med internationaliseringen følger også øget usikkerhed dels i form af øget afhængighed af internationale forhold og dels i form af øgede omstillingskrav. Begge dele afspejler sig også i argumenter mod internationalisering, hvor der argumenteres for nødvendigheden af at bevare en vis selvforsyning, øget eksponering i forhold til ændringer i de internationale forhold og konjunkturer samt øget specialisering og dermed krav til omstilling og tilpasning. Dette sidste aspekt er ofte

det mest håndgribelige tegn på internationaliseringen – taberne er lette at identificere (tabte jobs inden for et bestemt område), mens det er sværere at identificere vinderne (f.eks. alle forbrugere).

Effekterne af internationalisering for konjunkturfuktuationer er teoretisk tvetydige. På den ene side vil internationaliseringen øge afhængigheden af de udenlandske konjunkturer og på den anden mindske betydningen af indenlandske forhold (bl.a. via demand linkages). Endvidere vil øget specialisering lede til øget sårbarhed – når den indenlandske produktionsstruktur er mere specialiseret, er den mere sårbar, og dermed kan konjunkturudviklingen blive mere volatil. Hvilke af disse effekter, der dominerer, er et empirisk spørgsmål.

Der er en klar tendens til, at konjunkturfuktuationer (målt ved standardafvigelsen på cykliske mål for den aggregerede aktivitet) er negativt korreleret med landets størrelse, Lumsdaine og Prasad (1997). Dette kan tolkes som tegn på, at store økonomier er mere diversificerede og derfor mindre volatile end mindre økonomier, og modsat at mindre økonomier er mindre diversificerede og derfor mere udsatte for konjunkturfuktuationer. Ud fra dette kan man forvente, at øget specialisering som følge af øget internationalisering vil lede til mere volatile konjunkturer.

I et interessant nyligt studie finder Kalemlı-Ozcan, Sørensen og Yosha (1999) en klar sammenhæng mellem graden af specialisering inden for et givet område og graden af risikodeling. Dette kan tolkes på den måde, at etablering af institutioner for risikodeling kan være befordrende for at høste gevinsterne ved internationalisering i form af øget specialisering og dermed øgede effektivitetsgevinster.⁴ Specialiseringseffekterne afhænger altså af den økonomiske politik.

Empiriske studier har imidlertid også påvist en international komponent i konjunkturfuktuationerne, og dermed en international transmission af konjunkturfuktuationer, hvilket betyder, at konjunkturerne bliver mindre afhængige af lande-specifikke forhold. I et forsøg på at afveje »specialiseringseffekten« i forhold til »transmissions-effekten« finder Frankel og Rose (1998) i et vigtigt studie en positiv sammenhæng mellem graden af international handel og samvariationer i konjunkturerne mellem landene. Dette viser, at transmissionseffekten tilsyneladende dominerer over specialiseringseffekten.

Frankel og Roses (1998) resultat peger på, at international integration tenderer at gøre konjunkturfuktuationerne mere synkrone, men ikke om volatiliteten øges eller mindskes. Empirisk er der en svag negativ sammenhæng mellem volatilitet og åben-

4. Empiriske studier, se Gylfason (1998) viser en positiv sammenhæng mellem vækst og økonomiers åbenhed. Denne effekt kan gå ad flere veje, dels øget effektivitet som følge af øget konkurrence og dels nemmere og hurtigere adgang til nye teknologier og dermed produktivitetsforbedringer. Denne type empiri skal tolkes med en vis varsomhed, da der er tale om simple korrelationer og dermed ikke en empirisk afprøvning af en strukturel model.

hed, Fatás og Mihov (1999), ligesom volatiliteten på bytteforholdet er faldende i graden af åbenhed, Hau (2000). Der er imidlertid åbenbare problemer ved at tolke disse resultater som udtryk for en årsagssammenhæng. Sammenligninger over længere perioder gør det ikke umiddelbart muligt at slutte, om international integration har tenderet til at stabilisere eller destabilisere konjunkturudviklingen, Romer (1999), omend der måske kan observeres en svag konvergens for EU-lande, OECD (1997). Sammenfattende må det konkluderes, at der ikke er klare tegn på, at internationalisering vil betyde en væsentlig reduktion i volatiliteten på konjunkturerne og dermed mindske behovet for en aktiv økonomisk politik.

Ud over den direkte effekt på konjunkturforholdene vil international handel med finansielle fordringer give mulighed for risikospredning mellem lande. Fri kapitalmobilitet må imidlertid ikke ligestilles med komplette kapitalmarkeder. I forbindelse med liberaliseringen af kapitalmarkederne har vi observeret en konvergens i renteutviklingen på tværs af landegrænser. Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at man via de internationale finansielle markeder kan afdække alle risici. Implikationerne af komplette kapitalmarkeder for risikofordelingen mellem lande har været genstand for utallige undersøgelser, se Lewis (1999) for en introduktion, og resultatet er en klar afvisning. Man taler om en »home bias«, fordi indenlandske fordringer typisk er overrepræsenterede i porteføljerne, og fordi den indenlandske private forbrugsudvikling er mere tæt forbundet med den indenlandske indkomstudvikling end impliceret af komplette kapitalmarkeder. Selvom der kan iagttages en stigende indpasning af udenlandske fordringer i porteføljerne, er der meget langt til en situation med komplette kapitalmarkeder, alene af den grund at det fundamentale problem i relation til belåning af human kapital ikke bliver mindre som følge af internationalisering. International integration kan således ikke umiddelbart påregnes at lede til en væsentlig bedre spredning af diverse former for risici, og dermed mindske behovet for en aktiv økonomisk politik.

4. Finanspolitik i en internationaliseret verden

International integration vil ikke mindske behovet for en aktiv økonomisk politik, men mulighederne bliver påvirket, dels fordi finanspolitikken bliver det centrale makroøkonomiske instrument, og dels fordi effekterne af denne type politik ændres. En oplagt implikation er, at øget integration i den internationale arbejdsdeling vil påvirke de finanspolitiske multiplikatorer. En direkte konsekvens er, at effekten af ændret offentlig efterspørgsel på den samlede aktivitet bliver mindre – dette gælder i traditionelle Keynesianske modeller, men også i intertemporale generelle ligevægtsmodeller, se Andersen (2000b). Ud over den traditionelle efterspørgselseffekt vil der være en kontraktiv udbudseffekt gående via både øgede indenlandske priser og ikke mindst øgede

skatter til højere lønninger og dermed dårligere konkurrenceevne. Der er således en mulighed for, at den balancerede budgetmultiplikator bliver negativ, såfremt de kontraktive udbudseffekter af øget beskatning til finansiering af øgede offentlige udgifter dominerer over efterspørgselseffekterne. Dette betyder, at øget integration kan ændre fortegnet på det balancerede budgets multiplikator fra at være positiv til at blive negativ. Det sidste kan også udtrykkes ved, at de marginale omkostninger af offentligt forbrug stiger med stigende internationalisering.

Effekterne omtalt ovenfor vedrører de langsigtede eller steady-state egenskaberne af finanspolitikken. Selvom det skulle gælde, at det balancerede budgets multiplikator er negativ på lang sigt, er det ikke ensbetydende med, at der ikke er et behov for og en gavnlige effekt af en aktiv stabiliseringspolitik. Variationer i den offentlige sektors aktiviteter (forbrug og beskatning) over konjunkturerne vil generelt have gunstige velfærdseffekter (social forsikring), når kapitalmarkederne ikke er komplette, og der er risikoaversion, Andersen og Holden (1999). Disse vil dog ikke nødvendigvis være fuldstændigt sammenfaldende med de stabilisatorer, der allerede er indbygget i det offentlige budgetter. Nyere teoretiske resultater peger f.eks. på, at velfærdsmæssige hensigtsmæssige stabilisatorer ikke nødvendigvis skal være orienteret mod at stabilisere aktiviteten.

Et særligt aspekt er betydningen af offentlige budgetunderskud, hvor internationaliseringen har flere interessante effekter. For det første betyder integration på de internationale kapitalmarkeder, at den traditionelle crowding out effekt fra underskudsfinansiering (offentlig gældsætning) og afledte rentestigninger mindskes. Dette trækker isoleret set i retning af at gøre de finanspolitiske multiplikatorer mere ekspansive. For det andet vil adgangen til de internationale kapitalmarkeder betyde, at man via offentlige budgetunderskud faktisk opnår en mulighed for risikospredning i forholdet til udlandet. Da det offentlige af en række grunde har bedre muligheder for at udnytte de internationale kapitalmarkeder end private agenter, følger det, at man kan opnå velfærdsgvinster ved konjunkturafhængige budgetsaldi.

En række empiriske studier har understøttet, at finanspolitikken og især de automatiske stabilisatorer har en stabiliserende effekt på konjunkturudviklingen, se f.eks. Gali (1994) og Romer (1999).⁵ Analyser baseret på danske erfaringer viser også, at automatiske finanspolitiske stabilisatorer har haft en væsentlig stabiliserende effekt på konjunkturerne. Da der er en klar sammenhæng mellem størrelsen af de automatiske stabilisatorer og den offentlige sektors størrelse, se f.eks. Brociner og Holden (1999),

5. Betydningen af finanspolitik fremgår også af, at man i reale konjunkturmodeller har været nødt til at introducere reale efterspørgselsstød (fiskale stød) for bedre at matche empiriske facts. Selvom der ikke er enighed om, hvorvidt finanspolitikken historisk har virket stabiliserende, afklarer dette under alle omstændigheder spørgsmålet om de reale effekter af finanspolitikken.

rejser der sig et centralt spørgsmål, om det er muligt at opretholde en tilstrækkelig grad af social forsikring, når den offentlige sektors størrelse er under pres.⁶

Hvorledes spiller de stabiliserende effekter af en stor offentlig sektor sammen med øget internationalisering? Fatas og Mihov (1999) er et interessant forsøg på at besvare dette spørgsmål. De finder, at der er en robust negativ sammenhæng mellem størrelsen af den offentlige sektor og volatiliteten på den samlede aktivitet og andre makroøkonomiske nøglevariable. Dette resultat er også robust i forhold til forskellige mål for den offentlige sektors størrelse. De finder også, at øget åbenhed isoleret set trækker i retning af mindre volatilitet, hvilket antyder, at åbenhed ikke øger volatiliteten på konjunkturfluktuationerne. Det er imidlertid meget interessant, at effekterne af åbenhed for konjunkturfluktuationer bliver positiv, når der kontrolleres for betydningen af den offentlige sektors størrelse. Kan dette tolkes som tegn på, at de stabiliserende effekter af en stor offentlig sektor dominerer over effekterne af øget åbenhed og dermed gør konjunkturerne mindre volatile?

5. Internationalisering og beskatning

Et særligt problem for Danmark er, at ikke alene har vi et i international sammenhæng højt skattetryk, men også en noget anden skattestruktur med betydelig mere vægt på generel indkomstbeskatning og mindre vægt på arbejdsmarkedsbidrag. Vores velfærdsmodel (= den universelle) afhænger heraf. Som borgere har vi som enkeltindivider rettigheder til en række ydelser og tilbud, som det offentlige stiller til rådighed. Finansieringen sker via generel beskatning. Der er ikke for den enkelte nogen sammenhæng mellem det, man modtager og det, man betaler til den offentlige sektor.

Med stigende internationalisering rejser det høje danske skattetryk to problemer. For det første vil mobilitet af skattebasen give problemer for bestemte typer af beskatning. Vi har allerede set en tilpasning af bestemte punktafgifter, ligesom bortfald af 24 timers reglen fra 2004 giver håndgribelige effekter af denne mobilitet. Effekten af internationaliseringen går for skatteområdet imidlertid betydeligt videre end den traditionelle grænsehandelsproblematik. Særligt vil øgede muligheder for e-handel give anledning til nye problemer for den danske afgiftspolitik. Mobiliteten af skattebasen er imidlertid også relevant på andre områder. Dette gælder virksomhederne, hvor mobiliteten bliver større, og det gælder visse typer af arbejdskraft (højt uddannede). Dette skaber et behov for at flytte beskatningen over på immobile skattekilder.

6. Bemærk, at der i det empiriske resultat om betydningen af de automatiske stabilisatorer ikke ligger, at de diskretionære ændringer er uden betydning, men alene at de ikke kvantitativt har haft stor betydning i en given historisk periode. Der er selvfølgelig den afgørende forskel, at de automatiske stabilisatorer ikke stiller de samme informations- og beslutningskrav som diskretionære ændringer i finanspolitikken, hvorfor sidstnævnte også hyppigere virker destabiliserende.

Ud over de direkte effekter af øget mobilitet af skattebasen vil der også være det problem, at de forvriddende effekter af beskatning blive større som følge af stigende internationalisering. Tag som eksempel det generelle skattetryks betydning for løndannelse og beskæftigelse. Alle standardlønmodeller implicerer, at stigende generelle skatter (skattetryk) leder til højere lønninger og dermed et forvriddningstab, som bl.a. viser sig i form af lavere beskæftigelse.⁷ Desto mere lønelastisk efterspørgslen efter arbejdskraft er, desto større tab af beskæftigelse. Øget international integration vil føre til øget international konkurrence i produktmarkederne, hvilket kan øge beskæftigelses lønelasticitet og dermed de forvriddende effekter af beskatning, også selvom arbejdskraften og dermed denne skattebase ikke er direkte mobil. Dette kan udtrykkes på den måde, at effekterne for konkurrenceevnen af et højt skattetryk bliver større, desto mere man er integreret i den internationale økonomi.

Ovenstående betyder, at den danske velfærdsmodel er under pres – det bliver svære- re at finansiere universelle velfærdsydelser med generelle skatter. Dette rejser et fundamentalt økonomisk politisk problem. Organiseringen af den offentlige sektor – herunder dens størrelse – må tilpasses i en situation, hvor behovet for sociale forsikringsordninger fortsat er stort. Dette kan skabe en konflikt, såfremt øget socialforsikring forudsætter en finansieringsmodel, som ikke i tilstrækkeligt omfang tager højde for internationaliseringens effekter for beskatning. Omvendt er dette ikke ensbetydende med, at der ikke kan være et kollektivt hensyn og ansvar med hensyn til etableringen af social forsikring. Det er her vigtigt at sondre mellem på den ene side arrangørrollen og på den anden side producent- og finansieringsrollen. I dag er disse roller for langt de fleste opgaver sammenfaldende for den offentlige sektor. Arrangørrollen kan imidlertid forblive i offentligt regi, selvom producent- og finansieringsrollen i et vist omfang privatiseres. Arrangørrollen kan f.eks. bestå i at kræve obligatoriske forsikringsordninger, men hvor forsikringsydelsen etableres privat og finansieres ved præmieindbetalinger. Det er afgørende, at ordningerne er obligatoriske for områder, som anses for essentielle i relation til velfærdssamfundets hovedmålsætninger. Dette sikrer for det første, at det private forsikringsmarked ikke bryder sammen og samtidig en solidaritet (både »gode« og »dårlige« kunder kommer med). For det andet løser det et muligt tidsinkonsistensproblem, når det overlades til den enkelte selv at dække sig ind via en forsikring. Såfremt personer, der free-rider eller myopisk vælger at lade være med at tegne en sådan forsikring, udsættes for den pågældende hændelse, vil det være usandsynligt, at velfærdssamfundet ikke griber ind og hjælper dem i et eller andet omfang. Selvom de kunne have tegnet en forsikring, men ikke gjorde det, og derfor i princippet selv må bære konsekvensen, vil der i et velfærdssamfund som det danske være hjælp at hente (f.eks. ved stormskader).

7. For en empirisk analyse, se Alesina og Perotti (1998).

En privatiseret finansieringsmodel vil endvidere have mindre forvriddningseffekter end en kollektiv af den simple grund, at der under førstnævnte vil være en mere tydelig sammenhæng mellem betaling og ydelse for den enkelte. Øget brugerbetaling skal afvejes i forhold til betalingssevne for de dårligst stillede, hvor kollektivt (= skattefinansieret) tilskud kan benyttes til at sikre social balance i sådanne ordninger.

6. International koordinering eller overstatslige politik organer?

Internationaliseringen undergraver nationalstatens økonomisk-politiske autonomi, og der bliver mindre sammenhæng mellem det politiske og det økonomiske beslutningsdomæne. Denne mindre kontrol påvirker både indretning af de institutionelle rammer og effekterne af konkrete politik initiativer.

Et traditionelt eksempel på det sidste er en forøgelse af »spill-over« effekterne i den økonomiske politik mellem landene. Fører vi en mere ekspansiv finanspolitik, kommer det i højere grad vores samhandelspartnere til gode, øger vi beskatningen på mobile skatteobjekter, vil udlandet få gavn af det via øget provenu etc.etc. I en sådan situation vil gevinsterne ved international koordinering af den økonomiske politik blive forøget. Allerede i udgangssituationen er udviklingen et langt stykke af vejen et resultat af international koordineret økonomisk politik, nemlig liberaliseringer af den internationale handel og mobilitet af varer og tjenester i såvel regi af GATT og siden WTO som frihandelsaftaler som EU i Europa.

Er det realistisk at forestille sig, at denne udvikling også vil bringe andre områder ind i en internationalt koordineret økonomisk politik? Med udviklingen i EU har vi set en meget mere vidtgående koordinering af den økonomiske politik end det, der snævert vedrører international handel og mobilitet af produktionsfaktorer. Etableringen af ØMU'en er et eksempel på en ganske vidtgående koordinering af den økonomiske politik.

I relation til debatten ovenfor er det særligt interessant, hvorvidt international koordinering kan forventes på det finanspolitiske og sociale område. På det social- og arbejdsmarkedspolitiske område har der været taget forskellige initiativer i regi af EU for at sikre, at velfærdspolitikken ikke undermineres som følge af den europæiske integration, blandt andet ved at sikre visse minimumstandarder. Sådanne hensyn har været en del af samarbejdet siden etableringen i 1957, men har først fået væsentlig vægt med det sociale charter (1989), den socialpolitiske aftale i forbindelse med Maastrichtaftalen (1992) og Amsterdamaftalens (1997) formulering af målsætninger med hensyn til beskæftigelse og social beskyttelse. For en nærmere gennemgang og diskussion heraf, se Bean m.fl. (1998).

På finanspolitikens område er der knyttet finanspolitiske normer til ØMU'en for så vidt angår budgetunderskud og offentlig gæld. Selvom disse normer til en vis grad

kan begrundes i et krav til at få ØMU'en til at fungere hensigtsmæssigt, er der samtidig tale om normer, der begrænser de finanspolitiske frihedsgrader for det enkelte medlemsland. Budgetnormen er her mest væsentlig, idet den begrænser de kortsigtede muligheder for at sikre en stabilisering via automatiske stabilisatorer, og den er samtidig paradoksalt, da den egentlig lægger begrænsninger på den offentlige sektors muligheder for at udnytte de finansielle markeder til risikospredning i en situation med tættere kapitalmarkedsintegration.

På det skattemæssige område er behovet for international koordinering stort, da der er åbenbare problemer med skattekonkurrence mellem landene. Selvom denne konkurrence kan have gunstige effekter i form af et pres i form af mere gennemskuelige skattesystemer osv., er det veldokumenteret, at der kan være væsentlige negative konsekvenser af skattekonkurrence, se f.eks. Zodrow og Mieskowski (1986). Der har da også løbende været gjort forsøg i regi af EU på at harmonisere skattereglerne. Eksempler herpå er forslag til en mere ensartet beskatning af virksomheder, og enten en kildeskat på kapitalindkomster eller en oplysningspligt har været fremlagt i mange varianter og gennem længere tid, uden at der har været væsentlige fremskridt på dette område. De tiltag, der er taget, har mest haft karakter af at ophøje mindste fællesnævner til minimumsregler i EU (f.eks. på momsområdet). Ud fra det hidtidige forløb er det svært at være optimistisk med hensyn til mulighederne for væsentlige fremskridt på dette område. I det omfang, dette viser sig at holde stik, vil det betyde et endnu større pres på den danske velfærdsmodel.

7. Konklusion

Den internationale integration ændrer på en række områder de rammebetingelser, den økonomiske politik tilrettelægges under. Integrationsprocessen har løbet i mange år og vil fortsætte. Konsekvenserne heraf viser sig gradvist, efterhånden som de økonomiske strukturer tilpasser sig. Implikationerne for den økonomiske politik vil derfor også vise sig gradvist og ikke som et pludseligt regimeskifte. Nogle af disse forandringer har allerede vist sig, f.eks. på de finansielle markeder, mens man på andre områder kun har set de første effekter. Denne udvikling har to vigtige implikationer for den økonomiske politik.

For det første er der intet belæg for at hævde, at mulighederne for at føre en økonomisk politik forsvinder. Spillerummet bliver et andet, og instrumentariet må ændres, men der vil fortsat være behov for og muligheder for at føre en selvstændig økonomisk politik. På nogle områder vil det være hensigtsmæssigt at søge internationalt samarbejde omkring den økonomiske politik, da eksternaliteterne på tværs af landegrænser kan være så store, at uafhængig økonomisk politik for en række lande kan føre til en uhensigtsmæssig situation.

For det andet er der tid til at ændre den økonomiske politik, udviklingen går ikke så stærkt, at et behov for en ændring i den økonomiske politik opstår akut. Dette til trods vil tilpasningskravet på visse områder – f.eks. skatteområdet – være stort. Der er derfor et politisk valg mellem en defensiv strategi, hvor man først tager initiativ til ændringer, når problemerne har antaget en vis størrelse, eller en mere aktiv strategi, hvor man er på forkant og ændrer politik for derved at skabe rammebetingelser, så den internationale integration kan udnytte aggressivt. Det væsentlige spørgsmål er her, hvorledes man tilpasser den offentlige sektors funktioner i en situation med øget pres på og forvriddningstab af beskatning, og hvor der fortsat er behov for forskellige former for social forsikring, Andersen (2000a).

Afslutningsvist kan der være grund til at påpege, at den internationale integrationsproces ikke er naturgiven, og den kan bremses af protektionistiske tiltag. Dette er sket historisk, og reaktionen på blandt andet de seneste WTO forhandlinger viser, at de protektionistiske ideer har tilslutning. Dette understreger behovet for styrkelsen af den sociale forsikring eller den solidariske risikodeling for at mindske omkostningerne ved denne tilpasningsproces og dermed at undgå, at mindre grupper blokerer for løsninger, der er til fordel for helheden.

Litteratur

- Alesina og Perotti. 1997. The Welfare State and Competitiveness, *American Economic Review* 87:921-39.
- Andersen, T.M. 2000a. International Integration, Risk and the Welfare State, Working Paper.
- Andersen, T.M. 2000b. Fiscal Policy and Competitiveness, Working Paper.
- Andersen, T.M. N. Haldrup og J. R. Sørensen. 2000. *Integration of Product Markets and European Labour Markets, Economic Policy* (under udgivelse).
- Andersen, T.M. og S. Holden. 1999. Stabilization Policy in an Open Economy, Working Paper.
- Boix, C. 1999. Why does the Public Sector Grow? The Role of Economic Development, Trade and Democracy, *Els Opucles del CREI*, Universitat Pompeu Fabra.
- Braconier, H. og S. Holden. 1999. The Public Budget Balance, Fiscal Indicators and Cyclical Sensitivity in the Nordic Countries, *TemaNord* 1999:575, Nordic Council of Ministers.
- Fatas, A. og I. Mihov. 1999. Government Size and Automatic Stabilizers International and Intranational Evidence, *CEPR Discussion Paper* 2259.
- Frankel, J.A. og A.K. Rose. 1998. The Endogeneity of the Optimal Currency Area Criteria, *Economic Journal* 108:1008-25.
- Gylfason, T. 1998. *Principles of Economic Growth*, Oxford.
- Iversen, T. og T.E. Cusach. 1998. The Causes of Welfare State Expansion. Deindustrialization and Globalization, Working Paper.
- Kalemli-Ozcan, S., B. Sørensen og O. Yosha. 1999. Risk-Sharing and Industrial Specialization. Regional and International Evidence, *CEPR Discussion Paper* 2295.
- Lewis, K.K. 1999. Trying to Explain Home Bias in Equilibrium and Consumption, *Journal of Economic Literature* XXXVII, 571-608.
- Martin, H.-P. og H. Schuman. 1998. *Globaliseringsfælden – Angrebet på demokrati og velstand*, København (2. udgave).
- Obstfeld, M. 1998. The Global Capital Market. Benefactor or Menace? *Journal of Economic Perspectives* 12:9-30.

- Rodrik, D. 1997. *Has Globalization Gone too far?* Institute for International Studies, Washington.
- Rodrik, D. 1998. Why do More Open Economies Have Bigger Governments? *Journal of Political Economy*.
- Pedersen, P.J., red. 1995. Scandinavia without Borders-Skill Migration and the European Integration Process. I Wadensjö, E., red., *The Nordic Labour Markets in the 1990s*, North-Holland.
- Topp. 2000. Udviklingen i den økonomiske politik i det 20. århundrede, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 138:13-23.
- Zodrow, G.R. og P. Miekowski, 1986, Pigou, property taxation and the under-provision of local public goods, *Journal of Urban Economics*, 19: 356-70.

Strukturbrud i Kongeriget? – strejftog i den regionaløkonomiske udvikling

Nils Groes

AKF, Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut

SUMMARY: Regional economic development in Denmark over the past 150 years is outlined in order to illustrate where economic development has taken place and why, and whether there has been convergence or divergence and concentration or diffusion. Convergence is strengthened by mobility of the production factors and by trade. The catch-up theory also points into this direction. Conversely, structural shifts in the economy may lead to divergence and concentration. Indications that there was such a shift towards the end of the 19th century do exist. During the greater part of the 20th century, then, convergence did prevail. The question is whether, at the end of that century, we were again heading for a new structural shift in the economy which will result in divergence and concentration.

Sammenfatning

Denne artikel giver et strejftog gennem den regionaløkonomiske udvikling de sidste 150 år. Det spørgsmål, vi søger at belyse, er: *hvor* den økonomiske aktivitet i Danmark har fundet sted og *hvorfor* – herunder om de regionale indkomstforskelle er blevet større eller mindre, altså om vi har oplevet *divergens* eller *konvergens* og om der er sket en rumlig *koncentration* eller ej.

Som udgangspunkt har vi forudsat, at med nogenlunde samme produktionsforhold i alle dele af kongeriget må vi forvente konvergens. Denne sammenhæng skyldes bl.a. handel mellem regionerne og nettoflytninger af kapital og arbejdskraft (samt pendling). I samme retning trækker *catch-up hypotesen*, altså at eksisterende højteknologi spredt sig fra de mere avancerede regioner til de mindre avancerede i hurtigere takt end den, hvormed ny teknologi opstår.

Men der er jo faktisk regionale indkomstforskelle, og de har været meget større.

Hvordan er de opstået? Vores teori er, at der som følge af helt ny teknologi kan ske

strukturbrud i økonomien. Nye produktionsforhold opstår i enkelte dele af landet og det fører til divergens, som igen kan føre til koncentration.

Noget tyder på, at Danmark faktisk var igennem et sådant strukturbrud i slutningen af det 19. århundrede med industrialiseringens gennembrud. Netop i denne periode sporer vi divergens og ser en stærk geografisk koncentration.

I størsteparten af det 20. århundrede har vi oplevet konvergens og den større indkomstlighed har hen ad vejen medvirket til mindre nettoutflytninger. Foruden teknologien, familiemønstret og markedskræfterne har det offentliges velfærdspolitik bidraget hertil.

Spørgsmålet er, om vi i slutningen af det forgangne århundrede oplevede et nyt strukturbrud? Om ny teknologi har givet enkelte universitetsbyer nye rumlige stor-driftsfordele? Om vi er på vej ind i en ny æra med divergens og koncentration?

Før vi har analyseret udviklingen sidst i det 20. århundrede nøjere, er det svært at spørge om udviklingen i det 21.

1. Regionaløkonomisk teori

Regionaløkonomisk teori beskæftiger sig i høj grad med, *hvor* den økonomiske aktivitet finder sted og *hvorfor*. Det drejer sig bl.a. om lokalisering af virksomheder og arbejdskraft samt af den øvrige befolkning – og årsagerne hertil samt effekterne heraf på indkomst, produktion og beskæftigelse i regionerne.

I det følgende vil vi især interessere os for, om indkomstforskellene regionerne imellem bliver større eller mindre, altså om vi oplever *divergens* eller *konvergens* og om den økonomiske aktivitet rumligt *koncentreres eller ej* samt hvilke faktorer, der ligger bag.

Nedenstående skitse omfatter kun enkelte relevante regionaløkonomiske teorielementer, jf. i øvrigt Indenrigsministeriet (1998) og Bröcker (2000).

Som udgangspunkt antager vi, at regioner med nogenlunde ens produktionsforhold vil tendere til at få nogenlunde ens faktoraflønninger. Regionale uligheder vil således formindskes, bl.a. på grund af *faktormobilitet*.

Rige (kapitalintensive) regioner vil sende kapital til fattige og/eller modtage arbejdskraft fra dem. Teorien siger altså ikke noget om rumlig koncentration, med mindre der indbygges forudsætninger om, at kapitalen er mere mobil end arbejdskraften. I så fald behøver konvergens ikke føre til koncentration.

Også *handel* kan styrke konvergens. Ifølge Heckscher og Ohlin kan handlen tildels erstatte faktormobilitet og føre til indkomstlighed (uden koncentration).

Den *nyere vækstteori* har som ambition at forklare vedvarende vækst som et integreret led i modellerne – deraf navnet *endogen vækstteori*, jf. Romer (1986), Lucas (1988) og Barro og Sala-i-Martin (1995).

Konvergens er ikke nogen nødvendig udvikling ifølge denne teori. Det betyder, at større opsparing også på sigt fører til større vækst. Ligeledes med teknologiniveauet: En stigning i kapitalens produktivitet giver en stigning i langtidsvæksten. Forskelle i regional produktivitet kan føre til forskelle i vækstrater regionerne imellem.

Vidensbeholdning indgår som en eksplicit produktionsfaktor, der lader sig ændre. Desuden antages andre produktionsfaktorer at bidrage til produktionens størrelse. Dermed udviser produktionsfunktionen stigende skalaafkast.

Dette er ikke foreneligt med en fri markedsøkonomi, da (de overlevende) virksomheder så ville vokse mod det uendelige. Problemet tackles ved at antage, at det stigende skalaafkast ikke kommer den enkelte virksomhed, men alene regionen til gode.

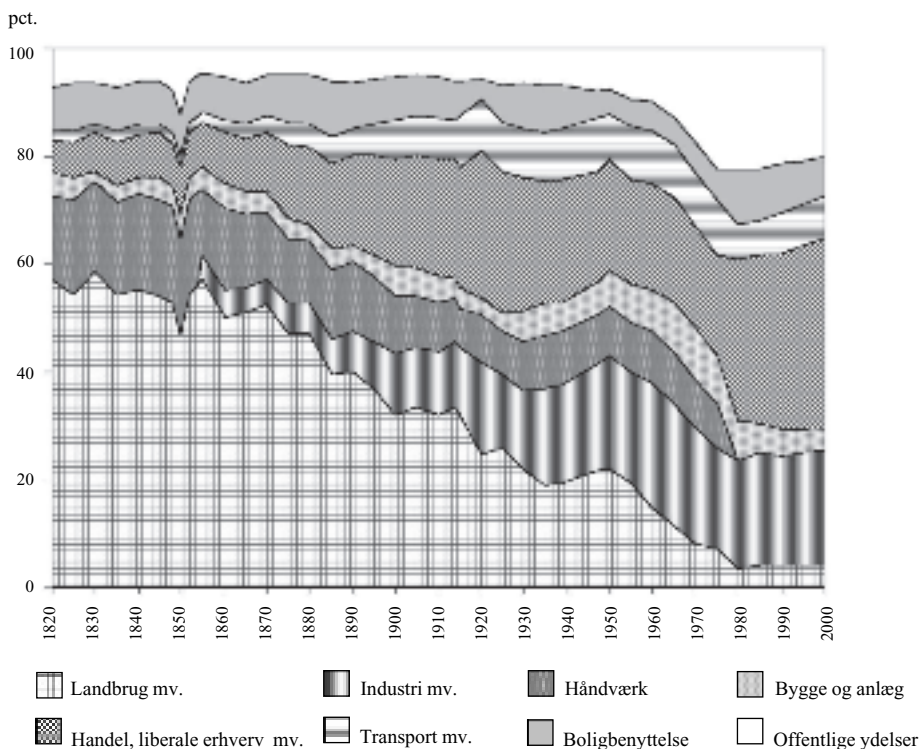
Konvergens i indkomstniveauet mellem regioner som følge af spredning af teknologisk viden er essensen af den såkaldte *catch-up hypotese*, Nelson og Phelps (1966), jf. Sala-i-Martin (1996). Ifølge hypotesen kan teknologisk tilbagestående regioner ved at kopiere allerede udviklet teknologi opnå hurtigere og billigere teknologiske fremskridt end teknologisk højtudviklede regioner. Væksten i de teknologiske fremskridt i en region er dels afhængig af forskellen mellem teknologiniveauet i regionen og i den teknologiførende region, dels af evnen til at tilegne sig den nye teknologi. Hvis regionerne ikke er for forskellige (f.eks. med hensyn til arbejdskraftens uddannelse), vil de ifølge hypotesen konvergere.

Krugman m. fl. har udviklet lokaliseringsteorien i kombination med geografi og ny handelsteori til ny *økonomisk geografi*, Fujita, Krugman og Venables (1999). Ifølge forfatterne sker koncentration på grund af agglomerationsfordele, hvor rumlig koncentration i sig selv skaber fordelagtige økonomiske forhold for fortsat koncentration.

De henviser til Marshall, som (i moderne terminologi) argumenterede for, at erhvervsområder opstod på grund af lokal spredning af viden (knowledge spillovers – the mysteries of the trade become no mysteries, but are as it were in the air), fordelene ved et tæt marked for specialiserede færdigheder samt baglæns og forlæns kæder til det lokale marked (backward and forward linkages).

Krugman m.fl. sonderer mellem landbrug og industri. I landbruget er der fuldkommen konkurrence og konstant skalaafkast, i industrien monopolistisk konkurrence, voksende skalaafkast og produktdiversifikation. Der forudsættes altså stigende skalaafkast i hver enkelt industrivirksomhed, der er ikke tale om en eksternalitet. Dette opnås ved hjælp af Dixit og Stiglitz' model (1977), som formaliserer Chamberlins monopolistiske konkurrencebegreb, der respekterer effekten af stigende afkast i virksomhederne og muliggør generel ligevægtsanalyse.

Selv om deres modeller kan føre til vidt forskellige resultater, alt afhængige af de valgte økonomiske forudsætninger, så mener Krugman m.fl., at de har udviklet »en teori for rumlig koncentration« og de fleste argumenter går på betydningen af stigende



Figur 1. Erhvervenes andel af BFI 1818-2000.

Anm.: Industri er 1818-54 indregnet i håndværk. Der er et databrud mellem 1975 og 1980. Håndværk er fra 1980 fordelt på industri mv. og handel mv. Produktion af råolie og naturgas er fra 1980 indregnet i industri mv.

Kilde: 1818-1975: S. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, København 1972, tabel 3. 1980-95: ADAMs databank. 2000: Adam-simulation.

afkast med størrelse (ellers ville vi jo ikke have byer eller store virksomheder, men alene »baggårdskapitalisme« og landdistrikter).

2. Den regionaløkonomiske udvikling 1870-1914

Den økonomiske vækst siden midten af det 19. århundrede var båret af stigende landbrugseksport og større beskæftigelse i byerhvervene, ikke mindst inden for handel og transport, jf. figur 1.

Væksten blev fremmet af den nye infrastruktur, hvor jernbaner og skibsfart spillede en afgørende rolle. Det betød også, at væksten blev koncentreret i byer med jernbaneforbindelse og/eller havn. København indtog en særlig rolle med lige så stor vækst og lige så mange indbyggere som alle provinsbyerne tilsammen, jf. figur 2. En stor del af den finansielle sektor, engroshandlen og statsadministrationen var også samlet her.

Tabel 1. Vandringsoverskud i byerne og landdistrikterne samt nettoudvandring 1860-1916.

	Landdistrikter	Byer 1000 personer	Udvandring
1860-1870	-40,0	29,9	10,1
1870-1880	-98,2	58,3	39,9
1880-1890	-158,2	85,2	73,0
1890-1901	-141,4	100,7	40,7
1901-1906	-38,0	-1,1	39,1
1906-1911	-48,7	23,1	25,6
1911-1916	-58,3	40,2	18,1

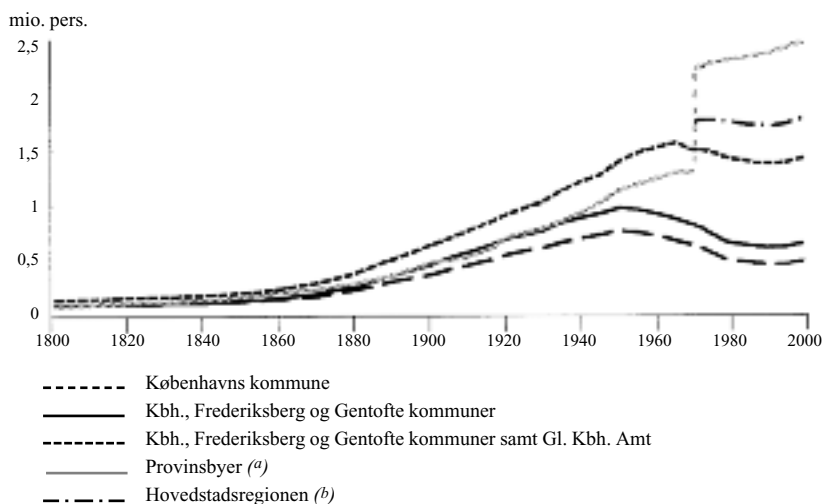
Anm.: 1860-1901 er Sokkelund herred medtaget under byerne. Fra 1901 er i København indlemmet Brønshøj, Valby-distriktet og Sundbyerne

Kilde: Christensen (1975).

Med en sådan koncentration af marked og ressourcer var der basis for en industriel ekspansion. De før nævnte argumenter for geografisk-økonomiske stordriftsfordele var i høj grad relevante.

Omkring 1870 lå lønningerne for ufaglærte i København godt 20 pct. over dem i provinsbyerne og for faglærte var forskellene større (ca. 35 pct.). Lønningerne i landdistrikterne var lavere end i byerne. For landarbejdere lå lønningerne 25 pct. under de ufaglærtes i provinsbyerne, jf. Pedersen (1930) og Christensen (1975). Trods de store omvæltninger i økonomien forblev lønrelationerne mellem hovedstad og provinsbyer relativt uændrede frem til 1905. Derimod steg lønningerne mere for ufaglærte arbejdere i byerne end for landarbejdere. Trenden for landbrugslønningerne fra 1859 til 1913 viser dog en varig vækst i modsætning til priserne på landbrugsvarer og hartkornpriserne (priser på landbrugsejendomme). Og Pedersen (op.cit.) er ikke i tvivl om, at drivkraften bagved er flytningerne fra land til by. I halvtredserne var vandrings fra landdistrikterne endnu forholdsvis beskeden »der har derfor i disse år været en stærk forøgelse i den voksne befolkning (på landet) og da landbrugets driftsform var ret stagnerende, har lønnen været trykket ned til det nødtørftigste til livets ophold. I det følgende tiår forøges udvandringen dels til byerne, dels til udlandet betydeligt, og lønnen hæves til et højere niveau.

I tiåret 1870-80 øges bortvandringen fra landdistrikterne til mere end det dobbelte og andrager nu ca. 10.000 mennesker om året gennemsnitlig, og resultatet bliver yderligere mangel på arbejdskraft på landet med deraf følgende lønstigning, og endelig kulminerer bortvandringen i tiåret 1880-90 med gennemsnitlig ca. 15.000 personer om året. Den ejendommelige lønstigning for landarbejderne i 80'erne, som foregår på trods af stærkt faldende priser på landbrugsprodukter, finder derved sin fulde forklaring.«



Figur 2. Befolkningsudviklingen i danske byer.

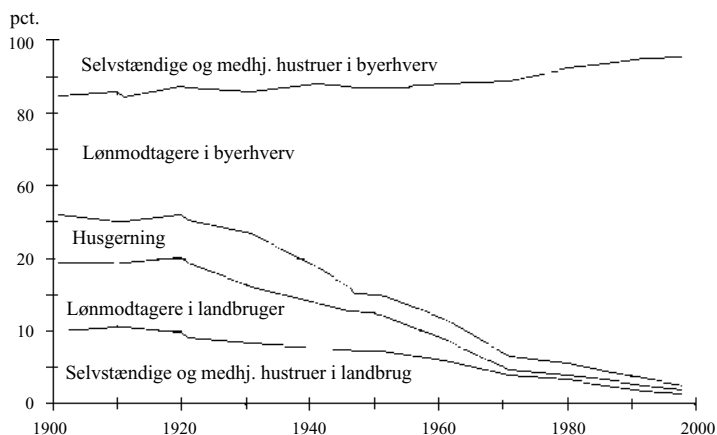
Kilde: Statistisk Årbog diverse årgange.

Noter: (a) Provinsbyer omfatter i perioden 1801-1970 de gl. købstæder, handelspladser (undtagen Frederiksberg) og flækker. Byerne er medtaget i hele tidsrummet uanset tidspunkt for opnåelse af status. Tallene efter 1970 omfatter befolkningen i kommuner med tidligere status som provinsby. Herunder Frederikssund, Frederiksværk, Helsingør, Hillerød, Roskilde og Køge som tillige er omfattet af Hovedstadsregionen. (b) Hovedstadsregionen omfatter København og Frederiksberg kommuner samt Københavns, Frederiksborg og Roskilde amtskommuner.

Dette passer fint med teorien: arbejdskraftens bevægelighed bidrager til konvergens (ligesom den danske vækst, drevet af samhandlen med England i den undersøgte periode passer fint med, at handel bidrager til konvergens). Når kapitalen ikke i samme omfang flyttede til arbejdskraften (landdistrikterne) hang det som nævnt sammen med den daværende infrastruktur.

Den eneste del af perioden, hvor divergensen for alvor viste sig, var lige præcis i halvfemserne, hvor industrialiseringen ifølge Hansen (1983) slog igennem: »Midten af 1890'erne blev skelsættende såvel for landbruget som for industrien – i tiåret før 1904 kunne (industrien) opvise en gennemsnitlig årlig stigningstakt på over 7 pct. – Det indebærer en så omfattende ekspansion, en fordobling af erhvervets betydning, at det vist er berettiget at tale om et egentligt industrielt gennembrud.« Netop i 90'erne steg timelønningerne for ufaglærte i provinsbyerne med over 50 pct. og årslønningerne med over 40, mens de for landarbejdere kun steg 10 pct., jf. Christensen og Pedersen op.cit..

Med udgangspunkt i Hansen (1970 og 1983) kan vi altså hævde, at der skete et strukturbrud i dansk økonomi i anden halvdel (og specielt i slutningen) af det 19. århundrede og at dette brud førte til divergens. Når divergensen ikke blev større, skyl-



Figur 3. Arbejdsstyrkens fordeling.

Anm.:Udviklingen i beskæftigelsen inden for husgerning siden 1980 er skønnet.

Kilde:1901-70: Kærgård (1991), 1971-1998: Danmarks Statistik, Nationalregnskabsstatistik.

dttes det arbejdskraftens store bevægelighed, som førte til koncentration. Og i det følgende tiår startede en konvergens.

3. Det tyvende århundrede (1914-1993)

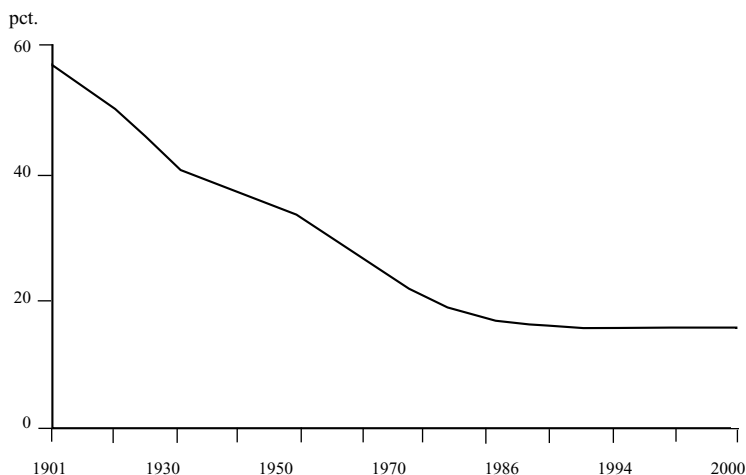
Det danske samfund har fortsat i hele det tyvende århundrede været præget af hastige teknologiske forandringer – det gælder såvel i produktionen af varer og tjenester som i transportsektoren og i familielivet.

Erhvervsstrukturen har ændret sig drastisk. Den helt dominerende del af de erhvervsaktive er nu lønmodtagere i byerhverv (jf. figur 3). Stedse færre er beskæftiget i varefremstilling (landbrug og industri mv.) – stedse flere i privat og offentlig service.

Befolkningens flyttemønster

Vandringerne fra land til by fortsatte i det 20. århundrede. Men byernes vækst var faldende. Som vist i figur 2 fortsatte væksten i hovedstaden i første halvdel af århundredet, men med aftagende styrke, for til sidst helt at stoppe (omkring 1950 for Københavns kommune og ca. 20 år senere for hele hovedstadsregionen). Også for provinsbyerne faldt væksten, men i mindre omfang. Omvendt blev befolkningstilbagegangen i landdistrikterne efterhånden mere beskeden, for til sidst helt at stoppe (omkring et niveau på 17 pct. af befolkningen, jf. figur 4).

Pedersen (1981) har påvist faldet i nettoflytninger mellem amterne og i tilflytningen til København (jf. figur 5). Han har også forsøgt at sammenkæde flyttemønstret med ledigheden. Det passer til dels i den undersøgte periode fra 1930'erne til begyndelsen



Figur 4. Befolkning i landdistrikter. Procent af hele befolkningen.

Ann.: Danmarks Statistik fastlægger på basis af givne definitioner til stadighed, hvilke arealer, der hører til landdistrikterne. Kurven dækker altså ikke befolkningen i det samme areal i hele perioden.

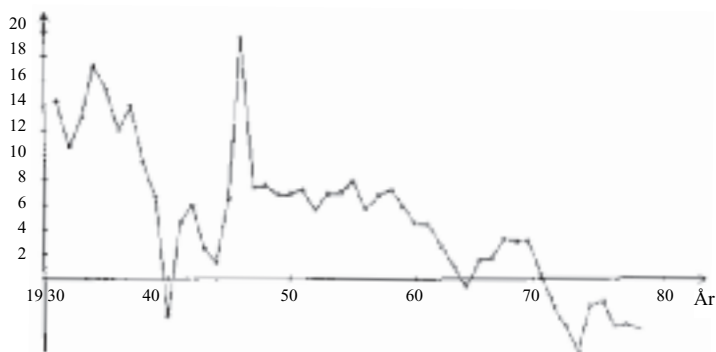
Kilde: Danmarks Statistik, Folketællingerne.

af 1970'erne, hvor både ledighed og nettoflytninger falder. Men så er det også forbi med sammenhængen.

Der er dog andre årsager til et ændret flyttemønster:

- Først og fremmest er *indkomstforskellene* mellem regionerne blevet mindre. Som vist af Dilling m.fl. (1994) sker der en stadig konvergens fra 1935 til 1990. Hovedstadens indkomstforspring bliver markant mindre i hele perioden. Årsagerne hertil skal vi komme tilbage til, men alene betydningen af dagpenge og andre overførsler er evident: Folk er ikke tvunget til at flytte, selv om de har mistet arbejdet.
- Desuden bliver bilismen og dermed *pendlingen* af stedse større betydning. I stedet for at flytte, når de får nyt job, kan folk vælge at pendle. Som påvist af Andersen (1998) kan de endog vælge at flytte længere væk fra arbejdet, hvis andre hensyn vejer tungere.
- *Kvindernes udearbejde* er også med til at forklare den stigende pendling og det faldende antal nettoflytninger. Når familiens økonomi er baseret på to arbejdsindkomster, bliver det sværere at flytte efter den enkeltes jobmuligheder. Dette er ikke stedet, hvor den ændrede arbejdsdeling i familierne skal analyseres, men det er værd at pege på, at den teknologiske udvikling også her spiller en vældig rolle. Dels har den stigende produktivitet på arbejdsmarkedet ført til stigende velstand og dermed mu-

Nettovandringer pr. 1000 indb.



Figur 5. Nettovandringer til Hovedstaden.

Ann: Hovedstaden omfatter Hovedstadsregionen (som defineret i figur 2).

Kilde: Pedersen, P.O. (1981).

lighed for lavere arbejdstid for de erhvervsaktive. Dels har stigende produktivitet og alskens isenkram i hjemmene muliggjort kvindernes udearbejde (uden at overbelaste mændene!). Bilen og de hårde hvidevarer har også muliggjort et ændret indkøbsmønster med færre ugentlige indkøb og mindre afhængighed af lokale handlende. Alt dette har ført til stedse større handels- og arbejdsmarkedsoplande.

- *Uddannelsesmulighederne* er blevet stedse større og stadig flere benytter sig af dem. Så på den ene side er der flere uddannelses tilbud til de unge i deres eget amt, på den anden side er der så mange flere, der vil have en uddannelse. I mange områder (f.eks. Bornholm) sker nettofraflytningerne ene og alene blandt de uddannelsessøgende årgange. For alle andre aldersgrupper er der nettotilflytning – den er bare ikke stor nok til at opveje de unges fraflytning – en hel del (veluddannede) bliver i uddannelsesbyerne.

Alligevel har den andel af befolkningen, som bor i landdistrikterne, stort set været uændret i de sidste mange år (jf. figur 4). Det kan dels skyldes ønsket om at komme tættere på naturen og et sundere *miljø*, jf. Manniche (1999), dels de lavere *huspriser* i landdistrikterne, jf. Hansen (1991) som gør det muligt for unge familier at få eget hus, hvis de vil pendle lidt længere.

Endnu har den ny *IT-teknologi* næppe rokket væsentligt ved flytte- og bosætningsmønstret, men mulighederne for en rumlig adskillelse af arbejdstageres bopæl og arbejdsgiveres domicil bliver stedse mere indlysende, i takt med at folk arbejder hjemme stedse flere dage om ugen.

Virksomhedernes flyttemønstre

Årsagerne til faldet i nettoflytningerne har også en anden dimension: Mens arbejdstagerne er flyttet mindre, er virksomhederne blevet mere mobile og mange behøver ikke længere være placeret i byerne.

Den regionaløkonomiske udvikling i slutningen af det nittende århundrede var præget af overskud af arbejdskraft på landet men mangel i byerne, hvor de nye erhverv (handel og industri) udviklede sig hastigt. Disse erhverv var bundet til byerne på grund af infrastrukturen: jernbanerne og havnene. Det var i denne infrastrukturelle knudepunkter, at mulighederne for økonomisk udvikling var størst, og det var hertil, arbejdskraften vandrede og bosatte sig (tæt på arbejdspladserne).

Igennem det tyvende århundrede blev lastbiler af stedse større betydning for gods-transporten, hvilket betød, at f.eks. industrien lettere kunne etablere sig i landkommunerne. Både råvarer og færdigvarer blev transporteret med lastbiler ad det stedse bedre vejnet. Og da arbejdskraften også var blevet mere mobil, behøvede virksomhederne ikke placere sig i byerne for at få arbejdskraft. Samtidig betød den teknologiske udvikling i f.eks. industriens og engroshandlens produktionsstruktur, at arealkravene blev stedse større, étplans produktionshaller på billigere grunde afløste centralt beliggende fleretages ejendomme.

Der er noget betagende ved udviklingen i privatbilisme og pendling. Det offentlige støtte til den kollektive trafik og regionplanlægning siden 70'erne synes at have været en sisyfoskamp. Man satsede på at placere boliger og arbejdspladser sammen (i byerne) og friholde det åbne land for flere boliger og byerhverv. Målet var, at arbejdstagere skulle bo tæt på arbejdspladserne og den kollektive trafik. I stedet pendler folk længere og længere, arbejdskraftoplandene bliver stedse større, Andersen (1999) og befolkningstallet i landdistrikterne opretholdes, selv om landbruget også dér får stedse mindre betydning.

I anden halvdel af det 19. århundrede og første halvdel af det tyvende flyttede arbejdstagerne altså til byerne (og kapitalapparatet), hvilket medvirkede til koncentration og konvergens. Fra midten af det tyvende århundrede (og frem til 90'erne) flyttede kapitalen også til de områder, hvor der var arbejdskraft, hvilket reducerede koncentrationen, men også medvirkede til konvergens. Således er industribeskæftigelsen steget stærkt i Jylland, og især i landkommunerne, se Jensen m.fl. (1997). Hovedstadens andele af vellønnede væksterhverv har til stadighed været større end Jyllands, men væksten i samme erhverv har været større i Jylland. Denne udvikling (konvergens og dekoncentration) er ikke specifik for Danmark, men genfindes for hele Europa. Dette er bl.a. påvist af Mølle (1996) som også viser, at de fleste erhverv gennem hele perioden 1950-90 er blevet mindre geografisk koncentreret og at de økonomisk dårligere stillede regioner hele tiden har vundet ind på de bedst stillede. Dette har ført til konvergens – mindre spredning i indkomsterne blandt EU's regioner.

Det skal dog tilføjes, at befolkning og beskæftigelse ikke er steget i de danske udkantsområder (f.eks. på de mindre øer), hvor den ny infrastruktur (biler og vejnet) ikke har været til megen nytte.

Årsager til konvergens

Ovenfor er belyst én af årsagerne til konvergens: *markedskræfterne*. Det kunne passe fint med den skitserede teori, herunder produktionsfaktorernes mobilitet og catch-up hypotesen. Selve væksten i antal arbejdspladser i Jylland har også ført til større vækst i indkomsterne pr. indbygger, mens det modsatte har været tilfældet i Hovedstaden.

Også lønudviklingen for forskellige typer af arbejdskraft kan have påvirket billedet. Generelt er livsindkomsten fra 1960 til 1995 steget mest for de lavtuddannede privat ansatte, mindst for de højtuddannede offentligt ansatte, DØR, (1996). Og da der er relativt flest af sidstnævnte kategori i Hovedstaden, kan det føre til konvergens.

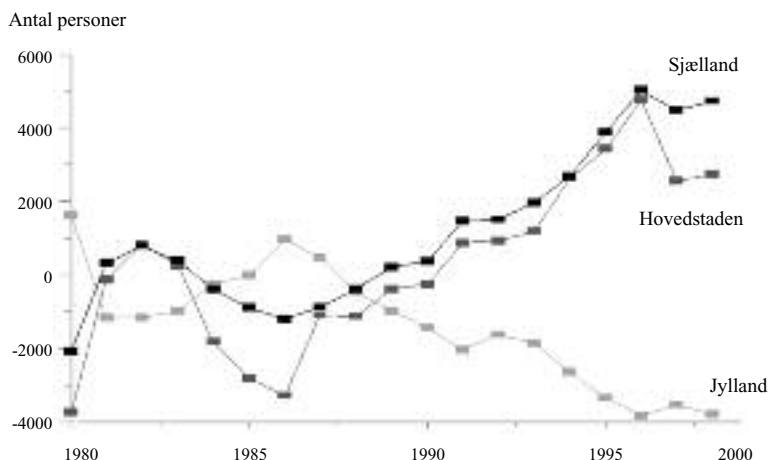
Samtidig har det *offentliges velfærdspolitik* været med til at sikre konvergens. Stigende skatter og overførsler er med til at udligne de regionale indkomstforskelle, jf. Groes (1997) og Indenrigsministeriet (1998). Denne udvikling er grundigt dokumenteret for de seneste tiår, men kan sikkert føres langt tilbage. Steinckes socialreform fra 1933, gennemførelsen af folkepensionen i 1956 og i det hele taget den hastige vækst i skatterne og overførselsindkomsterne siden anden verdenskrig (velfærdsstatens etablering) har jo netop haft til formål at bidrage til en udligning af befolkningens indkomstforskelle. Og dermed til en betydelig udligning af de regionale indkomstforskelle. Specielt de fattige udkantsområder har nydt godt af denne politik. Omvendt har dagpengesystemet og kontanthjælpen som nævnt været med til at fastholde arbejdskraft (og befolkning) også i dele af landet, hvor efterspørgslen var vigende (og dermed reduceret nettoflytningerne).

Alt i alt har markedskræfterne frem til 1993 ført til konvergens i erhvervsindkomsterne og forskellene i de disponible indkomster per capita kommunerne imellem er indsnævret endnu mere. »Konvergens i den disponible indkomst pr. indbygger har været næsten dobbelt så stærk som i den primære indkomst pr. indbygger. De politisk bestemte faktorer som skatter, indkomstoverførsler og udligningsordninger har således forstærket markedskræfternes indsnævring af indkomstforskelle i perioden 1980 til 1995. – Beregninger angiver også, at udviklingen i antal arbejdspladser og udviklingen i indkomstoverførsler og skatter under ét ligger bag konvergens i perioden 1980 til 1995«, Indenrigsministeriet (1998).

4. 1990'erne

I 90'erne synes udviklingen vendt.

Figur 2 antyder, at befolkningstallet i Hovedstadsregionen er steget i de senere år.



Figur 6. Nettoflytninger – Hovedstaden, Sjælland og Jylland.

Ann.: Nettoflytninger omfatter alene flytninger fra én del af Danmark til en anden, ikke indvandring fra udlandet. Hovedstaden omfatter Hovedstadsregionen som defineret i figur 2. »Sjælland« inkluderer Hovedstaden, Vestsjællands og Storstrøms amter.

Kilde: Danmarks Statistikbank.

En tilbagegang fra først i 70'erne er ændret til svag fremgang fra 1990, som siden er afløst af mere markant vækst. En væsentlig del af Hovedstadens befolkningsfremgang det seneste tiår skyldes væksten blandt de etniske minoriteter. Procentvis har denne vækst ganske vist været størst i alle andre regioner end Hovedstaden; men målt i antal personer vejer den tungt i mange københavnske kommuner. De seneste års opgang omfatter imidlertid også danske statsborgere. Og som figur 6 illustrerer, har der været en positiv nettoflytning til Hovedstadsregionen fra andre dele af landet. Hvis man som Andersen (1999) definerer Hovedstadens arbejdsmarkedsopland som næsten hele Sjælland, tegner der sig nogle nye konturer. Nettoflytningerne er vokset siden 1990 – fra Jylland og Fyn – til Hovedstadsregionen (Sjælland). Befolkningsvæksten siden 1995 er stort set gået uden om Nord-, Vest- og Sønderjylland samt Fyn – den har været koncentreret omkring Hovedstaden og Østjylland. Samtidig er nettoflytningerne mellem amterne steget, om end ikke voldsomt.

Hovedstadsregionen har haft en høj vækst i beskæftigelsen siden 1993 – også i forhold til de andre regioner. Omvendt synes væksten relativt lav i store dele af Vest- og Sønderjylland.

Vi har endnu ingen sikre tal for den regionale indkomstudvikling siden 1995. Foreløbige tal tyder dog ikke på divergens. Men hvis man kigger på væksten i ejendomspriser, genfinder man det førnævnte geografiske mønster: Priserne er steget mest i

Hovedstaden og de store provinsbyer, mindst i udkantsområderne. Og mere i Øst- end i Vestjylland.

Forklaringen på en mulig divergens i de regionale indkomster siden 1993 må af gode grunde blive spekulativ. Men lad os forsøge:

Der kunne igen være to sæt af årsager til en mulig divergens siden 1993. Dels markedsøkonomiske kræfter, dels det offentliges velfærdspolitik.

På markedet er væksten i de private serviceerhverv (ekskl. handel, transport og finansiering) fortsat steget. Faktisk beskæftiger de private serviceerhverv nu mere end den samlede industri (fremstilling), men fordelt over et væld af forskellige brancher – lige fra hjemmeservice og reparation til privat- og forretningsservice, som forudsætter høje uddannelser. Og specielt sidstnævnte har haft hastig vækst i 1990'erne.

Meget taler for, at de højteknologiske dele af serviceerhvervene har deres hjemmebase tæt på nogle få universiteter (inden for data og teknik, naturvidenskab, medicin og økonomi). Men dertil kommer, at de teknologiske miljøer har en selvforstærkende tendens. Også folk uden afsluttet uddannelse inden for de nævnte discipliner kan blive ansat i sådanne virksomheder (f.eks. inden for IT-branchen). Der kan de gennemgå en træning og læring, der kan gøre dem i stand til at bidrage til disse miljøers udvikling og vækst (jf. Marshall, op.cit.) Omvendt har landkommunerne i almindelighed og udkantkommunerne i særdeleshed næppe været de indlysende områder, når nye højteknologiske virksomheder skulle placeres.

Ud fra denne tankegang må Hovedstadsregionen, Aalborg og Østjylland (med basis i Århus) have de største muligheder for økonomisk fremgang, baseret på væksten i den højteknologiske servicesektor, der jo tillige lokker med relativt høje (og stærkt stigende) indtjeningsmuligheder.

Udviklingen i de offentlige overførsler kan også være med til at forklare hypotesen om divergens i Danmark siden 1993. Lønningerne (per capita) er steget mere end overførselsindkomsterne og samtidig er antallet af beskæftigede steget markant, mens antallet af modtagere af transfereringer er faldet i kraft af konjunkturerne. Så stik imod udviklingen frem til 1993 har det offentliges velfærdspolitik herefter måske bidraget til øget økonomisk ulighed og større regional divergens.

5. Konklusion

I 1908 udtalte Kejser Wilhelm, at luftskibet var dette (det tyvende) århundredes største opfindelse og grev Zeppelin dets største opfinder. Deri fik han ikke ret. Udtalelsen viser, hvor galt det kan gå, når man vil spå om fremtiden uden at kende den teknologiske udvikling.

Vi ved ikke, om der er sket et brud i Danmarks langsigtede økonomiske trend – om udviklingen i den højteknologiske servicesektor er af et sådant tempo og omfang, at

det kan ændre den regionaløkonomiske udvikling. Og om den i givet fald fortsat vil være bundet til nogle få universitetsbyer.

Ej heller ved vi, hvordan fremtidens politik vil udarte sig. Eller internationaliseringen og indvandringen.

Før vi funderer yderligere over fremtiden, var det derfor nok værd at skaffe ordentlige tal for og analysere det sidste tiårs strukturudvikling nøjere.

De sidste to hundrede års erfaringer tyder på, at mange kræfter trækker i retning af konvergens mellem regioner, når de regionale produktionsforhold (herunder arbejdskraftens kvalifikationer) er nogenlunde ens. Hertil bidrager handel samt arbejdskraftens og kapitalens mobilitet. Koncentration er altså bl.a. en funktion af indkomstforskelle. Og catch-up mekanismer bidrager til at gøre de regionale produktionsforhold mere ens ved at teknologi (og kvalifikationer) overføres mellem regionerne.

Men en gang imellem sker der strukturbrud, som øger forskellene. Ny teknologi opstår i enkelte regioner og medvirker til divergens. Det skete i slutningen af det 19. århundrede og er måske ved at ske igen?

Litteratur

- Andersen, A. K. 1999. Commuting and Shopping Areas. Papir præsenteret på seminar for regional- og byforskere, Svinkløv, 29.-30. september.
- Andersen, A. K. 1998. *Decomposition of the Change in the Amount of Commuting in Denmark 1980-1995*. København.
- Barro, R. J. og X. Sala-i-Martin. 1995. *Economic Growth*. New York.
- Barro, R. og X. Sala-i-Martin. 1992. Convergence. *Journal of Political Economy*.
- Barro, R. og X. Sala-i-Martin. 1991. Economic growth in a cross section of countries. *Quarterly Journal of Economics*.
- Bröcker, J. 2000. Economic Integration and the Space Economy. Lessons from New Theory. I Bröcker og Herrmann, red., *Regional Research in an International Perspective*. Kiel.
- Christensen, J. P. 1975. *Lønuviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870-1914*. København.
- Det Økonomiske Råd (DØR). 1996. *Dansk økonomi*.
- Dilling-Hansen, M., K. Rask Petersen og V. Smith. 1994. Growth and Convergence in Danish Regional Incomes. *Scandinavian Economic History Review*. vol. XLII, Nr. 1:54-76.
- Dixit, A. K. og J. E. Stiglitz. 1977. Monopolistic competition and optimum product diversity. *American Economic Review*, vol. 67, 3:297-308.
- Fujita, M., P. Krugman og A. Venables. 1999. *The Spatial Economy*. London.
- Groes, N. 2000. *Strukturbrud i Kongeriget?* Udkast til memo. København.
- Groes, N. 1997. *Ulighed i Danmark*. København.
- Hansen, A.C. 1991. *Den geografiske omfordeling*. AKF Forlaget, København.
- Hansen, S. A. 1970. *Early industrialization in Denmark*. København.
- Hansen, S. Aa. 1983. *Økonomisk vækst i Danmark, 1720-1914 og 1914-1983*, 3. udg., København.
- Indenrigsministeriet, Ekspertudvalget. 1998. *Markedskræfter og politisk styring*. København.
- Jensen, T. Pilegaard, P. Maskell, S. Arnborg, M. B. Hansen og T. Ranis. 1997. *Erhvervslokalisering og vækst*. København.
- Kærgård, N. 1991. Økonomisk vækst. En økonometrisk analyse af Danmark 1870-1981. *Studier fra Københavns Universitet, Økonomisk Institut*, nr. 33.
- Lucas, Robert E., Jr. 1988. On the Mechanics of Economic Development. *Journal of*

- Monetary Economics*, vol. 22, nr. 1 (July), 3-42.
- Manniche, J. 1999. Landdistrikter og lokaludvikling på Bornholm. Udviklingsbetingelser og -muligheder. Papir præsenteret på seminar for regional- og byforskere i Svinkløv, 29.-30. september. Bornholms Forskningscenter.
- Molle, W. 1997. The Regional Economic Structure of the European Union: An Analysis of Long Term Developments. I Peschel, Karin, red., *Regional Growth and Regional Policy Within the Framework of European Integration*. Heidelberg.
- Pedersen, P. O. 1981. *De lange svingninger i økonomien og deres betydning for den regionale udvikling*. Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg.
- Pedersen, J. 1930. *Arbejdsløsheden i Danmark*. København.
- Romer, P. M. 1986. Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, vol. 94, 1002-37.
- Sala-i-Martin, X. 1996. Regional Cohesion. Evidence and theories of regional growth convergence. *European Economic Review*, vol. 40, 1325-52.

De finansielle institutioner: fortid og fremtid

Michael Møller og Niels Chr. Nielsen

Institut for Finansiering, Handelshøjskolen i København

SUMMARY: This article deals with developments in the financial sector in Denmark during the 20th century, and the expected course of development in the next century. Development in the financial sector in the 20th century has been rather less dramatic than that in many other areas. The institutions were more or less the same at the end of the century as at the beginning, and the relative size of the sector did not alter significantly. In the next century, a much more dramatic development is expected. In particular, the fast-growing pensions sector and technological developments will significantly change the financial sector and its importance for the economy.

Finansielle institutioner vil i det følgende blive defineret bredt inkluderende alle »intermediaries« på det finansielle område, dvs. også inkluderende aktiemarkeder og obligationsmarkeder.

Tager man de helt store briller på, må man konstatere, at der udviklingsmæssigt er sket forbløffende lidt på det finansielle område i det 20. århundrede. Ved århundredets begyndelse var der pengeinstitutter, realkreditinstitutter, skadesforsikringsselskaber, livsforsikringsselskaber m.v. Og det var der også ved århundredets slutning. Og de pågældende institutioner beskæftigede sig stort set med de samme ting ved århundredets slutning, som de gjorde ved århundredets begyndelse. Sektoren som sådan var blevet en del større. Specielt har væksten været særlig stor i den allersidste del af århundredet, og der er sket mindre forskydninger i institutionernes relative vægtning på de finansielle markeder. Og selvfølgelig er der i løbet af århundredet sket en vis produkt- og produktivitetsudvikling. Men der er på ingen måde tale om en udvikling, der kan betegnes som drastisk. Langt mere betegnende er at sige, at der er tale om »business as usual«. Udviklingen tåler på ingen måde sammenligning med de drastiske ændringer, der i løbet af århundredet er sket inden for andre erhverv, f.eks. industrien og landbruget.

Der er heller ikke tale om – som ofte hævdet – at internationaliseringen er langt større i det globale samfund ved århundredets slutning. Internationaliseringen var faktisk ganske stor ved århundredets begyndelse.

Tabel 1. Pensionsformue i procent af BNP.

År(ultimo)	Procent
1965	17%
1970	21%
1975	24%
1980	37%
1985	54%
1988	57%
1992	69%
1994	76%
1995	78%
1996	82%
1997	86%
1998	90%

Den mest drastiske ændring er nok den privatisering af aldersforsørgelsen, der startede i de sidste ca. 20 år af det 20. århundrede med opbygning af pensionskasser, ATP, LD m.m. Konsekvenserne heraf bliver mere og mere omfattende og vil givetvis sætte deres tydelige præg på udviklingen i det 21. århundrede. Det samme vil den teknologiske udvikling, der tog det store spring ind i erhvervslivets praksis i den aller sidste del af det 20. århundrede. Der er al mulig grund til at tro, at de strukturelle og institutionelle ændringer i den finansielle sektor i det 21. århundrede bliver langt større, end de var i det 20. århundrede.

Dispositionen i det følgende vil være kort at præcisere den finansielle sektors opgaver og at illustrere, hvorledes de finansielle institutioner kommer i mange varianter fokuseret på hver deres sæt af opgaver. Dernæst er der nogle betragtninger omkring sektorens samlede størrelse og udviklingen heri. Betragtningerne vedrørende den fremtidige udvikling fokuserer dels på sektorens samlede størrelse, dels på sektorens sammensætning. Afslutningsvis pointeres, at produktudviklingen på de finansielle markeder i fremtiden i højere grad vil tage udgangspunkt i forbrugernes behov end i de finansielle institutioners produktionsapparat. Det afgørende er ikke, hvad man kan producere, men hvad forbrugerne ønsker at få.

Finansielle sektors opgaver

Den finansielle sektor beskæftiger sig med et meget bredt spektrum af arbejdsopgaver, som kan sammenfattes i følgende afgrænsning af hovedopgaver: (1) *Betalingsformidling*, dvs. overførsel af betalinger nationalt og internationalt. (2) *Overførsel af købekraft i tid*, f.eks. når man undlader forbrug nu for til gengæld at få større forbrugsmuligheder som pensionist. (3) *Overførsel af købekraft geografisk*, som f.eks. når overskudsopsparingen fra et udviklet land kanaliseres til udviklingslande med bedre inve-

steringsmuligheder. (4) *Akkumulation af opsparing*, således at det bliver muligt at foretage investeringer og placeringer, der er uden for den enkeltes rækkevidde, f.eks. placering i unoterede selskabers egenkapital eller placering i børsnoterede selskabers fremmedkapital. (5) *Overførsel af risiko*, f.eks. når et forsikringsselskab mod betaling overtager en risiko, den enkelte gerne vil undgå at bære. (6) *Risikospredning* ved investeringsmæssig spredning over flere aktiver, således at sandsynligheden for ekstreme udfald reduceres. (7) *Reduktion af transaktionsomkostninger* således at omkostningerne ved at foretage finansielle dispositioner reduceres. (8) *Reduktion af informationsomkostninger* ved at den finansielle sektor tilvejebringer information, som er relevant for finansielle dispositioner. (9) *En effektiv prisdannelse* således at de finansielle priser så godt som gørligt afspejler al relevant og tilgængelig information.

Finansielle institutioner kommer i forskellige varianter

De finansielle institutioner kommer i mange forskellige varianter. En hurtig opremsning af de væsentligste finansielle institutioner er:

- Banker
- Realkreditinstitutter
- Livsforsikringsselskaber
- Skadesforsikringsselskaber
- Pensionskasser
- Investeringsforeninger
- Aktiemarkeder
- Obligationmarkeder

Sammenholdes de finansielle institutioner med de finansielle opgaver konstateres, at de er specialiseret omkring hver deres sæt opgaver, og at vægtningen af de forskellige opgaver følgelig varierer kraftigt fra institution til institution.

Afgørende spørgsmål er:

- hvorvidt der er stordriftsfordele inden for den enkelte finansielle aktivitet
- hvorvidt der er »economies of scope«, dvs. fordele ved at flere finansielle opgaver løses af samme virksomhed – f.eks. om bank og forsikring bedre udbydes af én virksomhed end af to virksomheder.

Besvarelsen af disse to spørgsmål er helt afgørende for den fremtidige strukturudvikling i den finansielle sektor.

Tabel 2. Indlån i banker, sparekasser og realkreditinstitutter.

	Banker og sparekasser	Realkreditinstitutter
1900	69%	61%
1920	77%	36%
1940	56%	66%
1960	46%	36%
1980	50%	111%
1998	70%	106%

Ann.: Opgjort i pct. af bruttofaktorindkomsten.

Sektorens størrelse: den vokser

Der er mange måder at måle størrelse på i den finansielle sektor:

- balance
- egenkapital
- beskæftigelse

Uanset hvordan man søger at måle den samlede størrelse af den finansielle sektor, må man være klar over, at der i et vist omfang er tale om sammenlægning af usammenlignelige størrelser. F.eks. har 1 kr. banklån en langt større samfundsmæssig betydning end 1 kr. realkreditlån.

Anvendes balancen som det grove mål for sektorens størrelse, kan det konstateres, dels at sektoren er vokset i forhold til BNP, dels at sektoren i særlig grad er vokset siden 1980. Omvendt kan bemærkes, at beskæftigelsen ikke er faldet væsentligt siden 1980, hvilket strider mod det indtryk, man får fra den offentlige debat.

Er det godt eller dårligt, at den finansielle sektor vokser i forhold til BNP? En udbredt opfattelse er, at den finansielle sektor i et væsentligt omfang er en ikke værdiskabende overbygning på den egentlige værdiskabende realøkonomi. Empiriske undersøgelser, f.eks. Levine og Zervos (1998) og Rajan og Zingales (1998), tyder dog på, at der er en positiv sammenhæng mellem den finansielle sektors størrelse, likviditet m.m. og den økonomiske vækst. Desuden har mere velstående lande en *relativt* større finansielle sektor end mindre velstående lande og udviklingslande. Heraf kan naturligvis ikke konkluderes, at alt hvad der sker i den finansielle sektor er godt og skaber værdi. Der er desværre mange eksempler på det modsatte. Men det kan indikere, at den del af den finansielle sektor, der skaber værdi, skaber så meget desto mere værdi. F.eks. er det et ofte fremført synspunkt, at industrialiseringens gennembrud her i landet og i andre lande i 1800-tallet lige så meget (eller måske i højere grad) skyldes den

finansielle sektors udvikling, som det skyldes de afgørende teknologiske gennembrud, der var tale om. I 1800-tallet skete der nemlig – i modsætning til i 1900-tallet – en meget drastisk udvikling i den finansielle sektor.

Fremtiden: sektorens udvikling

Det forekommer overvejende sandsynligt, at sektorens samlede balance vil vokse i forhold til BNP.

Det er en klar politisk intention, at fremtidens pensioner i et væsentligt omfang skal baseres på forudgående opsparing til et præmiereservesystem. Det betyder i runde termer en fordobling af den samlede pensionsopsparing i forhold til BNP, jf. Møller og Nielsen (1999).

Asset management bliver derfor et hurtigt voksende forretningsområde. Det bør i den forbindelse tages i betragtning, at pensionsopsparing er en før-skat opsparing, således at forvaltningen af pensionsmidler også inkludere forvaltningen af den udskudte skat. I det omfang pensionsopsparing erstatter anden privat opsparing, hvilket i meget høj grad må antages at være tilfældet, vil den opsparing, der skal forvaltes, blive ca. dobbelt så stor.

Pensionsopsparingen øger imidlertid ikke med sikkerhed den samlede opsparing.¹ Når den samlede opsparing i Danmark har været forholdsvis lav, kan det bl.a. skyldes en i sammenligning med andre lande forholdsvis høj beskatning af kapitalafkast. De frie bevægelser for kapital og mennesker vil indebære et nedadgående pres på den danske kapitalafkastbeskatning. Også af hensyn til opsparingsincitamentet kan det være ønskværdigt at sænke den samlede beskatning af kapitalafkast, inkl. rentefradragsretten. Den danske kapitalafkastbeskatning er desuden meget forskellig for forskellige former for kapitalplaceringer.

Der er i denne forbindelse i Danmark en underlig pseudodebat om salg af danske virksomheder og arbejdspladser til udlandet. Hvis dette er et problem, kan det på et aggregeret niveau alene skyldes, at den danske opsparing er utilstrækkelig. Det forhold, at danske virksomheder sælges til udlandet, frigør jo danske midler til placering i andre virksomheder, herunder udenlandske virksomheder. Det afgørende for »dansk velfærd« er, hvor stor den danske akkumulerede opsparing er, og hvor stor den danske beskæftigelse er, og ikke om den danske opsparing er placeret i danske eller udenlandske virksomheder, eller om danske virksomheder er ejet af danskere eller udlændinge. Hovedintentionen må være, at virksomhederne får de bedste ejere, hvad enten disse er danske eller udenlandske. Hvis salg af danske virksomheder til udlandet også i fremtiden vil blive opfattet som et problem, og det er ikke usandsynligt, er den korrekte definition af problemet, at det er et opsparingsproblem.

1. Se f.eks. Finansrådet (1998) og Møller og Nielsen (1999).

Når Willie Sutton, på dommerens spørgsmål om »why he robbed banks«, svarede: »That's where the money is«, gjaldt det måske nok i det 20. århundrede, men spørgsmålet er, om det i helt samme grad vil gælde i det 21. århundrede. Den generelle opfattelse synes at være, at almindelig bankvirksomhed i form af modtagelse af indlån og udlån til private og virksomheder vil falde i forhold til BNP. Det er der flere grunde til. Større virksomheder vil i stigende grad anvende markedskapital fremfor bankfinansiering. Rentemarginalen vil blive klemmt af de afkastmuligheder, der er ved alternativ anbringelse af opsparing, f.eks. i investeringsforeningsbeviser og andre værdipapirer. Ligeledes vil den forventede dominans af internet banking klemme bankernes rentemarginal, om end dette ved korrekt prisfastsættelse må forventes at blive modsvaret af lavere omkostninger.

Der er dog et forhold, der trækker stærkt i modsat retning. Inden for overskuelig tid vil stort set hele den danske befolkning være inkorporeret i en betydelig tvangsopsparing til pensionsformål. Ønsker danskerne ikke en sådan kraftig forøgelse af deres samlede opsparing, må den tvungne opsparing indebære et betydeligt fald i deres øvrige opsparing. Dette vil i praksis indebære en betydelig større gældsstiftelse, som er »sikret« ved de forventede fremtidige pensionsudbetalinger. F.eks. er der ikke i samme grad grund til at skære forbruget ned her og nu for at kunne sidde i et gældsfrit hus, når man går på pension, når man ved, at man får en så stor pension, at man kan servicere gælden. Oven i købet hedger pensionen og gælden i høj grad hinanden, idet pensionskasser investerer i de samme obligationer, som husgælden er baseret på.

Hvor stærk denne tendens til øget privat gældssættelse slår igennem, afhænger selvfølgelig af, hvordan andre institutionelle regler udformes, først og fremmest af hvad der sker med rentefradragsretten og med kapitalafkastbeskatningen i øvrigt.

Det er en umiddelbar konsekvens af disse overvejelser om sektorens fremtidige udvikling, at forvalterne af den store pensionsopsparing får en helt central rolle, når der skal udøves corporate governance. Et spørgsmål, der med stigende kraft vil melde sig, er, hvordan disse udøvere af corporate governance selv er kontrollerede.

Dette spørgsmål er der i princippet to svar på: konkurrence og performancemåling. Ingen af svarene er uproblematisk.

Først og fremmest tyder al empiri på, at der er ringe sammenhæng mellem hvordan en investor klarer sig i én periode, og hvordan han klarer sig i den efterfølgende periode. Da både konkurrence og performanceevalueringer i et vist omfang må være baseret på vurderingen af fortidige resultater, følger det, at det er begrænset hvor effektivt, de vil kunne fungere. Dertil kommer, at begge dele forudsætter, at pensionsopparerne har væsentlige valgmuligheder. Endelig kan performancemålinger (og risikoen for overdrevne fortolkninger af sådanne målinger) og konkurrence påvirke de institutio-

nelle investorers investeringsadfærd i en uheldig retning (gøre som de andre/overdreven risikotagning).

Uanset disse forbehold, som næppe har stor indflydelse på det praktiske liv, må det betragtes som helt givet, at performancemålinger kommer til at spille en helt anderledes central rolle i fremtiden, på godt og på ondt. Ligeledes må det også på længere sigt forventes, at den enkelte får flere valgmuligheder m.h.t. placeringen af sin pensionsopsparing. Argumentet for dette synspunkt er enkelt. Der vil altid nødvendigvis være nogen, der klarer sig dårligere end gennemsnittet, og denne undergennemsnitlige performance vil altid være et argument for øget liberalisering. Det er jo ganske enkelt at påvise, hvad der kunne være indtjent. Dette underperformance problem bliver større og større i takt med pensionsmidlernes vækst og i takt med performancemålingernes stigende udbredelse.

Behovsstyring

Inden for en overskuelig fremtid kan man forestille sig en udvikling i retning af, at investor slet ikke tænker i værdipapirer og forskellige finansielle institutioner, men i stedet stort set udelukkende tænker i de økonomiske behov, han skal have dækket:

- indkomst efter arbejdslivets ophør
- indkomstdækning ved arbejdsindkomstens bortfald
 - sygdom
 - ulykke
 - afskedigelser
- sikring af børns uddannelse
- økonomisk sikring af familie ved dødsfald
- udbetaling til erhvervelse af ejerbolig
- særlige ønsker m.h.t. afdragsprofil på ejerbolig
- friperioder (sabbat/orlov) fra aktivt arbejde
- etc.

I stedet for at foreslå en konkret værdipapirportefølje eller en investeringsstrategi, der er tilpasset den enkeltes særlige behov (alder, familiesituation, etc.), kan den institutionelle institution udbyde en konkret økonomisk løsning på investors behov. Det bliver så den finansielle institutions egen opgave at sikre de udbudte løsninger i form af bagvedliggende værdipapirer. Når dette i højere grad vil være muligt i fremtiden, skyldes det udviklingen af mere og mere sofistikerede værdipapirer, hvorved det bliver muligt at afdække et mere og mere konkretiseret udbud af finansielle ydelser.

Pointet er på den ene side, at det er lettere for en finansiell institution end for den en-

kelte investor at sikre og afdække de ydelser, der præcist – til gældende markedspriser – dækker den enkeltes behov. Den begrænsende faktor i en sådan udviklingstendens er lige så klar: (1) Når det drejer sig om usikkerhed vedrørende investors forhold, har denne bedre information end den finansielle institution. (2) Køb af betingede ydelser i stedet for værdipapirer påvirker investors adfærd (moral hazard). (3) Køb af ydelser vil først og fremmest blive foretaget af investorer, der har stor forventet fordel ved at købe ydelser fremfor at investere i værdipapirer (adverse selection). Ikke desto mindre må det forventes, at der vil være en tendens til i højere grad at købe ydelser fremfor at investere i værdipapirer, specielt naturligvis på de områder, hvor problemerne vedrørende information, moral hazard og adverse selection er mindst.

En af fordelene ved et større, mere konkret og mere fleksibelt ydelsesudbud er, at der herved lettere undgås dobbeltdækning af samme økonomiske behov. Man sammensætter selv sin »ønskepakke«.

På den ene side er en sådan udviklingstendens i overensstemmelse med, hvad man allerede ser på forsikringsområdet; i realiteten er det en udvidelse af forsikringsstankgangen til flere og flere områder for herved at reducere den fremtidige økonomiske usikkerhed for den enkelte. På den anden side er en sådan udviklingstendens i modstrid med, hvad man ser på pensionsområdet, hvor tendensen klart er en bevægelse væk fra defined benefit (dvs. konkrete pensionsløfter) mod defined contributions (dvs. et præmiereservesystem, hvor den enkeltes pension afhænger af, hvor godt de opsparede midler investeres og forrentes, med den deraf følgende usikkerhed). Den sandsynlige løsning er måske en mellemproportional mellem de to udviklingstendenser, hvor minimumsløsningen vil være i form af defined benefits, dvs. modtagelsen af veldefinerede økonomiske ydelser i bestemte veldefinerede situationer, medens den residuale usikkerhed (selvriskoen) dækkes ved defined contributions.²

Da det kun er behovene inden for visse grænser, der dækkes af aftalte ydelser, reduceres herved problemerne vedrørende information, moral hazard og adverse selection, ligesom incitamentet til at få optimal formueafkast bevares også for den enkelte investor.

Konkurrence, gennemsigtighed og valgmuligheder vil være væsentlige, både når det drejer sig om køb af betingede finansielle ydelser, og når det drejer sig om investeringer på værdipapirmarkedet.

Afslutning

Skal man vove det ene øje, og det skal man jo, så vil man i begyndelsen af det 21. århundrede se en finansiell sektor, der vokser væsentligt hurtigere end BNP. De driven-

2. Rentegarantier ved pensionsordninger er jo en måde at reducere risikoen på ved defined contribution systemer. At garantien så ikke har været afdækket er en anden sag.

de kræfter vil være pensions- og livsforsikringssektoren, investeringsforeninger og porteføljemanagement. Skadesforsikring og realkredit vil være stagnerende i forhold til BNP. Almindelig bankvirksomhed, defineret som modtagelse af indlån og ydelse af udlån vil spille en relativt aftagende rolle. Beskæftigelsen vil blive reduceret og marginalerne vil blive mindre i takt med, at den teknologiske udvikling ganske hurtigt vinder indpas. De profitable kunder vil benytte sig af internet access til det finansielle system.

Det finansielle system bliver mere brugervenligt i den forstand, at der vil ske en stadig udvikling af nye (betingede) finansielle ydelser, som sælges direkte til forbrugerne, og hvor afdækningen vil ske i de finansielle institutioner. Der vil være synergi ved at drive livsforsikring og bankvirksomhed i samme hus, netop fordi livsforsikrings-selskaber allerede er specialiserede i produktion af finansielle ydelser, og desuden fordi livsforsikrings-selskaber spiller en væsentlig rolle i forbindelse med fundinger og placeringer af investment bank aktiviteter. Hidtil er der ikke særlig stærk historisk dokumentation for stordriftsfordele ved bankvirksomhed, men den teknologiske udvikling vil sandsynligvis bevirke sådanne stordriftsfordele. De mindre pengeinstitutter vil få en væsentligt mere anstrengt tilværelse, og mange vil sikkert ærgre sig over, at de ikke fik solgt sig selv, medens tid var. De vil næppe være salgbare (til en rimelig pris) ret lang tid ind i det nye århundrede.³ Om stordriftsfordelene ved bankvirksomhed i det næste århundrede er så store, at de også går over grænserne, er nok mere tvivlsomt. Hidtil er dette ikke dokumenteret. Men det hindrer næppe, at der vil ske en række sådanne grænseoverskridende sammenslutninger. Muligvis vil man også se sammenslutninger mellem skadesforsikring og bankvirksomhed, uanset at det umiddelbart er vanskeligt at se synergifordele, der opvejer meromkostningerne. Performancemåling af finansielle investorer, specielt pensionskasser, livsforsikrings-selskaber og porteføljeforvaltere, vil blive en væsentligt større aktivitet, og resultaterne af sådanne målinger vil givetvis blive stærkt overfortolket.

Udviklingen vil på mange måder være forbrugervenlig. Dels fordi vinderne vil blive de finansielle institutioner, der er bedst i stand til at udvikle forbrugervenlige og forbrugerrelevante finansielle produkter, defineret i en terminologi, som afspejler forbrugernes behov og ikke den finansielle sektors produktionsapparat. Dels fordi konkurrencen vil blive væsentligt skærpet, når Danmark bliver medlem af ØMU'en, når en række finansielle institutioner i Danmark og udlandet i fortsat offentlig eje eller underkastet andre former for restriktive ejerskaber bliver privatiseret, og når internettet relativt hurtigt bliver den helt naturlige måde at operere på, når det drejer sig om finansiel service.

3. Alternativt må de i langt højere grad samarbejde om fællesløsninger, dvs. i realiteten slå sig sammen. Men det bliver ikke et billigt projekt.

Litteratur

Finanstilsynets beretninger. Diverse årgange.
Finansrådet. 1998. *Opsparing og fremtidig velfærd*. København.

Levine, R. og S. Zervos. 1998. Stock Markets, Banks, and Economic Growth, *The American Economic Review*. Juni.

Møller, M. og N. Chr. Nielsen. 1999. *Finansielle markeder – incitamentsstrukturer og ressourceallokering*. København.

Rajan, R. G. og L. Zingales. 1998. Financial Dependence and Growth, *The American Economic Review*. Juni.

Indvandringen til Danmark i det 20. århundrede

Poul Chr. Matthiessen

Carlsbergfondet

SUMMARY: During most of the first 60 years of the 20th century, Denmark experienced net emigration. Since then, Denmark has experienced a growth of net immigration. A shortage of labour during the 1960s attracted guest workers from the former Yugoslavia, Turkey and Pakistan to Denmark. In addition, there has been a substantial rise in the number of asylum seekers granted refugee status since the 1980s. Both guest workers and refugees have taken advantage to a considerable extent of the opportunities for family unification. Hence the number of foreign citizens resident in Denmark has increased from around 40.000 in 1960 to nearly 260.000 in the year 2000. Seventy per cent of these foreign citizens are from countries other than those of the Nordic and EU areas and North America. A continuation of net immigration is expected in the 21st century.

1. Indledning

Danmark er i lighed med de fleste andre lande genstand for ind- og udvandring. Normalt vil en vandring komme i stand på grundlag af en individuel – mere eller mindre frivillig – beslutning af de personer, som ændrer opholdssted. Baggrunden for vandringen kan være forskellig, men den vigtigste faktor er normalt af økonomisk art, nemlig ønsket og håbet om at opnå en højere levestandard på det nye opholdssted. Andre motiver, som godt kan optræde sammen med økonomiske, kan være ønsket om uddannelse, ægteskab, social sikkerhed eller ønsket om at undgå personlig forfølgelse fra statsmagtens side. Det sidste motiv har især tegnet sig for en del af indvandringen til Danmark i de sidste årtier af det 20. århundrede.

I tabel 1 er vist udviklingen i de to komponenter, som danner grundlag for befolkningens vækst, nemlig indvandrings- og fødselsoverskuddet. For 5-årene indtil 1930 er indvandringsoverskuddet beregnet som en residual, der var opgjort i perioden mellem to folketællinger, hvor man formindsker den konstaterede befolkningstilvækst med fødselsoverskuddet. Indvandringsoverskuddet er som en reststørrelse naturligvis på-

Jeg takker Bent Jensen, Anita Lange, Gunnar Viby Mogensen og Thomas Mortensen for nyttige kommentarer.

Tabel 1. Danmarks befolkningstilvækst pr. år i det 20. århundrede.^(a)

	Befolkningstilvækst			
	Indvandrings- overskud	Fødsels- overskud	I alt	
			Antal	Tilvækst i % af folketallet
1901 - 05	-7.947	35.703	27.756	1,10
1906 - 10	-5.070	38.755	33.685	1,26
1911 - 15	-3.639	36.474	32.835	1,16
1916 - 20	4.740	32.873	37.613	1,25
1921 - 25	-2.223	36.906	34.683	1,03
1926 - 30	-5.772	28.889	23.117	0,66
1931 - 35	4.758	24.921	29.679	0,82
1936 - 40	-362	28.334	27.972	0,74
1941 - 45	1.288	44.445	45.733	1,16
1946 - 50	-4.716	47.422	42.706	1,02
1951 - 55	-4.248	37.963	33.715	0,77
1956 - 60	-4.224	33.591	29.367	0,65
1961 - 65	1.790	35.340	37.130	0,79
1966 - 70	3.664	29.148	32.812	0,67
1971 - 75	1.153	22.759	23.912	0,48
1976 - 80	4.066	7.599	11.665	0,23
1981 - 85	2.650	-4.450	-1.800	-0,04
1986 - 90	5.892	-76	5.816	0,11
1991 - 95	14.453	6.291	20.744	0,40
1996 - 99	12.193	7.269	19.462	0,37

Ann.: ^(a) Fra og med 1921 er Sønderjylland medregnet.

Kilde: Danmarks Statistik. *Statistiske Undersøgelser* nr. 19, diverse årgange af *Befolkningens bevægelser* samt *Nyt fra Danmarks Statistik* 2000, nr. 47.

virket af mulige fejl i opgørelserne. I tabellen er de seks første 5-år sat lig med intervallet mellem 5-års folketællingerne.

Det vil sige:

1.2. 1901	–	1.2.1906:	1901-05
1.2. 1906	–	1.2.1911:	1906-10
1.2. 1911	–	1.2. 1916:	1911-15
1.2. 1916	–	1.2. 1921:	1916-20
1.2. 1921	–	5.11. 1925:	1921-25
5.11. 1925	–	5.11. 1930:	1926-30

For resten af perioden er indvandringsoverskuddet beregnet på grundlag af den registrerede ind- og udvandring, som baserer sig på oprettelsen af de kommunale fol-

keregistre i 1924. På grund af visse vanskeligheder i de første år efter registrenes oprettelse bliver statistikken imidlertid først pålidelig i slutningen af 1920'erne.

Fra århundredets begyndelse til omkring udbruddet af den 1. Verdenskrig havde Danmark et årligt udvandringsoverskud på 4.000 – 8.000. Et indvandringsoverskud i forbindelse med 1. Verdenskrig bliver i 1920'erne afløst af et fornyet udvandringsoverskud. Perioden fra 1930 til slutningen af den 2. Verdenskrig er først og fremmest præget af indvandringsoverskud. I de følgende 15 år vender billedet igen, således at det årlige udvandringsoverskud udgør 4.000 – 5.000. Efter 1960 har Danmark – med visse variationer – haft et stigende indvandringsoverskud, som i 1990'erne er nået op på 12.000 – 14.000 om året.

Bortset fra en mindre nedgang i forbindelse med den 1. Verdenskrig, er det årlige fødselsoverskud mere eller mindre konstant frem til midten af 1920'erne (36.000 – 39.000). Derefter sker der et betragteligt fald indtil midten af 1930'erne, hvor fødselsoverskuddet pr. år når ned på 25.000. Stigningen i de næste 15 år bringer det årlige fødselsoverskud op på 47.000 i sidste halvdel af 1940'erne. Derefter sker der en stabilisering på et lavere niveau indtil midten af 1960'erne, hvorefter der indtræder en så markant nedgang, at der i første halvdel af 1980'erne er et årligt fødselsunderskud på knap 5.000. I 1990'erne har der været et beskedent fødselsoverskud på 6.000 – 7.000 pr. år. Fødselsoverskuddets udvikling i det 20. århundrede har først og fremmest været bestemt af ændringerne i fertilitetsniveauet. Kort før 1890 holdt familieplanlægningen sit indtog i Danmark og fremkaldte et fald i antallet af levendefødte pr. kvinde fra 4,1 i 1901 til knap 2,1 i begyndelsen af 1930'erne. Efter en kortvarig stigning i forbindelse med den 2. Verdenskrig stabiliserede fertilitetsniveauet sig på omkring 2,5 levendefødte pr. kvinde indtil midten af 1960'erne. Det efterfølgende fertilitetsfald fortsatte indtil 1983, hvor der kun blev født 1,4 barn pr. kvinde. I 1990'erne har antallet stabiliseret sig omkring 1,8. Dette fødselsniveau er for lavt til at sikre befolkningens størrelse på længere sigt. Hertil kræves knap 2,1 levendefødt pr. kvinde (erstatningsniveauet).

Udviklingen i indvandringsoverskuddet har bevirket, at en årlig befolkningstilvækst på 1-1/4 pct. i de første 25 år af århundredet er blevet afløst af en vækst på omkring 3/4 pct. fra midten af 1920'erne til begyndelsen af 1940'erne. Herefter bringer fødselsstigningen i 1940'erne igen tilvæksten op over 1 pct. Efter en stabilisering på omkring 3/4 pct. indtil slutningen af 1960'erne indtræder der et nyt fald, som sætter befolkningstilvæksten i stå i første halvdel af 1980'erne. I 1990'erne har væksten stabiliseret sig på 0,4 pct.

Men ud over de store ændringer i befolkningstilvækstens størrelse, er der også sket en stærk ændring i sammensætningen af de to vækstfaktorer. Bortset fra enkelte 5-år, hvor udvandringsoverskuddet udgør en femtedel af fødselsoverskuddet, er vandringsindflydelse på den årlige befolkningstilvækst beskedent indtil midten af 1970'er-

Tabel 2. Antal oversøiske udvandrere fra Danmark pr. år fordelt efter bestemmelsessted: 1901-30.

	USA	Canada	Mellem- og Sydamerika	Øvrige	I alt
1901 - 05	6.742	312	178	124	7.356
1906 - 10	6.299	453	421	155	7.328
1911 - 15	5.545	669	655	189	7.058
1916 - 20	2.911	188	152	12	3.263
1921 - 25	3.841	1.084	585	70	5.580
1926 - 30	2.750	2.700	686	89	6.225

Kilde: Danmarks Statistik. *Statistiske Undersøgelser* nr. 19.

ne. Siden da har indvandringsoverskuddet tegnet sig for en stor del af befolkningstilvæksten.

2. Fra århundredeskiftet til slutningen af 1960'erne

De officielle statistiske oplysninger om ind- og udvandringens fordeling på lande er meget beskedne indtil begyndelsen af 1930'erne. Indtil da indskrænker vandringsstatistikken sig til en opgørelse over antallet af oversøiske udvandrere fra Danmark. Som det fremgår af tabel 2 udgjorde den oversøiske udvandring fra Danmark indtil 1. Verdenskrig omkring 7.000 om året. Efter mere end en halvering i perioden 1916-20 når den i 1920'erne næsten op på førkrigniveauet. Nedgangen 1916-20 giver en del af forklaringen på, at Danmark i denne periode fik indvandringsoverskud. I de første to 10-år af århundredet gik mere end 80 pct. af den oversøiske udvandring til USA. I løbet af 1920'erne sker der en drejning af udvandringsretningen således, at en stigende andel særligt begynder at gå til Canada. Den oversøiske udvandring til Nordamerika repræsenterer en fortsættelse af den store udvandring til USA, som tog sin begyndelse i anden halvdel af det 19. århundrede, Hvidt (1971). Denne udvandringssbølge sendte alene inden 1. Verdenskrigs udbrud omkring 300.000 danskere over Atlanterhavet. Udvandringen skyldtes primært manglende økonomiske muligheder i hjemlandet, et forhold som blev forstærket af den betydelige befolkningstilvækst i Danmark. Af andre emigrationsfremmende faktorer bør de stadigt forbedrede transportmidler fremhæves. På landjorden fik man bedre veje og jernbaner, og på havet blev større og hurtigere skibe søsat. Kun i kraft af disse forbedringer blev det muligt at transportere det store antal udvandrere – ikke alene fra Danmark, men fra hele Europa – frem til udskibningshavnene, over Atlanterhavet og ind i det nye kontinent. Endvidere blev hele processen lettet ved udbygningen af et net af agenter, som organiserede transporten til den nye verdensdel. En helt afgørende forudsætning var naturligvis des-

Tabel 3. Den danske befolkning fordelt efter fødested ved 10-års folketællingerne 1901-60.^(a)

Land	1901	1911	1921	1930	1940	1950 ^(b)	1960 ^(b)
Danmark ^(c)	2.355.421	2.655.522	3.155.962	3.441.874	3.717.349	4.200.960	4.476.599
Sverige	35.555	33.312	36.142	31.379	25.149	18.280	18.485
Resten af Norden	5.310	7.007	9.195	10.003	11.450	13.100	18.882
Tyskland	35.061	34.535	38.694	29.994	29.539	25.320	28.361
Polen	7.568	5.242	4.885	...	} 28.539
Rusland	561	3.705	3.566	2.456	2.330	3.250	
Europa i øvrigt	2.041	4.078	9.009	6.220	7.101	11.900 ^(d)	
USA og Australien	1.611	2.643	2.384	3.273	4.630	4.020	
Resten af verden	1.411	1.517	3.566	3.116	3.081	2.690	
Uangivet	12.569	14.757	1.745	17.099	38.798	1.750	14.390
I alt	2.449.540	2.757.076	3.267.831	3.550.656	3.844.312	4.281.270	4.585.256
Andel født uden for Danmark	3,8%	3,7%	3,4%	3,1%	3,3%	1,9%	2,4%

Anm.: (a) Fra og med 1921 er Sønderjylland medregnet. (b) Opgjort på grundlag af 10 pct. af tællingsmaterialet. (c) Eksklusive Færøerne og Grønland, som er henregnet under Norden. (d) Inklusive Polen. (...) Oplysning foreligger ikke.

Kilde: Danmarks Statistik. *Statistiske Undersøgelser* nr. 19.

uden de store uopdyrkede landområder i Nordamerika, som indvandrerne fik tilbudt på favorable vilkår. Endelig havde udvandringen en vis epidemisk karakter derved, at udvandrerne i Nordamerika gennem breve til hjemlandet fortalte om de store muligheder i det nye land – eventuelt suppleret med afsendelsen af »prepaid-tickets«.

Samtidig med den oversøiske udvandring er der også foregået en vandringsudveksling mellem Danmark og andre europæiske lande – en udveksling, som vi blot ikke har en dækkende statistik for. Der er således foregået en betydelig indvandring af svenske arbejdere i perioden fra 1840 til 1918, Blüdnikow (1986). Også denne vandring var begrundet i økonomiske forhold, idet Danmark kunne tilbyde de svenske arbejdere højere løn, end de kunne forvente hjemme. Grundliggende hang forholdet sammen med, at den industrielle udvikling i Danmark i begyndelsen foregik hurtigere end i Sverige. De svenskere, som kom til landet, var mest ugifte mellem 15 og 30 år, dvs. folk i den mest produktive alder. Mange slog sig ned i København. Endvidere var en del af tilvandrerne sæsonarbejdere. I de første 10-år af det århundrede, vi beskæftiger os med, havde den svenske industri dog nået en sådan ekspansionsgrad, at der efterhånden foregik en betydelig tilbagevandring fra Danmark til Sverige. Den svenske indvandring til Danmark kan spores i såvel folketællingerne som i statistikken over meddelelser om dansk indfødsret. I 1901 optalte man således knap 36.000 personer, som var født i

Tabel 4. Indvandringsoverskud pr. år fordelt efter lande: 1933 - 60.

Land	1933 - 35	1936 - 40	1941 - 45	1946 - 50	1951 - 55	1956 - 60
Norden ^(a)	1.013	112	-139	-2.793	-1.767	-647
Tyskland	1.089	-626	1.521	70	419	284
U.K.	32	14	30	-369	-124	-269
Europa iøvrigt	499	345	96	225	100	183
U.S.A. + Canada + Australien	884	30	-56	-1.062	-2.280	-3.326
Resten af verden ^(b)	412	-237	-164	-787	-596	-449
I alt	3.929	-362	1.288	-4.716	-4.248	-4.224

Anm.: ^(a) Inkl. Færøerne og Grønland ^(b) Inkl. uoplyste.

Kilde: Danmarks Statistik. *Statistiske Undersøgelser* nr. 19.

Sverige, svarende til 1,5 pct. af Danmarks befolkning (tabel 3). Af de 400 – 800, som hvert år fik meddelt dansk indfødsret i perioden 1901-35, var mere end 50 – 80 pct. tidligere svenske statsborgere.

En anden indvandringsbølge udgjorde polakkerne, som begyndte at komme til landet i 1890'erne og hvis indvandring varede ved indtil slutningen af 1920'erne, Nellemann (1981) og Blüdnikow (1987). Det var først og fremmest udviklingen af roproduktionen på Lolland, der nødvendiggjorde indvandringen. Den afgørende del af denne indvandring var dog sæsonbetonet. Men en del af polakkerne – heraf mange kvinder – blev her, hvilket kan spores i folketællingerne fra 1921, hvor man optalte 7.568 personer med fødested i Polen. Af disse var 2/3 kvinder.

Ved folketællingen i 1911 blev der optalt 3.700 personer med fødested i Rusland. En del af disse er polske jøder – idet en del af Polen hørte under Rusland indtil afslutningen af den 1. Verdenskrig. Indvandring af de polske og russiske jøder i begyndelsen af 1900-tallet fandt særligt sted på grund af progromer i Rusland, Blüdnikow (1986). Efter 1917 forekom der også indvandring af russere, som var flygtet fra det kommunistiske styre, Bertelsen (1992).

Den livlige vandringsudveksling med Tyskland fremgår af det betydelige antal personer født i Tyskland, hvoraf en del havde fødested i Slesvig.

I begyndelsen af 1930'erne og indtil 1960 bliver den publicerede ind- og udvandringsstatistik væsentlig mere fyldig, idet der f.eks. foretages en opdeling på lande. Tabel 4 viser, at indvandringsoverskuddet på ca. 4.000 pr. år i 1933-35 i betydelig grad var forårsaget af en nedgang i den oversøiske udvandring i forbindelse med 1930'ernes økonomiske depression. Perioden fra midten af 1930'erne til midten af 1940'erne er en periode med ret små positive eller negative indvandringsoverskud. I 1930'erne var der en beskeden indvandring af politiske flygtninge – herunder jøder – fra Tyskland, Østrig og Tjekkosllovakiet, Rasmussen og Wul (1999) og Rünitz (2000).

Tabel 5. Indvandringsoverskud pr. år fordelt efter lande: 1971 - 98.

Land	1971 - 75	1976 - 80	1981 - 85	1986 - 90	1991 - 95	1996 - 98
Norden ^(a)	-1.846	1.295	-219	-763	2.822	1.208
Jugoslavien (tidligere)	220	140	207	413	3.724	1.901
Tyrkiet	559	1.279	464	1.276	868	987
Europa, i øvrigt	1.041	637	459	-388	1.688	3.331
USA + Canada + Australien	410	-255	-465	-618	48	-248
Resten af verden ^(b)	769	970	2.204	5.972	5.303	6.112
I alt	1.153	4.066	2.650	5.892	14.453	13.291

Ann.: ^(a) Inkl. Færøerne og Grønland ^(b) Inkl. uoplyste.

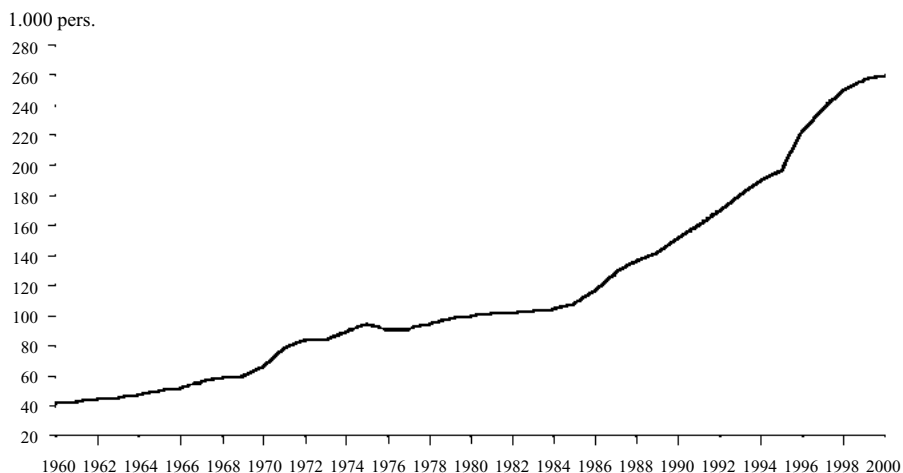
Kilde: Danmarks Statistik. *Befolkningens bevægelser*, diverse årgange.

Fra den 2. Verdenskrigs afslutning til 1960 får Danmark igen udvandringsoverskud, nemlig på 4-5.000 pr. år. Der er således en positiv udvandringsbalance i forbindelse med Norden (særligt Sverige) og de klassiske udvandringslande som USA, Canada og Australien. I 1960'erne er den publicerede statistik mindre detaljeret, idet den indskrænker sig til opgørelse over de vigtigste ind- og udvandringslande. Men billedet er uændret og viser, at udvekslingen først og fremmest fandt sted med Nord- og Vesteuropa samt Nordamerika, Canada og Australien. Det eneste markante brud på dette vandringsmønster blev i 1956-57 skabt af ungarske flygtninge (ca. 1400), som kom hertil i kølvandet på det ungarske folks opstand mod det kommunistiske diktatur i 1956, Koch (1964).

Det er karakteristisk for de første 60-70 år af det 20. århundrede, at Danmark først og fremmest har haft udvandringsoverskud. Den altovervejende del af vandringsforbindelsen har fundet sted med Vest- og Nordeuropa samt Nordamerika og Australien. Indvandringbølgerne fra Europa var af begrænset omfang. Som det fremgår af tabel 3, har andelen af personer født i udlandet ikke oversteget 3,8 pct., og antallet af indbyggere med fødested i Afrika, Asien og Latinamerika beløb sig til mindre end 4.000 eller 1 promille af befolkningens størrelse.

3. Fra slutningen af 1960'erne til årtusindeskiftet

Disse forhold ændrede sig imidlertid afgørende i slutningen af 1960'erne, en udvikling som vi kan følge fra begyndelsen af 1970'erne, hvor der igen er offentliggjort en detaljeret ind- og udvandringsstatistik (tabel 5). Perioden fra 1971 til 1998 er generelt præget af et stigende indvandringsoverskud, som øges fra godt 1.000 om året til 13.000 – 14.000 i løbet af 1990'erne. Det er endvidere bemærkelsesværdigt, at der nu fremkommer indvandringsoverskud fra lande, som vi ikke tidligere havde haft nævneværdig vandringsforbindelse med. Det gælder således Tyrkiet, hvorfra Danmark i det



Figur 1. Antal udenlandske statsborgere i Danmark: 1960-2000.

Kilde: Danmarks Statistik, *Statistisk årbog, Befolkningens bevægelser* (diverse årgange) og *Nyt fra Danmarks Statistik*, 2000 nr. 53, samt egne beregninger.

meste af perioden får et årligt indvandringsoverskud på omkring 1.000. Der er også tale om et betydeligt indvandringsoverskud fra det tidligere Jugoslavien. Resten af verden – som omfatter Asien, Afrika og Latinamerika – får stadig øget betydning, således at det årlige indvandringsoverskud fra denne del af verden vokser fra knap 800 i 1971-75 til godt 6.000 i slutningen af 1990'erne. Disse indvandringsoverskud er baggrunden for, at der siden 1960'erne er sket en stadig stigning i antallet af udenlandske statsborgere – og særligt fra de såkaldte tredjelande, dvs. lande uden for Norden, EU og Nordamerika.

Som det fremgår af figur 1, var der i 1960 omkring 40.000 udenlandske statsborgere i Danmark, svarende til mindre end 1 pct. af befolkningens størrelse. Antallet af udenlandske statsborgere voksede langsomt gennem 1960'erne, og nåede op på ca. 60.000 i 1969. Men i løbet af de næste år øgedes antallet til godt 83.000. Efter en moderat udvikling frem til midten af 1980'erne, er der i de senere år sket en stærkere vækst i deres antal, således at der i 2000 var 259.000. Det svarer til 4,9 pct. af befolkningens størrelse.

Andelen af udenlandske statsborgere i Danmark er højere end i de fleste andre europæiske lande. Ser vi bort fra Luxembourg, er det kun Sverige, Frankrig, Belgien, Tyskland og Østrig, som har en større andel, Council of Europe (1999) og Indenrigsministeriet (1999). Således når de tre sidstnævnte lande op på 9 pct., mens Italien – hvor andelen af udenlandske statsborgere udgør under 2 pct. af befolkningens størrelse – er et af de europæiske lande, som har den laveste andel. Her skal man imidlertid være op-

Tabel 6. Antal udenlandske statsborgere fordelt efter statsborgerskab: 1974-2000.

	De nordiske lande	EU-lande ^(a) + Nordamerika	Tredjelande		Øvrige lande		I alt
			Jugoslavien (tidligere)	Tyrkiet	Pakistan	I alt	
1974	21.774	28.895	6.779	8.138	3.733	20.536	89.855
1975	21.945	30.683	6.892	8.129	4.982	21.300	93.931
1980	22.608	29.308	7.126	14.086	6.400	20.268	99.796
1985	22.600	29.299	7.617	18.806	6.692	22.712	107.726
1990	23.064	31.829	9.535	27.929	6.285	52.002	150.644
1995	25.387	39.584	11.324	34.967	6.401	79.042	196.705
2000	31.313	46.787	35.062	36.569	7.115	102.515	259.361

Anm.: (a) Grækenland er pr. 1. januar 1981 medregnet under EU-lande, Portugal og Spanien pr. 1. januar 1986, det tidligere Østtyskland pr. 1. januar 1991 og Østrig pr. 1. januar 1995. Sverige og Finland er medregnet under de nordiske lande.

Kilde: Danmarks Statistik. *Befolkningens bevægelser*, diverse årgange og *Statistiske Efterretninger*:

Befolkning og Valg, 2000:4 samt materiale i Danmarks Statistik.

mærksom på, at de europæiske lande har forskellig naturalisationslovgivning. Nogle lande giver statsborgerskab til udlændinge efter relativ kort tid, mens andre kræver længere tid. Hertil kommer, at der uden tvivl findes et stort antal illegale og derfor ikke registrerede udenlandske statsborgere i middelhavslande som Italien, Spanien og Frankrig. Asylansøgere indgår normalt ikke i denne statistik.

Samtidig med at antallet af udenlandske statsborgere i Danmark er vokset stærkt, har sammensætningen – som tidligere nævnt – også ændret sig. Siden 1974, som er det første år med en præcis og dækkende statistik, har der været en stigning i antallet af statsborgere fra de øvrige nordiske lande fra 22.000 til 31.000 (tabel 6). Skøn over antallet tilbage til 1960 viser nogenlunde samme tal som i 1974. Siden 1954 har der eksisteret et frit arbejdsmarked i Norden og dermed fri ind- og udvandring mellem disse lande. Beregninger tilbage i tiden viser, at højkonjunkturerne i 1960'erne og det øgede internationale samkvem fordoblede antallet af statsborgere fra EU-landene og Nordamerika fra 1960 til 1974. Siden er denne gruppes antal steget fra 29.000 til 47.000 (ekskl. Sverige og Finland). Efter 1973 er der også etableret et frit arbejdsmarked mellem Danmark og de øvrige EU-lande. De fleste udenlandske statsborgere fra EU-landene kommer fra Storbritannien (12.700) og Tyskland (12.700). Men det øgede antal udenlandske statsborgere er først og fremmest kommet fra den øvrige del af verden. Indvandringen fra disse lande har siden 1973 været underkastet en kraftig regulering, idet der normalt skal ske individuel tildeling af arbejds- og opholdstilladelse. I 1974 var der godt 39.000 i denne gruppe, mens antallet omkring 1960 næppe oversteg 6.000. I år 2000 var antallet vokset til 181.000. Det var især i årene omkring 1970 og

efter midten af 1980'erne, at udviklingen tog fart. Det voksende antal udenlandske statsborgere fra tredjelande skyldes først og fremmest indvandring af gæstearbejdere og flygtninge samt den hertil knyttede familiesammenføring. Endvidere er fertiliteten for en del af de udenlandske statsborgere væsentligt højere end for danske kvinder. Et andet udtryk for den ændrede befolkningsstruktur fås ved at se på befolkningens fordeling efter fødested. Mens andelen født uden for Danmark i 1960 udgjorde 2,4 pct., var andelen nået op på 6,4 pct. i 2000, hvor personer født i Asien, Afrika eller Latinamerika udgjorde 2,7 pct.

Gæstearbejderne

Under 1960'ernes højkonjunktur opstod der mangel på arbejdskraft i Danmark, selv om mange gifte kvinder i disse år trådte ind i arbejdsstyrken. Da der også var højkonjunktur i de andre lande i Vesteuropa, og Østeuropa – bortset fra Jugoslavien – var lukket inde bag Jerntæppet, måtte den nødvendige arbejdskraft komme fra fjernere lande, som vi ikke før havde haft vandringssamkvem med. Det blev først og fremmest det tidligere Jugoslavien, Tyrkiet og Pakistan. Denne indvandring af arbejdskraft skete i de fleste tilfælde som enkeltmandsindvandring. Udlændinge kunne rejse ind som turister, og efter at have søgt og fået arbejde, kunne de opnå midlertidig arbejds- og opholdstilladelse. En del af dem kom fra Tyskland, bl.a. fordi der foregik en afmatning af den tyske økonomi. En mindre del af tilvandringen fandt sted gennem aftaler, som blev indgået mellem danske virksomheder og arbejdsformidlingskontorer i f.eks. det tidligere Jugoslavien og Tyrkiet, Matthiessen (1998) og Coleman og Wadensjö (1999).

I 1974 var der knap 19.000 udenlandske statsborgere fra de tre nævnte lande, hvoraf knap 45 pct. var kommet fra Tyrkiet. Selvom der i begyndelsen af 1970'erne blev indført et generelt stop for indvandring af arbejdskraft fra tredjelande, er antallet af statsborgere fra Tyrkiet, Pakistan og det tidligere Jugoslavien steget til knap 80.000 i 2000. Indtil 1995 var det først og fremmest antallet af tyrkiske statsborgere, som voksede. Den tyrkiske gruppe udgør i dag knap 37.000 og er den største mindretalsgruppe i Danmark. Den stærke stigning i antallet af indvandrere fra det tidligere Jugoslavien i 1990'erne skyldes tilstrømningen af flygtninge p.g.a. borgerkrigen i dette land.

Udviklingen siden indvandringsstoppet blev primært muliggjort, fordi arbejds- og opholdstilladelse for gæstearbejderne efterhånden blev gjort permanente. Men her til kommer reglerne om familiesammenføring, som bl.a. betyder, at en herboende udlænding under visse betingelser har ret til opholdstilladelse for ægtefælle og børn under 18 år. Disse regler har haft særlig stor betydning for væksten i f.eks. den tyrkiske og pakistanske befolkning, fordi 2. generationsindvandrerne i disse grupper stort set henter deres ægtefælle i hjemlandet, Jeppesen (1989) og Vesselbo (1990 og 1996). I 1999 blev der f.eks. givet henholdsvis 884 og 270 tilladelser til familiesammenføring

med ægtefæller, som var statsborgere i Tyrkiet og Pakistan, Danmarks Statistik (2000). I en særlig undersøgelse fra anden halvdel af 1990'erne er det dokumenteret, at der i omkring halvdelen af tilfældene var tale om et nyt ægteskab og således dannelse af en ny familie, Coleman og Wadensjö (1999). Siden 1992 stilles der i visse tilfælde krav om forsørgelsesevne som forudsætning for at etablere en familiesammenføring.

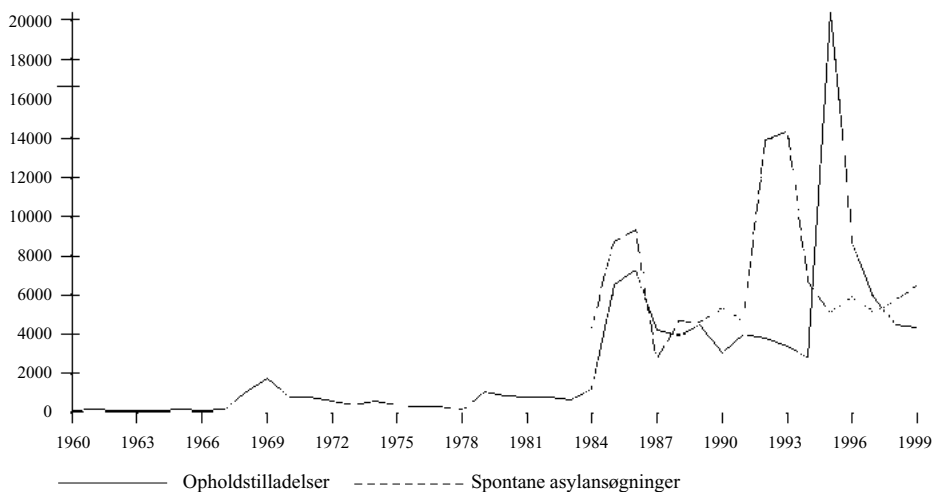
Men væksten i antallet af tyrker og pakistanere efter indførelsen af indvandringsstopet hænger tillige sammen med deres høje fertilitetsniveau. Mens danske kvinder i årene 1975-78 i gennemsnit fik 1,7 levendefødte, fødte den tyrkiske og pakistanske kvinde henholdsvis 4,5 og 7 levendefødte, Danmarks Statistik (1986). Selv om fertilitetsniveauet for kvinder fra Tyrkiet og Pakistan er sunket, får de stadig flere børn end danske statsborgere. Antallet af levendefødte pr. tyrkisk og pakistansk kvinde udgjorde henholdsvis 3,0 og 3,8 i 1993-97.

Når den tyrkiske befolkningsgruppe er vokset langt hurtigere end den pakistanske, skyldes det også en større tilbøjelighed til at slå sig varigt ned i Danmark. Men hertil kommer, at der blandt pakistanere er en større tilbøjelighed til at blive *naturaliseret*, dvs. at erhverve dansk statsborgerskab og dermed udgå af statistikken over udenlandske statsborgere.

Flygtninge

Den anden hovedkilde til stigningen i antallet af udenlandske statsborgere i Danmark skyldes tilstrømningen af flygtninge. Der er en række muligheder for at blive anerkendt som flygtning – dvs. få bevilget asyl og dermed opnå opholdstilladelse. En asylansøger kan for det første blive anerkendt som konventionsflygtning, hvis han eller hun opfylder de betingelser, der er opstillet i FN's Flygtningekonvention fra 1951. Her gælder det, at udlændingen med rette skal kunne frygte for forfølgelse i sit hjemland på grund af sin race, religion, nationalitet, politisk overbevisning, eller fordi han eller hun tilhører en særlig social gruppe. For det andet er der de-facto flygtninge. Det er asylansøgere, som ikke opfylder betingelserne i FN's Flygtningekonvention, men kan få asyl efter de danske regler af andre lignende eller i øvrigt tungtvejende grunde end dem, der er nævnt i Flygtningekonventionen. Der kan f.eks. være tale om unddragelse af militærtjeneste, således at man finder det uforsvarligt at sende asylansøgeren tilbage til sit land. Så er der for det tredje de såkaldte kvoteflygtninge, idet Danmark efter aftale med UNHCR eller lignende international aftale modtager ca. 500 kvoteflygtninge om året fra FN's flygtningelejre. Så er der endelig et antal udlændinge, som søger om asyl ved danske ambassader i udlandet. Men her er antallet af bevilgede asylansøgninger helt ubetydeligt, Udlændingestyrelsen (1999).

Hovedparten af asylansøgerne er de såkaldte spontane asylansøgere, dvs. udlæn-



Figur 2. Antal opholdstilladelser i asylsager: 1960-1999 og antal spontane asylansøgninger: 1984-1999.

Kilde: Faktahæfte om Dansk Flygtningehjælp, (i Flygtning i DK) april 1987, Dansk Flygtningestatistik 1956-87 og Nyt fra Danmarks Statistik, (diverse numre).

dinge, som på egen hånd er kommet til landet og søger asyl. Størstedelen af de anerkendte flygtninge er de-facto flygtninge – altså flygtninge, som falder uden for FN's Flygtningekonvention.

Antallet af opholdstilladelser i asylsager har siden 1960 svinget stærkt fra år til år. Antallet af modtagne flygtninge var lavt gennem det meste af 1960'erne (figur 2). Stigningen i 1968 skyldes flygtninge fra Tjekkoslovakiet efter »foråret i Prag«, som blev knust af Warszawapagt-landenes invasion. Hovedparten af det endnu større antal modtagne flygtninge året efter var polske jøder, som var blevet ofre for en antisemitisk bølge i deres hjemland. Flygtningestrømmen i 1970'erne var bl.a. et ekko af urolighederne i Uganda og militærkuppet i Chile. Den kommunistiske magtovertagelse i Syd-vietnam førte også flygtninge til Danmark. Det var de såkaldte bådflygtninge, som kom i slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne. I perioden 1981-83 udgjorde flygtninge fra Vietnam knap 60 pct. af de godt 2.000, som fik asyl i Danmark.

Den kraftige stigning i antallet af modtagne flygtninge efter 1984 skyldes i første række nye brændpunkter rundt om i verden, især urolighederne i Sri Lanka, krigen mellem Iran og Irak og borgerkrige i Libanon og Somalia. Den større tilstrømning blev lettet af den danske udlændingelov af 1983, som havde afløst udlændingeloven af 1952. 1983-loven gav udlændinge en udvidet adgang til at komme ind i landet og få behandlet deres asylansøgning, ligesom man fik et retskrav på familiesammenføring.

Antallet af udlændinge, som fik bevilget asyl, nåede i både 1985 og 1986 op på omkring 7.000. Af disse var knap 85 pct. fra Sri Lanka (tamiler), Iran og Irak samt Libanon – herunder statsløse palæstinensere.

I efteråret 1986 gennemførte Folketinget en stramning af udlændingeloven af 1983. Den væsentligste ændring var, at udlændinge fra en lang række lande fremover skulle være i besiddelse af gyldigt pas og visum for at komme ind i landet og få behandlet deres asylansøgning. 1986-loven medførte et fald i antallet af asylansøgere, som kom ind i landet. Fra 1986 til 1987 faldt antallet af her i landet indgivne asylansøgninger fra godt 9.000 til under 3.000. Fra 1988 til 1991 var antallet omkring 5.000 pr. år. I 1992 og 1993 steg tallet til 14.000 p.g.a. borgerkrigen i det tidligere Jugoslavien, hvorefter det i årene fra 1995 til 1999 har udgjort 5.000 – 6.000 pr. år. En betydelig del af disse asylansøgninger kommer i øvrigt i stand ved, at udlændinge illegalt kommer ind i landet – dvs. uden gyldigt pas og visum. Siden 1. september 1997 har Dublin-konventionen – som er vedtaget af EU-landene – været i kraft i Danmark. Denne konvention skal sikre, at en asylansøgning behandles i et og kun et EU-land. Da Danmark på grundlag af denne konvention tilbagesender væsentligt flere asylansøgninger end det modtager fra andre EU-lande, er det reelle antal spontane asylansøgninger 1-2.000 højere end det registrerede antal, Indenrigsministeriet (1999).

Da der naturligvis er en betydelig sammenhæng mellem antallet af her i landet indgivne asylansøgninger og antallet af opholdstilladelser i asylsager, faldt også antallet af opholdstilladelser i asylsager efter 1986 og udgjorde 3.000 – 4.000 pr. år indtil 1995, hvor tallet nåede op på godt 20.000, hvoraf statsborgere fra det tidligere Jugoslavien udgjorde knap 17.000. I 1996 og 1997 var antallet af opholdstilladelser i asylsager henholdsvis knap 9.000 og 6.000 for at falde til godt 4.000 i 1998 og 1999. Hovedparten af disse blev givet til statsborgere fra Somalia, Irak og det tidligere Jugoslavien.

Også flygtninge har ret til at få børn og ægtefæller til Danmark (familiesammenføring). Det samlede antal bevilgede familiesammenføringer beløb sig i 1990 til knap 8.000 – heraf næsten en fjerdedel til flygtninge, hvoraf knap halvdelen var til sammenføring med ægtefælle eller samlever, Danmarks Statistik (2000). På grund af den tidligere omtalte stramning af betingelser for familiesammenføring (kravet om forsørgelsesevne) faldt det samlede antal til 5.000 i 1993. I 1994 og 1995 var antallet omkring 6.000 for derefter at øges, således at der i 1999 i alt blev udstedt 9.500 familiesammenføringstilladelser. I dette år blev knap en tredjedel givet til herboende flygtninge. Godt halvdelen af disse tilladelser var sammenføring med ægtefælle eller samlever.

Den generelle baggrund for det stigende indvandringspres fra det mellemste Østen og Afrika er den store befolkningstilvækst, den beskedne økonomiske og sociale udvikling samt den manglende politiske stabilitet. Men hertil kommer den stærke udvik-

ling i kommunikations- og transportmulighederne. Gennem tv og radio vil indbyggerne i selv fattige lande i stigende grad være ganske velorienterede om den store forskel på levestandarden i Vesteuropa og deres eget land. De forbedrede transportmuligheder har gjort det muligt i løbet af kort tid at komme fra mere fjerne egne af kloden til Europa. Asylansøgerne fra Sri Lanka og Somalia er et eksempel herpå. En væsentlig rolle spiller også den hastigt voksende migrationsindustri, som mod betaling anviser flugtveje for asylansøgere, som ikke er i besiddelse af de nødvendige indrejsepapirer, Colemann og Wadensjö (1999).

Arbejdskraftindvandring

Ved siden af indvandringen i kraft af opholdstilladelser i asylsager og familiesammenføringstilladelser foregår der også en mere *arbejdskraftbetiget* indvandring. Det sker bl.a. på grundlag af udstedelse af EF/EØS-opholdsbeviser til EU/EØS-statsborgere. Disse beviser er tidsbegrænsede og gives f.eks. i forbindelse med lønnet beskæftigelse, selvstændig erhvervsvirksomhed og uddannelse i Danmark. Også personer fra andre lande kan under visse betingelser få opholdstilladelse af beskæftigelses-, erhvervs- eller uddannelsesmæssige grunde. I 1999 blev der udstedt 5.700 EF/EØS-opholdstilladelser samt henholdsvis 3.100 og 6.500 opholdstilladelser af beskæftigelsesmæssige og øvrige grunde. Der blev i alt udstedt 29.300 opholdstilladelser til udenlandske statsborgere (ekskl. nordiske statsborgere, som uden tilladelse kan indrejse og opholde sig i Danmark).

Det er imidlertid ikke muligt at opgøre tilgangen af udenlandske statsborgere p.g.a. denne statistik, som registrerer *hændelser* og ikke *personer*. En tilladelse vil således ikke udløse en indvandring i de tilfælde, hvor personer i forvejen har en opholdstilladelse. Således søger et betydeligt antal personer – som har fået en opholdstilladelse i kraft af familiesammenføringsreglerne – asyl og opnår dette.

4. Afgrænsningen af indvandrerbefolkningen

Som det er fremgået af det foregående, har den hidtil anvendte afgrænsning af indvandrerbefolkningen først og fremmest været af juridisk art, således at denne omfattede alle her i landet bosiddende personer med udenlandsk statsborgerskab. Til en række bl.a. integrationspolitiske formål er denne afgrænsning imidlertid for snæver. For det første vil adskillige af de indvandrere, som skifter fra udenlandsk til dansk statsborgerskab, ikke være integreret i det danske samfund. For det andet vil deres børn heller ikke komme til at indgå som en del af indvandrerbefolkningen. Da flere og flere af de indvandrere, som er kommet ind i landet siden slutningen af 1960'erne, erhverver dansk statsborgerskab, vil et voksende antal med tiden glide ud af statistikken over udenlandske statsborgere. Da endvidere nogle nationaliteter i højere grad lader sig na-

turalisere end andre, vil antallet og fordelingen af udenlandske statsborgere give et misvisende billede af det talmæssige forhold mellem nationaliteterne.

Integrationspolitikken har således skabt behov for en alternativ afgrænsning af indvandrergruppen. I denne sammenhæng er man interesseret i at få indvandrerbefolkningen fastlagt på grundlag af kendetegn, som har betydning for integrationsprocessens forløb. Sådanne kendetegn kan f.eks. være nationalitet, sprog, religion, kultur og levevis. En operationalisering efter disse kriterier kan i princippet kun foretages ved hjælp af interviewundersøgelser for et begrænset udsnit af befolkningen og kan således ikke danne grundlag for landsdækkende statistiske opgørelser, som først og fremmest må bygge på Det centrale Personregister.

Danmarks Statistik har søgt at foretage en alternativ afgrænsning af udlændingebefolkningen af relevans for integrationspolitikken ved at lade indvandrerbefolkningen omfatte såvel indvandrere som efterkommere, Danmarks Statistik (1998). Disse er defineret således: *Indvandrere* er personer født i udlandet, hvis forældre begge er udenlandske statsborgere eller født i udlandet. *Efterkommere* er personer født i Danmark af forældre, som begge er indvandrere eller efterkommere.

Efter denne definition udgjorde udlændingebefolkningen i 2000 i alt 378.000 mod knap 260.000 efter den juridiske afgrænsning. Antallet af indvandrere og efterkommere fra industriregionerne, som omfatter Europa (ekskl. Tyrkiet), Nordamerika, Japan, Australien og New Zealand, udgjorde 171.000 i år 2000 mod knap 130.000 efter den juridiske definition. Tallene for resten af verden, dvs. udviklingsregionerne, beløb sig til henholdsvis 207.000 og 130.000, således at omfanget af naturalisationer har været mere omfattende i denne gruppe. Integrationsproblemerne gør sig først og fremmest gældende for indvandrere fra udviklingsregionerne. Hvor stor en andel af denne gruppes medlemmer, som rent faktisk må betragtes som værende integreret, kan kun afgøres gennem f.eks. interviewundersøgelser. Det er således vigtigt at slå fast, at man i den generelle demografiske statistik kun kan afgrænse en potentiel gruppe. Men det er størrelsen og sammensætningen af denne gruppe, som må lægges til grund for politiske overvejelser og planlægningsmæssige foranstaltninger mht. integration.

5. Udsigterne for det 21. århundrede

Danmarks Statistiks fremskrivning af antallet af indvandrere og efterkommere fra industri- og udviklingsregionerne gør det muligt at danne sig et indtryk af udviklingen i de første 20 år af det 21. århundrede, Danmarks Statistik (1997). Under forudsætning af et årligt indvandringsoverskud fra industriregionerne på 6.200 indtil år 2020 og en mindre stigning i fertiliteten, vil antallet af indvandrere og efterkommere fra denne del af verden om 20 år udgøre 291.000 eller godt 5 pct. af hele befolkningen. For udviklingsregionerne er der regnet med en nettoindvandring på 7.000 pr. år og et fald i ferti-

litetsniveauet pr. kvinde til 2,1 i år 2020. Under disse forudsætninger vil befolkningen fra disse regioner i år 2020 udgøre 440.000 eller 8 pct. af hele befolkningen.

Baggrunden for denne befolkningsfremskrivning er en antagelse om en fortsat indvandring fra såvel industri- som udviklingslande. Hvad specielt angår den sidste gruppe af lande, må man regne med et fortsat vandringspres i det 21. århundrede. Der er hverken udsigt til større politisk stabilitet i disse lande eller at indkomstforskellene mellem industri- og udviklingslande vil udviskes i nær fremtid. Samtidig vil der ske en meget betydelig befolkningstilvækst i udviklingslandene, United Nations (1999). Endelig vil det under alle omstændigheder tage tid, før der sker et sådant kulturelt skift i indvandrerbefolkningen fra denne del af verden, at familiesammenføringsstallene synker drastisk.

Litteratur

- Bertelsen, H. 1992. *Russiske flygtninge i Danmark 1917-1924*. Viborg.
- Blüdnikow, B. 1986. *Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904-1920*. København.
- Blüdnikow, B. red. 1987. *Fremmede i Danmark. 400 års fremmedpolitik*. Odense.
- Coleman, D. og E. Wadensjö. 1999. *Indvandringen til Danmark. Internationale og nationale perspektiver*. København.
- Danmarks Statistik. 1986. *Statistiske Efterretninger. Befolkning og Valg 1986:4*. København.
- Danmarks Statistik. 1997. *Statistiske Efterretninger. Befolkning og valg 1997:16*. København.
- Danmarks Statistik. 1998. *Indvandrere i Danmark*. København.
- Danmarks Statistik. 2000. *Statistiske Efterretninger. Befolkning og valg 2000:1*. København.
- Europarådet. 1999. *Recent Demographic Developments in Europe*. Strasbourg.
- Forenede Nationer. 1999. *World Population Prospects. The 1998 Revision. Volume 1: Comprehensive Tables*. New York.
- Hvidt, K. 1971. *Flugten til Amerika*. København.
- Indenrigsministeriet. 1999. *Udlændinge '98. En talmæssig belysning af udlændinge i Danmark*. København.
- Jeppesen, K. Just. 1989. *Unge indvandrere. – En undersøgelse af andengeneration fra Jugoslavien, Tyrkiet og Pakistan*. København.
- Koch, L. 1964. *De ungarske flygtninge i Danmark*. København.
- Matthiessen, P. C. 1998. *Befolkning og samfund*. København.
- Nellemann, G. 1981. *Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere*. København.
- Rasmussen, T. og L. Wul. 1999. *Flygtning 38. Baggrunden og rammerne for de sudetertyske flygtnings ophold i Danmark 1938-45*. Aabenraa.
- Rünitz, L. 2000. *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940. En bog om flygtninge og menneskerettigheder*. København.
- Udlændingestyrelsen. 1999. *Nøgletal på udlændingområdet*. København.
- Vesselbo, E. 1990. *I går. I dag. I overmorgen. Indvanderrapport*. Ishøj.
- Vesselbo, Ed. 1996. *I går. I dag. I overmorgen. Indvanderrapport II*. Ishøj.

Samspelet i det 20. og 21. århundrede mellem dansk miljø- og ressourcepolitik og økonomisk teori

Peder Andersen

Det Økonomiske Råds Sekretariat

SUMMARY: The interaction between the development of environmental and resource policy in Denmark on the one hand and economic theory on the other is described, and the lack of influence by economists on past and current policy is pointed out. The potential future use of economic theory and applied resource and environmental economics is considered in the light of the need for efficient use of natural and man-made resources, since the demand for nature services will probably increase significantly in the future. Unfortunately, the outlook for major studies in applied economics is not promising, and the political will to take into account economic thinking in formulating environmental and resource policy has historically been weak.

1. Indledning

Naturen har altid været vigtig for menneskers velfærd. Og alle grene af videnskaben giver fra hvert deres ståsted viden om sammenhænge i naturen, naturens betydning for menneskers liv og menneskers opfattelse af naturen videre til politikere og menigmand. På grundlag af samspelet mellem viden og holdninger formes politikken om, hvordan vi skal udnytte miljøet og naturressourcerne. Sådan har det, trods skiftende politiske regimer, altid været, men først i det 20. århundrede begyndte økonomer at fremkomme med analyser af centrale aspekter om samspelet mellem natur og mennesker.

De reguleringsmæssige tiltag har på en del områder ført til reduktioner i udledningen af forurenende og farlige stoffer, til forbedringer i naturen eller til reduceret nedslidning af naturen til gavn for befolkningens sundhedstilstand og levevilkår og nogle gange desuden til forbedrede produktionsvilkår, jf. Engberg (1999) og Miljø- og Energiministeriet (1999). Som eksempler kan nævnes reguleringen vedrørende vandforurening, udledning af farlige stoffer etc. På andre områder er udviklingen derimod gå-

Vurderinger og synspunkter er alene forfatterens ansvar. Det Økonomiske Råds Sekretariat arbejder med miljøøkonomi, bl.a. i forbindelse med en bevilling fra Det Strategiske Miljøforskningsprogram.

et den modsatte vej, ikke fordi reguleringen har været uden virkning, men fordi den ikke har været tilstrækkelig til at opveje de forhold, der virker negativt i forhold til målene. Som eksempler kan nævnes udviklingen inden for trafikområdet og affaldsområdet samt i forbindelse med landskabsmæssige og kulturhistoriske værdier, jf. Miljø- og Energiministeriet (1999).

Et yderst interessant spørgsmål er, om økonomers bidrag til forståelse af samspillet mellem naturen og menneskers livsvilkår har givet en bedre indsigt i, hvorfor miljøproblemer opstår, hvorfor vigtige naturressourcer helt eller delvis ødelægges, og hvordan reguleringen mest hensigtsmæssigt bør foregå. Ud over dette er det også interessant at belyse, om ideerne reelt har haft nogen betydning for den førte politik.

I en omfattende og fascinerende bog af historikeren Engberg (1999) afdækkes, at miljøreguleringen dels er resultatet af styrkeforholdet mellem divergerende interesser i samfundet og dertil knyttede forhandlingsresultater, dels er resultatet af styrkeforholdet i administrationen mellem naturvidenskabelig indsigt og juridiske argumenter primært knyttet til ejendomsretsforhold. Derimod har økonomiske analyser tilnærmelsesvis været uden betydning for miljøpolitikens udformning i perioden 1850 til henimod slutningen af det 20. århundrede. Tilsvarende konkluderer Hjorth-Andersen (1976), at de økonomiske aspekter af forureningsbekæmpelsen i Danmark må siges at have fået en stedmoderlig behandling.

I denne artikel sættes dansk miljø- og ressourcepolitik i fokus ved at undersøge, hvor økonomiske analyser om udnyttelsen af naturens ressourcer kunnet have eller har spillet en rolle for den førte politik. Det er klart, at med så bredt et sigte bliver eksemplerne selektive, behandlingen ufuldstændig og referencerne delvis tilfældige, men det præsenterede er et relevant udgangspunkt for at vurdere udfordringerne i det 21. århundrede.

2. Naturen og økonomi

De klassiske økonomiske tænkere var selvfølgelig klar over, at naturen, specielt jord, var vigtig for at forklare den økonomiske udvikling, og at måden, samfundet var indrettet på, herunder især ejendomsrettigheder, på afgørende vis kunne betyde noget for det økonomiske udbytte af jorden, Kula (1998); Crocker (1999). Men det er først i det 20. århundrede, formelle og stringente økonomiske analyser ser dagens lys.

Økonomer har en, set med andre faggruppers øjne, helt speciel opfattelse af naturens betydning. Økonomer ser på naturens ydelser som led i produktion eller direkte behovstilfredsstillelse. Ydelserne deles traditionelt op i følgende tre kategorier jf. Andersen og Mortensen (2000): (1) Naturen stiller ressourcer til rådighed, som benyttes som input og omdannes i det økonomiske system, (2) naturen yder en række rense- og nedbrydningstjenester i forbindelse med frembragte affaldsstoffer, og (3) naturen påvirker

direkte menneskers velfærd og levevilkår (sundhedstilstand, direkte forbrug af naturydelser m.v.) og kan derfor opfattes som et forbrugsgode. Disse tre forhold betyder, at det er naturligt at opfatte naturressourcerne som formue- og kapitalgoder, og kan derfor analyseres inden for en traditionel økonomisk model. Men hertil kommer, at ejendomsrettigheder eller mangel på samme får en central rolle sammen med eksternaliteter. Andre fagdiscipliner ser ofte mere snævert på miljø- og ressourcespørgsmål. F.eks. vil jurister være optaget af ejendomsretsforhold, læger vil koncentrere sig om sygdomme i tilknytning til forurening, og ornitologer vil være bekymret for fuglenes livsbetingelser.

Inden for miljø- og ressourceområdet er der en række forhold, der helt eller delvis kan bevirke, at markedssystemet ikke fungerer på en hensigtsmæssig måde. Dette aspekt ignoreres stort set af alle andre end økonomer. Miljøområdet er ofte karakteriseret ved, at der er negative eksternaliteter, og ofte har miljøgoder karakter af, i højere eller mindre grad, at være kollektive goder. Ligeledes kan der være stor grad af manglende information, lang tidshorizont og manglende markeder til at håndtere disse forhold. Hertil kommer, at ejendomsrettighederne ofte er uklare, eller der er egentlig fælles ejendomsret. Alle disse forhold giver anledning til en række interessante økonomiske problemer, som ofte glemmes i udformningen af politikken på området.

I dette følgende sættes fokus på områder, hvor økonomisk teori har udviklet brugbare begreber og modeller til brug i miljø- og ressourcepolitikken. Det vurderes ligeledes, om og i hvilket omfang den førte politik har taget sit udgangspunkt i og bruger resultaterne fra den økonomiske analyse. Områderne vil dække bæredygtighed, reguleringsmetoder, miljøressourcer og fornybare ressourcer. Desuden diskuteres, om miljø- og ressourcepolitikken i det 21. århundrede kan blive forbedret ved at inddrage miljø- og ressourceøkonomi på linje med andre fagdiscipliner. Der kan ikke herske tvivl om, at det ikke har været tilfældet indtil nu.

3. Bæredygtighed

Det 20. århundrede

En af de største nyskabelser i den miljøpolitiske tænkning fremkom med Brundtland-rapporten i 1987, og begrebet bæredygtig udvikling er blevet helt centralt i dansk og international miljøpolitik. Der havde før 1987 været tilløb til at bruge begrebet, men det er interessant, at en egentlig anvendelse først skete i slutningen af det 20. århundrede. Diskussionen om, hvorvidt en udvikling er bæredygtig eller ej, blev fra begyndelsen politisk heftig, men indholdsmæssigt meget diffus, primært fordi der ikke var en klar opfattelse af, hvordan bæredygtig udvikling skal forstås. Der var en bred forståelse for, at det er knyttet til en bekymring for, at den igangværende økonomiske udvikling sker på bekostning af naturen og derved truer levevilkårene for frem-

tidige generationer. I Brundtland-rapporten defineres bæredygtig udvikling som »en udvikling som opfylder de nuværende generationers behov uden at bringe fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov i fare«. En definition der giver rum for mange fortolkninger, hvad netop også har karakteriseret situationen siden 1987, ikke kun i relation til politiske beslutninger, men også i relation til videnskabeligt arbejde.¹

Det er karakteristisk, at historisk har fokus været rettet mod at opstille en række indikatorer for udnyttelsen af naturen, for derved at vurdere om udviklingen er bæredygtig. Denne angrebsvinkel har i høj grad taget udgangspunkt i naturvidenskabernes prioritering af, hvilke områder der må anses for at være vigtige. Nedenstående tabel 1 giver en oversigt over indikatorer, Miljø- og Energiministeriet i slutningen af sidste århundrede anså for højt prioriterede.

Det er ligeledes karakteristisk for den politiske fokus på bæredygtighed i sidste århundrede, at den ikke var præget af et helhedssyn. F. eks. indeholder publikationer fra Miljø- og Energiministeriet, Natur og Miljø (1997), Holten-Andersen m.fl. (1998) og Natur- og Miljøpolitisk Redegørelse (1999), Miljø- og Energiministeriet (1999), omfattende oversigter over naturens tilstand og udviklingen samt overvejelser om, hvad der kan gøres for at forbedre tilstanden. Men der er ikke noget helhedssyn eller nærmere sammenhængende prioriteringsovervejelser, jf. at der i Natur og Miljø (1997) i indledningen om landets natur og miljø konkluderes følgende:

Alt i alt har resultatet (af udviklingen) været en til dels drastisk forringelse af natur og miljøkvaliteten. En bæredygtig udnyttelse af landets arealer er derfor overordentlig vigtig for også på lang sigt at opretholde velfungerende økosystemer. Kun derved sikres levesteder for alle specialiserede plante- og dyrearter, jordens frugtbarhed bevares, og landskabets rekreative værdi øges.

Citatet er karakteristisk for det grundlag, miljø- og ressourcepolitikken bygger på i relation til at leve op til en (uklar) målsætning om en bæredygtig udvikling. Det fremgår ingen steder, hvordan forfatterne til publikationen er kommet frem til, at vi fortsat skal opretholde netop det givne antal velfungerende økosystemer, hvorfor vi ønsker netop det eksisterende antal specialiserede plante- og dyrearter, hvorfor jordens nuværende frugtbarhed netop skal bevares som nu, og hvorfor landskabets rekreative værdi skal forøges. Der er altså her kommet en række klare anbefalinger, som der politisk følges op på, f.eks. i Miljø- og Energipolitisk Redegørelse, med udgangspunkt i ønsket om en bæredygtig udvikling. De klare anbefalinger kan efterlade det indtryk, at grundlaget for politikken er videnskabeligt funderet og ikke kontroversielt. Men det er

1. De globale fordelingsmæssige aspekter af bæredygtighed behandles ikke i denne artikel.

Tabel 1. Miljø- og Energiministeriets udvalgte indikatorer for miljøtemaer.

<i>Tema</i>	<i>Belastning</i>	<i>Tilstand</i>
Drivhuseffekt	Udslip af CO ₂ (globalt og i Danmark)	Global gennemsnitstemperatur
Ozonlagsnedbrydning	Forbrug af ozonlags- nedbrydende stoffer	Ozonlagets tykkelse
Forsuring	Udslip af SO ₂ , NO _x	Overskridelse af tålegrænser for skov Nåletab
Fotokemisk luftforurening		Luftens ozonindhold
Grundvand	Forbrug af grundvand til drikkevand	Grundvandspejlets højde Vandboringer med nikkel Nitratindholdet i grundvandet Pesticider i grundvandet
Vandløb og søer	Udslip af fosfor	Miljøtilstand i vandløb Søvandets klarhed
Havet	Tilførsel af fosfor og kvælstof Andele af silde-, torske- og rødspættebestanden der fanges i løbet af et år	Områder med iltsvind Bestanden af sild, torsk og rødspætter Antallet af badeforbud
Landskabet		Bestanden af syv typiske fugle Oddebestanden Jagtudbyttet som indikator for bestanden af jagtbare dyr
Byernes miljø	Trafikarbejdet i byer	Luftens koncentration af NO ₂ Antal trafikuheld Samlet parkareal

Anm.: I Miljø- og Energiministeriets miljøindikatorpublikation opereres der både med miljøtemaer og sektorer, men da fokus her er på miljøtemaer, er kun disse medtaget. Af overskuelighedshensyn skelnes der mellem belastnings- og tilstandsindikatorer. Denne skelnen foretages ikke eksplicit i miljøindikatorpublikationen. Da der er tale om udvalgte miljøindikatorer, giver de ikke en udtømmende beskrivelse af årsagssammenhængene for de enkelte miljøtemaer.

Kilde: Dansk Økonomi, efterår 1998.

langt fra tilfældet, idet der jo f.eks. i citatet er taget stilling i, hvad der bør være uændret, og hvad der bør forbedres, men det er ikke klarlagt, hvordan det forholder sig til indholdet i bæredygtighed, som netop slår til lyd for, at fremtidige generationers levevilkår skal kunne opretholdes. Men heraf kan der ikke, uden nærmere vurderinger, konkluderes, hvad der skal opprioriteres, hvad der skal forblive uændret, eller hvad der evt. skal nedprioriteres.

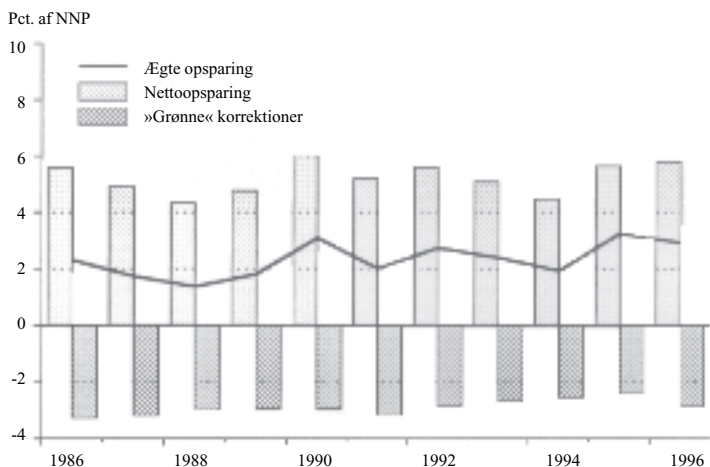
En vigtig erfaring om den måde, bæredygtighed har været håndteret på, er således, at de politiske initiativer har været baseret på indikatorer, opstillet alene på grundlag af naturvidenskabelig viden. Denne viden giver vigtig og nødvendig viden, men er ikke i sig selv tilstrækkelig til at drage konklusioner om, hvorvidt udviklingen samlet set er bæredygtig.

Der er behov for at inddrage økonomiske aspekter, primært ved at se på naturen som et formuegode. Økonomers centrale bidrag i den sammenhæng er at præcisere bæredygtighedsbegrebets indhold, så det bliver operationelt og dermed politikanvendeligt. Et vigtigt bidrag i den sammenhæng er Solow (1974), som analyserer betingelserne for, hvornår en udtømmelig ressource kan blive bindende for, om det er muligt at opretholde et konstant forbrug over tiden. At dette tilfælde er særlig interessant som en økonomisk indgang til bæredygtighed, er en konsekvens af, at bæredygtighed er karakteriseret ved, at levevilkårene i fremtiden opretholdes, her forstået på det niveau, den nuværende generation har. Solows arbejde blev startskuddet til en række teoretiske og praktiske bidrag fra økonomer, jf. f.eks. Hartwick (1977), Asheim (1994), Pearce m.fl. (1995), Chichilnisky (1997), Dubgaard m.fl. (1999) og Det Økonomiske Råd (1998).

De økonomiske analyser har afdækket, at det etiske krav, som hver generation har over for kommende generationer, kan tolkes som et krav til hver generation om at anvende den samlede ressourcebeholdning på en måde, så den samme forventede velfærd kan opnås af den efterfølgende generation, selv når den efterfølgende generation forpligter sig til kravet om bæredygtighed, jf. Asheim (1994). Hensyntagen til fremtidige generationer bliver så ikke et spørgsmål om at bevare konkrete kapitalgoder, herunder f.eks. et bestemt økosystem, art eller rekreativt område, men at give rammer for, at levestandarden kan sikres. Hensynet til kommende generationer kan derfor ikke afgøres alene ved at se på udviklingen i udvalgte indikatorer, idet substitution mellem forskellige kapitalgoder er tilladt.

Denne økonomiske tilgang til bæredygtighed opfattes af ikke-økonomer og nogle økonomer som højst kritisabel og uetisk, bl.a. fordi det åbner mulighed for, at det kan være bæredygtigt at reducere nogle former for naturkapital mod, at anden naturkapital eller anden form for kapital forøges i tilstrækkelig mængde, se f.eks. diskussionen i Dubgaard m.fl. (1999). Så længe der ikke er tale om uerstattelig natur med meget høj samfundsmæssig værdi (kritisk naturkapital), burde substitution ikke være kontroversiel, hvis der anlægges et helhedssyn, men faktum er, at det i aktuel politik er højst kontroversielt.

Økonomer fremkom, før bæredygtighed blev en del af miljø- og ressourcepolitikken, med centrale teoretiske bidrag til forståelse af, hvorledes naturen indgår i fordelingen af velstanden mellem generationer. Hertil kommer, at en række centrale bidrag i



Figur 1. Ægte opsparing.

Anm.: »Grønne« korrektioner svarer til summen af korrektionerne for hhv. udvindingen i Nordsøen, det danske bidrag til drivhuseffekten og omkostninger ved lokal og regional luftforurening.

Kilde: Dansk Økonomi, efterår 1998 s. 224.

perioden efter Brundtland-rapporten blev offentliggjort og var med til at reducere forvirringen om indholdet af begrebet bæredygtighed. Men tilbage står, om praktisk måling af bæredygtighed kan være andet end en række udvalgte målbare indikatorer. Og så her har økonomer givet en række vigtige bidrag, som dog, givet kompleksiteten af bæredygtighedsbegrebet, ikke er fuldstændige og derfor heller ikke kan stå alene til afgørelse af, om en udvikling rent faktisk er bæredygtig eller ej.

Udgangspunktet for empiriske opgørelser over, om en udvikling kan betegnes som bæredygtig eller ej, er at beregne et korrigeret eller »grønt« nettonationalprodukt, dvs. BNP fratrukket forbruget af fast realkapital og justeret for en række »grønne« korrektioner forårsaget af nedgangen i naturkapitalen, jf. f.eks. Det Økonomiske Råd (1998). I princippet skal alle forringelser af naturkapitalen med, men i praksis er dette ikke muligt. I Det Økonomiske Råd (1998) omfatter de grønne korrektioner således alene udvindingen af olie og gas fra Nordsøen, det danske bidrag til drivhuseffekten og omkostningerne ved lokal og regional luftforurening. På dette grundlag kan der ved at fratække privat og offentligt forbrug opstilles et »grønt« opsparingsmål, kaldet ægte opsparing. Figur 1 viser resultatet af beregningerne for perioden 1986 til 1996. Det fremgår, at der har været en positiv ægte opsparing for alle årene. Hvis disse beregninger lægges til grund, må udviklingen betegnes som bæredygtig.

Det er klart, at sådanne beregninger skal anvendes med forsigtighed, bl.a. fordi en række korrektioner ikke er medtaget, som f.eks. miljøbelastninger fra brugen af pesti-

cider, de seneste års forbedringer i badevandskvalitet og værdien af skovrejsning. Ligeledes er investeringer i forskning og uddannelse heller ikke medtaget.

Det 21. århundrede

De politiske beslutninger om bæredygtighed var i det 20. århundrede stort set ikke påvirket af den økonomiske videnskab. Det kan der gives mange forklaringer på, men en vigtig er uden tvivl, at økonomer ikke har været centralt placeret sammenlignet med andre fagspecialister i forbindelse med miljøpolitikens udformning. Naturvidenskaben har sat dagsordenen uden hensyntagen til økonomiske aspekter. Men selv om økonomer havde været tæt på de politiske begivenheder, ville det ikke havde været en garanti for, at beregninger af ægte opsparing og beregninger af udviklingen i den samlede naturkapital ville havde fået stor indvirkning på de politiske beslutninger, fordi den grundlæggende idé om, at substitution mellem forskellige goder, incl. mellem fysisk kapital og naturkapital, for mange ikke virker moralsk/etisk korrekt. Men det er på tide at få en bred forståelse for, at stærk bæredygtighed i den forstand, at substitution mellem forskellige typer af naturkapital er uacceptabel, kan være en samfundøkonomisk alvorlig sag med store omkostninger til følge, hvis det griber om sig i praktisk politik. På den anden side er beskyttelse af kritisk naturkapital på en effektiv og billig måde også et vigtigt område, hvor økonomer har en rolle at spille.

En konstruktiv udvikling i politikken om bæredygtighed vil være, at økonomiske analyser, herunder de empiriske opgørelser, kommer til at indgå i beslutningsprocessen. Det stiller krav til fremskaffelse af gode data, systematiske vurderinger af opgørelsesmetoder for ægte opsparing og en opprioritering af analyser af, hvad der er kritisk naturkapital, dvs. natur som er livsunderstøttende, vurderes meget højt eller bør beskyttes pga. stor usikkerhed om værdien nu eller i fremtiden.

Når dette bør blive et indsatsområde i de kommende år, skyldes det, at der internationalt og nationalt er igangsat mange og dyre initiativer til at fremme bæredygtig udvikling, jf. Natur- og Miljøpolitisk Redegørelse (1999). Det er vigtigt at give begrebet bæredygtighed et fortolkeligt indhold, gøre det operationelt, foretage systematiske målinger, og udarbejde et anvendeligt grundlag for prioriteringen. Dette er en stor udfordring for det 21. århundrede.

4. Styringsmidler

Det 20. århundrede

I 1971 blev Ministeriet for Forureningsbekæmpelse oprettet, ændrede senere navn flere gange og er ligeledes opgavemæssigt udvidet med institutioner med forskningsmæssige opgaver, se Miljø- og Energiministeriet (1996). Indtil begyndelsen af 1970'erne var miljøpolitikken spredt over mange ministerier, hvilket gav uklarheder i kompe-

tenceforholdene og vanskeliggjorde udformningen af politikken, herunder kontakter til berørte parter, primært industri og landbrug jf. Engberg (1999). Det var også i begyndelsen af 1970'erne store nye lovkomplekser blev vedtaget, f.eks. Miljøbeskyttelsesloven af 1973. Det er imidlertid interessant at notere, at det først var med oprettelsen af Danmarks Miljøundersøgelser i 1989, at økonomiske analyser og metoder fik en platform og blev en del af beslutningsgrundlaget inden for ministeriets område. Dette skete ved at etablere Afdeling for Systemanalyse. Men der skulle gå endnu nogle år, inden samfundsøkonomiske overvejelser blev direkte synlige. Men inden udgangen af sidste århundrede var diskussionen om økonomiske styringsmidlers relevans og anvendelighed blevet en del af ministeriets værktøjskasse. F.eks. kan man i Natur- og Miljøpolitisk Redegørelse 1999 s. 622 læse følgende:

Erfaringer med styringsmidler

Styringsmidler i form af afgifter, tilskud, aftaler m.m. har på en række områder vist sig velgørende til at fremme natur- og miljøpolitikken, og de vil også fremover udgøre et vigtigt supplement til regelstyringen. Regelstyring forventes imidlertid fortsat være et dominerende styringsmiddel i natur- og miljøpolitikken.

Regeringen vil særligt arbejde for at

- tilrettelægge miljøindsatsen, så omkostningerne for samfundet bliver så lave som muligt – det skal ske med det rigtige valg og rigtige den kombination af styringsmidler,
- udbygge beslutningsgrundlaget for valg af styringsmidler på natur- og miljøområdet, f.eks. ved at udbygge viden generelt om styringsmidlers miljø- og omkostningsmæssige effekter.

Der er således i løbet af det sidste årti sket en vis bevægelse fra udelukkende regelstyring til en situation, hvor regulering med økonomiske styringsmidler indgår i det lovgivningsmæssige grundlag. Indtil da var hovedsynspunktet, at ingen skulle kunne betale sig fra at forurene, selv om ideer om afgifter politisk havde været fremme i 1969, jf. Engberg (1999). Men det ændrer ikke ved, at en gennemlæsning af redegørelsen og love inden for natur- og miljøområdet klart giver det billede, at reguleringen blev og fortsat overvejende er baseret på ikke-økonomiske styringsmidler jf. Moe (1995). Som eksempler kan henvises til Miljøbeskyttelsesloven, Jordforureningsloven, Naturbeskyttelsesloven, Planloven, Lov om kemiske stoffer og produkter osv.

Dette billede af den faktiske førte miljøregulering, der i udpræget grad benytter sig af ikke-økonomiske styringsmidler, er i modstrid med hovedanbefalingerne fra økonomer. Tabel 2 giver i oversigtsform hovedresultaterne fra økonomisk teori om forskellige reguleringsformer.

Behovet for at regulere inden for miljø- og ressourceområdet har været kendt siden Marshall (1920) og Pigou (1920), hvor Pigou med stor klarhed viser, at eksternaliteter

Tabel 2. Fordele og ulemper ved alternative styringsinstrumenter.

	Direkte regulering:	Afgifter	Omsættelige kvoter	Bindende aftaler	Forsikringer	Oplysning og vejledning
1	Kvoter, forbud, påbud	Bort auktionering	Gratis uddeling	Branchevis	Ens præmie efter risiko	Præmie efter risiko
1	ja	ja ^(a)	ja	ja	nej	nej
2	Kvoter, forbud, påbud	Bort auktionering	Gratis uddeling	Branchevis	Ens præmie efter risiko	Præmie efter risiko
2	nej	ja	ja ^(c)	måske ^(d)	nej	nej
3	Tilskynder instrumentet kraftigt til at udvikle bedre teknologi?	ja	ja	ja	nej	nej
4	Er instrumentet effektivt ved ekstreme forhold?	ja	ja	ja	nej	nej
5	Øges virksomhedernes omkostninger i gennemsnit, sammenlignet med direkte regulering, hvis provenuet ikke tilbageføres?	nej	ja, oftest	nej, de falder	ja	nej
6	Øges virksomhedernes omkostninger i gennemsnit, sammenlignet med direkte regulering, hvis provenuet tilbageføres?	nej, de falder	nej, de falder	—	—	—

Anm.: (a) Kan kræve afgiftstilpasninger. (b) Målsætningen er at reducere risikoen for uheld. (c) Givet effektiv konkurrence på kvotemarkedet. (d) Nej, hvis f.eks. brancher med forskellige renseomkostninger opnår samme aftale. (e) Hvis forsikringsselskabet får provenu for den påtagede risiko.

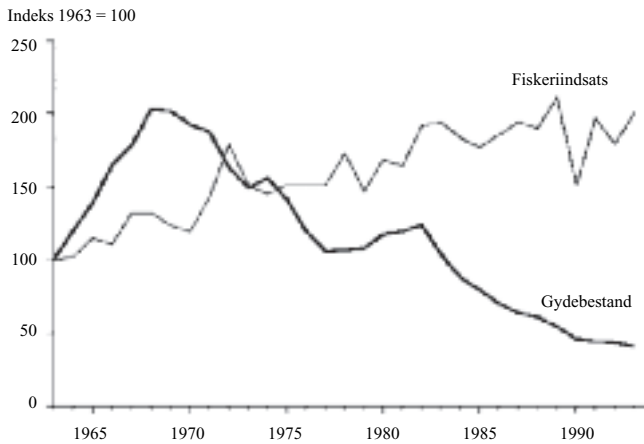
Kilde: Det Økonomiske Råd (1995).

håndteres på den mest effiente måde ved med en afgift at internalisere eksternaliteten. Tilsvarende kan omsættelige forureningskvoter give samme løsning som afgifter. Ved at bruge et økonomisk styringsinstrument opnås den ønskede reduktion af forurening på den samfundsøkonomisk billigste måde. Dette grundlæggende resultat har siden været standardviden for miljø- og ressourceøkonomer, men er ofte blevet betvivlet af andre med argumenter som, at det ikke kan være rigtigt at kunne købe og sælge retten til at forurene.

Det grundlæggende resultatet gælder i en partiel model med fuld viden, dvs. kendskab til de marginale samfundsmæssige omkostninger ved eksternaliteten og kendskab til de samfundsmæssige omkostninger ved at reducere eksternaliteten. Men økonomisk teori har siden gennemanalyseret stort set alle de afvigelser fra den simple model, der kan tænkes at være relevant, og der er fremkommet centrale resultater, som er ganske vigtige i praktisk politik, se f.eks. oversigtsartiklerne i van den Bergh (1999). Som et eksempel kan nævnes valg af styringsinstrument under usikkerhed, Weitzman (1974), hvor det vises, at selv om der er usikkerhed om omkostningerne ved at begrænse forureningen, vil det økonomiske styringsmiddel i en række tilfælde, men ikke altid, være regelstyring overlegen. Et så centralt resultat har vist sig at være stort set umuligt at få omsat i praktisk politik, og mødes med det argument, at der er usikkerhed om, hvorvidt et ønsket miljømål nås. Til gengæld er der en stigende interesse for og brug af frivillige aftaler, til trods for at der, analyseret i en økonomisk model med asymmetrisk information, kan sættes et stort spørgsmål ved frivillige aftalers egnethed.

På en række andre områder tegner der sig op gennem det 20. århundrede samme billede af stor afstand mellem praktisk politik og anbefalingerne udsprunget fra økonomisk teori. Set med danske øjne er reguleringen af fiskeriet et særligt iøjnefaldende område. I *Nationaløkonomisk Tidsskrift* i 1911 offentliggjorde Warming en lille, men særdeles original artikel om, hvorledes fiskeriet kunne reguleres for at sikre et stort økonomisk afkast. Han påviste, at den frie adgang til fiskepladserne ville resultere i en reduktion af bestandene i et omfang, så ressourcerenten ville forsvinde, og tilmed at det nemt kunne føre til biologisk overfiskeri med lave fangster til følge. Tilmed var Warming også i stand til at præsentere en løsning på problemet, nemlig at fiskerne skulle have en individuel fiskekvote. Han gennemanalyserede ikke fuldt ud den konkrete udformning, herunder betydningen af omsættelighed, men det bør nævnes, at emnet først blev behandlet i den internationale litteratur mere end 40 år senere, Gordon (1954).

Siden er netop området fornybare ressourcer (fisk, grundvand etc.) blevet gennemanalyseret, og anbefalingerne har været klare med hensyn til behovet for at begrænse den frie adgang til fællesressourcer, og på tilsvarende måde at der er klare økonomiske fordele ved at benytte økonomiske styringsmidler. Men modsat miljømrådet har



Figur 2. Indeks for gydebestand og fiskeriindsats for torsk i Nordsøen, 1963-93.

Anm.: Årene 1963-68 var karakteriseret ved gode gydeforhold.

Kilde: ICES Cooperative Research Report (1994): *Report of the ICES Advisory Committee on Fishery Management, Copenhagen.*

f.eks. fiskeripolitikken ikke ved udgangen af det 20. århundrede taget økonomiske styringsmidler ind i debatten på en måde, der kan give anledning til bare en vis optimisme mht. at skabe efficiente løsninger. Derimod har der i en årrække været forsøgt med bl.a. en række tekniske begrænsninger på tilgangen til flåden i Danmark og i EU, ligesom der har været gennemført offentligt finansierede ophugningsordninger, men uden at den samlede indsats i fiskeriet er blevet begrænset tilstrækkeligt til at forhindre en bestandsreduktion, jf. figur 2.

Det 21. århundrede

Der er næppe nogen tvivl om, at det helt store gennembrud mht. brugen af økonomiske styringsmidler inden for miljøpolitikken ikke kan udelukkes i de kommende årtier. Teorien er veludviklet, og der er i de sidste 10 år kommet eksempler på empiriske beregninger, der kan påvise, at der kan være store gevinster ved at bruge økonomiske styringsmidler. Som et eksempel kan nævnes brugen af generelle ligevægtsmodeller, Frandsen m.fl. (1994). Hertil kommer også en stigende forståelse for, at brugen af flere instrumenter samtidigt kan være relevant, hvorved økonomiske styringsinstrumenter i stigende grad vil blive inddraget. Et vigtigt forhold vil her være, at øget fokus på beskyttelse af naturen vil betyde, at det for den enkelte og for samfundet vil blive mere og mere belastende at leve op til kravene, hvorfor der vil blive en voksende forståelse for, at effektive styringsmidler bliver samfundsøkonomisk nødvendige. Om det så i

stigende grad vil blive afgifter eller omsættelige kvoter, der vil erobre scenen, er næppe let at spå om. Det vil i høj grad afhænge af, hvilke kompensationsmekanismer, erhvervene kan få gennemført, eller i hvilket omfang afgifter gennemføres internationalt eller i det mindste i EU-regi. Afgifter vil altid uden kompensation i et eller andet omfang blive oplevet som værende fiskale, også selv om de helt tydeligt har adfærdsmæssige virkninger.

Om der er grundlag for at være optimistisk med hensyn til regulering af naturressourcer som fisk, er langt mere tvivlsomt. Her synes to forhold at gøre sig gældende. Før det første er størstedelen af havenes ressourcer internationale i den forstand, at der ikke er egentlige nationale bestande, og for det andet er der en lang tradition for fri adgang til ressourcerne. Det er derfor et stort skridt at indføre betaling for retten til at udnytte ressourcerne. På det område er forskellen slående i forhold til jord, hvor køb af produktionsret har været brugt i århundreder. Et tredje element kan være, at de samlede gevinster ved at få gennemført en økonomisk hensigtsmæssig regulering er begrænsede pga. fiskerierhvervets samfundsøkonomiske størrelse. Dette vil jo i sig selv begrænse den politiske interesse for at nyorientere politikken.

5. Optimal udnyttelse af naturens ressourcer

Det 20. århundrede

Det helt afgørende spørgsmål at stille under overskriften optimal udnyttelse er, om det på nogen måde giver mening at opstille et krav til miljø- og ressourcepolitikken om, at den skal medvirke til optimal udnyttelse. For en økonom giver det selvfølgelig mening, men det gør det imidlertid ikke i almindelighed for dem, der arbejder med den praktiske udformning. Det virker på langt de fleste ikke-økonomer ganske absurd at tale om det optimale forureningsomfang. Når der tages dette udgangspunkt i dette afsnit, er det, fordi netop dette forhold er centralt for at forstå, hvorfor der stort set aldrig i miljø- og ressourcepolitiske inddrages overvejelser om, hvad der må anses for at være et samfundsmæssigt optimalt forureningsomfang, hvad der er den optimale størrelse af fiskeflåden i Danmark, eller om vi måske har for mange og for store rekreative områder. Det er stort set umuligt at finde eksempler på, at spørgsmålet om optimalitet er taget op i miljø- og ressourcepolitisk sammenhæng. Der kan selvfølgelig argumenteres for, at det indirekte er inddraget, når der kommer anbefalinger om, hvor miljøkvaliteten bør forbedres, hvilke af de landskabelige værdier der bør forøges, eller hvilke af de eksisterende økosystemer der bør bevares. Men der ligger ikke en egentlig afvejning mellem fordele og omkostninger bag disse prioriteringer. Optimalitet har ikke været i centrum, selv om teorien er veludviklet, som det fremgår af alle lærebøger inden for området, jf. van den Bergh (1999).

Tabel 3. DPSIR- strukturen.

<i>Driving forces</i> samfundets aktiviteter	<i>Pressures</i> påvirkning af miljøforhold	<i>State</i> miljøforholdene miljøkvaliteten	<i>Impacts</i> levevilkår for mennesker, flora og fauna	<i>Response</i> alvorlighed/priori- tering, ændrings- muligheder
<i>Demografi</i>				<i>Umiddelbar til- pasning til ændrede miljøkvalitet og leve- vilkår</i>
<i>Præferencer</i>				
<i>Holdninger</i>	<i>Forurening</i>	<i>Immissioner</i>	<i>Sundhed</i>	
<i>Teknologi</i>	affald udledninger	<i>Natur</i>	<i>Produktionsfaktor</i>	
<i>Aktiviteter</i>	– luft	– mængde	<i>produktivitet</i>	<i>Politiske initiativer</i>
produktion	– vand	– kvalitet	(udbytter)	ændringsmuligheder
- teknologi/rensning	– jord		landbrug	– projekter
- råvarevalg		<i>Fornybare</i>	skovbrug	– styringsmidler
- arealanvendelse	import	<i>ressourcer</i>	fiskeri	
(afgrøder/infrastruktur)	eksport	– mængde		konsekvenser
- transport	<i>Fysisk</i>	– kvalitet	<i>Rekreative</i>	(aktiviteter, miljø)
	<i>belastning</i>		<i>muligheder</i>	– konkret beskrivelse
		<i>Udtømmelige</i>		– modelberegninger
ressourceudnyttelse		<i>ressourcer</i>	<i>Naturværdier</i>	
		– beholdninger		prioritering
forbrug			<i>Risiko/</i>	(velfærdsøkonomi,
			<i>usikkerhed</i>	etik, miljø)
<i>Import</i>				

Kilde: Møller (2000) og Holten-Andersen m.fl. (1998).

Hvorfor forholder det sig sådan med dansk miljø- og ressourcepolitik i det 20. århundrede? Der er nok to forklaringer. Den ene er, at det at tænke i optimalitet, og dermed afvejning af marginale fordele og ulemper ganske enkelt ikke går hånd i hånd med en naturvidenskabelig baggrund. Dernæst er det en kendsgerning, at anvendelige værdisætningsanalyser ikke er udviklet i et omfang, så de kan danne grundlag for større prioriteringsbeslutninger. Det teoretiske grundlag for værdisætningsstudier, som er nødvendige for at fastlægge det optimale forureningsniveau, eksisterer, og litteraturen på området har de sidste ti år været i eksplosiv udvikling, se f.eks. Johansson (1999), Hanley (1999) og Dubgaard (1998). Problemet er manglen på empiriske, anvendelige danske studier, der på et troværdigt grundlag kan påvise, om mindre forurening ud fra en samfundsmæssigt betragtning er en fordel eller en ulempe.

Det 21. århundrede

Miljø- og ressourcepolitikken vil komme mere og mere i centrum. Samfundets vel-

standsstigning og den stigende fokus på naturen vil betyde en stigende efterspørgsel efter natur af høj kvalitet. Der vil blive et klart behov for, at grundlaget for beslutningerne forbedres. Dette gælder både faktuelle forhold, naturvidenskabelig indsigt, men i høj grad også metoder, der kan forbedre prioriteringsgrundlaget. Kravene til sådanne studier fremgår af tabel 3 om DPSIR-strukturen, hvor sammenhængen mellem aktiviteter, påvirkning, status, vilkår og politik er angivet. Jo bedre disse naturvidenskabelige og adfærdsmæssige forhold sammen med værdisætningsstudier er kendt, jo mindre tilfældig bliver miljø- og ressourcepolitikken i fremtiden.

Vil det være muligt for det økonomiske fagområde at leve op til behovet? Hvis der ses på forskningen i Danmark inden for miljø- og resourceøkonomi, er den lille i omfang og institutionsmæssigt spredt. Dette alene er nok til at konkludere, at der er et alvorligt problem med hensyn til inden for de kommende 5-10 år at blive i stand til at sikre et markant bedre beslutningsgrundlag.

6. Afslutning

Udviklingen i miljø- og ressourcepolitikken har i det 20. århundrede været karakteriseret ved et manglende helhedssyn, men har fra 1970'erne klart ændret karakter til at blive mere sammenhængende og i en stigende grad blive professionaliseret med stigende mængde af naturvidenskabelige analyser og en begyndende inddragelse af samfundsvidenskabelige metoder.

Der er imidlertid ingen tvivl om, at der er lang vej endnu, inden miljø- og resourceøkonomiske analyser kommer til at få afgørende betydning. Udfordringerne er mange og store. Der er stigende politisk interesse for området, f.eks. udarbejder Finansministeriet nu årligt en miljøvurdering af finanslovsforslaget, og OECD har evalueret dansk miljøpolitik, OECD (1999).

Der er også god grund til at anlægge en økonomisk vinkel på miljø- og ressourcepolitikken. Allerede nu bruges direkte og indirekte betragtelige ressourcer på området. F.eks. er de offentlige miljøudgifter i 1998 opgjort til knap 8 mia. kr., miljøindtægterne til ca. 12 mia. kr. og energi- og resourceafgifterne til over 23 mia. kr. Disse tal er nok interessante, men alligevel ikke så vigtige endda. Der er nemlig ingen tvivl om, at der i de kommende år vil blive et stigende pres på at forøge indsatsen på miljø- og resourceområdet. Det ville derfor være rart at vide, hvilke skader der faktisk forvoldes på naturen, og hvilke samfundsmæssige konsekvenser der er knyttet til disse skader, hvad betalingsvilligheden er for at beskytte naturen, og hvordan vi regulerer bedst muligt.

Den triste kendsgerning er, at det ved vi i dag meget lidt om, og dermed ved vi ikke, om det vi gør i dag, er hensigtsmæssigt. Miljø- og ressourcepolitikken udføres ikke på solidt fagligt grundlag. Vi er ikke godt rustede til fremtiden, men trods alt bedre, end vi var for 10 år siden.

Litteratur

- Andersen, P. og J. B. Mortensen. 2000. Resource- og miljøøkonomi, s. 187-218 i *Udviklingslinier i økonomisk teori*. Chr. Hjorth-Andersen, red. København.
- Asheim, G. B. 1994. Net National Product as an Indicator of Sustainability, *Scandinavian Journal of Economics* 96:257-65.
- Bergh, J. C. J. M., van den. 1999. *Handbook of Environmental and Resource Economics*. Cheltenham. UK.
- Brundtland-kommissionen. 1987. *Vor Fælles Fremtid*. Brundtland-kommissionens rapport om miljø og udvikling. København.
- Chichilnisky, G. 1997. What Is Sustainable Development? *Land Economics* 73:467-91.
- Crocker, T. D. 1999. A short history of environmental and resource economics, s. 32-45. I van den Bergh.
- Dubgaard, A. 1998. Economic Valuation of Recreational Benefits from Danish Forests. S. 53-64. I S. Dabbert et al. *The Economics of Landscape and Wildlife Conservation*, CAB International, Wallingford, UK.
- Dubgaard, A., P. Sandøe, C. Gamborg og A. Larsen 1999. Bæredygtighed – økonomi, etik og energi. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 137:256-83.
- Engberg, J. 1999. *Det heles vel. Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven om sundhedsvedtægterne i 1850'erne til miljøloven 1974*. København.
- Finansministeriet. 1999. *Miljøvurdering af finanslovsforslaget 2000*. København.
- Frandsen, S. E., J. V. Hansen og P. Trier. 1994. A General Equilibrium Model for Denmark Applied to Environmental Issues and Trade Liberalizations. *Economic & Financial Modelling* 1:105-38.
- Gordon, H. S. 1954. Economic theory of a common property resource: The fishery. *Journal of Political Economy* 62:124-42.
- Hanley, N. 1999. Cost-benefit analysis of environmental policy and management, s. 824-36. I van den Bergh.
- Hartwick, J. M. 1977. Intergenerational equity and the investment of rents from exhaustible resources. *American Economic Review* 66:972-74.
- Hjorth-Andersen, C. 1976. Udviklingslinjer i dansk miljøpolitik. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 114:104-12.
- Holten-Andersen, J., N. Christensen, L. W. Kristensen, P. Kristensen og L. Emborg 1998. *Natur og miljø 1997. Påvirkninger og tilstand*. Danmarks Miljøundersøgelser, Roskilde.
- Johansson, P.-O. 1999. Theory of economic valuation of environmental goods and services, s. 747-54. I van den Bergh.
- Kula, E. 1998. History of Environmental Economic Thought. New York.
- Marshall, A. 1920. *Principles of Economics*. London.
- Miljø- og Energiministeriet. 1996. Miljø- og Energiministeriet 1971-96: *Undfangelse, udvikling og udblik*. København.
- Miljø- og Energiministeriet. 1997. *Natur og Miljø 1997. Udvalgte indikatorer*. København.
- Miljø- og Energiministeriet. 1999. *Natur- og Miljøpolitisk Redegørelse 1999*. København.
- Moe, M. 1995. Environmental Administration in Denmark. *Environment News* Nr. 17. Miljøstyrelsen. København.
- Møller, F. 2000. Genstandsfeltet for strategisk miljøplanlægning. Notat. DMU. Roskilde.
- OECD. 1999. *Environmental Performance Reviews. Denmark*. Paris.
- Pearce, D. W., K. Hamilton and G. Atkinson 1995. Indicators for Sustainable Development: Economic Principles as Informed by Ecology. The Nuts and Bolts. I S. S. Batie, red. *Developing Indicators for Environmental Sustainability: Proceedings of the Resource Policy Consortium Symposium*. Washington D. C., June 12-13.
- Pigou, A. C. 1920. *The Economics of Welfare*. London.
- Solow, R. M. 1974. Intergenerational Equity and Exhaustible Resources. *Review of Economic Studies. Symposium*: 29-45.
- Warming, J. 1911. Ålegårdsretten. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 69:151-62.
- Weitzman, M. 1974. Prices vs. Quantities. *Review of Economic Studies* 40:477-91.
- Økonomiske Råd, Det. 1995. *Dansk Økonomi*, Forår 1995. København.
- Økonomiske Råd, Det. 1998. *Dansk Økonomi*, Efterår 1998. København.

Arbejdsmarkedets udvikling i det 20. århundrede – og udsigterne for det 21.

Peder J. Pedersen

Institut for Økonomi, Aarhus Universitet

SUMMARY: The paper presents a brief survey of characteristics of the development of the 20th century Danish labour market. The focus is on the interaction between the developing welfare state and the functioning of the labour market. Trends in the labour force and in employment are discussed, and unemployment is considered as one of the major problems of the century. Next, the strong trend towards increasing equality in the distribution of wages is discussed, together with some of the major trends in institutional settings, including the role of the various organizations, the development of unemployment insurance, and the present challenge of »making work pay« without abolishing central elements in a welfare state which enjoys broad political support.

1. Indledning

Når en epoke skal karakteriseres, er det altid en fristelse at falde tilbage på klicheer. Hvis man skal presse arbejdsmarkedets udvikling i det 20. århundrede ind i en sådan forenklet ramme, kunne det være historien om et skift fra U-land til IT-land, fra et samfund med et arbejdsmarked domineret af daglejere, ufaglærte og selvstændige (bønder) til et samfund med et arbejdsmarked domineret af funktionærer, for en stor del beskæftiget i en offentlig sektor, som var minimal ved overgangen fra det 19. til det 20. århundrede.

En anden vinkel i forsøget på at forstå omfanget af forandringerne kan være et tankeeksperiment. Ville man for 100 år siden have begrebet det, som aktuelt er centralt, nemlig hvordan man afværger en udsigt til faldende, eller i bedste fald konstant, arbejdsstyrke? Det ved vi af gode grunde ikke, men mit bedste gæt er, at frygt for mangel på arbejdskraft ville være blevet opfattet som en klart utidig bekymring i en situation med massiv udvandring til Nordamerika og med en stor arbejdskraftreserve på landet. Baggrunden for den store afvandring fra landbruget, som ville have gjort tan-

ken om frygt for mangel på arbejdskraft uforståelig, var den fattigdom og de usle levevilkår for store dele af landbefolkningen, som er intenst beskrevet i tidens skønlitteratur, f.eks. af Skjoldborg i »Gyldholm« fra 1902, hvor han på grundlag af en »Günther Walraff« – lignende ansættelse skrev en indigneret reportageroman om tjenestekarles og daglejerens nedværdigende arbejdsforhold i godsøkonomien. Eller af Aakjær i »Vredens børn« fra 1904, hvor livs- og arbejdsvilkår for de fattigste og mest undertrykte på landet lægges frem med en indignation, som resulterede i politisk gennemslag med påvirkning af tyendelovgivningen.

Vi kan læse Skjoldborg, Aakjær eller Andersen Nexø som litterær dokumentation af datidens arbejdsmarkedsproblemer – men ganske som vores mest påtrængende arbejdsmarkedsproblemer i dag ikke kan flyttes 100 år tilbage, er deres problemer ikke de udfordringer, vi står over for i dag.

En tredje vinkel kan være, at der omkring år 1900 gennemføres en række reformer med gennemslag også på arbejdsmarkedet 100 år senere. Det gælder arbejdsløshedsforsikringen, som dels er en stor udgiftspost, dels er central for opretholdelse af en høj faglig organisering og dels påvirker adfærden på arbejdsmarkedet. Det gælder Septemberforliget fra 1899, som stadig er en del af rammen om det regelsæt, der gælder for den dominerende del af arbejdsmarkedet. Og endelig gælder det indkomstskatten, som fra en spæd begyndelse i 1901 har udviklet sig til en meget væsentlig kile mellem lønnen som omkostning og lønnen som indkomst.

Mens der således er en række institutionelle reformer omkring år 1900, som senere får dybtgående indflydelse på arbejdsmarkedet, er noget af det mest karakteristiske omkring år 2000 et markant holdningsskift fra at opfatte arbejdsløshed som et grundlæggende problem til at se en eventuel fremtidig mangel på arbejdskraft som en trussel mod mulighederne for at opretholde det velfærdssamfund, som har været et af det 20. århundredes store projekter i vores del af verden.

I det følgende bliver der alene af pladmæssige grunde ikke tale om nogen detaljeret skildring af århundredets gang på arbejdsmarkedet. I afsnit 2 bliver der set på nogle udvalgte træk af udviklingen i arbejdsstyrken, beskæftigelsen og arbejdsløsheden. Afsnit 3 trækker nogle få centrale træk frem i udviklingen af lønninger, lønstruktur og indkomstfordeling. Desuden ses på, hvordan arbejdsmarkedet har indrettet sig i forhold til den store variation i inflationstakten igennem århundredet – hvoraf en del jo er udsprunget netop på arbejdsmarkedet. I afsnit 4 er temaet udviklingen af de institutionelle rammer. Det gælder både organisationerne på arbejdsmarkedet og det brede spektrum af potentielle påvirkninger fra velfærdsstatens incitament indeholdt i skatter og offentlige ydelser. Det afsluttende afsnit 5 giver et forsigtigt bud på nogle mulige tendenser i det nye århundrede.

2. Arbejdsstyrke, beskæftigelse, ledighed

2.1. Arbejdsstyrken

Demografisk er der sket store ændringer i arbejdsstyrkens sammensætning. En af de mest iøjnefaldende er den velkendte voldsomme stigning i erhvervsfrekvensen for gifte kvinder, hvor der jo i høj grad er tale om, at de mange medarbejdende hustruer i landbruget i dag er afløst af lønmodtagere i byerhverv.

En anden markant ændring gælder den del af livet, hvor mennesker typisk har tilknytning til arbejdsmarkedet. Uddannelseseksplosionen indebærer en i gennemsnit langt senere indtræden på arbejdsmarkedet. Det gælder dog kun, hvad man kan kalde indtræden »med fuld kraft« i arbejdsstyrken – der arbejdes også i betragteligt omfang blandt mange af de ældre elever i skoleuddannelserne, jf. Pedersen (1998).

I de år, hvor vi er tilknyttet arbejdsmarkedet, er det i dag langt færre timer, der lægges på arbejde. Groft taget er der sket en halvering fra ca. 3000 årlige arbejdstimer til i gennemsnit ca. 1500 årlige arbejdstimer. Mekanismen bag det meget markante fald er sammensat af fald i den ugentlige arbejdstid, udvidelse af ferierne – som ikke fandtes for 100 år siden, samt udbredelsen af deltidsarbejde. Det er oplagt, at en fortsættelse af et fald i det tempo, vi har oplevet igennem det 20. århundrede, vil være en meget alvorlig trussel mod den reale finansiering af velfærdsstaten.

En anden del af forklaringen på faldet i det samlede antal arbejdstimer er tendensen til tidligere tilbagetrækning, som jo oplagt skærper problemet med at håndtere det demografiske skift, som indtræder i de kommende årtier. Folkepensionsalderen, oprindelig aldersrentalderen, er blevet sat både op og ned i intervallet mellem 60 og 67 år igennem det 20. århundrede. Den blev således sat op til 67 år i forbindelse med den kraftige stigning i efterspørgselen efter arbejdskraft, der satte ind fra slutningen af 1950'erne. Det er tvivlsomt, hvor store reelle påvirkningsmuligheder, man har på dette område fremover. I modsætning til det forgangne århundrede er det kommende præget af akkumulation af store private og arbejdsmarkedsrelaterede pensionsformuer. Tilbagetrækningsbeslutningen må derfor forventes i høj grad at blive en privat afvejning mellem arbejdslivets og fritidslivets glæder.

Et sidste kvantitativt aspekt af udviklingen i arbejdsstyrken vedrører migrationen mellem Danmark og udlandet. Her er der som bekendt tale om et voldsomt omslag fra massiv udvandring ved århundredets begyndelse til indvandring ved århundredets udgang. Der er her en åbenbar mulighed for at lette noget af tendensen mod faldende arbejdsstyrke. Men det forudsætter, at arbejdsmarkedsintegrationen for indvandrere og flygtninge bliver langt hurtigere og mere effektiv, end det har været tilfældet i de seneste 20-25 år.

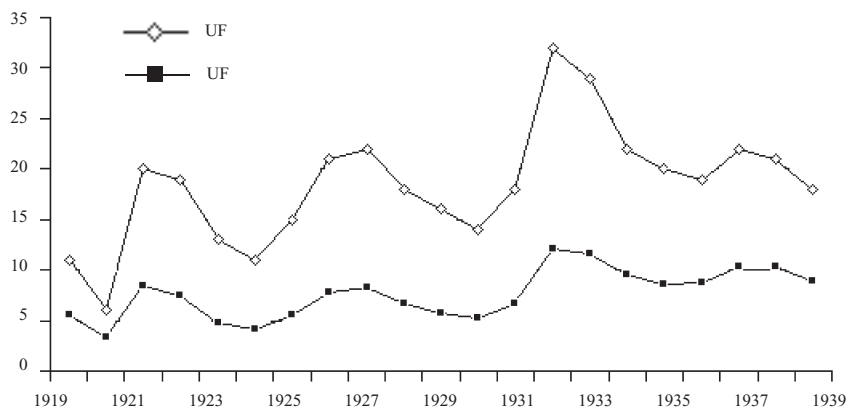
Udover den rent kvalitative udvikling af arbejdsstyrken er der åbenbart tale om en dramatisk udvikling i akkumulationen af human kapital. Der foreligger ikke sammen-

hængende viden om arbejdsstyrkens formelle uddannelseskvalifikationer længere tilbage end de seneste par årtier. Men simple indikatorer som andelen af en ungdomsårgang, der tager en gymnasial eller erhvervsfaglig uddannelse, er tilstrækkelige til at illustrere den kolossale ændring i den mængde human kapital, en ungdomsgeneration går ind på arbejdsmarkedet med i dag sammenlignet med for 100 år siden. Modstykket er så, at den 25 årige i dag har langt mindre erhvervs erfaring, end oldefaderen havde i samme alder. Derimod er det en betydelig mere tidskrævende proces at løfte uddannelsesniveaut for hele arbejdsstyrken. Det fremgår i Det økonomiske Råd (1995), hvor man præsenterer resultatet fra beregninger af den samlede mængde uddannelseskapital for hele arbejdsstyrken startende med folketællingen i 1940. På det grundlag finder man en overraskende beskedne stigning på 18 procent fra 1940 til 1993, når man ser på hele arbejdsstyrken og ikke kun på de nye ungdomsårgange.

2.2. Beskæftigelsen

Udviklingen i beskæftigelsen er udover konjunktursvingninger præget af et historisk set ekstremt hurtigt sektorskift. Groft taget har landbruget og private og offentlige serviceerhverv stort set byttet plads i forhold til deres relative betydning, jf. Økonomiministeriet (1999). Også arbejdets karakter er ændret radikalt. Fysisk tunge rutinejobs er aftaget vældigt i betydning og findes måske i dag – paradoksalt nok – mere i offentlige institutioner, sygehuse og plejehjem, end i industri og landbrug. Job, der kræver uddannelse, samarbejdsevne, samt sproglige og IT-kvalifikationer er til gengæld tiltaget i betydning. Skiftet væk fra fysisk krævende, arbejdsmæssigt isolerede jobs kan være en del af forklaringen på en forringet relativ situation på arbejdsmarkedet for indvandrere og flygtninge fra kulturelt fjernere regioner og lande igennem de sidste 15-20 år sammenlignet med gæstearbejderne i 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne, som ankom til jobs af den type, som gradvis er aftaget i betydning, jf. Scott (1999) for et forsøg på at kvantificere dette som en del af forklaringen på den relativt forringede beskæftigelsessituation for flygtninge og indvandrere i Sverige igennem de seneste 20 år, dvs. også i 1980'erne med fuld beskæftigelse i øvrigt i det svenske samfund.

Andelen af selvstændige i arbejdsstyrken er faldet endnu kraftigere end betinget af udviklingen i landbrugets relative betydning. Små selvstændige detailhandlere er også faldet kraftigt i antal, bl.a. forstærket af udbredelsen af et »lønmodtagergode« som efterløn til gruppen af selvstændige. Med udgangspunkt i internationale sammenligninger er udviklingen i Danmark blevet betragtet som problematisk i kraft af et særlig voldsomt fald i andelen af selvstændige. Her er nok grund til at være opmærksom på, at statistiske konventioner kan gøre det meget vanskeligt at sammenligne specielt en kategori som selvstændige på tværs af landegrænser.



Figur 1. Arbejdsløshedsprocenten 1919-1939, blandt forsikrede (UF) og skønnet blandt samtlige lønmodtagere (UM).

2.3. Arbejdsløsheden

En mulig vinkel for betragtning af det 20. århundrede er at karakterisere det som en arbejdsløshedsepoke. Bortset fra en kort periode fra slutningen af 1950'erne til begyndelsen af 1970'erne var århundredet i Danmark præget af høj arbejdsløshed. Her har vi imidlertid igen fat i et samfundsmæssigt fænomen med samme benævnelse igennem århundredet, men med store skift i sammensætningen. Ufrivillig ledighed er altid en ulykke, uanset om man skriver 1901 eller 1999. Men indholdet og oplevelsen har ændret sig for de berørte igennem århundredet. Tidligt i århundredet var en beskedent økonomisk kompensation under ledighed forbeholdt en lille gruppe af faglærte arbejdere. Forsikringsdækningen udvides gradvis til en større kreds under 1930'ernes massearbejdsløshed. Men stadig med en meget lav dækning for tabt indkomst. Den materielle trøstesløshed kan præsenteres i tal, men findes også udtrykt i 1930'ernes skønlitteratur, f.eks. hos Harald Herdal, »Man skal jo leve« fra 1934. I 1930'erne er det ikke kun den »klassiske« industriarbejdergruppe, der lever under truslen om arbejdsløshed eller bønderne, der lever under truslen om fallit og tvangsauktion. De nye funktionærgrupper, »flipproletarer«, lever også under trykket fra store konjunktursvingninger og langvarig depression. Mange af dem var ikke dækket af arbejdsløshedsforsikring og a fortiori ikke af datidens stigmatiserende bistandshjælp. En fornemmelse – på afstand – af skæbner i den gruppe kan man igen få i skønlitteraturen. Socialrealistisk, f.eks. hos Leck Fischer med »Kontormennesker« fra 1933 eller i mere poetisk behandling historien om kontormennesket Larsen i (cand.polit.) Kjeld Abells »Melodien der blev væk« fra 1935.

På den anden side skal man også i vurderingen af omfanget af arbejdsløshed i mellemkrigsårene – og specielt i 1930'erne – inddrage, at de officielle arbejdsløshedsprocenter, f.eks. den lette huskeregel at arbejdsløshedsprocenten var 32 i 1932, kun gjaldt de forsikrede, og at forsikringsgraden var meget lavere end i dag. Hvor stor forskellen var mellem den officielle arbejdsløshedsprocent for forsikrede og en skønnet arbejdsløshedsprocent for alle lønmodtagere, er illustreret i figur 1 for årene 1919-1939.

Gabet mellem de to opgørelsesmetoder vil ikke genfindes for de seneste årtier. Det afspejler blot, at forsikringsdækningen i dag er udbredt til omkring 85 procent af alle lønmodtagere. Som nævnt ovenfor er ufrivillig arbejdsløshed altid en ulykke. Men den dramatiske nedgang i materielle levevilkår og stigmatiseringen som følge af arbejdsløshed er – heldigvis – voldsomt reduceret igennem århundredet.

Som nævnt er fokus i de seneste år skiftet fra arbejdsløshed som det mest presserende problem til en forventet mangel på arbejdskraft – affødt af demografiske fremskrivninger, og vel også farvet af de seneste års gunstige udvikling i beskæftigelsen. Generelt giver det 20. århundredes arbejdsløshedshistorie grund til skepsis over for alt for nære koblinger mellem arbejdsløsheden og den demografiske udvikling. I 1950'erne var der udbredt bekymring for massearbejdsløshed blandt de store ungdomsårgange, som derefter gik ud på et arbejdsmarked præget af overefterspørgsel. Indtil op i 1980'erne var mange overbeviste om, at den bedste måde at reducere arbejdsløsheden på var at reducere arbejdsstyrken. Den massive udbredelse af efterlønsordningen er den klareste manifestation af en tankegang af den type, som groft sagt overklipper sammenhængen mellem lønudvikling og udbud og efterspørgsel på arbejdsmarkedet.

3. Løn, lønstruktur og indkomstfordeling

Ser man hele århundredet i fugleperspektiv har der været en dominerende trend i retning af mindsket varians i lønfordelingen. Det gælder de relative lønninger mellem faglærte og ufaglærte, mellem funktionærer og arbejdere og mellem kvinder og mænd. Der har ind imellem været perioder med mere stabile lønrelationer. Det gælder f.eks. 1950'erne, som skabte en senere uholdbar myte om en nærmest stationær lønstruktur i Danmark, og det gælder i et vist omfang årene fra midten af 1970'erne. Tendensen til lønudligning mellem kvinder og mænd tenderer imidlertid at vende igen i 1980'erne, og området er i disse år genstand for en aktiv forskningsindsats, hvor man metode-mæssigt søger at sondre mellem påvirkningen af lønforskelle fra ikke-målte egenskaber og på den anden side genuin diskrimination i løndannelsen for kvinder, se f.eks. Rosholm og Smith (1996).

Anskuet fra slutningen af århundredet har udviklingen i Danmark med en sekulær trend mod udjævning af lønforskelle været væsensforskellig fra udviklingen i de seneste årtier i USA og UK i retning af en markant stigende ulighed i lønfordelingen. Ten-

densen til øget lighed i Danmark forstærkes, når man går fra fordelingen af brutto-lønindkomster til fordelingen af disponible indkomster. De seneste årtier med høj arbejdsløshed har, den til trods, set en fortsættelse af en klar trend mod større lighed i fordelingen af de disponible indkomster, jf. f.eks. Aaberge m.fl. (2000), Pedersen og Smith (1997) og Finansministeriet (1999). Derimod har arbejdsløsheden bestemt ikke været ligelig fordelt, jf. f.eks. Det økonomiske Råd (1988).

Rammerne for lønfastsættelsen har ændret sig mht. graden af centralisering i de senere år med en klar trend mod decentralisering. Et andet institutionelt element i løndannelsen igennem århundredet har været pristalsreguleringens varierende rolle. Specielt i årene umiddelbart efter 1. Verdenskrig er der tale om interessante taktiske fodfejl hos aktører på arbejdsmarkedet. Da fagbevægelsen som reaktion på den kraftige inflation under krigen og i de første efterkrigsår fik tilkæmpet sig en udbredt anvendelse af pristalsregulering, begyndte priserne at falde. Som konsekvens ønskede man at komme af med pristalsreguleringen igen, og da det lykkedes begyndte priserne at stige, jf. Pedersen (1983). Pristalsreguleringen blev som bekendt suspenderet i begyndelsen af 1980'erne efter en periode med gradvis erosion og blev få år efter endeligt afskaffet.

I et økonomisk-politisk regime med lav inflation har ingen af aktørerne på arbejdsmarkedet ønsket pristalsreguleringen tilbage. Vel af den simple grund, at det ville betyde en drastisk indsnævring af spillerummet for lønforhandlingerne, som jo jf. ovenfor, desuden er decentraliseret i vidt omfang. Mens afskaffelsen af dyrtidsreguleringen forløb smertefrit, var det paradoksalt nok sværere at tilpasse forventningerne til det valutapolitiske regimeskift med overgang til fastkurspolitik, som fandt sted i 1982. Fem år efter eksploderede lønudviklingen som bekendt i et omfang, som var helt ude af proportioner med valutapolitikken, og som i retrospekt næsten kun kan tolkes som aktørernes sidste afprøvning af den politiske vilje til at fastholde regimeskiftet.

4. Lidt om de institutionelle rammer

4.1. Organisationerne

Næsten sammenfaldende med århundredeskiftet har Septemberforliget fra 1899 – arbejdsmarkedets såkaldte grundlov – holdt 100 års fødselsdag for nylig. Ved den lejlighed blev der skrevet og talt en del om dette forlig som grundlag for den såkaldte »danske model«. Så her kun en enkelt dråbe post-jubilæums malurt i bageret. Modellen er bl.a. blevet fremhævet for et system for konfliktregulering, som skulle have bidraget afgørende til at gøre det danske arbejdsmarked til et lav-konfliktområde. I denne sammenhæng, hvor perspektivet er hele århundredet, er det en sandhed med modifikation. Indtil langt inde i 1920'erne – mange år efter Septemberforliget og mange

år efter etableringen af den faste voldgiftsret – var det danske arbejdsmarked således præget af meget omfattende konflikter, jf. Paldam og Pedersen (1984).

Bevægelserne mellem centralisering og decentralisering er kort omtalt ovenfor. Et andet aspekt, der har karakteriseret især de sidste årtier i århundredet, er en voksende asymmetri i størrelsesforholdet mellem de to parter organisationsgrad. En organisationsgrad blandt lønmodtagerne omkring 80 procent ligger dels internationalt meget højt og dels væsentlig over organisationsgraden på arbejdsgiversiden. Mulige konsekvenser for løndannelsen af denne asymmetri er drøftet i Det økonomiske Råd (1988).

Den internationalt set meget høje faglige organisationsgrad deler Danmark med nogle få andre lande, Belgien, Finland, Island og Sverige, der ligesom Danmark har arbejdsløshedsforsikringen administreret i tæt tilknytning til fagbevægelsen, jf. Neumann m.fl. (1991).

Igennem århundredet har arbejdsløshedsforsikringen ændret karakter. Statsanerkendelsen ligger i tid tæt på århundredets begyndelse. De første kasser var forbeholdt faglærte arbejdere og forsikringsdækningen var dermed lav i forhold til hele arbejdsmarkedet. Kompensationsgraden i tilfælde af arbejdsløshed var lav, og både den og kontingentudmålingen afspejlede, at der initialt var tale om væsentlige, egentlige forsikringslementer i systemet. Siden er det som bekendt blevet udbredt til at dække stort set hele arbejdsmarkedet, hvor det fungerer som et parallelt system til bistandslovgivningen. De grundlæggende forskelle vedrører reglerne for berettigelse. Arbejdsløshedsdagpengene er ikke afhængige af familieindkomsten i øvrigt i modsætning til bistandshjælpen. Derimod er der ikke noget forsikringsmæssigt princip ved fastlæggelsen af medlemsbidrag til forsikringen.

Strukturen i dagpengene ved udgangen af århundredet er en 90 procent compensation op til et relativt lavt absolut maksimum. Der er derfor tale om et system, som kompenserer lavtlønsgruppen meget højt, mens en højere lønnet faglært eller funktionær vil få en væsentlig lavere kompensationsgrad i tilfælde af arbejdsløshed. Når denne struktur ses i sammenhæng med arbejdsrelaterede omkostninger til børnepasning og transport, er der grupper på det danske arbejdsmarked, der potentielt eller reelt er bedre stillet på dagpenge end i et lavtlønnet job. Udover dagpengene påvirkes forholdet mellem dagpenge og indkomsten fra et lavtlønnet job af aftrapning af indkomsthængige ydelser og af indkomstskatten, som går ind med en høj procent allerede fra et relativt lavt indkomstniveau.

At man kunne være bedre økonomisk stillet på en overførselsindkomst end i et job, ville have lydt ubegribeligt i århundredets start. Ved udgangen af århundredet, mere præcist i 1996, var der imidlertid tale om, at ca. 10 procent af de beskæftigede ville have været bedre stillet økonomisk på dagpenge end i deres job. Yderligere 10 procent var kun marginalt bedre stillet økonomisk ved at være i job, end de ville have været på

dagpenge, jf. Smith (1998). Der ligger en åbenlys økonomisk-politisk udfordring i at mindske problemerne på dette område. Det gælder så meget desto stærkere i lys af ambitionerne om at øge arbejdsudbuddet, idet udbudselasticiteterne typisk er størst for de lavtlønnede grupper, som – utvivlsomt ud fra de bedste hensigter inden for hvert af de enkelte områder – præcis er dem, som bliver hårdest ramt af samspilsproblemerne mellem skat, offentlige ydelser, dagpengestruktur og lønstruktur.

5. Det 21. århundrede?

Den sporadiske gennemgang ovenfor af århundredets gang på arbejdsmarkedet er forhåbentlig nok til at understrege, at ethvert forsøg på at lave prognoser ville være halsløs gerning. Så her til slut, blot nogle få kommentarer til nogle af de problemer og tendenser, som er mest iøjnefaldende.

Et centralt spørgsmål fremover vedrører velfærdsstaten i den form, vi kender, som en ramme om arbejdsmarkedet. Opinionsmålinger og – implicitte – vælgerreaktioner viser meget bred tilslutning til velfærdsstaten. Men truslerne imod den er også åbenbare. Et trusselspunkt vedrører globaliseringen, som er en potentiel trussel mod opretholdelsen af en meget ligelig lønfordeling, eller som subsidiært truer beskæftigelsen for de ufaglærte. Det gælder både effekter fra en friere og højere mobilitet for varer og tjenester og fra en højere mobilitet af arbejdskraft.

En anden trusselsfaktor vedrører realfinansieringen af velfærdsstaten i form af et tilstrækkeligt stort arbejdsudbud i lys af den forventede demografiske ændring. Et samfund vil altid finde ud af at leve med sin demografi, men de mulige tilpasningsmekanismer er næppe lige gode. Vi er i den heldige situation, at der stadig er tid til at ændre incitamentstrukturen på en måde, som er mere befordrende for at fastholde eller øge arbejdsudbuddet. Eksempelvis er det jo i et hundredeårs perspektiv ingen naturlov, at langt de fleste arbejder i et snævert interval mellem 30 og 40 timer om ugen og forlader arbejdsmarkedet relativt tidligt i lys af en både realiseret og fremover forventet forbedret helbredstilstand blandt de ældre. Specielt tendensen til tidligere tilbagetrækning, som virker foruroligende i lys af den demografiske udvikling, er jo ikke nogen overraskende reaktion. Alle incitamenter i de offentligt finansierede systemer og i en del af de arbejdsmarkedsrelaterede regler og systemer i forhold til pensionering har trukket i den retning. Samtidig er der sket en generel ændring i holdningerne i forhold til pensionering. Reaktionen på det forholdsvis beskedne indgreb i efterlønsordningen i 1998 viste på den anden side, at det er ganske problematisk at vende arbejdsmarkedsadfærden på dette område.

Globaliseringen og strukturændringer i jobtyperne fremover kan også meget vel have konsekvenser for organisationerne. En mulig udviklingstrend er selvsagt, at organisationerne også indleder en internationaliseringsproces. Et andet scenario kan være en

gradvis erosion af organisationerne i retning af samme lave organisering, som præger f.eks. det amerikanske arbejdsmarked. Tendenser i den retning kunne bero på et skift fra traditionelle ansættelsesforhold som lømodtager til projektkontrakter uden noget varigt ansættelsesforhold, eventuelt i forening med det pres, der kan udgå fra en øget globalisering af økonomien.

Litteratur

- Aaberge, R., A. Björklund, M. Jäntti, P.J. Pedersen, N. Smith og T. Wennemo. 2000. Unemployment Shocks and Income Distribution. How did the Nordic Countries Fare During their Crises?). Fremkommer i *Scandinavian Journal of Economics*.
- Finansministeriet. 1999. *Finansredegørelse*. København.
- Neumann, G., P.J. Pedersen og N. Westergård-Nielsen. 1991. Long-Run International Trends in Aggregate Unionization, *European Journal of Political Economy*, 249-74.
- Paldam, M. og P.J. Pedersen. 1984. The Large Pattern of Industrial Conflict – A Comparative Study of 18 Countries 1919-79. *International Journal of Social Economics*, 3-28.
- Pedersen, P.J. 1983. Lønudviklingen i Danmark, 1911-1976. Stabilitet og specifikation. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 102-29.
- Pedersen, P.J. 1998. De unge – arbejdsmarked, uddannelse, holdninger. Kapitel 5 i N. Smith, red. *Arbejde, incitament og ledighed*. Rockwoolfondens Forskningsenhed. Aarhus.
- Pedersen, P.J. og N. Smith. 1997. *Trends in the Danish Income Distribution*. CLS Working Paper 97-11.
- Rosholm, M. og N. Smith. 1996. The Danish Gender Wage Gap in the 1980s. A Panel Data Study. *Oxford Economic Papers*, 254-79.
- Scott, K. 1999. The Immigrant Experience. Changing Employment and Income Patterns in Sweden, 1970-1993. *Lund Studies in Economic History* 9. Lund.
- Smith, N. 1998. Økonomiske incitament til at arbejde. Kapitel 7 i N. Smith, red. *Arbejde, incitament og ledighed*. Rockwoolfondens Forskningsenhed. Aarhus.
- Økonomiministeriet. 1999. *Økonomisk oversigt*. December. København.
- Økonomisk Råd, Det. Formandskabet. 1995. *Dansk økonomi, foråret 1995*. København.
- Økonomiske Råd, Det. Formandskabet. 1988. *Dansk økonomi, foråret 1988*. København.

Nogle betragtninger over fremskridt i økonomisk teori i det 20. århundrede

Hector Estrup

Økonomisk Institut, Københavns Universitet

SUMMARY: The concept of progress in economics is analysed in relation to the way in which the term »economic science« has replaced »economics« and »political economy«. It is argued that a naturalist paradigm may not always be adequate in economics. Classic questions concerning the relationship between freedom and order are still at the heart of economics. In the 20th century, game theory has given economics a new method of analysis; it is further argued that Arrow's impossibility theorem may perhaps eventually be judged to be the most important economic contribution of the century to the theory of democracy.

1. Indledning

De efterfølgende betragtninger kan naturligvis ikke være en dækkende beretning om et helt århundredes udvikling i økonomisk videnskab. De skal derimod ses som en kommentar til, hvordan den økonomiske videnskab i det 20. århundrede har kunnet bidrage til et problem, der siden Adam Smiths arbejde direkte eller indirekte har stået i centrum for næsten al økonomisk teori. Det er problemet om, hvordan man kan forene ideen om individuel frihed med begrebet om en fornuftig styring af tingene. Dette problem var centralt for oplysningsfilosofferne i deres kritik af de bestående enevældige og feudalt prægede samfundsindretninger, og Adam Smith gav en analyse af det, der inspirerede al senere økonomisk teori. I dag aktualiserer problemet sig i de lande, der vil erstatte centralstyre med markedsstyre.

Det, der efter Adam Smiths *Wealth of Nations* skabte økonomi som en selvstændig videnskab, var hans påvisning af økonomiens selvvirkende kræfter, som man måtte tage i agt ved den måde, man førte økonomisk politik på. Faget startede naturligt som »political economy«, men med stadig større vægt lagt på studiet af økonomiens selvvirkende kræfter ændredes navnet i løbet af det 19. århundrede til »economics«. I det 20. århundrede førte et bestandigt mere intensivt studium af disse kræfters natur og mekanik, og med naturvidenskabens paradigme, til betegnelsen »economic science«. I nærværende betragtninger over fremskridt i det 20. århundrede i økonomisk videnskab vil vi tage udgangspunkt i et par elementære naturvidenskabelige eksempler, der kan sætte en standard for, hvad man skal forstå ved »fremskridt« for herefter at se, om

dette fremskridtsbegreb er anvendeligt på økonomisk teori. Men »political economy« er trods alt ikke lagt i graven af »science«. Her repræsenterer Arrows umulighedssætning et centralt bidrag til problemet om forholdet mellem frihed og styring.

2. Videnskabelige fremskridt

Taler man om fremskridt og fejltagelser i naturvidenskaben, nævner man hyppigt, med sin skolelærdom i behold, faldloven. Fra Aristoteles havde man arvet en »common-sense« teori, der gik ud på, at tunge legemer ville falde hurtigere til jorden end lette objekter. Galilei viste da, at faldhastigheden i lufttomt rum måtte være uafhængig af legemets vægt, fordi Aristoteles' teori ville komme i vanskeligheder, hvis man beregnede faldhastigheden for et sammensat legeme, hvor et tungt og et let objekt var bundet sammen. Et andet eksempel er den teori om forbrænding, der var rådende indtil kort før 1800, og som gik ud på, at brændbare stoffer indeholdt et særligt gasagtigt stof, *phlogiston*, der frigjordes som ild ved passende opvarmning. Forbrændingen skulle altså i princippet medføre, at et stof blev lettere af at brænde, fordi det afgav phlogiston. Lavoisier viste, ved omhyggelige målinger, at forbrændingen tværtimod øgede vægten af det forbrændte stof, når man medregnede vægten af de røgprodukter, der udvikledes ved forbrændingen. Konklusionen måtte være, at et stof ved forbrænding ikke afgav, men optog et stof, det vi i dag ved er ilt.

Det karakteristiske ved disse eksempler, og mange flere kan nævnes, er, at de for al eftertid vil blive stående som fremskridt i den videnskabelige erkendelse. Ingen kan forestille sig, at vi en dag skulle vende tilbage til Aristoteles' forestillinger om legemers faldhastighed og vægt, ligesom man må anse Lavoisiers opgør med phlogiston-teorien for endeligt. De nævnte eksempler repræsenterer det ideal, man har i tankerne, når man tænker på videnskabelige fremskridt: både Galilei og Lavoisier opdagede, og førte bevis for, at naturen fungerede på en anden måde, end man hidtil havde troet; enhver, der efterså og eftergjorde deres beregninger og eksperimenter, ville komme til samme resultater. At tale om videnskabelige fremskridt her er ikke noget, der afhænger af øjnene, der ser, af økonomiske, sociale, eller psykologiske omstændigheder. Naturen selv er helt uafhængig af, hvad vi mennesker mener og tror om den. Den er i en vis forstand historieløs. Det forhold, at det var Galilei, der opdagede faldloven, kan være betinget af en lang række økonomiske, sociale, politiske og psykologiske forhold. Men selve det, han opdagede, nemlig faldloven, er helt uafhængigt af den slags ting. Det begrebsapparat, man anvender, det sprog, man fortæller tingene i, er naturligvis socialt og historisk betinget. Men uanset hvor sindrigt man tænker sig begrebsapparatet indrettet, så kan man ikke bortdefinere tyngdeloven. Romerne, der hverken kendte tyngdelov eller faldlov, henrettede alligevel misdædere ved at styrte dem ud fra den Tarpe'iske klippe.

3. Fremskridt i økonomisk teori

Findes der i økonomisk teori tilsvarende klare og gennemskuelige eksempler på absolute fremskridt i erkendelsen af, hvordan økonomien fungerer? Og hvis man kan finde sådanne eksempler, hvor mange kan da henføres til det 20. århundrede? Når dette spørgsmål stilles med udgangspunkt i et naturvidenskabeligt ideal, er det fordi der siden renæssancen har eksisteret en mere eller mere skjult ambition om at analysere og klarlægge samfundsmæssige forhold, herunder økonomiske problemer på samme måde som naturforskeren gik til værks i sin analyse af naturens fænomener. Denne ambition findes klart udtrykt hos Hobbes og hos Hume, men kan findes underforstået hos Smith, i den klassiske politiske økonomi, hos Ricardo og Marx. Den fik ekstra stimulans ved det neoklassiske gennembrud i slutningen af det 19. århundrede, og er måske kulmineret i det 20., hvor Samuelson bliver det centrale navn, da han er den, der oftest, og mest udtrykkeligt, refererer til en naturalistisk (positivistisk) videnskabsfilosofisk holdning. Når man i dag taler om økonomisk teori, tænker man da også på den med dette naturalistiske udgangspunkt udviklede teori, der med et næppe dækkende samlenavn betegnes neoklassisk teori, og som i det 20. århundrede, ligesom naturvidenskaben blev det i det 18. og 19., er blevet præget af det matematiske formsprog.

Udviklingen af den korpus af økonomisk teori, som vi kender i dag, er som bekendt ikke foregået uantastet. I det 19. århundrede blev den økonomiske teori angrebet af den historiske skole i Tyskland, og institutionalisterne, især Veblen, kritiserede teoriens grundlæggende antagelser; i det 20. århundrede vendte Hayek sig imod »scientismen« i økonomisk teori, og blev sammen med Mises inspirationskilde til den opblomstring af (neo-)østrigsk teori, der fandt sted henimod århundredets slutning. Man træffer også på den opfattelse, at den økonomiske teori slet ikke »handler« om noget, men at den er en socialt betinget begrebs- og teorikonstruktion, der tjener til at legitimere de bestående magtforhold, en opfattelse, der ligger i svøb allerede hos Myrdal i hans arbejde om videnskab og politik i nationaløkonomien, men som også kan findes hos filosofisk orienterede Marxister og hos moderne sociologer. Alt i alt er der her tale om kritiske angreb fra forskellige vinkler, som det ikke er let uden videre at afvise. For eksempel kan ingen læse Veblen uden både at more sig og samtidig blive slået af hans skarpsindige observationer og betragtninger. Man mærker næsten hans norske rødder: en amerikaner, der tænker som Ibsen og skriver som Holberg, og ligesom disse på enhver måde søger at gøre sig fri af doktrinære fordomme.

Alligevel synes den nævnte kritik ikke at have haft betydning for udviklingen af selve den økonomiske teori. Det kan der være flere grunde til.

4. Teoriens brugbarhed

For det første har meget af kritikken overset, at økonomi er en praktisk videnskab,

der i sidste ende har at gøre med, hvordan man, politiker, virksomhed eller borger fornuftigvis kan eller bør handle og vælge. Teorien skal i sidste ende kunne anvendes, være operationel. Og uanset hvor indsigtfuld den rejste kritik har været, har det været umuligt at indarbejde de kritiske argumenter som elementer i en teori, der samtidig skal være en vejledning til handling. Dette gælder både den historiske kritik fra det 19. århundrede, men i ligeså høj grad den moderne østrigske kritik, der ved i realiteten at afvise ligevægtsmodeller næppe vil kunne være frugtbar som rådgivningsinstrument for de politikere, der skal forvalte op mod halvdelen af borgernes indkomster. Derimod er institutionalismen, der i sin klassiske form ebbede ud i første del af århundredet, i dets sidste 30 år genrejst som »institutional economics«, hvor man, groft sagt, belyser diverse institutioners funktionsduelighed og evne til at overleve, når de berørte agenter forudsættes at handle selvisk, ja, opportunistisk, hvad de end foretager sig. Det er naturligvis en noget misantropisk forudsætning, men samtidig den, der gør analysen til *økonomisk* analyse.

5. Teoriens egenart

For det andet kan man sige, at megen af den kritik, økonomisk teori har været udsat for rammer ved siden af, er irrelevant for den økonomiske analyse. Hvis jeg har en frugtrod, vil jeg naturligvis holde nøje regnskab med køb og salg. Og hvis nogen spørger, hvordan det går, kan jeg vise dem regnskab og budget. Kan de nu påstå, at mit regnskab er misvisende, fordi det ikke fortæller noget om, hvordan mine æbler smager? Det er den virkelighed, som de interesserer sig for, og om den fortæller mit regnskab intet. Det er i deres øjne uanvendeligt som beskrivelse af den »egentlige« virkelighed. Men de overser herved, at mit regnskab er udtryk for en, kan vi sige, modelbetragtning: *forudsat* jeg kun interesserer mig for, hvad de solgte frugter indbringer, og hvad de koster i indkøb, så er regnskabsbetragtningen den eneste relevante. Det, de klandrer, er i virkeligheden ikke selve regnskabet, men dets forudsætning, at man i en sådan opstilling kun interesserer sig for køb og salg, men ikke for hvad det så er, man køber og sælger.

Det er en sådan modelforudsætning, der ligger til grund i enhver form for analyse, der kan betegnes *økonomisk* analyse: forudsat de involverede beslutningstagere kun er interesserede i at opnå fordele for sig selv, hvad bliver da konsekvenserne heraf? Det er klart, at der findes mange situationer, hvor denne forudsætning ikke er opfyldt. Kun sindrig fortolkningskunst vil kunne anskue Antigones eller Hamlets adfærd som udslag af selvished. Men dramaets slagkraft består måske netop deri, at det viser situationer, hvor denne forudsætning ikke kan være opfyldt.

For kun i de færreste tilfælde er det, om man skal være sig selv nærmest, noget man selv kan bestemme. Det er et bittert faktum, at knapheden mange gange placerer folk i

situationer, hvor økonomiske overvejelser må tvinge sig på, og hvor »hvad får jeg ud af det?« bliver det afgørende spørgsmål.

Normale mennesker er ikke som trappistmunke bundet af hellige løfter om tavshed, kyskhed og fattigdom. De vil gang på gang opleve spørgsmålet »mihi bono?« som det mest påtrængende at få besvaret, og det skal de ikke skamme sig over, for det hører med til det at være et normalt menneske. Det er dette aspekt af den menneskelige normalitet, der er blevet rendyrket og stiliseret i den økonomiske teori. Det økonomiske motiv, at søge egen fordel, er en ligeså normal del af livet, som det er normalt at kunne lide hunde. Så der er intet at sige til, at den økonomiske teori i de forløbne århundreder har kunnet udvikle sig på egne præmisser, og uden at blive væltet omkuld af den rejste kritik.

Den misantropiske forudsætning om, at enhver er sig selv nærmest er grundlag for, at økonomisk analyse er skilt ud som en særlig disciplin inden for et mere bredt samfundsvidenskabeligt regi. Økonomisk analyse består i, på utallige af samfundslivets områder at udforske rækkevidden af denne forudsætning, når man vil forklare det, der er sket, eller prøve at forudsige noget om det, der kommer. Der er tale om et analytisk princip, første gang eksplicit formuleret af James Steuart i 1767 i forbindelse med dennes finans- og handelspolitiske undersøgelser, siden foldet ud på mangfoldige måder i klassisk og neoklassisk økonomi, og endelig givet matematisk, eller matematisk-filosofisk, form af Samuelson i 1948, hvor han viser, at det, der binder økonomisk teori sammen til en sammenhængende korpus er, at økonomiske problemer i sidste ende må ansues som optimeringsproblemer, der kan formuleres og løses med anvendelse af matematiske metoder. Samtidig ville den matematiske form muliggøre præcist formulerede analyseresultater, der ville lette den empiriske efterprøvning af, om en teori skulle anses for sand eller falsk. I formen ville den økonomiske videnskab komme til at ligne de eksakte (natur)videnskaber. Med dette naturvidenskabelige ideal i tankerne er det naturligt at stille spørgsmålet, om man i det 20. århundrede har set fremskridt i erkendelsen af, hvordan samfundsøkonomien fungerer på linie med det ideal om videnskabelige fremskridt, der omtaltes ovenfor.

6. Kvantitetsteorien – et eksempel

Lad os som eksempel tage kvantitetsteorien. Forestillingen om at der en sammenhæng mellem pengemængde og prisniveau hører til en af de ældste i nationaløkonomien, ligesom den gennem tiderne har hørt til almindelig folkevisdom: når der er for meget af en vare, falder prisen; og det samme gælder »naturligvis« for penge, guld og sølv. Men selvom de fleste økonomer kan tilslutte sig denne folkelige heuristik, har der langt fra været enighed om arten af den sammenhæng, der måtte være, og om den vægt man bør tillægge den i politikken. I århundredets begyndelse troede man på den i

varierende form, for eksempel er Wicksells inflationsmodel et forsøg på at redegøre for transmissionen fra pengemængdebevægelser til prisbevægelser, medens Keynes tog afstand fra den, og det Keyneske syn var enerådende i ca. 30 år. Kvantitetsteorien retableredes af monetarismen, og lever videre i nyklassisk teori, for i dag at udgøre grundlaget for den europæiske centralbanks virksomhed.

Men hvorfor har synet på en så vigtig mekanisme været så svingende? Her er to svar mulige.

For det første er det jo muligt, at vi dag faktisk er blevet klogere på, hvordan samfundsøkonomien fungerer. Vi råder over et langt bedre modelgrundlag, og en langt bedre statistisk teknik til klarlæggelse af mere righoldigt datamateriale end tidligere. Derfor er også den pengeteoretiske indsigt, vi har i dag, mere dybtgående, mere »rigtig«, end den man stod med ved århundredets begyndelse. Når synet på kvantitetsteorien har været svingende gennem tiderne, er det da fordi den økonomiske videnskab har gjort os stadig klogere på, hvordan pengene fungerer i samfundsøkonomien. Det man tidligere har ment har derfor været forkert i forhold til det, vi ved i dag, på samme måde som Lavoisiers teori om forbrænding er mere rigtig end phlogistonteorien. Der er derfor sket, kan vi sige, *absolutte* fremskridt i vor erkendelse på det pengeteoretiske område.

I modsætning hertil kunne man *for det andet* hævde, at når synet på kvantitetsteorien har skiftet, er grunden ikke så meget det, at vi selv er blevet klogere, men det, at samfundsøkonomien selv har forandret sig. Pengeteori er jo tæt knyttet til institutionelle forudsætninger, og de institutioner, inden for hvilke det økonomiske liv udspiller sig, er historiske variable. Den samfundsøkonomi, man undersøger, er, i modsætning til naturen, aldrig den »samme«, og om en teori er rigtig eller forkert kan derfor aldrig afgøres uafhængig af de historiske forudsætninger, teorien bygger på. Al tale om fremskridt i økonomisk teori må derfor ses på baggrund af de historiske omstændigheder, der har bestemt de problemer, teorien tager sigte på at løse. Bedømmelsen af, om en teori er rigtig eller forkert kan altså ikke, sådan som det sker i naturvidenskab, foregå uden hensyn til tid og sted. Med dette udgangspunkt vil vi have et *relativistisk* syn på, hvad der er fremskridt i økonomisk teori.

7. Absolutisme og relativisme

At klarlægge *absolutisme* og *relativisme* i forhold til hinanden fører til lange videnskabsfilosofiske overvejelser, måske med særlig relevans for sociologien. En pragmatisk løsning kunne det være, at betragte økonomisk teori ikke som noget, der skulle være *sandt* eller *falsk*, men som »a box of tools«, hvorfra man kunne vælge de modeller og betragtningsmåder, der var *relevante* i konkrete tilfælde.

Det var den måde Keynes normalt tænkte over tingene på. At han præsenterede sit

hovedværk som en »general theory« var for så vidt i strid hermed. Og man har jo også tit diskuteret, om han ikke ville lave om på den, hvis han genopstod og så på verden af i dag. Men under alle omstændigheder kom hans »General Theory« til at fungere på en helt anden måde end som en speciel analyse af forholdene i 1930'ernes Europa og Amerika.

General Theory blev opfattet som et – genialt – design af et nyt makroøkonomisk verdensbillede, der med rødder tilbage hos merkantilisterne måtte have tidløs gyldighed for en kapitalistisk indrettet økonomi. Keynes' tanker kom til at ligge til grund for den økonomiske politik, og for de fleste makroøkonometriske undersøgelser, ligesom den satte teoretisk forskning i gang, der især drejede sig om, hvordan man kunne forene det Keynesianske verdensbillede med det markedsøkonomiske verdensbillede, der oprindeligt var designet af Walras, men hvis væsentligste egenskaber først blev klarlagt i århundredets midte især af Arrow og Debreu.

Keynes' teori blev da ikke opfattet som et redskab i en »box of tools«, men som en mere sand eller rigtig beskrivelse af den samfundsøkonomiske mekanik end den, man fik i det, han kaldte den klassiske økonomi, stort set en slags makroudgave af Walras. Og jo bedre man kendte samfundets økonomiske »mekanismer«, jo bedre og mere nøjagtigt kunne man styre den. I 30-40 år i århundredets midte var denne tro på økonomien som en styrbar mekanik fremherskende, både hos makro- og mikroøkonomer. Jo bedre man kendte de enkelte tandhjul og snekker, jo nøjagtigere kunne man forudsige tingene, og jo mere hårfint kunne politikerne styre økonomien.

Denne tro opløstes gradvis efter ca. 1970, og den bygger da også på, hvad vi kan kalde den mekanicistiske fejltagelse.

8. Den mekanicistiske fejltagelse

Hvis man, sådan som man nødvendigvis må gøre det, når talen er om optimerende agenter, betragter den enkelte aktør som en stimulus-respons mekanisme, der på grundlag af information fra omverdenen træffer sine optimale beslutninger, så vil en model af denne sammenhæng altid være ufuldstændig.

Antag nemlig, at der fandtes en sådan model. Den ville kunne forklare, hvad agenten besluttede, som udslag af den information, han modtog. Modellen ville være »videnskabelig«, og derfor tilgængelig for alle, der ville sætte sig ind i den; den kunne måske fås på CD-ROM, med cover-naming; »SCIO-modellen eller Kend Dig Selv«. Ved hjælp af den ville man kunne regne ud, hvad den enkelte i givne situationer vil gøre, forudsat man kendte det input af information, han udsættes for. Den vil også kunne beregne, hvad jeg selv ville gøre, hvis den kendte samtlige de stimuli, jeg udsættes for. Udsættes jeg derimod for stimuli, der ikke kan kodes ind i modellen, kan den heller ikke i alle tilfælde bruges. Antag jeg køber »CD-ROM:SCIO« og sætter mig ind

i, hvordan den er programmeret. Den stimulus, jeg herved udsætter mig for, kan ifølge sagens natur ikke være klarlagt af modellen. Der er tale om en stimulus, der ikke kan indgå blandt de stimuli, SCIO beskæftiger sig med. Den beskrivelse, som SCIO giver af mig som en stimulus-respons-mekanisme, vil derfor altid være ufuldstændig.

Man har længe kendt til denne ufuldstændighed. Simplest optræder den i teorien om fuldkommen konkurrence, hvor prisbestemmelsen må lades uforklaret, hvis *alle* udbydere og efterspørgere er pristagere, og tilsvarende optræder den i teorien om efficiente markeder: hvis det er rationelt for enhver markedsdeltager blot »at følge markedet«, bliver der ikke noget marked at følge, hvis alle er rationelle. En model af aktiemarkedets bevægelser vil logisk være afskåret fra at klarlægge, hvordan markedsdeltagerne vil reagere på modellens forudsigelser; det samme gælder konjunkturmodeller.

Den mechanicistiske fejl optræder ikke, hvor de iagttagne objekter er bakterier, rotter eller blot mekanismer. Dens eksistens beror på, at der er tale om aktører, der er bevidste om deres adfærd, og derfor også kan være bevidste om den teori, der vil analysere og forudsige noget om, hvad de vil foretage sig. Det betyder en afgørende forskel på naturvidenskab og økonomi, og derfor også på synet på et begreb om videnskabelige fremskridt. Det naturvidenskabelige fremskridtspadigme, vi startede med, holder ikke, når talen er om økonomi. Fremskridt i økonomisk teori må ses som analytiske fremskridt, for eksempel som forbedringer i den begrebsstruktur og den logik, hvormed vi anskuer menneskers økonomiske aktiviteter.

9. Makroteori og spilteori

I århundredets sidste halvdel, især efter 1970, er forestillingen om samfundsøkonomien som en måske dybtliggende, men invariabel mekanik da også blevet væltet omkuld. Her skal nævne to typer af bidrag.

Man har altid vidst, at folk handler på grundlag af de forventninger, de har. Det udforskedes allerede af Lindahl, og hos Keynes blev forventningernes bevægelighed og uberegnelighed gjort til økonomiens enfant terrible. Anført af navne som Muth, Friedman og Lucas har man i århundredets sidste tredjedel søgt at disciplinere det vilde barn. Den bevidst handlende agent vil nemlig indse, at de størrelser i økonomien, han interesserer sig for, bl.a. vil afhænge af, hvordan hele økonomien fungerer, og hvordan den økonomiske politik vil blive ført. Uden at have ideer om disse ting vil han ikke kunne handle optimalt. Forventningsteorien drejer sig da om at afklare, hvordan disse ideer skabes, bekræftes eller afkræftes, og hvilke konsekvenser det da har, for det man gør. Om det da netop skal sætte et begreb om rationelle forventninger i højsædet er et åbent spørgsmål. Men der kommer under alle omstændigheder nye begreber ind i makroøkonomien. Da agentens forventninger også må omfatte den måde, den økonomi-

ske politik føres på, bliver begreber som tillid og troværdighed nødvendige i teorien, selvom det er meget svært at give den slags psyko-begreber konkret indhold i en økonomisk model. Men det viser bl.a., at et naturvidenskabeligt paradigme er uholdbart i makroøkonomien. Om økonomi derved vil udvikles til en art socialpsykologi, er ikke til at sige på nuværende tidspunkt.

Dette fører umiddelbar til de teoretiske bidrag, der har forsøgt at komme om ved den mekanicistiske fejltagelse. Politikerne handler på grundlag af teori om, hvordan borgerne opfører sig. På den anden side opfører borgerne sig ud fra teorier om, hvordan politikken vil blive ført. Tingene bider sig selv i halen, ganske som når jeg i ovenstående eksempel forsøger at sætte mig ind i SCIO-modellen. Men vil der være en borger-politiker-ligevægt, så hver af parterne har korrekt opfattelse af hinandens adfærd, og sådan at hver af parterne handler optimalt på dette grundlag? Det er klart et problem, der kan angribes af spilteorien. Og taler man om fremskridt i økonomisk analysemetode, står spilteorien centralt. Efter at være præsenteret første gang af v. Neumann og Morgenstern i 1944, og i lang tid betragtet nærmest som en kuriositet, har den i århundredets sidste tredjedel bredt sig til snart sagt alle områder af økonomisk, og for den sags skyld også politologisk, analyse, og mange gange med klagende resultater, for eksempel inden for oligopolteorien. Om spilteorien er kommet om ved den mekanicistiske fejltagelse, er dog ikke sikkert. Den spilteoretiske analyse kan påvise eksistensen af en (eller flere, evt. slet ingen) Nash-ligevægt, men det kan være uklart, hvordan aktørerne skulle være motiveret til at opsøge ligevægten og blive i den. Det skyldes måske, at handlingsmaksimerne for spildeltagerne alle må udtrykkes i hypotetisk form: *hvis* spiller A vælger X, *så* skal spiller B vælge Y. Men ud fra et sådant system, der alene består af *hvis-så*-sætninger, kan man nok finde en evt. Nashligevægt, men man kan ikke, af rent logiske grunde, slutte sig til, hvad spillerne faktisk vælger. For at løse dette problem kan det være nødvendigt at overveje arten af den rationalitet, man vil tillægge de spillende agenter. Men nogen endelig afklaring er man i dag ikke nået frem til.

10. Den retfærdige samfundskontrakt: Arrows opdagelse

Medens man i spilteorien normalt antager, at aktørerne hver handler for sig selv, med egen fordel for øje, opstår der særlige problemer, når de skal enes om at tage en beslutning i fællig. Her gjorde Arrow i 1951 en opdagelse, der har givet genlyd overalt i samfundsvidenskaben, og formentlig med resonans langt ind i det næste århundrede. Den fortjener derfor lidt nærmere omtale.

Hvis en gruppe af personer skal finde et system, efter hvilket der skal træffes beslutninger i fælles anliggender, og om hvis indretning de alle kan enes, så må der være tale om et system, der ikke kommer til at krænk visse minimale krav til det, vi forstår

ved retfærdighed. I virkeligheden er der tale om at finde frem til en art samfundskontrakt, som alle på grundlag af deres sunde fornuft må kunne enes om. Arrow taler da også om en »constitution«. Hermed griber Arrow tilbage til en central problemstilling fra det 17. og 18. århundrede, om hvorvidt man kunne begrunde staten og dens indretning udelukkende på fornuften, men uden henvisning til kirkelig autoritet eller til konger, der regerede af Guds nåde. Det var også i de århundreder, økonomien fødtes som en, kan vi sige, fornuftsvidenskab. Så der er historisk vingesus i Arrows undersøgelse.

Hobbess mente, at borgerne med deres fornuft kunne indse, at al magt burde overdrages til én person (eller måske til en forsamling), der herefter havde magt til at træffe enhver beslutning. De kan indse, at det er de eneste måde at sikre borgerfreden på, så ikke alt ender i kaos. Hermed begrunder Hobbes statens suveræne autoritet. Men hos ham er det et åbent spørgsmål, hvem det så er, der skal have magten. Det er forståeligt underordnet i hans analyse, bare man kan være sikker på at magten, og al magten, samles ét sted. Men hvis nogen har magten, således som Hobbes kræver, men uden at der er nogen fornuftig begrundelse for, at det netop er ham der har den, så vil der være tale om det, vi kalder diktatur. Det er da også et af Arrows minimale retfærdighedskrav: hans »constitution« må ikke være diktatorisk. I et lidt andet sprog end Arrows: enhver kompetence til udøvelse af magt skal være fornuftsbegrundet. Konstitutionen skal derfor udelukke udøvelsen af personlig diskretionær magt. For at tale 1700-tals sprog, beslutningerne skal træffes som af den af fornuften oplyste enevældige monark, der ideelt set handler som den upersonlige forvalter af det fælles vel.

Men ligesom konstitutionen skal udelukke diktaturet, må den heller ikke bestemme, at enkelte borgere helt udelukkes fra indflydelse på, hvad der besluttes. En mindstemåde at sikre dette på er, at der ikke træffes beslutninger, som alle interesserede er modstandere af. Så kan der nemlig for hver eneste borger opstå en situation, hvor netop hans stemme bliver afgørende. Det er det mindstekrav, der må stilles for at sikre det enkelte individs indflydelse.

Endelig må konstitutionen ikke udøve censur på det, borgerne måtte mene om de sager, der skal afgøres. Hvis den kunne udelukke meninger, holdninger og vurderinger, der ikke var politisk korrekte, ville ideen med at finde en fornuftsbetingskontrakt falde væk. I det 17. og 18. århundrede var meningen jo som omtalt også at frigøre sig fra kirkelige og religiøse dogmer om, hvad der var rigtigt, og hvad der var forkert.

Hertil kommer nu et, kan vi sige – mere teknisk krav. Hvis man med konstitutionen skal kunne finde frem til den bedste af diverse forelagte muligheder, må man forlange, at løsningen ikke er afhængig af den måde man har sammenlignet de forskellige muligheder på, – ellers vil begrebet om »den bedste mulighed« ikke have megen mening. Hvis jeg blandt flere muligheder har udpeget den, jeg synes er bedst, vil jeg kunne for-

klare andre mit valg ved at påvise, hvordan ingen af de andre muligheder er bedre end den, jeg har valgt. Det er sådan jeg som vælgende *person* vil forstå begrebet om det bedste valg. Det er det samme, man forlanger skal gælde konstitutionen. Det nævnte krav indebærer, at man via konstitutionen skal kunne lave en prioritering af mulighederne ganske som hvis der var tale om, at det var en person, eller en oplyst enevældig konge, der skulle foretage den.

Kan man nu finde et beslutningssystem, der tilfredsstillende disse minimale retfærdighedskrav og som vil resultere i beslutninger, som borgerne med deres fornuft kan indse, at de bør respektere? I virkeligheden er spørgsmålet, om man kan give design af det, vi forstår ved et demokrati.

Som bekendt gav Arrow i 1951 disse elementære retfærdighedskrav matematisk form, og viste *at de var uforenelige, hvis der var mere end to medlemmer af fællesskabet, der skulle vælge mellem mere end to muligheder.*

Det var et overraskende resultat, og kontraintuitivt, for det var ikke noget, man umiddelbart kunne indse. Og selvom den anvendte matematik er elementær, er det alligevel ikke i de forløbne 50 år lykkedes at give en fremstilling af det, så at man, alene på grundlag af sin sunde fornuft, kan lære at indse det som noget selvfølgelig, sådan som det ellers mange gange er tilfældet, når talen er om intellektuelle landvindinger.

Det, Arrow har vist, er, at man ikke kan opbygge et program, der som input modtager borgernes individuelle prioriteringer af de muligheder, der skal vælges imellem, og da altid som output giver en prioritering, der repræsenterer en retfærdig sammenvejning af de individuelle vurderinger. Hvis programmet ikke må være diktatorisk, jf. ovenfor, vil der altid kunne opstå situationer, afhængig af borgernes individuelle vurderinger, hvor programmet går i coma, og skærmen i sort. Man kan altså ikke designe en beslutningsautomatik, der under alle forhold vil respektere de ovennævnte minimale krav til retfærdigheden: *Man kan ikke mekanisere demokratiet.*

Skal man være glad for det resultat? I betragtning af alle de forsøg, der har været på at modificere Arrows forudsætninger, så der alligevel kunne komme en fungerende beslutningsmekanisme ud af det, kunne man tro, at hans resultat mere skulle ses mere som en provokation end som et positivt bidrag. Her er et andet synspunkt.

11. Kommentar til Arrows opdagelse

Antag det faktisk var lykkedes for Arrow at vise, at der fandtes en beslutningsmekanik, der altid ville kunne foretage en sammenvejning af borgeres individuelle vurderinger til en fælles vurdering af de forelagte muligheder, og som tilfredsstillende de nævnte retfærdighedskrav. Alle ville da med deres fornuft kunne indse, at den prioritering, der kom ud af maskineriet, ville være retfærdig.

Ville en sådan »beslutningsmaskine«, hvis output man da i et og alt skulle rette sig

efter, af borgerne ikke kunne opleves som en diktator, om ikke en personlig diktator, så en art »system«-diktator? Systemet måtte, næsten per definition, forbyde al udenomparlamentarisk virksomhed, og ville næppe føles retfærdigt hos græsrodsbevægelser med stærke synspunkter. Det afgørende for sådanne grupper, og øvrigt for enhver engageret borger, er nemlig ikke blot at kunne stemme, at kunne indtaste sin prioritering i en beslutningsmaskine, men det at blive hørt og at kunne indgå i en dialog med beslutningstagerne og med andre borgere om, hvordan man skal løse problemerne. En sådan dialog kan ikke maskinsættes, fordi der ikke findes mekaniske tests, der kan afgøre, når den skal afsluttes. Det afgørende for demokratiet er da ikke så meget den måde, man beslutter sig på, som den frihed man har til at drøfte sine egne og andres synspunkter, inden man beslutter sig. Beslutningsmaskineriet bør først træde i virksomhed, når man er færdig med at diskutere. Men en afgørelse af, om man er det, vil bl.a. bero på ens forventning til det udfald, man ville få, hvis man standsede op og satte beslutningsmaskineriet i gang. De politiske præferencer og prioriteringer, som borgerne »taster ind« i beslutningsmaskineriet, kan derfor ikke være uafhængige af den måde, maskineriet fungerer på. Lidt mismodigt kan man sige, at intet beslutningssystem kan garantere, at borgerne ikke i visse situationer kan finde det fordelagtigt at stemme taktisk, og det vil så være et åbent spørgsmål, om man kan bruge ordet retfærdigt om det, der kommer ud af maskineret. Det Arrow har vist er, at det retfærdige beslutningssystem nok kan være et ideal for tanken, men at det vil være en illusion at forestille sig det som noget aktuelt eksisterende. Idealet om den retfærdige beslutning bør derimod være et regulativt princip, der styrer den måde, på hvilken man diskuterer, hvordan politiske problemer skal løses.

12. Fornuftsidealismen og ideen om den »fuldkomne« model.

Arrows resultat fra århundredets midte kan som sagt ses som et bidrag i en tradition, der går tilbage til oplysningstidens fornuftsidealisme, Hvis man blot lod fornuften råde, som i Arrows retfærdighedskrav, så kunne man skabe den bedst indrettede stat. En konge, der oplystes af fornuft og indsigt ville regere, så ingen tænkende personer ville have noget at indvende. Der ville i den henseende ikke være forskel på oplyst enevælde og et ideelt fungerende demokrati. Her støder man da på et (tilsyneladende) paradoks, der angår al økonomisk teori.

Mennesket står livet igennem i valgsituationer, og den økonomiske teori giver os en systematik, der gør det muligt at analysere, hvordan valgproblemerne skal løses rationelt, så det vil give størst fordel for den vælgende, både når det gælder kollektive og individuelle valg. Idealet for bestræbelserne kan være en »fuldkommen« model, der i enhver situation kan fortælle den enkelte, hvad han(m/k) fornuftigvis bør gøre. Ingen ville da kunne have rationelle argumenter at anføre mod at vælge og gøre, således som

denne idealmodel anbefalede. Der kunne da heller ikke være indvendinger mod at overlade alt beslutningsansvar til en veldædig diktator, der kendte modellen, så længe man kunne være sikker på, at hun nøje fulgte modellens anvisninger, når hun udstedte sine befalinger. Så ville den enkelte kunne lettes for frihedens byrde, for beslutningsbesvær og ansvar. Man ville ikke have fornuftige grunde til selv at ville bestemme, for alle sådanne grunde var allerede indbygget i modellen, når den fortalte, hvad man skulle gøre. Det paradoksale er da, at man kan nå frem til denne forestilling om et idealt diktatur, når det hele bygger på en systematisk teori om den enkeltes fornuftige, men *frie*, valg. Men at forestillingen har været nærliggende viser bl.a. den såkaldte kalkulationsdebat fra århundredets midte, hvor man diskuterede hvordan og i hvilket omfang, man kunne koncentrere beslutningskompetencerne hos det offentlige, der bedre end det enkelte individ havde overblik over, hvordan økonomien fungerede, og som derfor også ville have bedre muligheder for at ordne tingene rationelt, og til alles bedste.

Måske kan paradokset opløses ved at påpege et simpelt forhold i valgets logik. Den økonomiske teori kan, ideelt set, identificere den fornuftigste løsning i et valg mellem *givne* muligheder («alternativer»). I et valg mellem A, B, og C kan analysen måske vise, at A er bedre end både B og C. Men heraf følger *ikke*, at A så er det, man skal vælge. For ved at vælge A fravælger man ikke alene B og C, men også andre muligheder, som man måske ikke har tænkt på, men som efterfølgende kunne vise sig at have været bedre end det A, man faktisk valgte. Beslutningstageren kan begrunde sit valg af A med, at det er bedre end B og C, men må da yderligere tage ansvaret for, at A også er bedre end alt muligt andet, som man eventuelt kunne finde på. Beslutningstagerens »frihed« består i, at han kan påtage sig dette ansvar, og den enkeltes frihed i, at han(m/k) uhindret kan finde på nye muligheder, og da selv tage ansvaret for at afprøve dem. Det er den frihed, der forsvinder i det ovennævnte veldædige diktatur uanset hvor videnskabeligt, fornuftigt eller rationelt, dette ellers måtte være indrettet. Det er også den frihed, friheden til *at finde på*, som Schumpeter ved århundredets begyndelse tænkte på i sin skildring af den kapitalistiske økonomi. Og den frihed kan, ifølge sagens natur, ikke indkapsles i selv den mest »fuldkomne« økonomiske model. Sammenlignet med Schumpeters innoverende foretager, den initiativrige industrielle kap-tajn, er den økonomiske teorier rationelt vælgende agent en noget blodfattig type. Det er friheden – og viljen – til fornyelse, som både Adam Smith og Schumpeter anså for grundlaget for økonomisk udvikling og vækst.

13. Slutning

I indledningen stillede vi den klassiske opfattelse af økonomi som »political economy« over for en mere nutidig opfattelse af økonomi som »economic science«. Ved at

påpege eksistensen af økonomiens og markedernes, selvvirkende kræfter inspirerede Adam Smith al senere økonomisk teori, og blev derved, om ikke fader, så oldefader til det, vi i dag kalder »economic science«: eksistensen af sådanne kræfter gør det muligt at anskue økonomien som en vældig mekanik, der kan udforskes videnskabeligt, og hvis lovmæssigheder borgerne må være underkastet, hvadenten de selv synes om det eller ej. Det er det, der har præget økonomisk teori i det meste af det 20. århundrede. Men denne opfattelse indeholder en modsigelse: på den ene side ønsker teorien at afsløre økonomiens uafvendelige lovmæssigheder, på den anden side bygger teorien på, at de enkelte individer handler frit. Det er denne modsigelse, der skaber dialektikken mellem »political economy« og »economic science«: spillet mellem hvad man vil gøre på den ene side, og så på den anden side forventningerne om, hvordan folk vil reagere på det, man foretager sig. Det er først i det 20. århundrede denne almene problemstilling i spilteorien er blevet underkastet formel analyse. Denne teori repræsenterer derfor en meget betydelig analytisk landvinding i forhold til tidligere.

Inden for »political economy« repræsenterer Arrows bidrag et væsentligt, måske århundredets væsentligste. Det viser som sagt, at det ikke kan lade sig gøre at opbygge et beslutningssystem, der automatisk sikrer retfærdigheden. Anderledes udtrykt, ethvert beslutningssystem kan løbe af sporet. Det har man nok altid vidst. Weimar-forfatningen, der tillod Hitlers magtovertagelse, var designet af af en af århundredets største samfundsfilosoffer, nemlig Max Weber. Men Arrow er den første, der har givet en logisk-matematisk analyse af problemet.

Måske har det været en ambition for såvel »political economy« som for dens aflægger, »economic science« at designe automatiske beslutningssystemer, der kunne forene retfærdighed, velfærd og frihed. Arrows resultat om ikke beviser, så antyder, at et sådant system er en kimære. Hans bidrag er et fint eksempel på økonomi som kritisk videnskab.

Litteratur

- Arrow, k. 1951. *Social Choice and Individual Values*. New Haven.
- Binmore, K. 1994. *Playing Fair: Game Theory and the Social Contract*. Cambridge, Ma.
- Blaug, M. 1988. *Economic Theory in Retrospect*, 4. udg. Illinois.
- Estrup, H. 1998. *Nogle grundtræk af den økonomiske Teoris Udvikling*, 2. udg. København.
- Feinberg, J. 1996. Psychological Egoism. I Cahn S.M. m.fl., red. *Reason at Work*, 3. udg. Orlando, Fl. s. 25-36.
- Foss, N.J. 1994. *The Austrian School and Modern Economics*. København.
- Hollis, M. 1998. *Trust within Reason*. Cambridge.
- Knudsen, Chr. 1994. *Økonomisk Metodologi I-II*. København.
- MacKay, A.F. 1980. *Arrow's Theorem: the Paradox*. Yale.
- Neuman, J.V. og Morgenstern. 1944. *The Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton.
- Samuelson, P. 1948. *Foundations of Economic Analysis*. Cambridge Ma.

Århundredets danske bøger

Edvard Ph. Mackeprang: *Pristeorier. En statistisk undersøgelse over forholdet mellem pris og efterspørgsel*. København, 1906.

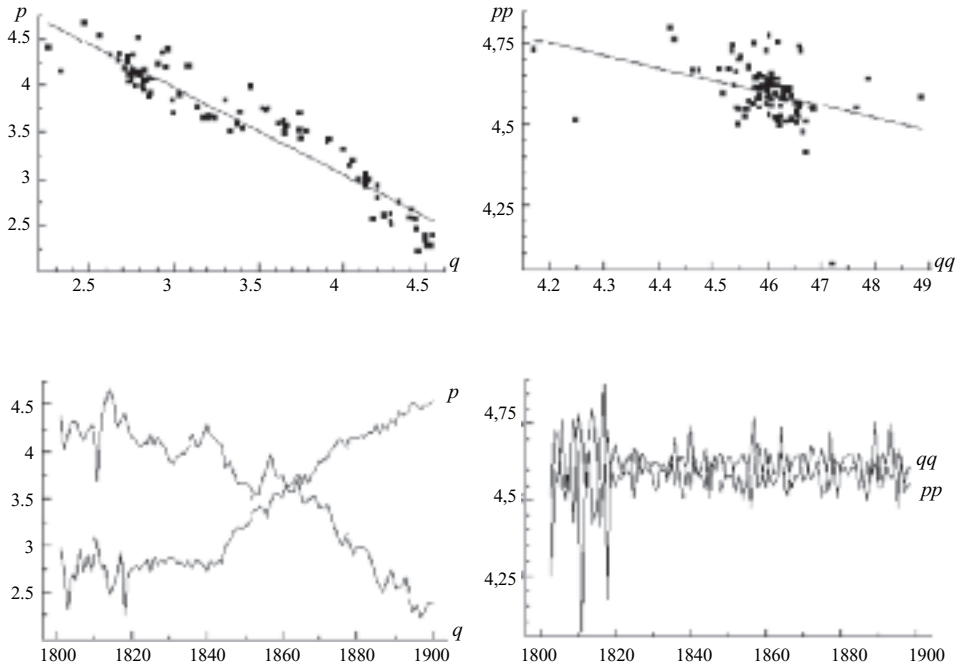
Den af samtiden noget misrøgtede videnskabsmand, Edvard Ph. Mackeprang, er blevet kendt af nutiden, ikke mindst på grund af Niels Kærgårds utrættelige indsats for at gøre omverdenen bekendt med denne danske pioner på økonometriens område, se Kærgård (1976, 1984).

Denne forsinkede anerkendelse af Mackeprang understreges af, at hans bog: »Pristeorier« fra 1906 nu er blevet udvalgt blandt det 20. århundredes danske bøger defineret som bøger udkommet på dansk og skrevet af danske økonomer. En sådan anerkendelse er fuldt fortjent. »Pristeorier« indeholder en meget grundig, nærmest permitten gennemgang af problemerne ved at opstille og estimere økonomiske modeller for en række varemærker, hvor kun pris og mængdeoplysninger er tilgængelige. Måleproblemer, datamangel, økonomisk-teoretiske problemer, identifikations- og estimationsproblemer og fortolkninger behandles på en måde, der kunne være et forbillede for mange moderne analyser. Det er klart, at det tekniske stadi, der gjorde selve beregningsarbejdet meget omfattende, reducerede de muligheder Mackeprang havde; men at han var opmærksom på mange af faldgruberne er der ikke tvivl om, og det er også gjort rede for i ovennævnte arbejder af Niels Kærgård.

Selvom Mackeprang var opmærksom på og behandlede en lang række økonomiske problemer på en måde der kun kan vække beundring, betyder det imidlertid ikke, at hans metoder og resultater ville få en blid medfart, hvis bogen blev indsendt til publicering i dag. En »up-to-date refereering process« ville forkaste manuskriptet af flere grunde.

Den manglende løsning af identifikationsproblemet, som jo her kort sagt drejer sig om, hvorvidt sammenhængen mellem priser og mængder afspejler en udbuds- eller en efterspørgselssammenhæng, evt. begge dele, ville medføre at en seriøs redaktør næppe ville offentliggøre bogen. I bedste fald ville Mackeprang blive henvist til en modellering af den reducerede form, dvs. en såkaldt VAR-model, hvor priser og mængder regresseres på laggede værdier af priser og mængder. En sådan modeltype giver kun begrænsede analysemuligheder, medmindre man kan pålægge såkaldte strukturelle restriktioner eller afsløre langsigtsammenhænge mellem priser og mængder ved hjælp af en egentlig kointegrationsanalyse.

Et andet kritikpunkt, »Pristeorier« givetvis kunne blive mødt med, vedrører den præfiltrering, dvs trendrensning, af data, der foretages. En sådan trendrensning ved hjælp af et glidende gennemsnitsberegning indebærer, at mulig værdifuld information bortkastes, uden at man har haft mulighed for at analysere informationsindholdet i de langsigtede bevægelser i priser og mængder. Dette er i god overensstemmelse med datidens ånd og anbefalet af koryfæer som Jevons, og selv i dag kan man finde advokater for en sådan fremgangsmåde. I visse kredse anbefales således anvendelse af band-pass filtre, der formodes kun at lukke konjunktursvingningerne igennem, men selvom rensningsfilosofien har været sejlivet, gør det den ikke mere fornuftig. I figur 1 vises udviklingen i det engelske sukkerforbrug sammenholdt med sukkerprisen i perioden 1801 til 1900. Prisen, p , og mængden, q , er logaritmen til prisen, mens pp og qq er pris og mængde efter trendrensningen med et glidende gennemsnit, som anvendt af Mackeprang. Som det fremgår af figur 1 er korrelationen væsentlig højere mellem de ikke trendrensede data end mellem de trend-



Figur 1. Sukkerforbrug i pd pr. indbygger og sukkerprisen i sh. pr. ct. inkl. told i England 1801 til 1900.

Kilde: Mackeprang (1906).

rensende, men om denne højere korrelation kun er et resultat af en modsat rettet uafhængig og måske ligegyldig langtidsudvikling undersøges ikke.

Et tredje kritikpunkt som vil blive rettet mod Mackeprangs analyser er, at selvom der foretages regressioner over flere perioder for at undersøge sammenhængenes stabilitet, er dette ikke tilstrækkeligt til at man kan have tiltro til resultaternes bæredygtighed.

Følger vi Mackeprangs anvisning, dvs. anvender trendrensede data og regresserer pris på mængde og mængde på pris for perioden 1875-1899, fås et koefficientestimat på $\alpha = -0,78$ med en standardafvigelse på 0,41 i den første regression, mens koefficientestimatet bliver $\beta = -0,18$ med en standardafvigelse på 0,10 i den anden regression. Determinationskoefficienten er kun 0,14 i begge

relationer og i den anden relation er der kraftige tegn på autokorrelation i fejllæddet.¹

Anvendes i stedet de ikke trendrensede tal, fås væsentligt bedre resultater, men tilføjes disse regressioner en lineær trend kommer denne meget signifikant ud mens α og β -værdierne bliver insignifikante. Foretages analysen for perioden 1801 til 1900, bliver samtlige resultaterne helt utroværdige. Kort sagt, der er trods alt for lidt information i de nøgne koefficientestimater.

Man kan således konkludere, at Mackeprangs resultater, til trods for al hans omhu

1. Markeprang rapporterer en α -værdi på -0.8 og en β -værdi på -0.1. Mens α -værdien svarer til vort estimat på -0.78 er β -værdien lidt forskellig. En forskel der kan skyldes en lille forskel i den foretagne trendrensning.

ikke er troværdige, men Mackeprang kan dog forsvar sig med at datidens viden og ikke mindst manglende beregningskapacitet umuliggjorde en omhyggelig undersøgelse af designkriterier, som fravær af autokorrelation, heteroskedasticitet m.v., samt en angivelse af

parameterestimaternes usikkerhed. Et sådant forsvar kan ikke anvendes for analyser, der foretages i dag.

Svend Hylleberg
Institut for Økonomi
Aarhus Universitet

Litteratur

Kærgård, N. 1976. E. PH. Mackeprang- Økonometriens Glemte Danske Pioner. I *Danske Økonomer, Festskrift i anledning af Socialøkonomisk Samfunds 75 års jubilæum*. København.

Kærgård, N. 1984. The earliest history of econo-

metrics: some neglected Danish contributions. *History of Political Economy* 16:2.

Mackeprang, E. Ph. 1906. *Pristeorier. En statistisk undersøgelse over forholdet mellem pris og efterspørgsel*. København.

Jens Warming: *Haandbog i Danmarks Statistik*. København, 1913.

Jens Warming er uden tvivl en af det forgangne århundredes betydeligste danske økonomer. Hans bidrag til økonomisk videnskab vandt ringe anerkendelse i hans levetid (1873-1939); men i dag husker vi ham for flere epokegørende og internationalt anerkendte økonomiske analyser, således for hans formulering af identifikationsproblemet i økonometriske undersøgelser, for hans bidrag til fiskerøkonomi og derigennem til ressourceøkonomi samt for hans beskrivelse af multiplikatorprocessen i indkomstdannelsen. Med udgangspunkt i Warmings efterladte dagbogsnotater har Thorkild Davidsen i sin sidste artikel (Fund og Forskning, bd. 38, 1999) med titlen: *Statistiker mod sin vilje*, gjort det lysende klart, at det var Warmings store ønske at få tid og råd til at beskæftige sig med nationaløkonomi og med analyser af aktuelle økonomisk-politiske spørgsmål. At han måtte bruge store dele af sit arbejdsliv på samfundsbeskrivelse skyldtes hans omgivelser. Det var konkret de økonomiske professorer ved Københavns Universitet, der kom til at bestemme hans løbebane og indirekte tvang ham til at undervise i og skrive lærebøger i samfundsbeskrivelse.

Warming begyndte at undervise i samfundsbeskrivelse på Københavns Universitet

i 1906, og Haandbogen er et resultat af hans forelæsninger. Den udkom løbende i hæfter fra 1909 til 1912 og skulle dække et undervisningsforløb, der strakte sig over tre år! Alligevel må de 650 sider have været en barsk omgang for datidens stud. politter. De kunne dog trøste sig med, at Warmings lærebog betød en betydelig formindskelse af sidetallet i samfundsbeskrivelse, da den erstattede det godt 3.000 sider store værk: *Danmarks Statistik* af Falbe Hansen og Scharling fra 1878. Warmings afgrænsning af stoffet er snævrere end Falbe Hansen og Scharlings både i henseende til emnevalg og længden af tidshorizonten bagud. Set med nutidens øjne indeholder Haandbogen meget stof som vi ville kalde økonomisk historie og emner som vi ville henhøre til geografi, sociologi eller politologi snarere end økonomi.

Mens Haandbogen blev skrevet, var universitetsundervisningen kun et bijob for Warming. Hans hovedstilling var kontorchef i datidens Danmarks Statistik, *Statens Statistiske Bureau*, men han ønskede sig et friere og mere selvstændigt arbejdsliv, og derfor søgte han i ti år de ledige professorater på universitetet. Endelig i 1913 lykkedes det ham at blive universitetsprofessor, dog ikke i nationaløkonomi, men i statistik, og hans kolleger sørgede for, at han holdt sig til samfundsbeskrivelsen, når han ikke lige fik lov til at undervise i nationaløkonomi for jurister. Man

må slå fast, at Warming havde en meget høj arbejdsmoral. Han benyttede hverken professorudnævnelsen eller Haandbogens publicering til at lægge arbejdet med at skrive samfundsbeskrivelsen fra sig. I 1920 udkom således en lærebog beregnet på jurister: *Lærebog i Danmarks Statistik* og i 1930 en ny og anderledes lærebog til erstatning for Haandbogen. Den nye bog: *Danmarks Erhvervs- og Samfundsliv. En lærebog i Danmarks Statistik* er skrevet af en mere moden og selvstændig økonom, som tør knytte sine personlige analyser af de fænomener, som tallene behandler, til de rene opregninger af fakta. Man kan sige, at han i denne bog gav sig selv lov til folde hele sit register ud og inddrage de økonomiske analyser, han havde lyst til, i sin lærebog. Der er mange læseværdige afsnit i denne bog. Personlig har jeg haft megen glæde af Warmings beskrivelse af bolig- og byggeforholdene fra århundredskiftet til mellemkrigstiden. Warming arbejdede på endnu en udgave af sin samfundsbeskrivelse, men af denne nåede kun et bind at udkomme, før han døde i 1939. Hvis denne anmeldelse skulle give nogen lyst til at læse Warmings samfundsbeskrivelse, er det derfor 1930-udgaven der må anbefales eller udgaven for jurister.

Haandbogen kræver tålmodighed af læseren. »Bogen har herved mere faaet Karakter af en Haandbog end af en Lærebog, og det er en Selvfølge, at Studenterne kun skal huske en brøkdæl af Bogens Detailler« hedder det i Warmings forord af december 1912. Hvilken brøkdæl, tænker man, og glæder sig over, at man selv ikke er student.

Trods denne forsikring ville denne som andre lærebøger i Danmarks Statistik næppe nogensinde kunne vinde en popularitetskonkurrence, og den der vil sætte sig ind i Warmings selvstændige bidrag til økonomisk teori skal læse hans artikler. Men Haandbogen er at læse som et gammelt leksikon, en Salmonsens for økonomer, hvor emnerne behandles først i historisk perspektiv, så ud fra aktuelle forhold og endelig med internationale sammenligninger. Ud over de naturlige statistiske kilder er

det i øvrigt slående, at flertallet af henvisninger er til artikler i Nationaløkonomisk Tidsskrift.

Når jeg sætter Haandbogen over Warmings andre samfundsbeskrivelser er det jo selve bogens alder, der bliver en del af kvaliteten. For alle som har noget af samfundsbeskrivelsen præsent, kan oplysninger om forholdene omkring år 1910 perspektivere ens viden og kaste lys over hele det forgangne århundrede, idet man skiftevis siger ak hvor forandret og der er dog intet nyt under solen. At tiden har forandret sig ses af bogens disposition, hvor de tre første kapitler om befolkning, landbrug og industri fylder de 350 sider, mens fem kapitler om handel og transport, pengeinstitutter, sociale forhold, moralske og kulturelle forhold og politiske og finansielle forhold deler de sidste 300 sider. Landbruget fylder mest fordi: »Landbruget er saaledes det største Erhverv, idet det brødføder 40 % af Befolkningen, men de 3 vigtigste Byerhverv, Industri, Handel og Transport beskæftiger dog tilsammen lidt flere« (s. 89). Og senere: »af den samlede Udførsel af indenlandske Varer udgør Landbrugsvarene i Reglen ca. 90 %. Det er Navnlig den sidste omstændighed, der medfører, at Landbruget i Danmark bæres oppe af en kraftig national Bevidsthed. Endskønt den Haandværkers Arbejde, der formindsker Indførslen med 1000 Kr., i og for sig er ligesaa værdifuld for Nationen ... betragtes ofte Landbruget som Danmarks naturlige Erhverv« (s. 104).

Den økonomiske statistik for hundrede år siden er anderledes end nutidens. Der er tids-serier, og de længste er prisserier for varer, men mest handler det om aktuelle tal for vare-mængder i fysiske enheder. Der er produktionsværdier og megen lønstatistik, men ingen værditilvækster, og indkomsterne er baseret på skattestatistik. Der gøres i det hele taget ikke meget ud af aggregater. Det er måske derfor det første kapitel om befolkningen virker mindst ældet. I hele værket er der kun et eneste indeks: »Livets Dyrhed har Statistisk Bureau siden 1905 søgt at belyse ved Indsam-

ling af Detailpriser« (s. 500). Formuetal er der rigeligt med, men man noterer sig, at nationalregnskabet endnu ikke er opfundet.

De statistiske metoder er forbedrede, men visse problemer synes fundamentale. Ved Lov om Alderdomsunderstøttelse af 1908 fik de 60-årige ret til understøttelse: »Angaaende Arbejdssomheden efter de 60de Aar viser Statistikken, at i Aldersgrupperne 60-65, 65-70 og over 70 er henholdsvis 9, 20 og 32 % af samtlige Mænd alderdomsunderstøttede; det er saaledes forholdsvis faa, som melder sig straks ved det fyldte 60de Aar eller i alt Fald faa, som faar Ansøgningen bevilget ... Hvad angaar Velgørenheden da kan det vel antages, at Arbejdsgivere og Slægtninge nu løber an på Lovens Hjælp ... og det er i det hele naturligt, at det offentlige efterhaanden optager en Del af de Opgaver, Velgørenheden er begyndt med« (s. 521).

De moderne trafikproblemer starter således: »I 1910 indførtes Afgift af af Motorvogne, der beregnes aarvis efter Vognenes Hestekræfter ... 12. September 1910 fandtes der i Danmark 997 Automobile og 3478 Motorcykler ... I 1910 befordredes af det københavnske Selskab 75 Mill. Passagerer, af det frederikbergske 14 Mill. og af Tuborg-Klampenborg-Selskabet 3 Mill, i alt 92 Mill. mod 17 Mill. i 1885.« (s. 416).

Overskriften på kapitel 8. »Moralske og kulturelle Forhold« vil måske nok tiltrække husarerne, men perlerne i denne bog er spredt over alle de 650 sider.

Ellen Andersen

L.V. Birck: *Den økonomiske Virksomhed – Produktionsprocessens Organisation, Forløb og Midler under Højkapitalismen I-II*, København, 1928, 616 + 459 s.

Dette kæmpeværk på over 1000 sider havde næppe fået en plads på listen over det 20. århundredes bøger, hvis det ikke havde været skrevet af Laurits V. Birck. Han er utvivlsomt

den økonom i Danmark, der har spillet den mest fremtrædende rolle i den offentlige debat. Tre gange fik han afgørende indflydelse på dansk politiks udvikling (ved Albertis fald i 1908, i forbindelse med Påskekrisen i 1920 og ved Landmandsbankens krak i 1923). Han var en myte allerede i levende live, og myten holdt sig så godt, at Berlingske Tidende i 1971 – 38 år efter hans død – havde en kronik i anledning af hans 100-års fødselsdag og Politiken en længere mindeartikel af Bertel Dahlgaard ved samme lejlighed. Hans ry var i den grad folkeligt forankret, at man lang tid efter hans død hos tobakshandlerne kunne købe »Dr. L.V. Bircks Nicotinfri«. Anekdoterne om ham er utallige, jf. Winding Pedersen (1976) og Kærgård (1997). Han er sammen med Zeuthen, Warming og Westergaard en af de fire danskere, der er optaget i det førende internationale økonom-leksikon *Palgrave's Dictionary of Economics Science* (1988). L.V. Birck har derfor en plads på enhver liste over danske økonomer fra det 20. århundrede.

Det er derimod ikke oplagt, at *Den økonomiske Virksomhed* er en god bog. Næppe nogen vil i dag med fornøjelse læse bogen fra begyndelsen til slutningen. Den er et forsøg på at skrive et systemværk i stil med Smiths *Wealth of Nations* eller Marshalls *Principles*. Sammen med Bircks egen værditeori, der tidligere var udkommet, skulle den dække, hvad der var værd at vide om økonomi fra befolkningslære til teorihistorie, så den både kunne bruges som håndbog og lærebog.

Men den type systemværker var tiden i 1928 ved at være løbet fra, og Birck var ingen systematisk tænker. Hans stærke side var små perler af elegante formuleringer, f.eks. hans kronik »Om Pengegrise. En Zoologisk-finansiel Studie« der har været trykt som kronik i Politiken både i 1922 og i 1929 og som siden er genoptrykt talrige gange. Birck havde som økonom og politiker forudsætninger for at skrive meget bredt om økonomien, men det blev en meget ujævn fremstilling.

Bogen startede med at komme i en halv snes hæfter á 3 kroner pr. styk. Derefter i et samlet tobindsværk, der var delt op i, hvad

Birck kaldte 14 »bøger«, således at bind I bestod af fra »Første« til »Ottende« bog. I 1934, året efter Bircks død, udgav Niels Lindberg og Frederik Zeuthen en forkortet udgave på i alt 434 sider vel mest til brug som lærebog.

Værket går langt videre end en lærebog i økonomi i dag ville gøre, både i emnevalg og i vurderinger af, hvad der er godt og skidt. Allerede i forordet taler Birck om sin opfattelse af:

moderne Kapitalisme, at den er gaaet over Gevind og ligesom et andet mægtigt og ypperligt Resultat af menneskelig Organisationsformaaen – Militarismen – er blevet som Frankensteins mekaniske Dukke eller Golem og, gledet fra vor Kontrol, nu som en løssluppen Naturmagt truer ikke blot den Retfærdighed, der er al Morals Grundvold, men ogsaa den Rationalitet, der er Kapitalismens egentlige Væsen og Eksistensberettigelse. [Birck, 1928 I, s. 11].

Selve fremstillingen starter med en »bog« om »Mennesket og Naturen«, dels med noget demografi og dels med noget om naturressourcer. Derefter følger en »bog« om realkapitalen, og han går så over til produktionens organisering. En række »bøger« behandler produktionslove m.v., men Birck ville ikke være Birck, hvis han ikke havde sluttet bind I med en »bog« om »Samfundsorganisationen og Magt«. Birck var, selv om han var en fremtrædende Højre-politiker, en lidenskabelig kritiker af spekulanter og finanskapital. Denne bog behandler i detaljer det moderne aktieselskab. Bircks konklusion er:

at Aktionæren har ophørt at være Driftsherre og Deltager i Produktionen og er blevet en sekundær Laangiver, der er ganske ude af Stand til at følge Selskabets Virksomhed, at Generalforsamlingen er blevet Tumbleplads for Finansgrupper, der med Margin-Indbetalingen ved en Banks Hjælp raader over Stemmerne til Formaal, der er Selskabet uvedkommende, at Direktion og Ledelse udvælges af disse Grupper og af Bankerne som deres Tillidsmænd, at Bestyrelsen er blevet funktionsløs og parasitær, og endelig at en Finansgruppe uden at eje Kapitalen gennem sin Financieringsteknik er i Stand til at raade over Selskabets og derigennem et Samfunds hele Erhvervsliv. [Birck, 1928 I, s. 615]. Bind II behandler omkostninger, løn og ren-

te i to »bøger«. Dernæst kommer en »bog« om de førende forfatters teorier (Marx, Böhm-Bawerk, J.B. Clark og de Walras'ske simultane ligninger), én om »Jordrenten« og en om »Omsætningsmidlet« og til sidst en om »De økonomiske Perioder«.

Værket slutter på karakteristisk Birck'sk vis med en fanfaremæssig programmerklæring om forfatterens idealer:

der maa være Plads og Raaderum for stærke og gode Individder; men Fremtidens Maalestok for, hvilke Individder, der er værdifulde, vil maaske ikke falde sammen med den i højkapitalismens Epoke gældende. Maalet synes mig ikke Kapitalismens akvisitive egoistiske Mammonsdyrker, saa lidt som Leninismens mekaniserede tusindbenede Kollektivmenneske, men frie og værdifulde Individder, rationelt samarbejdende under det etiske Imperativ. [Birck, 1928 II, s. 449].

Når det kommer til stykket, er Birck nok svagest i de økonomiske analyser. Man kan diskutere vor tids matematiske teori, formalisme og sterilitet, men der er ingen tvivl om, at når man nærmer sig økonomiens absolutte kerne – grænsebetrægtninger, samspillet mellem udbud og efterspørgsel og mellem flere markeder – så er vi blevet meget klogere siden 1928. Fremstillingen virker tung og fåget. Bl.a. hans kritik af grænseproduktivitetsteorien blev da også kraftigt kritiseret allerede i samtiden i to lange anmeldelser i Nationaløkonomisk Tidsskrift af Bror Gloerfelt-Tarp og Bertil Ohlin.

Skal man læse Birck med fornøjelse i dag, skal man søge de udvalgte steder, hvor han kan supplere moderne teori med politologiske eller moralske betægtninger, med skrapsindige partielle iagttagelser eller med veloplagede polemiske udfald.

Der er en lang række steder i værket, hvor man må beundre korte præcise ræsonnementer, f.eks. foregribes Ester Boserups befolkningsteorier oplagt i følgende lille afsnit fra Bircks diskussion af den optimale befolkningstæthed:

Et vist Overskud af Arbejdskraft skal til, før man bryder ny Jord op, som maaske er bedre

end den gamle, naar man først har undergaaet Rydnings store Offer. Befolkningens Vækst mod Optimum er da et Gode, ja selv at den overskrider det; Befolkningspresset har gjort Nomader til fastboende, Kvægavlere til Jorddyrkere, gjort Agrarstat til Industristat, og spredt levedygtige Racer over Verdensdelene, og saaledes er det sket, at Befolkningspresset har tvunget Menneskeheden til en Anstrengelse en Gang for alle, der er endt i en højere Teknik, og det har vist sig, at var de under Nødens Pisk skabte Vanskeligheder først en Gang overvundne, levede de flere bedre under den ny højere

Teknik end de færre under den gamle og lavere Teknik. [Birck, 1928 I, s. 32].

Birck har måske flere perler end nogen anden dansk økonomisk skribent i det 20. århundrede, men han gav sig aldrig tid til at ordne dem systematisk i en sammenhængende perlekrans, og der er også en hel del grus og småsten mellem perlerne.

Niels Kærgård

Litteratur

- Gloerfelt-Tarp, B. 1928. Anmeldelse af L.V. Birck: Den økonomiske Virksomhed, 1.-4. hefte, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 66:55-65.
Ohlin, B. 1928. Anmeldelse af L.V. Birck, Den økonomiske Virksomhed 1.-4. hefte, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 66:65-80.

- Kærgård, N. 1997. Tre økonomiske professorers teologi, *Kirkehistoriske samlinger 1997*, s. 129-97.
Winding Pedersen, H. 1976. L.V. Birck, i *Danske Økonomer*. København.

Frederik Zeuthen: *Den økonomiske Fordeling*, Kjøbenhavn 1928, XIX + 508 s. + 14 s. bilagstabeller.

Hvis man skulle udpege den førende danske økonom gennem tiderne, er det svært at se, hvem der skulle kunne true Frederik Zeuthen. Han er den eneste, der er med i både *Palgrave's Economic Dictionary* (de andre er L.V. Birck, Jens Warming og Harald Westergaard) og i Mark Blaug's *Who is Who in Economics* (der er de andre Søren Johansen og Torben M. Andersen). Han havde også flest tilhængere som den mest betydningsfulde danske økonom, da Heine Andersen interviewede danske samfundsvidenskabelige forskere (de næste på hans liste var Jørgen H. Gelting, Jørgen Pedersen, Ellen Andersen og Torben M. Andersen).

Dette er fuldt berettiget. På tre områder har han ydet en pionerindsats inden for økonomisk teori.

Han indførte uligheder i det Walraske ligningssystem, således at hvis priserne i løsnin- gen blev negative, blev de sat lig med 0 og godet klassificeret som et frit gode. Hans nær-

mest lineært tænkte Walraske ligningssystem foregriber både lineær programmering og Neuman-modellen, jf. Brems (1976).

Han var sammen med Hotelling, Chamberlin, Joan Robinson og Stackelberg med til omkring 1930 at udvikle teorien for mellemområdet mellem fuldkommen konkurrence og monopol.

Og endelig udviklede han en model for løndannelsen ved arbejdsmarkedsforhandlinger, der stadig citeres.

Det er normalt en række af Zeuthens bidrag på engelsk, der citeres, men på alle tre områder findes mere eller mindre eksplicite fremstillinger af teorierne i disputatsen »Den økonomiske Fordeling« fra 1928. Man kan imidlertid måske ikke fortænke folk i, at de ikke læser og citerer denne bog i tide og utide. For en moderne læser er den nemlig tung og omstændelig. Det, der i dag er blevet til velfordøjede pædagogiske fremstillinger eller kompakte referater, er stof som Zeuthen kæmper med.

For Zeuthen var intet geni, der umiddelbart så det hele og så skrev det ned i en lysende klar fremstilling. Nok var hans fader professor i matematik, men han var næppe selv

nogen stor matematiker, i hvert fald ikke sammenlignet med moderne økonomer. Faktisk gik han i de år, han prøvede at få disputatsen færdig, op og ned af et sådant geni. Bertil Ohlin var i 1924 som 24-årig blevet doktor i Stockholm og professor i København. Zeuthen blev doktor i 1928 som 40-årig og professor i 1930. Han var i 1921-1930, medens han arbejdede med bogen, konsulent i Socialministeriet og før det fuldmægtig i Arbejdsforsikringsrådet.

Bogen er på 508 sider plus en indledning og nogle bilagstabeller samt 36 blanke sider til sidst, formodentlig beregnet til notater. Den er delt i 7 afsnit. Først 65 sider om »Økonomisk Ligevægt« med underafsnit som »Den rene Økonomi«, »Den økonomiske Vekselvirkning« og »De økonomiske Ligninger«. Dernæst 50 sider om »Monopol og Magt«, hvor et underafsnit har titlen »Delvist Monopol og »Konkurrerende Monopoler«. 3. hovedafsnit på 45 sider handler om »Udvikling og Omskiftelser«, der bl.a. indeholder store tabeller vedrørende »Økonomiske Bevægelser« i England 1871-1924 og Danmark 1913-1925. 4. hovedafsnit behandler »Arbejds løn« på 105 sider, 5. afsnit »Udbyttet af de materielle produktionsmidler« på 41 sider og 6. afsnit »Kapitalrenten« på 83 sider. Alle disse afsnit kombinerer rene teoretiske overvejelser med tal for arbejds løn, nationalformue og renter.

Det sidste hovedafsnit er en grundig statistisk behandling på 119 sider af »Fordelingen mellem Personer og Samfund«. Her ses på formue, indtægter og forbrug for individer, familier og samfund. Dette afsnit indeholder et væld af informationer, der ind imellem er egentlige sociologiske delanalyser, f.eks. en tabel med studenter og skoleelevers fædres stilling fra 1855 til 1926 (side 405) og selvfølgelig grundige analyser af de forskellige

»klassers« indtægter og formue (side 446ff) samt mål for uligheden, hvor Zeuthen interessant nok bruger indtægtsbegrebet »Indtægt til forbrug« som det relevante indkomstbegreb (side 483ff).

Endelig slutter bogen med 14 sider bilagstabeller.

En moderne økonom, der læser bogen, vil blive fascineret af bogens bredde. Der er ren økonomisk teori, som i dag ville høre hjemme i teoretisk mikroøkonomi, og ren dataanalyse, som man træffer det i samfundsbeskrivelse. Når man læser de sidste afsnit, føles det naturligt, at han skrev bogen, medens han var ansat i Socialministeriet, men når man læser de mere teoretiske betragtninger, forekommer dette dybt mærkeligt. Men bogen hænger stil-mæssigt sammen, den dækker blot et langt videre spektrum end videnskabelige afhandlinger gør i dag.

De, der vil læse i bogen i dag, vil derfor nok læse den meget partielt. Det vil være nogle få sider med behandling af et delproblem, der vil fange den nutidige specialiserede økonoms interesse. Sådanne delanalyser, der kan være interessante at læse, kan imidlertid findes mange steder i bogen; det kan være tal, f.eks. skattetrykket i udvalgte lande, eller teoretiske betragtninger f.eks. over hvorledes fagforeningerne påvirker løndannelsen. En økonom, der har lært, at makro-forbrugsfunktionen er en Keynes opfindelse fra 1936, vil side 478ff falde i staver over analyser af makroforbrugs- og opsparingskvoter for udvalgte lande. Det er meget sigende, at bogen i den teorihistoriske litteratur citeres som forløber for teoretiske generelle ligevægtsmodeller samtidig med, at Viby Mogensen (1974) bruger dens indkomstfordelingstal.

Niels Kærgård

Litteratur

- Ander sen, H. 1999. Prestige og Indflydelse i Samfundsvidenskaberne, *Samfundsøkonomen*. Nr. 6:5-13.
- Blaug, M. 1999. *Who is Who in Economics*, 3., red. Cheltenham.
- Brems, H. 1976. F. Zeuthen, i *Danske Økonomer*. København.

- The New Palgrave. 1988. *A Dictionary of Economics*, vol. I-IV.
- Viby Mogensen, G. 1974. Demokrati, socialpolitik og fordelingspolitik. I G. Thorlund Jepsen, G. Viby Mogensen og Erik Jørgen Hansen, *Drømmen om Velfærdssamfundet*, s. 31-50. Albertslund.

Carl Iversen: *International Capital Movements*, 1935 (525 s. samt bibliografi m.v.).

Internationale kapitalbevægelser er et gammelt interesseområde for økonomer. Carl Iversens disputats fra 1935 er et vægtigt dansk bidrag til denne litteratur. Den er inspireret af det, der nu er blevet den klassiske diskussion om, hvorvidt det er kapitalbevægelser, der tilpasser sig og dermed finansierer spontane ændringer i handelsbalancens/betalingsbalancens løbende poster, eller det omvendt især er kapitalbevægelser og andre overførsler, som fremkalder ændringer i import og eksport.

Keynes (1929) var af den første opfattelse, mens Ohlin (1933) og Iversen argumenterede for det andet og på det tidspunkt klassiske synspunkt. Andre bidragydere til diskussionen var Nurkse, Viner, Machlup, Kindleberger m.fl. Foruden at perfektionere tidligere bidrag var Iversens selvstændige indsats at påpege og analysere især de korte kapitalbevægelser betydning. De korte kapitalbevægelser har ifølge Iversen både en selvstændig rolle som en af flere mulige spontane faktorer i det internationale betalingssystem og en rolle i forbindelse med den internationale transferering af lange kapitalbevægelser, gaver m.v. I den sidstnævnte egenskab smidiggør og forlænger den korte kapital gennem modgående bevægelser transfereringsprocessen for spontane, lange kapitalbevægelser og indkomstoverførsler. Diskussionen var selvfølgelig inspireret af betalingen af de store, tyske krigsskadeerstatninger efter den første verdenskrig.

Iversen redegør først omhyggeligt for sine begreber og sin analyseramme, der er den generelle ligevægtsteori. Dernæst diskuteres en lang række aspekter vedrørende vare- og faktorprisudligning, produktionsfaktorernes mobilitet og udenrigshandelens omfang. Næste del omhandler den klassiske guldfodsmekanisme for transfereringer via ændringer i prisniveauer og bytteforhold og dernæst redegøres for nyere opfattelser, som lægger vægt på, at transfereringer overfører købekraft og ef-

terspørgsel mellem de berørte lande. Fremstillingen redegør omhyggeligt for tidligere bidragydere indlæg. På kort form vil man i dag kalde det en fremstilling af den klassiske kontra den keynesianske teori (uden Keynes) om transfereringer.

På den baggrund gives en grundig oversigt og kritik af diskussionen især mellem Keynes og Ohlin om de tyske erstatningsbetalinger. Iversens argumenter er på linie med Ohlins og således i overensstemmelse med, hvad der ovenfor er kaldt nyere opfattelser. Afsnittet suppleres med en omtale af virkningerne af kapitaloverførsler mellem lande på såkaldt »papirfod«, dvs. selvstændige møntsystemer uden binding til guld. Også her er det klart (og måske særlig vigtigt), at de af Iversen fremhævede korte kapitalbevægelser er nødvendige for at smidiggøre den reale transferering af autonome kapitalbevægelser m.v.

Bogen afsluttes med en fyldig gennemgang af litteratur og empiri om kapitalbevægelser og reale transfereringer i flere lande samt en opsummering, der understreger de nye synspunkter om købekraftens og de korte kapitalbevægelsers betydning for den internationale transfereringsmekanisme.

Iversens disputats var i 1930'erne et vægtigt bidrag til den internationale diskussion om det, der i dag kaldes åben makroteori. Samtidig var den længe efter den anden verdenskrig et standardreferenceværk om internationale kapitalbevægelser. Iversens (og andres) behandling af autonome og udlignende kapitalbevægelser og dermed monetære forstyrrelser til betalingsbalancen m.v. har dog i de sidste årtier været sat i baggrunden af en teoridannelse, som næsten udelukkende har beskæftiget sig med reale forhold på grundlag af en forudsætning om perfekte internationale kapitalmarkeder. Det er måske forståeligt med den meget betydelige vækst, der har været på disse markeder efter sammenbruddet af det internationale fastkurssamarbejde i henhold til Bretton Woods-aftalerne. Det er først med de finansielle kriser i Latinamerika og Asien, at litteraturen igen er vendt tilbage til monetære fænomener som selvstændig årsag

til betalingsbalance- og valutakriser m.v. Det er i denne omgang sket på et mikroøkonomisk grundlag, som ikke findes hos Iversen. Derfor findes hos ham heller ingen diskussion af markedsimperfektioner, kreditrationering, smitteeffekter m.v. Det er godt, at disse forhold er blevet modelleret; men for en forståelse

af betydningen og en perspektivering er det en skam, at den ældre litteratur og lærdom har været ved at gå i glemmebogen.

*Claus Vastrup
Institut for Økonomi
Århus Universitet*

Jørgen Pedersen: Pengeteori og Pengepolitik, 1944.

Jørgen Pedersens bog betegnede keynesianismens indtog i Danmark. Gennembrud er for meget sagt, for den faldt ikke i kristen jord hos hans københavnske kolleger. Især Axel Nielsens anmeldelse i Nationaløkonomisk Tidsskrift var ganske sønderlemmende, på grænsen til det injurierende ville man nok sige nu om dage, hvor det akademiske frispreg er mere hæmmet end dengang.

Pengeteori og Pengepolitik er ikke tænkt som en systematisk præsentation af keyneslæren og dens betydning for den økonomiske politik. Jeg går ud fra, at Jørgen Pedersen havde læst *General Theory* allerede i 1944, selv om jeg ikke er helt sikker, men jeg tvivler på, at han selv havde gjort sig klart, at han og Keynes var ude i samme ærinde, og at de i alt væsentligt havde nået de samme konklusioner med hensyn til såvel rentefodens bestemmelse som mere generelt af muligheden for økonomisk ligevægt ved mindre end fuld beskæftigelse som endelig af den økonomiske politiks rolle. Sådanne tanker havde Jørgen Pedersen gjort sig allerede i 1930'erne, først og fremmest i en artikel i festskrift til Gustav Cassel fra 1933 om økonomisk stabilisering og i en artikel i *Weltwirtschaftliches Archiv* fra 1937 om finanspolitik, men også i en række artikler i dagspressen. Pengeteori og Pengepolitik er i det store og hele en sammenfatning og en præcisering af de pengeteoretiske synspunkter, som Jørgen Pedersen tidligere havde fremlagt, og det sætter naturligvis hans indsats og originalitet i relief. Det er derfor

med god grund, at redaktionen har medtaget bogen på den danske top-10 liste.

Den er ikke uden pudsigheder, han havde en faible for paradokser, som kunne afføde overbærende skuldertræk hos det københavnske professorkleresi, som i 1936 havde fået ham forvist til en lærestol ved det jyske universitet i Århus. En af dem er, at penge defineres som indkomst, og senere syntes han vist også selv, at den ide var for fiks. En anden, som til gengæld var et kardinalpunkt hos Jørgen Pedersen, var, at lønniveauet er det specifikt monetære element i prisdannelsen, Walras-systemets *numeraire* så at sige. Opfattelsen hænger sammen med den sondring, han drager mellem kontraktindkomsten, først og fremmest lønmodtagernes, og de, som residual bestemte, foretagerindkomster. Sondringen var strengt taget ikke ny, men kan føres tilbage til Cantillon. Hvorvidt den er særlig logisk, og hvor vidt den i så fald med logisk nødvendighed fører frem til lønniveauets særlige status som numerator for systemet, diskuteres mærkværdigvis ikke, hverken i bogen eller andre steder i Jørgen Pedersens forfatterskab. Men hans økonomisk-politiske konklusion er klar nok, nemlig at lønniveauet måtte kontrolleres, hvis inflation skulle undgås, hvilket han i parentes bemærket ikke tillagde nogen overvældende betydning. Desuden gjorde han sig ingen illusioner om, at lønkontrol kunne være særlige effektiv blandt andet på grund af pengeillusion, og derfor måtte valutakursen kunne bevæges. Vi, som havde lært i Århus-skolen, fik senere ørerne i maskinen, både fordi vi anså indkomspolitik for en eufemisme for lønstyring, og fordi vi ikke gik helhjertet ind for faste valutakurser.

Selv om bogen som sagt var tænkt som en sammenfatning og en præcisering af de overvejelser, han tidligere havde gjort sig, er den ikke noget pædagogisk mesterværk, formentlig fordi Jørgen Pedersen ikke gav sig af med at sondre mellem økonomisk journalistik og økonomisk videnskab. Også på det punkt lignede han Lord Keynes, som f.eks. teoretiserede over *The Economic Consequences of the Peace*. Med Pengeteori og Pengepolitik satte han sig lidt mellem to stole, mellem en lærebog og et videnskabeligt opus magnum. Derfor fik den måske ikke den betydning, som den rettelig burde have haft. Undtagen for de studenter, som overværede hans undervisning i 1950'erne. Men bogen er stadigvæk god at få forstand af, ikke mindst for de unge mennesker, som er uddannet efter midten af 1970'erne, hvor Lucas læste sit requiem over

keynesianismens hegemoni. Som Dennis Robertson engang skrev, er det mest charmerende træk ved økonomisk teori, at de gamle ideer kommer tilbage, hvis man blot står stille længe nok. Stå bare stille lidt endnu: Jørgen Pedersens betydning for den økonomiske tænkning i Danmark kommer tilbage, efterhånden som de matematiske skoleryttere falder af deres kæpheste. Pengeteori og Pengepolitik hører ikke hjemme i arkivet over interessante, men forældede værker i den økonomiske dogmehistorie, selv om man jo nok i dag ville udtrykke sig lidt anderledes. Han var en selvstændig tænkner med et helt usædvanligt talent for at drage den etablerede viden i tvivl og for at drage økonomisk-politiske konsekvenser af sin indsigt.

Karsten Laursen

Jørgen H. Gelting: *Finansprocessen i det økonomiske kredsløb*, 1948, København.

I sin disputats, der allerede lå udarbejdet i begyndelsen af 1946, forsøger Gelting at give »et bidrag til vor viden om virkningerne af statens finanspolitik paa samlet indkomst og beskæftigelse«, s. 20. Dermed er makrodimensionen fra starten af slået fast. Og det foreliggende værk er da også et værk, der ganske klart er inspireret af Keynes' opgør med den traditionelle neoklassiske tankegang i *The General Theory* fra 1936.

Udover ganske kort at fastlægge formålet med selve afhandlingen diskuterer Gelting indledningsvist i kapitel 1 forskellige aspekter ved det at føre en aktiv og konjunktur-stabiliserende og -regulerende finanspolitik. Helt forventeligt er bogens tone kritisk mod den klassisk finanspolitiske opfattelse, hvor eksempelvis den afvisende holdning til indgreb i økonomien karakteriseres som »liberalismens idealisering af samfundstilstanden«, s. 10. Gelting er dog på den anden side ikke uden forståelse for den potentielle fare, der er forbundet med for omfattende indgreb i økonomien. Udover de eventuelle negative øko-

nomiske konsekvenser, der kan følge heraf, fremhæves det s. 17, at et mere overordnet problem er, »om en interventionistisk økonomisk politik er principielt forenelig med fuldt demokratiske statsformer«. Også på dette punkt skulle Gelting vise sig at være forud for sin samtid; jævnfør samfundsdebatten i de sidste par årtier.

I kapitel 2, der til dels indeholder et kort teorihistorisk perspektiv på finansvidenskabens som økonomisk genre betragtet, præsenterer Gelting sen-merkantilismens syn på finanspolitikken. Denne tankegangs accept af aktive forsøg på regulering af den økonomiske udvikling finder Gelting – helt på linie med Keynes – ikke overraskende fuldt ud fornuftig. Fremkaldes den fulde beskæftigelse ikke rimeligt hurtigt automatisk af markedsmechanismens effektivitet, kan økonomisk politiske indgreb være ganske påkrævet. Eksempelvis som en balanceret budgetændring. Tankegangen hos den merkantilistiske skole og hos keynesianerne synes derfor at være sammenfaldende. Med den moderne makroteoris gennembrud har også finansvidenskabens, som Gelting formulerer sig, »gennemgæet en betydelig udvikling op imod det niveau, paa hvilket den befandt sig for godt

halvandet hundrede år siden«, s. 27. At den økonomiske teori over tiden ikke altid har udviklet sig specielt progressivt, var netop ofte en af Geltings pointer i undervisningen. Denne grundlæggende opfattelse hos ham har måske derfor også betinget, at kapitel 2 i afhandlingen bliver indledt med den følgende bemærkning af Storm-Petersen: *Kast aldrig det rene vand ud, før det er snavset.*

De efterfølgende tre kapitler må betragtes som disputatsens kerne. Heri opstiller Gelting forskellige multiplikatormodeller til belysning af især finans- men eksempelvis også pengepolitiske indgreb. Som nævnt indledningsvist er fokus hos Gelting rettet mod udviklingen i den samlede indkomst og beskæftigelse. I sine indkomstdannelsesmodeller, der nok på sin vis er analoge til det velkendte 45°-diagram, men dog ganske betydeligt mere kompliceret udformet, ønsker Gelting primært at belyse netop denne udvikling, som han benævner for *finanspolitikens cirkulationsvirkning.*

Kapitel 3 giver således en belysning af effekter af forskellige finanspolitiske indgreb; først for en lukket og dernæst for en åben økonomi. Udover forskellige diagramanalyser og ligningsudtryk inddrager Gelting også egne estimerede marginalkvoter (på baggrund af relevante tal fra 1930'erne) i sine analyser. Han forsøger dermed ikke alene at give sin belysning en teoretisk dimension, men tilføjer også i hvert tilfælde delvist en empirisk dimension, hvilket blandt andet benyttes til en diskussion af forskellige indgrebs konsekvenser på kortere som på længere sigt. Efterfølgende følger en fyldig redegørelse for den automatiske finansreaktions betydning og en påpejning af de private investeringers rolle som en afgørende determinant til bestemmelse af aktiviteten i den private sektor. I det efterfølgende kapitel belyses samspillet mellem finans- og pengepolitik (kreditpolitik); her er renten nu i modsætning til, hvad der var gældende for analyserne i kapitel 3, fleksibel. Igen finder belysningen sted i form af opstilling af diagrammer, formeludtryk og enkelte udvalgte estimater. Ikke overraskende kon-

kluderer Gelting efter sin gennemgang af dette samspil, »at kreditpolitik kan have mærkbar virkning paa indkomstforløbet og dermed blive relevant for den samtidige finanspolitik«, s. 107. Endelig belyser Gelting i kapitel 5 mere indgående end tidligere i afhandlingen den åbne økonomis problematik. Her tager han samspillet mellem finans-, penge-, valutakurs- og også handelspolitikken op til diskussion. I sin redegørelse, der flere steder minder påfaldende om den senere så kendte Fleming-Mundell tankegang, diskuterer forskellige aspekter af det økonomisk politiske råderum i en åben økonomi kontekst blandt andet med en klar erkendelse af betydningen af eksistensen (og den varierende styrke) af den internationale multiplikatorproces.

Derpå følger i kapitlerne 6 og 7 en nærmere redegørelse for beskatningens påvirkning af og betydning for de private investeringer henholdsvis det private forbrug. Dette sker konkret ved at foretage en opdeling på forskellige skattetyper i Geltings gennemgang af beskatningens konsekvenser.

Dernæst bliver Gelting påny noget mere overordnet i sine betragtninger. Dette sker i afhandlingens to sidste kapitler.

Indledningsvist præsenterer han i kapitel 8 nogle hovedtræk af finansteoriens udvikling, hvilket sker især ved inddragelse af en række tyske referencer. Her har opfattelsen, argumenterer Gelting, blandt andet betinget af den stedfundne udvikling i Amerika under Roosevelt og i Tyskland under Hitler, bevæget sig fra at fokusere alene på finanspolitikens finansielle virkninger i den klassisk finansteori til i en keynesiansk sammenhæng snarere at belyse mulighederne for at kunne påvirke og stabilisere konjunkturforløbet. I en mere nutidig kontekst har den fortsatte udvikling i fokuseringen på finanspolitikken betinget et skifte i retning af, at man i dag er mere interesseret i at belyse politikken muligheder for at fremme en ønsket strukturtilpasning i økonomien (dette er et aspekt, som Gelting kort da også berører i sit afsluttende kapitel 9). Efterfølgende følger i kapitel 8 en redegørelse for de forskellige årsager – udenlandske såvel

som indenlandske – til, og de mulige konsekvenser af, lav- såvel som højkonjunkturelle forløb. Igen forekommer fremstillingen, også hvad dette aspekt angår, forholdsvis moderne. Afslutningsvist følger, s. 268-275, en opsummering over finanspolitikken syv hovedgrupper af virkemidler. På baggrund af den keynesiansk inspirerede gennemgang i kapitlet forekommer det ganske bemærkelsesværdigt, at Gelting ikke eksplicit henviser til netop Keynes' arbejder i hverken sin argumentation eller i litteraturlisten til kapitlet.

Temaet for det afsluttende kapitel er det lange sigt i den økonomiske analyse. I dette kapitel diskuteres blandt andet forskellige årsager til stagflationsfænomenet i mellemkrigsperioden (eksempelvis samspillet mellem ændringer i befolkningen, udbuddet af arbejdskraft og ændringer i beskæftigelsesomfanget). Ligeledes gives der en talmæssig belysning af, hvorledes de økonomiske konjunkturer kan stimuleres – konkret ved en beregning af, hvorledes den fulde beskæftigelse i 1938 kunne være blevet realiseret – ved hjælp af fem forskellige ekspansive finanspolitiske indgreb.

Som det forhåbentlig er fremgået af det ovenstående, introducerede Gelting på solid teoretisk basis med udvalgte elementer af em-

piri den keynesianske tankegang i sin disputats. I denne afhandling findes en overbevisende gennemgang af især finanspolitikken muligheder for at kunne påvirke og styre indkomstdannelsen i samfundet. På mange punkter forekommer afhandlingen, set med nutidige øjne, fortsat ganske moderne i sit indhold og i sin argumentation. Derimod er den valgte fremstilling ikke altid fremmede for budskabets udbredelse. Ikke alene anvender Gelting sin egen terminologi, der på sine steder forekommer unødigt gammeldags og kunstig, men også selve strukturen i afhandlingen kunne fremstå betydeligt klarere og mere hensigtsmæssig. Især hvis bogen i udbredt udstrækning skulle have været anvendt som lærebog i moderne makroteori i netop den periode, hvor det keynesianske gennembrud stod foran sin markante udbredelse videnskabeligt såvel som administrativt. Dette forbehold til trods fremstår Geltings disputats, også i dag, dog som et banebrydende værk inden for den økonomiske tænkning i Danmark efter 2. verdenskrig.

Finn Olesen

*Institut for Miljø- og Erhvervsøkonomi
Syddansk Universitet Esbjerg*

P. Nørregaard Rasmussen: *Studies in Intersectoral Relations*, 1956, 217 s.

Professor P. Nørregaard Rasmussens doktorafhandling *Studies in intersectoral relations* blev forsvaret ved Københavns Universitet i februar 1956. De officielle opponenter var professor Trygve Haavelmo fra Oslo Universitet, der måtte anses for den nordiske autoritet i relation til de (for tiden relativt matematisk) behandlede emner i bogen, samt professor Frederik Zeuthen fra Københavns Universitet. Opponenternes indlæg blev optrykt i Nationaløkonomisk Tidsskrift samme år og skal ikke behandles nærmere her. Set fra eftertiden er det imidlertid påfaldende, at kapit-

let om strukturelle analyser med de nyudviklede summariske mål for »linkages« i produktionssystemet, herunder identifikation af nøgleerhverv, som afhandlingen senere primært opnåede sin internationale anerkendelse for – og som har bevaret den som en citeret kilde helt frem til nutiden – ikke tillægges nogen vægt af opponenterne. Haavelmo mente således at »hans eget bidrag til studiet af strukturændringerne begrænser sig i det væsentlige til drøftelse af visse formelle summariske mål for strukturændringer og mål for variabiliteten i strukturparameterne« og »føler sig noget i tvivl om værdien af sådanne summariske mål....«, medens emnet slet ikke berøres i Zeuthens opposition.

En genlæsning af *Studies in intersectoral*

relations bekræfter i høj grad det indtryk nærværende anmelder havde ved sin første gennemlæsning for mere end 30 år siden, nemlig at bogen er skrevet med en oplagthed, et engagement og en åbenhed over for alle de udviklingsmuligheder, der tegnede sig for dette nye forskningsfelt, og præget af en friskhed og nysgerrighed, som fortsat må smitte læseren. Bogen har, såvel herhjemme som internationalt, tjent som både en standardindføring i input-outputanalysen (på et tidspunkt, hvor det internationale forskningsmiljø på området – anført af Leontief – næppe oversteg en snes personer) og som en indgang til udvidelser af analysen og nye forskningsfelter – med senere frugtbare udviklinger til følge.

Såvel i bogen som i opponenternes indlæg er der en gennemgående påpegnings og underliggende bekymring for, om dette nu også er »rigtig« økonomi, når der hverken er substitutionsmuligheder eller adfærd, eller om det er forsvarlig empiri, når der ingen frihedsgrader er i estimationerne af koefficienterne. Nørregaard Rasmussen holder sig på den anden side til, at det på trods af disse betænkeligheder er vigtigt at kunne frembringe nogle empirisk baserede resultater, som man ikke på anden måde ville kunne opnå. Samtidig understreges det gentagne gange, at der er tale om en undersøgelse af metodologiske problemer, hvor resultaterne ikke skal tages for højtideligt, bl.a. på grund af det høje aggregationsniveau (21 sektorer). Ja, egentlig er der blot tale om regneeksempler. Et fortsat helt aktuelt synspunkt, som går igennem bogen er, at modellerne må indrettes efter brugernes behov.

Efter datidens forhold havde Nørregaard Rasmussen et enestående datamateriale til sin rådighed, nemlig to sammenlignelige input-output tabeller for henholdsvis 1947 og 1949, hvor 1947-tabellen tillige var omregnet til 1949-priser. Dette muliggjorde en række analyser, som ikke tidligere havde kunnet udføres. Det drejer sig især om analyser af forskydninger i de relative priser og i tilknytning hertil – med udgangspunkt i forholdet mellem lande i international handelsteori – beregnin-

gen af bytteforhold og bytteforholdsgevinster mellem de indenlandske sektorer indbyrdes. Men også punkteringen af myten om, at et erhvervs samfundsmæssige betydning kan baseres på en simpel opgørelse af dets »nettovalutaindtjening« samt en illustrativ empirisk fremstilling af løn-prisspiralers konvergens (omend som påpeget af Haavelmo med en fejl i formlen) må henregnes til de områder, hvor disputatsen fik betydning på længere sigt.

Som nævnt var det imidlertid bogens kapitel om strukturelle ændringer, der fik varig international betydning. Efter indledende overvejelser om, hvad der skal forstås ved strukturelle ændringer – enhver observeret ændring i »struktur« kan jo blot opfattes som et resultat af, at modellen er af »too small scale« – tages der med udgangspunkt i de faktisk foreliggende input-output tabeller håndfast fat på at definere mål for de enkelte sektorer relative »betydning« for økonomien mht. henholdsvis den måde, de selv påvirker resten af økonomien på (*spredningskraft*), og den måde de selv bliver påvirket på fra den øvrige økonomi (*spredningsfølsomhed*). En sektor, der har en relativt stor spredningskraft (dvs. at en enheds endelig efterspørgsel efter sektorens produkter samlet giver anledning til en relativt stor efterspørgsel efter alle sektorer produkter), som ydermere er karakteriseret ved, at et stort antal sektorer påvirkes i nogenlunde samme omfang, defineres som en *nøgleindustri*. Fortolkningen af spredningsfølsomheden er vanskeligere, idet et givet output så at sige skal tvinges til at skabe sin egen efterspørgsel. Især dette begreb er derfor senere blevet givet alternative udformninger.

Medens Nørregaard Rasmussen selv brugte de engelske termer *power of dispersion* for spredningseffekt og *sensitivity of dispersion* for spredningsfølsomhed, er den senere anvendte terminologi henholdsvis backward og forward linkages. Videreudviklingen og anvendelsen af disse begreber er især foretaget af Hirschman over en næsten tyveårig periode (1957 og f.eks. 1986) efter disputatsens fremkomst. Hirschmans udgangspunkt var udviklingsøkonomien og på denne baggrund en

mere dynamisk betragtningsmåde. Sammenhænge mellem abstrakte »sektorer« i et eksisterende produktionssystem blev anset for mindre interessante end dynamikken i udviklingsprocessen, hvor iværksættelse af nye produktioner bliver årsag til oprettelse af yderligere produktionsaktiviteter, der enten leverer råvarer (backward linkages) eller aftager produkterne (forward linkages), samt sandsynlighederne for, at disse effekter ville indtræde. Andre videreudviklinger og variationer over Nørregaard Rasmussens struktur-mål findes bl.a. i Jones (1976) og Cuello (1992). Sidstnævnte beskæftiger sig med alternative vægtnings betydning for resultaterne, og de potentielle ex ante linkages fremhæves som mere interessante end det resulterende ex post system. Spørgsmålet om vægterne i linkage-formlerne havde i hele perioden spillet en rolle, og var af flere blevet anset for mangelfuldt behandlet af Nørregaard Rasmussen.

Der forekommer talrige henvisninger til Nørregaard Rasmussens linkage-mål i papirer udarbejdet til de internationale input-output konferencer gennem årene. Således var der på konferencerne i 1986 og 1989 flere papirer, der beskæftigede sig med linkage-mål i forskellige forbindelser, og hvor der – selv om der i de fleste tilfælde var tale om videreudviklinger (for eksempel til såkaldte »total linkages«) – i alle tilfælde findes henvisninger til og omtale af Nørregaard Rasmussens oprindelige arbejde. Endvidere fandtes der i

standardværker om input-output tabeller og analyser henvisninger til disputatsen i mange år efter dens fremkomst.

Senest er Nørregaard Rasmussens linkage-mål blevet beregnet for den danske økonomi for årene 1966, 1972 og 1992 i en ph.d. afhandling fra Aalborg Universitet, I. Drejer (1999). I afhandlingen diskuteres målenes egenskaber, og resultaterne sammenholdes med de ovenfor nævnte videreudviklede og alternative mål. Afhandlingen illustrerer en helt ny anvendelse af linkage-tankegangen, nemlig til identifikation af de mekanismer, som betinger teknologiske forandrings udbredelse i økonomien. Hypotesen er her, at intensiteten af vidensstrømme og produktinnovationer har en nær sammenhæng med den interaktion mellem sektorer, som linkage-målene beskriver. De grundlæggende tankegange, der blev udviklet i Nørregaard Rasmussens disputats for nu 45 år siden, finder således fortsat anvendelse på nye forskningsområder. Endelig er det forhold, at Danmark i dag har et af verdens mest udbyggede systemer af input-output tabeller og som det eneste land udgiver en årlig publikation med input-output tabeller og analyser, herunder også strukturelle analyser, ikke uden sammenhæng med den interesse, der blev skabt omkring emnet med Nørregaard Rasmussens disputats.

Bent Thage
Danmarks Statistik

Litteratur

- Cuello, F.A. m.fl. 1992. The identification of structure at the sectoral level. A reformulation of the Hirschman-Rasmussen key sector indices. *Economic System Research*, vol 4, nr. 4.
- Danmarks Statistik. 1999. *Input-output tabeller og analyser 1997 – import, beskæftigelse og miljø*.
- Drejer, I. 1999. *Technological change and inter-industrial linkages*. Ph.d. afhandling. Aalborg Universitet.
- Hirschman, A.O. 1957. Interdependence and industrialization. I *The strategy of Economic development*. New Haven.
- Hirschman, A.O. 1986. Linkages in economic development. I *Rival views of market society and other recent essays*. New York.
- Jones L.P. 1976. The measurement of Hirschmanian linkages. *Quarterly Journal of Economics*, vol 90, nr. 2.
- Rasmussen P. Nørregaard. 1956. *Studies in intersectoral Relations*. Amsterdam (også spansk oversættelse 1957).

Ester Boserup: *The conditions of agricultural growth: The economics of agrarian change under population change*. London 1965, 124 s., £ 11,95 (2. udg. London, 1993).

Ingen danske økonomer har som Ester Boserup formået at udfordre og provokere generationer af udviklingsforskere og -praktikere over hele verden. Hendes bog om betingelserne for vækst i landbruget i primitive samfund udkom for over 35 år siden, og allerede dengang vakte den stor opsigt. Jeg har fundet ikke mindre end 16 anmeldelser i indflydelsesrige tidsskrifter fra årene 1965-70. De fleste er fulde af roser. Charles Elliot (1965) påpeger f.eks., at Boserups analyse er både kraftfuld og nyskabende, og alle er enige om, at Boserups bidrag kan ingen ignorere. T.W. Schultz' (1966) anmeldelse i *Journal of Farm Economics* er holdt i en sarkastisk tone. Han henviser til fejl i Boserups analyse og påpeger, at det ville have været bedre, om titlen havde været »Population Growth as a Primary Cause of Agricultural Development«. På trods af sin skepsis fremhæver også Schultz Ester Boserups bog som særdeles læseværdig for sin store historiske forståelse og de mange indsigtfulde ædelstene, læseren finder undervejs. Denne del af Schultz' bemærkninger kan jeg varmt tilslutte mig. Herudover er jeg enig med Robert Chambers, som i sit forord til paperback udgaven fra 1993 bemærker, at Boserups bidrag har klaret distancen. »It has stood the test of time«, hvilket det overvældende antal hits i »Social Science Citation Index« fra 1988 til i dag også vidner om. Endelig kan det bemærkes, at dele af Boserups bog stadig i år 2000 indgår som pensum i faget videregående udviklingsøkonomi på Københavns Universitet. Det er der mange grunde til.

I udviklingsøkonomien beskæftiger vi os traditionelt med det lange sigt og forsøger at finde svar på, hvorfor nogle lande er fattige og andre rige. Arven fra de klassiske økonomer er tydelig, men denne arv efterprøves og

justeres naturligvis til stadighed. Boserups centrale budskab er, at Malthus tog fejl. Han argumenterede som bekendt, at befolkningens størrelse tilpasser sig endogen til produktionskapaciteten, så økonomien fanges i en fattigdomsfælde. Boserup vender ganske enkelt denne tese på hovedet og argumenterer, at kausaliteten i virkeligheden går den modsatte vej i primitive samfund. Her tilpasser produktionsforholdene sig til væksten i befolkningen. Boserup har således skarpt øje for, at Malthus ignorerede den enorme betydning, som teknologiske fremskridt kan spille i udviklingsprocessen. I den forstand deler hun den markante teknologioptimisme, som også hendes mand økonomiprofessor Mogens Boserup var fortaler for. Hans sønderlemmende kritik af Rom-klubbens »Limits to growth« fra 1972 gjorde i al fald stort indtryk på undertegnede, der startede som ung stud. polit. i begyndelsen af 1970'erne. Det skal imidlertid fremhæves, at Ester Boserup har fat i en endnu større udfordring: at en dybere forståelse af udviklingsprocessen forudsætter at teknologien endogeniseres. Hun identificerer befolkningsvæksten som den afgørende eksogene faktor og centrale motor i udviklingsprocessen. Analogien til ordsproget »nød lærer nøgen kvinde at spinde« er nærliggende: men Boserup stopper ikke hermed. Hun får i sin bog opbygget en sammenhængende og perspektivrig økonomisk model, der i årenes løb har inspireret såvel økonomer som andre, der beskæftiger sig med udviklingsproblemer.

Boserup lægger i overensstemmelse med grundelementerne i sin teori ikke fingrene imellem (s. 66) i sin kritik af de såkaldte dualmodeller. Heri spiller underbeskæftigelse og arbejdskraft med meget lavt marginal produkt en central rolle, og disse modeller havde specielt i 1960'erne og 1970'erne afgørende betydning for udformningen af udviklingsstrategier og økonomiske politikker overalt i den tredje verden. Datidens udbredte undervurdering af landbrugssektorens rolle i den samlede udviklingsproces var en direkte konsekvens heraf. Boserup går ikke langt ind i denne politik-debat, men hun gør opmærksom på, hvor ufuldkomne dual-modellerne er som analy-

tisk ramme, specielt i et dynamisk perspektiv. På denne måde foregriber hun i realiteten helt centrale dele af 1970'ernes og 1980'ernes udviklingsdebat. Hendes argument (s. 67) for, at økonomiske incitamentet spiller en central rolle for adfærden i selv de fattigste rurale samfund, er et andet eksempel på et guldkorn, der stråler fint i den mikroøkonomiske kontekst, som har vundet så kraftigt indpas i udviklingsøkonomien igennem det seneste årti, jf. Bardhan og Udry, (1999).

Men Ester Boserups fremsynede iderigdom går endnu videre. I sin forklaringsmodel beskriver hun veloplagt, hvordan dyrkningsformerne i landbruget ændrer sig på dynamisk vis i en serie trin fra det primitive svedjebrug, hvor jorden ligger brak i mange år, via systemer med kortere braklægningsperioder, til mere moderne metoder, hvor jorden dyrkes intensivt hvert eneste år, ofte endda med flere afgrøder. Selv den moderne læser kan lære meget om landbrugets produktionsforhold i ulandene gennem hendes fremragende beskrivelse heraf. Stigende intensitet i dyrkningen af jorden er den centrale omdrejningsakse i Boserups udviklingsmodel, og netop på dette punkt viser hun sit store analytiske format. Boserup endogeniserer i realiteten økonomiens institutioner (her specielt reglerne for adgang og retten til at bruge og eje jord) og forklarer, hvordan disse regler tilpasser sig spontant til det stigende befolkningspres. Det er kun gennem mere individualiserede rettigheder, at den mere intensive jordudnyttelse, den bedre teknologi og investeringerne gradvist bliver mulige. Ruttan og Hayamis (1984) model for induceret innovation er et eksempel af nyere dato på en analytisk ramme for, hvordan institutionelle og teknologiske forandringer finder sted som resultat af demografiske ændringer og den relative knaphed på produktionsfaktorer. Deres ofte citerede bidrag er samtidig et glimrende eksempel på Boserups store intellektuelle indflydelse.

Det stadigt stigende behov for sikre og langsigtede ejendomsrettigheder, der kan overføres fra generation til generation, er en vigtig pointe i Boserups analyse. Men i modsætning til mange nutidige deltagere i udviklingsde-

batten er hun langt mere nuanceret og omhyggelig i sin præcise identifikation og karakteristik. De mange forskellige former for ejendomsret til jorden er, som hun forklarer det, langt fra simple, og selv under fælleseje eksisterer der normer, der modvirker ubegrænset udnyttelse af jorden. Fuldt privat ejendomsret til jorden fremtræder som kulminationen på en lang historisk proces, hvor jordrettighederne lidt efter lidt individualiseres – ikke som en institution, der kan presses ned fra oven. Boserup citeres indgående herom af Binswanger m.fl. (1995) fra s. 2666 i deres kapitel 42 i *Handbook of Development Economics*. Ingen anden dansk økonom optræder på så fremtrædende vis i dette indflydelsesrige værk!

Det kan på basis af ovenstående ikke overraske, at Boserup, som især trækker på sin erfaring fra Asien, finder, at udviklingen i specielt Afrika begrænses af den ekstraordinært lave befolkningstæthed. Hun viser i sin bog en elegant forståelse for transaktionsomkostningernes betydning, som er fuldt på højde med moderne teoretikere, se f.eks. Stiglitz, (1986). Enhver der har rejst i Afrikas rurale områder vil vide, at adgangen til markeder er begrænset, og at investering i produktiv og social infrastruktur er overordentlig omkostningsfuld. Høj selvforsyningsgrad med derfor manglende specialiseringsfordele er derfor karakteristisk og medvirker til at gøre teknologiske fremskridt vanskelige. Boserup forudså altså også, at nogle af de største fremtidige udfordringer for udviklingsøkonomien ligger i Afrika.

Det er en stor fornøjelse at genlæse Boserups bog, selvom den sine steder er blevet lidt mere støvet. Noget andet, som falder i øjnene ved gensynet er Boserups skråsikkerhed og den ret så en-dimensionale fortolkning af historien, der lægges op til. Her adskiller Boserup sig vel ikke meget fra mange af sine faglige efterfølgere, men det er ikke unfair at mene, at virkeligheden er langt mere nuanceret. Der levnes ikke meget plads til tvivl i Boserups verden, men der er efterhånden overbevisende eksempler på, at hendes model ikke altid holder empirisk. Den stiller en række

centrale spørgsmål, men de grupvækkende massakrer i Rwanda for nogle år siden er en effektiv påmindelse om, at selvom befolkningspresset er stort, sikrer det ikke automatisk udvikling via teknologisk innovation. Uma Lele og Steven Stone (1989) viser eksempelvis i deres meget læseværdige studie af en lang række afrikanske lande, at højere afkast, bedre inputs og større indkomster ikke følger aksiomatisk fra højere befolkningspres. Lande kan »tippe over«, når befolkningspresset overstiger den roligt voksende takt, Boserup tog for givet. Markedskræfterne sikrer ikke alene den nødvendige vækst og teknologiske fremgang, som mange ulande fortsat har så stort behov for. Den lange og komplicerede

række af vækstmuligheder, som f.eks. ligger gemt i international handel, og de politik-tiltag, som hver på deres måde kan yde et bidrag til udviklingsprocessens fremme, diskuterer Boserup ikke.

Lad ikke disse kritiske ord afskrække. Boserups bidrag fortjener også at blive læst i de kommende år af alle med interesse for udviklingsøkonomi og økonomisk historie. Hendes bog er en banebrydende klassiker i ordets bedste forstand.

Finn Tarp
Økonomisk Institut
Københavns Universitet

Litteratur

- Bardhan, P. og C. Udry. 1999. *Development Microeconomics*. Oxford.
- Binswanger, H.P. m.fl. 1995. Power, Distortions, Revolt and Reform in Agricultural Land Relations. Kap. 42 i J. Behrman og T.N. Srinivasan, red., *Handbook of Development Economics*, bd. 3B. Amsterdam.
- Elliot, C.M. 1965. E. Boserup – The Conditions of Agricultural Growth – Book review, *Economic History Review* 18:3, 655-6.
- Lele, U. og S. W. Stone. 1989. Population Pressure, The Environment and Agricultural Inten-

sification – Variations on the Boserup Hypothesis, *Madia Discussion Paper* 4. Washington: World Bank.

- Ruttan, V.W. og Y. Hayami. 1984. Toward a Theory of Induced Institutional Innovation, *Journal of Development Studies* 20:4, 203-23.
- Schultz, T.W. 1966. E. Boserup – The Conditions of Agricultural Growth – Book review, *Journal of Farm Economics* 48:2, 486-7.
- Stiglitz, J.E. 1986. The New Development Economics, *World Development* 14:2, 258-61.

Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark, I-II*, København, 1972-74. 315 + 358 s.

Gennem de sidste 25 år har økonomer og historikere hentet deres første og for manges vedkommende måske eneste indsigt i nyere dansk økonomisk historie fra Svend Aage Hansens store værk om den økonomiske vækst i Danmark siden 1720, der kom i begyndelsen af 1970'erne. Som lærebog ved universiteterne afløste bogen Erling Olsen: *Danmarks økonomiske historie siden 1750*, 1962. Svend Aage Hansens arbejde repræsenterede i flere henseender et gennembrud i for-

hold til forgængerne. Mens Erling Olsens bog er sektoropdelt og stærkt bundet op til lovgivningen, udmærker Svend Aage Hansens værk sig ved at være den første danske »realøkonomiske« vækstanalyse, der ydermere er teoretisk funderet og samlet omkring en gennemgående hovedtese. Desuden, men i nær forlængelse heraf, indeholder værket den anden og væsentligt udbyggede generation af danske historiske nationalindkomstberegninger.

Teoretisk er Svend Aage Hansen inspireret af 1950'ernes og 60'ernes vækstteorier, og navnlig af Harrod-Domars capital-output model, der udpeger investeringerne som den afgørende faktor i den økonomiske vækst. Forfatteren benytter Harrod-Domars modellen i W. W.

Rostows historisk tilpassede udformning, hvor det afgørende led i springet til vedvarende vækst er en forøgelse af nettoinvesteringernes andel af nationalproduktet fra 5 til omkring 10%. Dertil kommer udviklingen af ledende sektorer og de nødvendige teknologiske og institutionelle ændringer (W. W. Rostow: *Den økonomiske udviklings faser*, 1963). Periodiseringen læner sig tæt op af W. W. Rostows stadier, omend Svend Aage Hansen ofte benytter sine egne underinddelinger. For det sidste stadie, masseforbrugets epoke, lægger Svend Aage Hansen dog med keynesiansk optimisme mere vægt på den offentlige styring end på serviceydelse og de varige forbrugsgoder. Det afgørende stadie er »springet«, hos Svend Aage Hansen »den accelererende vækst«, som han placerer fra 1894 til 1914. I denne periode steg nettoinvesteringernes andel fra omkring 5 til 10%, mens pr. capita væksten nåede op på over 2% om året mod 0,9% fra 1828 til 1894. Desuden voksede industrien kraftigt, stimuleret af nye ledende sektorer. Hvert af stadierne udfylder han med en selvstændig analyse, der støtter sig på de nye nationalindkomstberegninger, den foreliggende litteratur og forfatterens egne tidligere studier, især i den danske penge- og kreditpolitik.

I forhold til den standende diskussion om tidsfæstelsen af et dansk industrielt gennembrud flytter Svend Aage Hansen gennembruddet fremad i tid til 1890'erne, med skyldig hensyntagen til det jævne og langvarige i processen. Dette nye syn havde han allerede fremlagt i værket *Early Industrialisation in Denmark* i 1970. Til gengæld er han relativt traditionel i sit gennemgående perspektiv på den danske udvikling. For størstedelen drejede det sig om en eksportdrevet vækst med landbruget som ledende sektor, der stimulerede udviklingen i byerhvervene.

Ved sine nye nationalregnskabstal byggede Svend Aage Hansen naturligt nok videre på den første generation, som Kjeld Bjerke og Niels Ussing fremlagde i *Studier over Danmarks Nationalprodukt 1870-1950* i 1958. Han opdeler imidlertid tallene på en lang ræk-

ke erhverv og fører desuden beregningerne helt tilbage til 1818. Dette monumentale arbejde afspejler hans store erfaring fra tyve års arbejde i Statistisk Departement, før han i 1966 blev professor ved Økonomisk Institut i København.

Den første reaktion på Svend Aage Hansens værk var nærmest bulldrende tavshed. Det blev alene anmeldt af Olle Krantz i et svensk tidsskrift, *Economy and History*, 1974, s. 128-30, og 1975, s. 83-89. Krantz var i det hele meget positiv både over for fremstillingen og de nye beregninger. Til gengæld fik værket hurtigt en næsten lammende indflydelse på dansk økonomisk historisk forskning, såvel blandt marxister som i mere borgerlige kredse. Den stærke påvirkning er ikke svær at forklare. Værket har en betydelig bredde, der ikke blot dækker den økonomiske vækst, men også den økonomiske udvikling i bredere forstand. Det bygger på et moderne, sammenhængende teorigrundlag og et imponerende stort talmateriale. 1970'erne var de kvantitative studiers gyldne år, og det var noget nær umuligt for enkeltpersoner at tilvejebringe alternative beregninger.

Værket har dog samtidig sine svage sider, og ubønhørligt sker der en gradvis forældelse. Allerede ved fremkomsten var det vel de færreste, der var enige med forfatteren i den voldsomme vægt, han lagde på året 1784. Simple vækstmodeller af Harrod-Domar og W. W. Rostow typen blev hurtigt stærkt kritiserede og afløst af mindre bastante teorier. Dele af fremstillingen har et noget kompilatorisk præg med meget lange citater, hentet fra andre forskere. Ikke mindst for byerhvervene, der står relativt svagt hos Svend Aage Hansen, er der siden kommet megen ny forskning. Også nationalindkomstberegningerne er i stigende grad blevet udsat for kritik, f.eks. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, (1994, s. 92-102). Forfatterens egne, løbende ajourføringer viser i sig selv forældelsen. I 3. udgaven fra 1983 begynder det afsluttende kapitel om perioden fra 1970 til 1983 med følgende næsten patetiske betragtning: »Vejen ind i 1970'erne har været brolagt med bristede illusioner. Den

konjunkturstyring, som økonomerne havde troet på, og som havde vist sig rimeligt effektiv gennem efterkrigstiden, lod sig tilsyneladende ikke længere opretholde«. Man fornemmer den begrænsede samklang med det forudgående og uændrede kapitel om den styringsbetingede vækst.

At Svend Aage Hansens værk er præget af datidens syn og har sine svagheder, der med tiden bliver mere tydelige, ændrer imidlertid ikke ved, at det havde et internationalt niveau og betød et gennembrud for den økonomisk

historiske forskning i Danmark. Trods senere kritik, der langt hen sikkert er berettiget, hørte de nye nationalindkomstberegninger til de bedste i datiden, ligesom de vil danne udgangspunkt for en tredje generation af danske historiske nationalindkomsttal. Svend Aage Hansen har gradvist taget skridtet fra at være en lærebog til at blive en klassiker på linje med Jens Warmings *Haandbog i Danmarks Statistik*, 1913.

Ole Hyldtoft

Jørgen Dich: *Den herskende klasse. En kritisk analyse af den sociale udbytning og midlerne imod den*. 1973.

Befolkningen udsuges af de offentligt ansatte. De, som skulle være »den tjenende stand«, har erobret pladsen som den herskende klasse. Den har vundet sin sejr og vil fortsat gå frem i antal, rigdom og indflydelse under det trestjernede banner: humanismens sociale, menneskelige forståelse; ønsket om sundhed og angsten for døden; middelstandens foragt for det legemlige arbejde. På kort form den polemiske påstand i professor Jørgen Dichs bog »Den herskende klasse«, der udkom i november 1973. Den er, skrev Dich i et brev til mig, socialpolitik efter Holbergs princip: »Man maa faa folk til at le, for at bekomme dem at tænke«. Derfor var den ej heller skrevet i »den traditionelle tørvetrillerstil«.

Bogens grundtanke var præsenteret i en kronik i Politiken den 23. juni 1971 skrevet i slipstrømmen fra Perspektivplanlægning 1970-1985,¹ og den udkom måneden før den 2. perspektivplanredegørelse² og jordskredsvalget i december 1973, hvor Glistrups Frem-

skridtsparti buldrede ind, og det gamle partisystem rystedes. Ikke unaturligt at Ove Weiss i et interview i Information den 14. november spurgte Dich om udgivelsestidspunktet var tilfældigt. »Hvis De tænker på Mogens Glistrup: Ja«.

Som arbejdsmanuskript forelå bogen i december 1972, da Dich holdt gæsteforelæsnings på Odense Universitet over tre temaer: »De økonomiske, politiske og ideologiske kræfter bag socialpolitikens ekspansion« (bogens kapitler 1 og 2); »Hvad skal vi yde tilskud til og hvordan?« (bogens kapitel 3); »Indkomstfordelingsproblematikken« (bogens kapitel 4).

Da jeg inviterede min gamle mentor til at holde disse forelæsninger, var det tanken, at han skulle have udfoldet og ajourført tankerne i den tidligere analyse af udviklingen i skatte- og tilskudspolitikken siden 1939.³ I den havde han argumenteret, at førkrigstidens hævdevundne lighedsprincip i skatte- og socialpolitikken var forladt, og at middelstanden i stigende grad havde erobret socialpolitikken gennem tilskud, hvis virkninger var skjult for andre end de indviede. Ændringen af omfordelingspolitikken og den generelle ekspansion af de offentlige udgifter var, men-

1. Perspektivplanlægning 1970-1985, Redegørelse fra den af regeringen i november 1968 nedsatte arbejdsgruppe, København, 1971.

2. Perspektivplan-redegørelse 1972-1987, København 1973.

3. Udviklingen af skatte- og tilskudspolitikken siden 1939. Et bidrag til forklaring af de politiske kræfter i Danmark siden 1939, Økonomi og Politik, 1965, s. 225-60.

te Dich i en Anthony Downs-lignende analyse,⁴ en konsekvens af de politiske partiers kamp om marginalvælgerne. I vanlig Dich'sk stil tilføjede han: »Bekendelsesideologierne tjener først og fremmest en hensyntagen til partimedlemmernes mindstefordringer«. Det blev det antydede forhold mellem interesse og ideologi, som blev gennemgående tema i hans forelæsninger og i »Den herskende klasse«.

I bogen beskrev han ideologien som en særlig udformning eller forstærkning af den politiske interesse. Selv om det svækkede hans skelnen mellem politiske og ideologiske årsager, fastholdt han sondringen, fordi han – ud over en ideologisk forklaring på dele af udviklingen frem imod 1973 – behandlede to tilfælde, som i særlig grad forekom ham at have en »politisk« forklaring: (1) Social lovgivning som biprodukt ved gennemførelse af foranstaltninger, der i virkeligheden har et andet sigte og virker som et middel til opnåelse af andre og for den herskende klasse mere afgørende formål; (2) Social lovgivning som led i de politiske partiers forsøg på at udvide deres vælgerskare: Virkeligheden henvist på magt- og marginalvælgerteori. Værdierne/ideerne henvist til bekendelsesideologierne. Hermed knyttes en tråd til to af Dichts ældre arbejder.

I 1958 gæsteforelæste han på Lunds Universitet over det i økonomisk forstand normative grundlag for den moderne velfærdsstat. I en senere publicering⁵ indgik også ræsonnementer over drivkræfterne bag det velfærdsstatslige projekt. Projektet var ingenlunde et barn af nogen generel teori om, at der skulle kunne opnås en for samfundet bedre ordening. Udsprunget af politiske krav fra befolkningsgrupper, der ville opnå særlige fordele, og imødekom-

met ved koalitionsdannelser med andre grupper, som var ude i samme ærinde, måtte velfærdsstaten opfattes som et konglomerat af særinteresser uden generelt mål, uden hensyn til opnåelig samfundsnytte, uden en alfaderlig statsopfattelse. En følge af demokratiets ekspansion under liberalistiske forudsætninger.

At analysere politik måtte efter Dichts opfattelse være ensbetydende med en søgen efter de klasseinteresser, der ligger bag. I den og kun i den forstand var han sin marxistiske ungdom tro. Derfor er det da også en kerne i »Den herskende klasse« at sammenholde to opfattelser: Den, som ser drivkræfterne i den herskende klasses interesser, kontra den, der lader en øget forståelse for de dårligt stillede befolkningsgruppers forhold være afgørende. Og så den mulighed at sidstnævnte opfattelse træder i førstnævntes tjeneste.

Også i den sammenhæng er der rødder tilbage til et tidligere bidrag. I Dichts anmeldelse⁶ af Niels Lindbergs disputats⁷ var en hovedpointe, at verden beherskes af en stræben efter penge og magt. Det er de faste størrelser, som ideerne plastisk tilpasser sig. Ideerne ændrer ikke interesserne, men accentuerer dem, fordi de tillægger interesserne et skær af højhed og samfundsgavnighed. Gennem ideerne afskaffes mulige sjælelige konflikter, og livstilfredsheden øges, fordi ånd og interesse går op i en højere enhed. Det sker, fordi ideerne er udflydende og ubestemte, så de er åbne for det indhold, interesserne ønsker at tillægge dem. Ideerne bringes til sejr, når de knyttes til de vindende interesser. Sejren ligger ikke i ideens iboende kraft.

Med udgangspunkt i det Socialdemokratiske valgsprog: »Mennesket i centrum« er der, argumenterer Dich, udviklet en holdning, der fritager den enkelte fra ansvaret og de individuelle følger af manglende tilpasning. Det skaber plads for det offentliges ansvar og pligt til at hjælpe på et humanistisk grundlag.

4. Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, 1957. I 1965 kendte, så vidt jeg ved, Dich ikke Downs arbejde; men han referer til det i en fodnote i »Den herskende klasse«.

5. Bidrag til belysning af den moderne velfærdsstats økonomiske problemer, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 96, 1958 s. 17-50.

6. *Ideer og Interesse i Praktisk Politik*, *Socialt Tidsskrift*, 28, 1952, s. 43-53.

7. Niels Lindberg, *Idealer og Regler i anvendt Økonomik*, København, 1951.

Med det som udgangspunkt har »den tjenende stand«, som forvalter de offentlige serviceydelser, opbygget en ideologi i harmoni med stærke instinkter i befolkningen. Den bundet i humanismens sociale og menneskelige forståelse (socialsektoren), i ønsket om sundhed og angsten for døden (sundhedssektoren) og i middelstandens foragt for det legemlige arbejde (uddannelsessektoren). Og da den klasse, der skaber et lands ideologi, også former politikerne i sit billede, får den magt. Den tjenende stand har derfor udviklet sig til den herskende klasse. I modsætning til tidligere herskende klasser, har den ikke andre midler til rådighed end sine eksperter og sin ideologi, men det er nok til at gennemføre en socialpolitik, som tjener den selv bedst. »Med den til formålet tilpassede ideologi kan man med endnu større nidkærhed følge sine egoistiske interesser og samtidig føle sig som et hæderligt menneske«. Derfor bliver dens krav på klienternes vegne et krav til andre, mens ønsket om perfektionisme bliver en hjælp til klassen selv.

Ellen Andersen: *En model for Danmark 1949 – 1965*. København, 1975 (Studier nr. 21 fra Københavns Universitets Økonomiske Institut).

Ellen Andersen disputats markerer økonometriens gennembrud i Danmark. Gennembruddet kom sent, men var værd at vente på.

Disputatsen beskriver med statistisk stringent brug af data fra efterkrigstiden, primært fra nationalregnskabet, en model, ADAM (Annual Danish Aggregate Model) af den danske økonomi. Det teoretiske fundament er helt klart Keynesmodellen, så produktionen primært bestemmes af den effektive efterspørgsel. Den empiriske inspiration er især fundet hos Lawrence Klein og i den store Brookingsmodel for USA.

Sammenlignet med lærebogens IS-LM model for den åbne økonomi er der to væsentlige afvigelser. Inflationen bestemmes inden

Dich formulerer to hovedsynspunkter, der skal dæmme op for den herskende klasse: (1) Det offentlige må først fastlægge beskatningen og derefter udgifterne; (2) Udgifterne fordeles, så marginalnyttens er ens i alle anvendelser. Se, det lyder vældig rationelt, skrev professor Jørgen Pedersen i sin anmeldelse af bogen;⁸ men det rejser to spørgsmål. Hvem skal foretage disse kalkuler? Hvordan skal de foretages? »De fine ord (cost/benefit eller offer/nytte) fører os ikke videre. Økonomer har vel heller ikke særlige evner til at foretage det. Der er al mulig plads for »hjælpernes« og »eksperternes« ideologi«, skrev Jørgen P. Og det havde han vel meget ret i. Dichts recept foregriber DJØF'iseringen. Hvem er den herskende klasse i dag? Er det blevet meget bedre?

*Jørn Henrik Petersen
Institut for Journalistik
Syddansk Universitet*

8. Jyllands-Posten, den 6. november, 1973.

for modellens rammer, så en høj beskæftigelse medfører en stigende inflation via en Phillipskurve og en pris-løn spiral. Til gengæld er de finansielle markeder så godt som ignorerede. Der antages implicit et regime med fast valutakurs, hvor rentedannelsen ikke beskrives. Rentens højde skal derfor fastlægges uden for modellen, hvor forhold som renten i udlandet, tiltroen til valutakurspolitikken og, på det korte sigt, restriktionerne på kapitalbevægelserne vil indgå. En udstrakt brug af Leontiefmodellen sikrer, at modellen automatisk kan tage hånd om en række institutionelle og produktionstekniske forhold.

Det er et bemærkelsesværdigt træk ved adfærdsrelationerne, at de er estimerede i absolutte årlige ændringer. Statistisk set er denne transformation hensigtsmæssig, såfremt den tilsvarende niveaurelation har en høj grad af autokorrelation i fejledene, dvs. en fejl i et år har en tendens til også at gøre sig gældende i det følgende. Ellen Andersens begrundelse er

dog en anden, nemlig at transformationen fjerner den fælles trend, som findes i så godt som alle de anvendte tidsrækker som følge af den økonomiske vækst i perioden. Transformationen anses dermed som en hjælp i specifikation af de enkelte relationer, da samvariation mellem teoretisk set interessante variable, som kun skyldes en fælles trend, er blevet fjernet. Konfrontationen med data er således mere afgørende for modellens konkrete udseende end de oprindelige teoretiske overvejelser. Teoretisk velbegrundede påvirkninger, der ikke kan genfindes empirisk, bliver udeladt. Et næste trin i forskningsstrategien er at undersøge, om valget af ændringstransformation er statistisk velbegrundet. Det tillægges dog umiddelbart større vægt at få taget hånd om de statistiske problemer, som opstår som følge af modellens simultane struktur. Den indebærer, at fejllidene i den enkelte relation ikke kan være ukorreleerede med de endogene variable, som indgår på relationens højreside. Herved brydes en central forudsætning for brug af mindste kvadraters metode med risiko for, at de estimerede parametre systematisk afviger fra de sande parametre i den underliggende model.

Disputatsen koncentrerer sig om de enkelte estimerede relationer. I den samlede model beskrevet i appendiks 3 er der, udover mere eller mindre trivielle definitions-ligninger og ligevægtsbetingelser, 28 ligninger, hvor der er estimeret konstante parametre ved brug af økonometriske metoder i form af mindste kvadraters metode. Herudover er der – højst usædvanligt og prisværdigt – beskrevet en lang række »mislykkede« forsøg på at estimere parametre i ligninger til bestemmelse af f.eks. bolig- og erhvervsinvesteringer.

Disputatsen er båret af en teoretisk indsigt i den moderne makroteori, men især af en interesse for virkeligheden. Det gælder ikke mindst den side af virkeligheden, som talgrundlaget udgør, og den viden, der kan udledes af tallene. Forskere, der opfatter data som trivialiteter, som andre må sørge for, bør pligtløse appendiks 5 om beregning af den årlige normalarbejdstid for industriarbejdere.

Andre kan umiddelbart nyde den kærlighed til systematiseret virkelighedsbeskrivelse, som disse otte sider demonstrerer.

Normalt er disputatser slutstenen på et akademisk arbejde. En model for Danmark følger på ingen måde den tradition. Der er tale om en videnskabelig rapport fra et igangværende projekt. Sten på sten bygges der fortsat såvel om som videre på ADAM, desværre ikke længere med Ellen Andersen i byggeledelsen. I tilbageblik har dette møjsommelige, og i dag fra mange akademiske sider ringeagtede, arbejde med ADAM sikret, at så godt som alle, der »i praksis« arbejder med makroøkonomiske problemstillinger i Danmark, har kunnet støtte sig til en uvurderlig empirisk indsigt i stort som småt. At starte, hvad der foreløbigt er blevet til 30 års modeltradition i Danmarks Statistik og 25 års tradition for modelbrug i centraladministrationen, er en så markant indsats, at det i sig selv begrunder, at Ellen Andersens disputats placeres højt på en liste over det 20. århundredes bøger inden for dansk økonomi.

Set i et videre perspektiv kan man sågar postulere, at der er tale om noget så sjældent som en disputats, som den almindelige dansker har haft direkte glæde af. For den, der kan huske afgiftspakkerne i anden halvdel af 1970'erne, valutakurspolitikken med deraf følgende rentesving i samme periode og de økonomiske udsving i 1980'erne og til dels 1990'erne, vil det ganske vist ligge fjernt at betegne den økonomiske politik som optimal. Pointen er imidlertid, at udviklingen set i et internationalt perspektiv har været god. På den administrative side har ADAMs centrale rolle i den makroøkonomiske politik været en modvægt til at basere politikken på, hvad der i tilbageblik ofte har vist sig at være teoretiske modeluner.

Borgerne i et nærtliggende land mod øst har f.eks. måttet betale dyrt for toneangivende politikere og økonomers tyrkertro på, at lave skattesatser ville forøge arbejdsudbuddet massivt, så man roligt kunne underfinansiere en skattereform. Den fagøkonomiske del af udredningsarbejdet var tilsyneladende af høj

akademisk standard, så det, der har manglet, kan være den kollektive hukommelse, som en model af ADAMs type udgør. Her i landet må denne empiriske tradition have sin del af æren for, at der ikke kunne indarbejdes store mængder varm luft som finansieringskilde i de danske skattereformer. Den væsentligste del af æren må dog nok placeres i det politiske

system, der konsekvent har frembragt formelt set svage regeringer og dermed besværliggjort de store armbevægelser i den økonomiske politik.

Anders Møller Christensen
Danmarks Nationalbank

Tiltrædelseserklæring

Med virkning fra 1. januar 2000 og med en funktionsperiode på 4 år har bestyrelsen for Nationaløkonomisk Forening i samråd med redaktionsudvalget udpeget professor Chr. Hjorth-Andersen, Københavns Universitet, til ansvarshavende redaktør og som noget nyt en redaktion med lektor Claus Thustrup Hansen, Københavns Universitet, professor Niels Kærgård, Landbohøjskolen, og professor Nina Smith, Handelshøjskolen i Århus, som medlemmer. Det foreliggende nummer er det første nummer, som den nye redaktion har det egentlige ansvar for, da det første nummer i år 2000 var et særligt nummer om årtusindeskiftet. Det føles derfor naturligt at fremsætte en tiltrædelseserklæring.

Nationaløkonomisk Tidsskrift har i mange år haft følgende formålsparagraf:

»Nationaløkonomisk Tidsskrifts hovedformål er at være forum for præsentation af og debat om undersøgelser af dansk økonomi på videnskabeligt plan samt at formidle centrale forskningsresultater til et dansk publikum.

Der lægges vægt på, at artikler fremtræder så overskueligt og lettilgængeligt som muligt, så tidsskriftet kan formidle forskningens vigtigste resultater til en bredere læserkreds.

Tidsskriftet ønsker at fremme den faglige debat om økonomisk-politiske emner og modtager gerne kommentarer til aktuelle problemstillinger og til tidligere artikler i tidsskriftet.«

Både bestyrelse og redaktion kan fuldt ud akceptere denne formulering. Ambitionen er at fastholde tidsskriftets placering som det ubetinget førende økonomiske tidsskrift i Danmark. Det er samtidig opfattelsen i bestyrelse og redaktion, at tidsskriftet bør fortsætte med at være skrevet på dansk. Det er hensigten at prioritere artikler om dansk økonomi meget højt, så forskning om danske økonomiske problemer har et naturligt publiceringssted. Men dette hverken kan eller vil udelukke, at tidsskriftet bringer artikler om mere generelle emner, der i særlig grad har danske økonomers interesse. Redaktionen vil udøve sit hverv efter følgende retningslinier:

Tidsskriftet skal være *relevant*, dvs. interessant for alle med en seriøs interesse for økonomiske problemer, især med henblik på danske forhold.

Tidsskriftet skal være *alsidigt*, dvs. at mange forskellige aspekter af den danske økonomi kan belyses ud fra forskellige økonomiske metoder og synsvinkler.

Tidsskriftet skal have *kvalitet*. Dette sikres efter redaktionens opfattelse bedst ved en omhyggelig behandling af de enkelte artikler. I det normale tilfælde er den redaktionelle procedure følgende:

Redaktionen modtager et manuskript, som forfatteren ønsker at publicere. Der fremsendes umiddelbart efter modtagelsen en meddelelse om dette. Manuskriptet vil i normalt tilfældet blive vurderet af to anonyme referees, som udpeges af den samlede redaktion for at sikre en så stor alsidighed og indsigt som muligt i udpegningen. Det er redaktionen magtpåliggende at sikre den fulde anonymitet af de anvendte referees. Disse referees afleverer hver inden for et aftalt tidsrum en rapport, og på baggrund af disse to rapporter træffes der en redaktionel afgørelse, i oplagte tilfælde af redaktøren, i mere komplicerede tilfælde af den samlede redaktion. En afgørelse kan tage følgende former: (1) en accept, evt. med mindre revisioner, (2) en afvisning og (3) en afvisning, idet der samtidig gives en konkret anvisning på, at manuskriptet i en anden form, f.eks. forkortet til en kommentar, ville kunne bringes. Baggrunden for redaktionens afgørelse er til stadighed artiklens relevans og læseværdighed samt artiklens faglige kvalitet bedømt i lyset af referee-rapporterne.

Redaktionen er åben over for modtagelse af arbejdspapirer, forfattet på engelsk. Disse vil blive vurderet efter de sædvanlige retningslinier med hensyn til relevans og kvalitet, og forfatteren vil modtage et svar på, om redaktionen ønsker en dansk udgave af arbejdspapiret.

Det er redaktionens politik kun at offentliggøre artikler med empirisk indhold, hvis datamaterialet er klart dokumenteret og tilgængeligt for andre forskere.

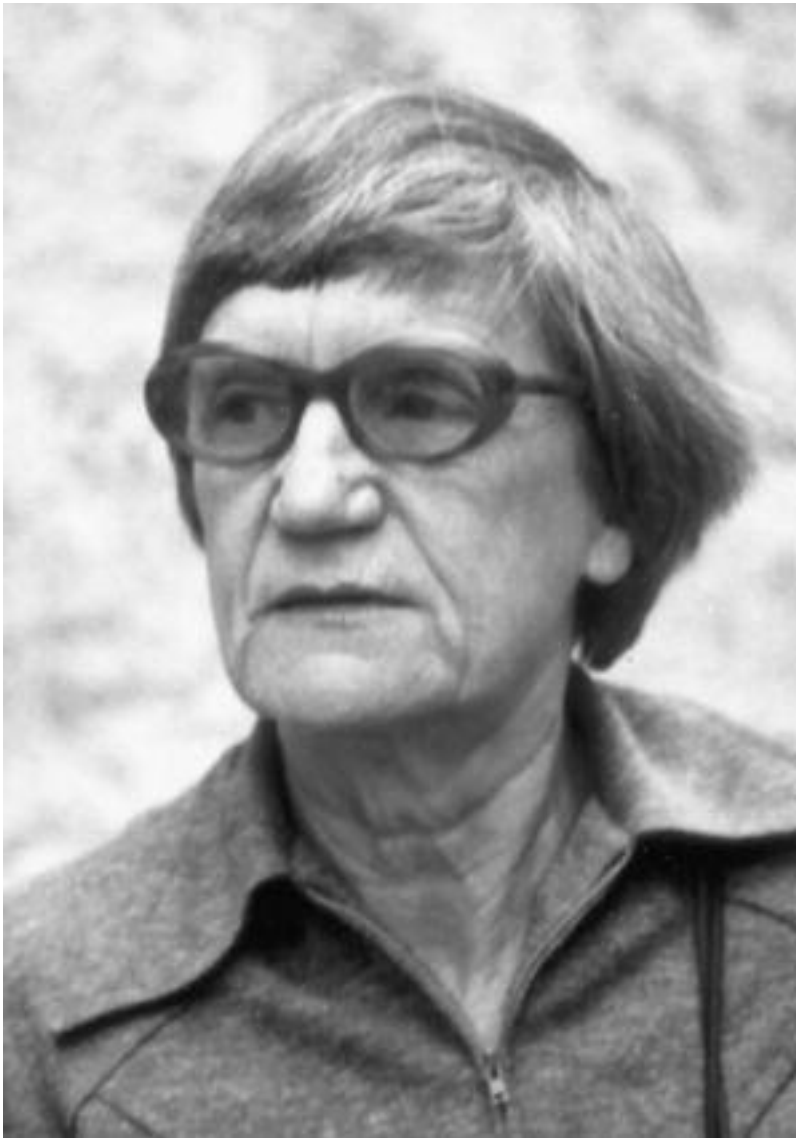
En så omhyggelig procedure vil naturligvis have den konsekvens, at tiden fra indsendelse til endelig afgørelse kan blive flere måneder, men redaktionen vil bestræbe sig på at nedbringe denne tid så meget som muligt.

For indlæg til »Debat og kommentarer« følger samme procedure, så alle indlæg underkastes anonym referee. Der er dog to forskelle mellem disse indlæg og de egentlige artikler. For det første er det højt prioriteret i redaktionen at få etableret en spændende debatsektion, og redaktionen vil derfor efter konkret skøn opfordre konkrete personer til at indsende en kommentar; redaktionen opfordrer derimod normalt ikke konkrete personer til at indsende konkrete artikler, da dette ville kunne opfattes som en art forhåndsgodkendelse, som redaktionen ikke – med det ovenfor omtalte referee-system – ville være i stand til at honorere. For det andet vil der normalt kun blive anvendt en referee til disse indlæg, idet et medlem af redaktionen i så fald også fungerer som referee; baggrunden herfor er ønsket om aktuelle kommentarer, der nødvendigvis må have en hurtig behandling.

For boganmeldelser afgør den samlede redaktion hvilke bøger, der påtænkes anmeldt, og anmelderen bliver udpeget af den samlede redaktion. Redaktøren tager derefter stilling til, om anmeldelsen kan accepteres.

Det er håbet, at disse retningslinier vil bidrage til en fortsat styrkelse af tidsskriftets kvalitet og betydning som et forum for væsentlige bidrag om danske økonomiske problemer.

Redaktionen af Nationaløkonomisk Tidsskrift



Ester Boserup

Ester Boserup

18. maj 1910 – 24. september 1999

For et par år siden gik jeg personregistret i de fire statelige bind i *the Handbook of Development Economics* igennem for at se, hvor mange danske bidrag, der var. Det eneste jeg fandt, var Ester Boserups teori om landbrugsudviklingen med hovedvægt på troperne. Den fik til gengæld en meget fremtrædende plads.¹ Teorien blev fremlagt i en lille bog på 122 sider i 1965, jf. (1). Den er ofte genoptrykt og oversat til flere sprog. Afsnittet i *the Handbook* konkluderer, at senere forskning stort set har bekræftet hendes resultater og teorier.

Hendes hovedtese var, at den teknologiske ændring på landet var en endogen konsekvens af befolkningstæthed. Optimum for den teknologiske udvikling er ved en *høj* befolkningstæthed. I tyndt befolkede (og frugtbare) lande, kan man klare sig som samlere og ved svedjebrug. Herved fås relativt let en rimelig indkomst, og samfundet kommer til at stagnere rent teknologisk. Men hvis samfundet får en passende høj befolkningstæthed, sker der ofte noget – for dét er der nødt til. Med lidt held sætter det en videre udviklingsproces i gang. Efter hendes teori var det først i 1960'erne mere sandsynligt, at sådanne overbefolkede landbrugslande som Sydkorea og Indonesien kunne udvikle sig, end at lige så fattige, men tyndt befolkede lande som Sudan og Zaire ville komme i gang. Ja, hun har fremhævet, at en hovedårsag til Afrikas manglende udviklingssucces var kontinentets underbefolkning.

Hendes bog ligner ikke en moderne økonomisk afhandling. Der er ingen formelle modeller, og der bruges ikke nogen teknik. Halvdelen af litteraturhenvisningerne var til arbejder, der er udkommet mere end 10 år før hendes eget, og der er henvisninger til arbejder inden for andre fag end økonomi. Der er heller ingen knæfald til datidens politiske korrekthed. Hun lægger stor vægt på empiri, men den er kogt ned til en samling enkle og klare »stiliserede fakta«, som bruges til at bære argumentet. Alt er lysende klart og meget enkelt.²

Jeg takker Jørgen Paldam og Ivan Boserup for kommentarer og oplysninger.

1. Teorien er udgangspunktet for kap. 42 om landbrugsudviklingen af Binswanger, Deininger og Feder.

2. Måske er det ondskabsfuldt, men mon hun var blevet doktor, hvis hun havde indleveret dette værk på et af landets økonomiske institutter? Ca. 25 år senere gav det hende en stribe æresdoktorater.

Kort sagt, det virker som en kritisk og uafhængig tænkners forsøg på at afklare et gammelt paradoks. Og hvad mere er: Det lykkedes. Hermed var hendes karriere som uafhængig forsker begyndt i en alder af 55.³

Det mærkelige ved Ester Boserups karriere var, at hun ikke ønskede at gøre nogen – undtagen på det rent videnskabelige plan. Hun var så heldig at være blevet »godt« gift (i begge betydninger af ordet) med Mogens Boserup. Efter bogen fik hun en række tillidsposter, især i FN systemet, der dels øgede hendes uafhængighed, og dels satte hende i kontakt med folk, hun kunne diskutere med. Noget hun gjorde med lidenskab og med stor hast på 3-4 sprog. Ja, hendes mangeårige diskussionsfælleskab med Mogens udsatte alle synspunkter og ideer for en benhård kritik. De havde nemlig begge det synspunkt, at når noget var oppe i tiden og politisk korrekt, så måtte det være galt, og så gik den vilde jagt på sandheden. Det kunne være enerverende at være med,⁴ og man måtte være parat til at forsvare alt, hvad man sagde over for et sandt bombardement fra det indbyrdes voldsomt diskuterende par. Billige argumenter blev straks hugget ned, og her gjaldt ingen personsanseelse. Men havde man fat på noget af substans, fik man det hurtigt belyst fra mange sider, og man blev ofte klogere. Og dertil kom den varme og sande interesse, som diskussionerne dækkede over.

Jeg skal ikke sige meget om Esters liv. Hendes opvækst hos to elskelige enkefruer Børgesen i deres beskedne lejlighed på Frederiksberg, hendes periode på den yderste venstrefløj,⁵ arbejdet i Varedirektoratet (hvor hun endte som kontorchef). Herefter gik turen til FNs Økonomiske Kommission for Europa (i Geneve), der på det tidspunkt var et intellektuelt center, og så fulgte samarbejdet med Gunnar Myrdal i forbindelse med hans Asian Drama. Det var vel her, hun fik ideen til sit mesterværk, jf. (5) s. 17-21.

Den Ester, jeg kendte, var forskeren, der havde valgt sit liv i et hus fuldt af bøger med en vidunderlig udsigt over Lago Maggiore. Hun hadede den danske vinter, og hendes datter er gift i Ticino. Så længe Mogens levede, boede hun en del af året i Danmark, men siden flyttede hun derned. Og her fortsatte hun sit arbejde. Hendes kritiske sans holdt produktionen nede, med der kom da tre bøger til.

Hendes bog om kvinders rolle i udviklingsprocessen er vel den mest kendte i al-

3. Hun havde naturligvis skrevet en del, bl.a. i Nationaløkonomisk Tidsskrift; men der var intet, der havde fundet nogen synderlig udbredelse. Se hendes »faglige selvbiografi« (5) for en liste.

4. Jeg har fået oplyst, at de øvrige ansatte i Varedirektoratet i mange år hagede over en blækklat på væggen på hendes kontor. Den var opstået, da hun kastede en blækflaske efter en modstander, som fremturede med forvrøvede argumenter! Modstykket til den intellektuelle ilterhed var en sjælden trofasthed og hjælpsomhed.

5. Af og til er jeg blevet spurgt om, hvor meget hun egentlig bevægede sig imod højre. Jeg ved det ikke, men man kan måske sige, at hun udskiftede sit *politiske* engagement med et *fagligt*, og her medtog sin radikalitet. Den radikale periode er skildret i Olaf Harsløfs bog om »Mandegruppen. Kampen om kunsten og socialismen i Danmark 1928-1932« København (1997) og meget kort s. 9-10 i (5).

menheden, for den udkom lige før den store »kvindebølge«, og hun kom til at ride med på den. Det har med garanti ikke været tilsigtet. Bogen destillerer igen et vældigt empirisk materiale til en enkel og klar fremstilling af kvinders økonomiske rolle i u-landene – især i landbrugssektoren. De mange sammenfatninger af data holdes hele tiden sammen af en enkel og logisk argumentation, hvor kun den opmærksomme læser opdager, at alt er skrevet af en økonom. Bogen udkom for 30 år siden, og der er fremkommet mange flere data og analyser siden da. Alligevel er der kun lidt, der har brug for en revision. Om kvindernes relative status er forbedret siden da, er ikke godt at vide.

Den tredje store bog (3) er en historisk udbygning og uddybning af hendes hovedværk. Det er også en glimrende bog, men naturligvis uden den samme nyhedens interesse som hovedværket. Men der er en god del ud- og underbygning samt yderligere beviser.

Herefter blev det kun til artikler (og den faglige biografi (5)) for der var lige så stille blevet en betydelig efterspørgsel efter hendes arbejder, og nu havde hun jo også rundet de 70.

Da hun blev 80, udkom en bog med en fin samling af hendes artikler fra 1966 til 1990. De var udvalgt og redigeret af T. Paul Schultz. De udmærker sig stort set alle ved deres knappe og klare form, og ved at indeholde gennemtænkte budskaber.⁶ Siden da kom der stadig dryppende den ene artikel efter den anden, lige til det sidste.

*Martin Paldam
Institut for Økonomi
Århus Universitet*

6. Hendes vigtigste værk siden da er uden tvivl det meget elegante »analytical framework« i hendes artikel om udviklingsteoriens udvikling i *Population and Development* 22(3):505-15 fra 1996.

REDAKTIONEL NOTE: *Efter normal praksis ville en nekrolog i Nationaløkonomisk Tidsskrift blive efterfulgt af en samlet litteraturfortegnelse. Redaktionen har dog valgt i dette tilfælde at fravige denne praksis, da Ester Boserup selv har givet en sammenfattende fremstilling af sine værker i »My Professional Life and Publications 1929-98.« Museum Tusulanum Press. Kbh. 1998. I denne bog er udover hendes hovedværker også oplistet en række foredrag, opbevaret på Det Kongelige Bibliotek, samt en række ungdomsarbejder, hvortil kommer en kort beskrivelse af den sammenhæng, værkerne er udkommet i.*

Bøger af Ester Boserup⁷

1. *The Conditions of Agricultural Growth*. Aldine Publishing Company. Chicago. 1965. Mange genoptryk, senest Earthscan 1993.

2. *Women's Role in Economic Development*. Allen and Unwin. London. 1970. Mange genoptryk, senest Earthscan 1989.

3. *Population and Technological Change. A Study of Long-Term Trends*. Chicago UP. Chicago. 1981.

4. *Economic and Demographic Relationships in Development*. The Johns Hopkins UP. Baltimore and London. 1990. Essays Selected and Introduced by T. P. Schultz.

5. *My Professional Life and Publications 1929-1998*. Museum Tusculanum Press. 1999.

7. Der er også to mere populære bøger på dansk.

Drivhusmodellers omkostningsfunktioner

Hans Linderoth

Handelshøjskolen i Århus, lin@asb.dk

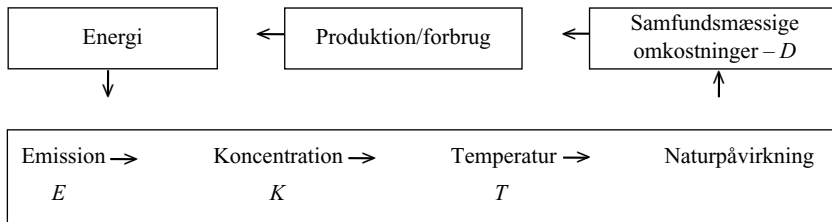
SUMMARY: The benchmark is equal to the cost (D) caused by an increase in temperature since the middle of the nineteenth century (T) of nearly 2.5° C. According to mainstream economists, the benchmark is 1-2% of GDP, but very different estimates can also be found. Even though there appears to be agreement among a number of economists that the benchmark is 1-2% of GDP, major differences exist when it comes to estimating D for different sectors. One of the main problems is how to estimate non-market activities. Normally, the benchmark is the best guess, but due to the possibility of catastrophic events this can be considerable smaller than the mean. Certainly, the cost function is skewed to the right. The benchmark is just one point on the cost curve. To a great extent, cost functions are alike in greenhouse models ($D = \alpha \cdot T^\lambda$). Cost functions are region and sector dependent in several models. In any case, both α (benchmark) and λ are rough estimates. Besides being dependent on α and λ , the marginal emission cost depends on the discount rate. In fact, because emissions have effects continuing for many years, the discount rate is clearly the most important parameter.

1. Indledning

Overordnet omfatter drivhusmodeller, der integrerer økonomiske data med klimadata, de elementer, der er skitseret i figur 1. Produktion (Cobb-Douglas produktionsfunktion) og forbrug medfører et energiforbrug, hvoraf en del medfører emission E af drivhusgassen CO_2 . De øvrige drivhusgasser optræder ofte eksogent i modellerne.¹ E medfører øget koncentration K i atmosfæren, hvilket resulterer i en temperaturstigning T , der påvirker naturen på forskellig vis (vandstandsstigning, nedbør, vejrekstremer mv.). T og naturpåvirkning medfører samfundsmæssige omkostninger D (damage), der har en effekt på produktion og forbrug.

Sammenhængen mellem E , K og T behandles ikke nærmere. Det skal dog nævnes, at disse sammenhænge er overordentligt usikre, ikke mindst forbindelsen fra K til T . Siden midten af det 19. århundrede er T nået op på ca. 0,5°C på den nordlige halvkugle (T måler temperaturstigningen siden midten af det 19. århundrede), og K er steget

1. Peck og Teisberg (1992).



Figur 1. Drivhusmodel.

med ca. 30%, men der har ikke kunnet konstateres en signifikant statistisk sammenhæng mellem K og T bl.a. pga. den naturlige variabilitet i temperaturen. I Det internationale Klimapanel (IPCC) sidste rapport er konklusionen da også forsigtig. Det noteres, at alt taget i betragtning tyder de målte data på, at der er en mærkbar menneskelig påvirkning af det globale klima.

Formålet med artiklen er at redegøre for drivhuseffektens omkostningsfunktion, dvs. forbindelsen mellem T og D . I princippet indeholder D minimumsomkostningerne enten ved at modvirke/forhindre skaden (f.eks. bygge dæmninger) eller ved at acceptere skaden (f.eks. lade vådområder oversvømme). Modellers omkostningsfunktioner sammenlignes i afsnit 3. Før 1992 eksisterede der kun to integrerede drivhusmodeller,² så det er ikke et omfattende materiale, der ligger til grund for sammenligningen, selvom der i løbet af 1990'erne er konstrueret en del modeller.

Udgangspunktet for omkostningsfunktionen er det såkaldte benchmarkresultat, der er *det nuværende samfunds tab ved en fordobling af CO_2 -koncentrationen i atmosfæren i forhold til det præindustrielle niveau*. Denne fordobling vil i modellerne indtræde i 2. halvdel af det næste århundrede og medføre en T -værdi på ca. 2,5°C (base case). Til sammenligning kan nævnes, at IPCC's referencescenarier omfatter en temperaturstigning på 0,5-1,5°C i 2050 og 1-3,5°C i år 2100.³ Benchmark, der behandles nærmere i næste afsnit, udgør et enkelt punkt på omkostningsfunktionen. Usikkerheden mht. at opgøre benchmark er dermed også usikkerhed mht. at fastlægge omkostningsfunktionen.

I afsnit 4 vises de marginale emissionsomkostningers afhængighed af forudsætninger vedrørende omkostningsfunktionen. I modellerne øges E betydeligt (et stød), og ud fra omkostningsfunktionen beregnes nutidsværdien af de forøgede samfundsmæssige omkostninger, der så divideres med forøgelsen i E for at finde de marginale omkostninger, som er bestemmende for, hvor meget det kan betale sig at reducere E på nuværende tidspunkt.

2. Bruce (1996) s. 380.

3. Fenger (1996) s. 62.

2. Benchmarkresultater

Som nævnt tidligere er benchmark beregninger/estimer over D i det nuværende samfund ved en fordobling af K i forhold til det præindustrielle niveau. D opdeles gerne i markedsmæssige og ikke-markedsmæssige omkostninger.⁴ Markedsmæssige omkostninger berører som hovedregel opgørelsen af BNP i modsætning til de ikke-markedsmæssige omkostninger. Markedsmæssige omkostninger vedrører landbrug, skovbrug, tab af landområder ved stigning af havenes vandstand, beskyttelse af kystområder, vandforsyning, transportsektoren, energi mv. De ikke-markedsmæssige omkostninger vedrører tab af vådområder, tab af arter og menneskeliv, vand- og luftforurening, nedsættelse af naturens herlighedsværdi, tab i forbindelse med emigration mv. Ifølge sagens natur findes der ikke en markedspris, der kan anvendes som værdigrundlag, når ikke-markedsmæssige omkostninger skal opgøres.

»Willingness-to-pay« og »willingness-to-accept« metoderne, hvor man via hypotetiske spørgsmål tester forbrugernes villighed til at betale for en forbedring af miljøet henholdsvis den nødvendige compensation for at acceptere en miljøforringelse, anvendes i en del tilfælde som værdigrundlag for de ikke-markedsmæssige omkostninger. Opgørelser baseret på hypotetiske spørgsmål er meget usikre, og det viser sig da også, at de to metoder ikke fører til samme resultat. I Cragg and Kahn (1997) benyttes bl.a. flyttedata til at måle villigheden til betale for et godt klima.

2.1 USA

Omkostninger i landbruget og omkostninger som følge af stigende vandstand er baseret på forholdsvis udførlige specialrapporter, især for USA. Opgørelser af disse omkostninger må derfor anses for at være de mest præcise. Tabel 1 viser alligevel markante omkostningsforskelle for disse kategorier i USA.

Den mest omtalte naturpåvirkning er stigende vandstand ved en temperaturstigning som følge af reduktion/nedsmeltning af indlandsisen samt havenes rumfangsudvidelse ved opvarmning. Benchmark er en stigning på knap 0,5 m. Selvom Titus benytter en høj T -værdi på 4, er Titus' omkostninger for de tre første sektorer i tabel 1 alligevel det halve af omkostningerne hos Nordhaus, hvis omkostninger i alt ligger en del under omkostningerne hos Titus.

De store resultatforskelle for landbruget kan begrundes med, at man tillægger de positive og negative effekter af øget K og tilhørende temperaturstigning forskellig værdi. Øget K i atmosfæren har alt andet lige en positiv effekt på plantevæksten, idet CO_2 har en gødningseffekt og nedsætter vandtabet fra bladene. Øget plantevækst reducerer jorderosion som følge af regn og vind og medfører øget mikrobiologisk aktivitet (flere orme). Den positive effekt af CO_2 har klart vist sig i forskellige undersøgelser

4. Fankhauser og Tol (1996) s. 667.

Tabel 1. Benchmarkresultater i USA fordelt på omkostningskategorier samt omkostninger i hele verden, i alt.

	Fankh. 2,5°C	Cline 2,5°C	Nordhaus 3,0°C	Titus 4,0°C	Tol ¹ 2,5°C
	Mia. 1988-\$				
Kystbeskyttelse	0,2	1,0	7,5		1,5
Tab af tørre landområder	2,1	1,5	3,2 ²		2,0
Tab af vådområder	5,6	3,6	-	5,0 ³	5,0
Landbrug	0,6	15,2	1,0	1,0	10,0
Skovbrug	1,0	2,9	-	38,0	-
Energi	6,9	9,0	-	7,1	-
Vandforsyning	13,7	6,1	-	9,9	-
Andre sektorer	-	1,5	38,1 ⁴	-	-
Luftforurening	6,4	>3,0	-	23,7	-
Vandforurening	-	-	-	28,4	-
Udvandring	0,5	0,4	-	-	1,0
Dødsfald/sygdomme	10,0	>5,0	-	8,2	37,7 ⁵
Herlighedsværdi	-	-	-	-	12,0
Tab af arter	7,4	3,5	-	-	5,0
Orkaner mv.	0,2	0,7	-	-	0,3
USA i alt	60,2	>53,5	50,3	121,3	74,0
% af BNP	1,2	>1,1	1,0	2,5	1,5
Verden i alt	269,6		220,0		315,7
% af BNP	1,4		1,33		1,9

Noter: (1) Inkl. Canada. (2) Tab af landområder (tørre- samt vådområder). (3) Omkostninger ved vandstandsstigning i alt (kystbeskyttelse samt tab af tørre- og vådområder). (4) Inkl. de nedenfor nævnte kategorier. (5) Tol vurderer et amerikansk liv mere end dobbelt så højt som Fankhauser.

Kilde: Tol (1995) s. 355.

under laboratorielignende forhold. Tilførslen af næringsstoffer og vand kan imidlertid under naturlige forhold ændre sig i negativ retning ved en temperaturstigning, og antallet af skadedyr kan øges.

Det forventede omfang af tilpasning til ændrede klimatiske forhold har naturligvis også betydning for omkostningerne. Ved en temperaturstigning kan det være fordelagtigt at ændre afgrødesammensætning eller anvende jorden på anden vis (skov, fritidsområder mv.).⁵ Måske medfører en temperaturstigning en intensiveret forskning efter nye planter, der er tilpasset klimaændringen. Hos Tol (1995) er gengivet benchmarkre-

5. I en undersøgelse af temperaturens betydning for prisen på jord, konkluderes det, at en fordobling af CO₂-koncentrationen vil være svagt positiv for USA's landbrug, når der tages hensyn til muligheden for at lægge større vægt på kunstvanding og varme krævende afgrøder. Mendelsohn, Nordhaus og Shaw (1994).

sultater i tre modeller for landbrugsproduktionen med og uden tilpasning. I den ene model er benchmark et fald i landbrugsproduktionen i Nordamerika på 20% uden tilpasning og et fald på 5% med tilpasning. I de to øvrige modeller er de tilsvarende tal et fald på 5% og en stigning på 10%.⁶

Som det fremgår af tabel 1, inkluderer Nordhaus sektorerne landbrug, energi, kystområder og øvrige sektorer. Der er tale om en meget grov sektoropdeling, hvor øvrige sektorer omfatter såvel markedsmæssige som ikke-markedsmæssige goder. Nordhaus beregner dog ikke D totalt ved at summere D i de fire sektorer. I stedet beregnes D i øvrige sektorer residualt, idet D her er bestemt ved at fratække D i de tre andre sektorer fra 1% af BNP, som er Nordhaus' totale skøn over D i USA. Nordhaus forsøger altså ikke at opgøre D i ikke-markedsmæssige aktiviteter.

Siden Nordhaus' skøn, der er fra 1991, er der foretaget opgørelser/skøn over langt flere sektorer, jf. tabel 1. Det fremgår af tabellen, at det ikke er de samme sektorer, der er medtaget i alle undersøgelser.

Omkostningerne er størst hos Titus, hvilket de naturligtvis alt andet lige må være, da Titus forventer en væsentlig større temperaturstigning end de øvrige. Det er dog bemærkelsesværdigt, at de relativt høje omkostninger hos Titus ikke kan henføres til vigtige markedsmæssige omkostninger vedrørende landbrug og kystbeskyttelse, men i stedet må henføres til ikke-markedsmæssige omkostninger vedrørende vand- og luftforurening. Omkostningerne i skovbruget er dog også relativt meget store hos Titus.

De store forskelle vedrørende dødsfald/sygdomme skyldes i høj grad, at man til lægger et statistisk liv vidt forskellig værdi. Cline sætter et statistisk liv til 0,6 mio \$, mens Fankhauser og Tol benytter 1,5 mio \$ henholdsvis 3,4 mio \$.⁷ Grunden til, at disse omkostninger er medtaget, er, at en temperaturstigning antages at ville medføre flere tilfælde af hedeslag, malaria mv.⁸

Kun Tol har medtaget naturens herlighedsværdi, selvom man vel må antage, at denne værdi har stor betydning for menneskets velvære. Temperaturen er f.eks. bestemmende for megen rejseaktivitet og for, hvor vi ønsker at bosætte os.⁹ Cragg and Kahn (1997) har således på data fra 48 amerikanske stater påvist, at klimavariabel har en signifikant effekt på huslejeniveauet. Jo højere februarstemperatur og jo flere solskinstimer jo højere afkast fra boligsektoren. Højere julitemperatur har den modsatte effekt, så det er et moderat klima (ikke for koldt og ikke for varmt), der foretrakkes.

Det forhold, at temperaturstigningen indebærer en forskydning af klimazonerne, vil naturligtvis påvirke det økologiske system og dermed artsdiversiteten. Som det frem-

6. Tol (1995) s. 371.

7. Tol gør et statistisk liv afhængig af et lands indkomstniveau i de globale undersøgelser, hvilket resulterer i en variation fra 299.000 \$ til 3,4 mio. \$. Fankhauser (1994) og Tol (1995).

8. Fankhauser (1994).

9. Selve temperaturen (varme/kulde) indgår næppe hos Tol under herlighedsværdi, jf. senere.

går af tabel 1, er D i forbindelse med artstab dobbelt så store hos Fankhauser som hos Cline og indgår ikke hos Titus.

Der forventes ikke hos nogen af de 5 store omkostninger som følge af flere vejrekstremer som orkaner.

Om en højere temperatur vil medføre flere vejrekstremer (voldsomme storme, alvorlige tørkeperioder, ødelæggende regnskyl) er i øvrigt usikkert.¹⁰

Reduceres omkostningerne hos Titus svarende til en temperaturstigning på $2,5^{\circ}\text{C}$ – som hos de øvrige – i stedet for 4°C , kan det konkluderes, at alle beregningerne resulterer i omkostninger svarende til 1-2% af BNP. Det må imidlertid samtidigt konkluderes, at denne tilsyneladende overensstemmelse dækker over markante forskelle inden for de enkelte sektorer.

2.2 Globale benchmarkresultater

Ved beregning af D i forskellige lande (regioner) benyttes som regel landespecifikke koefficienter gældende for USA. Disse koefficienter skal dernæst kædes sammen med landespecifikke oplysninger. Landbrugets andel af BNP fremskrives vha. BNI/indb. Jo højere BNI/cap. jo mindre fylder landbruget i økonomien. Økonomisk vækst vil dermed nedsætte D i landbruget målt i forhold til BNP.

Ved beregning af D i kystområder indgår kun variabelen kystmæssig sårbarhed, der blot er arealet inden for en strækning på 10 km fra kysten i forhold til det samlede areal. Et sådant mål tager naturligvis ikke højde for, hvor lavtliggende kyststrækningen er og dermed for, hvor truet strækningen er af oversvømmelser. Den samlede globale D fremkommer ved en sammenvejning af landespecifikke D med BNP som vægtgrundlag. Yderligere detaljer om beregningsprocedurerne skal ikke nævnes, men det er åbenbart, at resultaterne er baseret på overordenlig grove forenklinger og diskutabile antagelser.

Nordhaus finder et globalt benchmarkresultat på 1,33% af BNP, jf. tabel 1, med vægte fra 1987. Altså er D globalt relativt kun lidt større end i USA, hvor resultatet jo var 1%. Det kan nok overraske, idet vejrafhængige erhverv som landbrug jo fylder noget mere i ulandene end i USA.

Overraskende nok viser det sig også, at 1,33% gælder for hele perioden 1987-2100 ved T på 3°C . Baggrunden er, at faldende D i de enkelte landes landbrug målt i forhold til BNP, opvejes af det forhold, at lande med stor vægt i landbruget forventes at få den højeste vækst, samt af det forhold, at lande med høj vækst også har relativt høj kystmæssig sårbarhed. Det kan måske undre, at D i øvrige sektorer, der omfatter ikke-markedsmæssige aktiviteter, ikke stiger relativt med voksende BNP, idet det må formodes, at indkomstelasticiteten på miljøgoder er større end 1.

10. Laut (1997) s. 33.

Tabel 2. Benchmarkresultater fordelt på regioner ifølge Fankhauser og Tol.

	Fankhauser		Tol	
	Mia. 1988-\$	% af BNP	Mia. 1988-\$	% af BNP
EU	63,6	1,4		
USA	61,0	1,3		
Andre OECD-lande	55,9	1,4		
OECD Amerika			74,2	1,5
OECD Europa			56,5	1,3
OECD Stillehav			59,0	2,8
I alt OECD	180,5	1,3	189,5	1,6
Østeuropa/tidligere USSR	18,2 ¹	0,7 ¹	-7,9	-0,3
Centralasien	16,7 ²	4,7 ²	18,0	5,2
Syd- og Sydøstasien			53,5	8,6
Afrika			30,3	8,7
Latinamerika			31,0	4,3
Mellemøsten			1,3	4,1
I alt ikke-OECD	89,1	1,6	126,2	2,7
Verden	269,6	1,4	315,7	1,9

Anm.: (1) Kun tidligere USSR. (2) Kun Kina.

Kilde: Fankhauser and Tol (1996) s. 669.

I tabel 2 er de globale benchmarkresultater delt op på regioner. Som i tabel 1, er de globale omkostninger estimeret til at være højere end omkostningerne i USA, men dog under 2% af BNP.

IPCC Working Group 3 (1995) estimerer D til at udgøre 1,5-2,0% af BNI globalt, 1-1,5% af BNI i de industrialiserede lande og 2-9% af BNI i ulandene, helt i overensstemmelse med tallene i tabel 2.

Ulandene må forventes at være mere udsatte for tørkeperioder, oversvømmelser (Bangladesh) og opleve flere dødsfald/sygdomme som følge af drivhuseffekten end de industrialiserede lande. De fattige ulande har desuden færre muligheder for gennem investeringer at tilpasse sig til en temperaturstigning end de rige lande. Dertil kommer, at i de fattige lande udgør de vejrafhængige primære erhverv en forholdsvis stor andel af BFI.

Tabel 2 viser, at de estimerede omkostninger i ikke-OECD landene varierer overordentligt meget. Ifølge Tol vil en temperaturstigning være til fordel for Østeuropa og det tidligere USSR, mens de store tabere ved drivhuseffekten findes i Asien og Afrika.

Et mildere klima vil naturligvis alt andet lige være til gavn for lande, der har et forholdsvis koldt klima. Dyrknings sæsonen kan med et mildere klima udvides, specielt fordi det forventes, at især nattemperaturen vil blive forøget om foråret og vinteren på

Tabel 3. Benchmarkresultater ifølge Tol fordelt på regioner og omkostningskategorier, Mia. 1988-\$.

Regioner	USA/ Canada	OECD- Europa	Japan Austra- lien New Zealand	Central- og Øst europa tidl. USSR	Mel- lem- østen	Latin- amerika	Syd- og Sydøst asien	Central asien	Afrika	I alt
Kystbeskyttelse	1,5	1,7	1,8	0,5	0,0	1,0	2,0	0,5	0,5	9,5
Tab af tørre landområder	2,0	0,5	4,0	1,3	0,0	0,5	1,0	0,0	0,5	9,8
Tab af vådområder	5,0	4,0	4,5	1,3	0,0	1,5	1,5	0,5	0,5	18,8
Tab af arter	5,0	5,0	5,0	2,5	0,0	2,0	1,0	1,0	0,5	22,0
Landbrug	10,0	-4,2	-6,3	-32,5	0,7	11,8	21,0	-3,0	17,5	14,5
Herlighedsværdi	12,0	12,0	12,0	-1,0	0,1	0,4	1,2	1,0	0,5	38,0
Dødsfald/ sygdomme	37,7	36,6	36,9	18,8	0,6	11,4	21,6	15,4	9,0	88,0
Udvandring	1,0	1,1	0,6	0,5	0,0	2,4	4,4	2,6	1,3	13,8
Orkaner mv.	0,3	0,0	0,8	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	1,4
I alt	74,0	56,5	59,0	-7,9	1,3	31,0	53,6	18,0	30,3	315,7
% af BNP	1,5	1,3	2,8	-0,3	4,1	4,3	8,6	5,2	8,7	1,9

Kilde: Tol (1995) s. 369.

høje nordlige breddegrader, hvor det tidligere USSR som bekendt har store landområder. Et mildere klima vil også på de breddegrader være til fordel for andre erhverv end landbruget og nedsætte energiforbruget.

Det fremgår af tabel 3, at over halvdelen af omkostningerne i Afrika kan henføres til landbruget ifølge Tol, mens landbruget i Central- og Østeuropa samt det tidligere USSR vil få en betydelig fordel af en temperaturstigning.

Det er værd at lægge mærke til, at de største omkostninger i OECD landene ifølge Tol kan henføres til de ikke-markedsmæssige kategorier som herlighedsværdi og dødsfald/sygdomme. De forholdsvis høje tal for dødsfald/sygdomme skyldes som nævnt tidligere Tols høje tal for et statistisk liv i OECD landene samt det forhold, at man forventer, at temperaturstigningen vil medføre flere tilfælde af malaria mv. i de rige lande.

Jo rigere et land er, jo mere villig er man til at betale for miljøgoder.¹¹ Da naturens herlighedsværdi må betragtes som et miljøgode, må man forvente, at reduceret herlighedsværdi resulterer i relativt store omkostninger i de rige lande sammenlignet med ulandene. Det er da også tilfældet i tabel 3. De rige lande er dog i stort omfang beliggende på mellem eller høje nordlige breddegrader, hvor et varmere klima nok i sig selv

11. Dette forhold taler for en udskydelse af indsatsen mod drivhuseffekten. Betalingsvilligheden stiger jo med tiden ved fortsat vækst.

vil blive betragtet som noget positivt! Selve klimaet indgår i øvrigt næppe under herlighedsværdi, da Tol i en artikel påpeger, at fysisk komfort (varme/kulde) ikke er medtaget.¹² Det er i det mindste påfaldende, at D er estimeret til samme beløb (12 mia \$) i alle de 3 regioner, som OECD-landene er opdelt i.

Man bemærker endvidere, at D som følge af artstab er større i OECD-landene end i de øvrige lande. Det kan virke lidt paradoksalt, da især troperne nævnes som områder med mange forskellige arter, der er sårbare over for klimaændringer.

At Tol også selv anser sine resultater i tabel 3 for problematiske fremgår egentlig af hans egne revisioner af benchmark for USA/Canada. Få måneder efter fremkomsten af resultaterne i tabel 3 når Tol frem til benchmark på 55 mia \$ i stedet for 74 mia \$.¹³ Det mest bemærkelsesværdige er imidlertid ikke denne nedjustering, men snarere markante sektorspecifikke ændringer. Tab af vådområder og arter er i alt forøget fra 10 mia \$ til 33 mia \$, mens tab af herlighedsværdi ikke længere er inkluderet, og tab som følge af dødsfald/sygdomme er ændret fra 37,7 mia \$ til 8,6 mia \$.

Der kan spores en tendens til, at de markedsmæssige omkostninger i de rige lande tillægges mindre og mindre vægt i forhold til de ikke-markedsmæssige omkostninger ved en temperaturstigning. De markedsmæssige omkostninger er nedjusteret i takt med større indsigt i problemerne omkring drivhuseffekten. Til gengæld er de ikke-markedsmæssige omkostninger opjusteret. Dermed øges det arbitrære element i beregningerne.

Det bemærkes, at ikke alle sektorer, der er klimaafhængige, indgår i tabel 1 og 3. Markedsmæssige aktiviteter som bygge- og anlægsvirksomhed, transport, energiforsyning, forsikringsvirksomhed, turisme, oversvømmelser baseret på floder, ikke-tropiske storme samt øvrige katastrofer er således ikke medtaget. Det gælder også for forhold som politisk stabilitet samt en række påvirkninger af økosystemerne.¹⁴

Det skal understreges, at de betydelige forskelle, som fremgår af tabel 1 vedrørende de sektorspecifikke omkostninger i USA, ikke uventet også findes på de globale sektorspecifikke tal. Målt i mia 1988-\$ finder Fankhauser således et globalt benchmarkresultat på 283, mens resultatet i INTERA – modellen er 593. Forskellen er i høj grad baseret på, at ekstreme vejrforhold i INTERA-modellen medfører omkostninger på 125 mia \$ mod 3 hos Fankhauser, og at de tilsvarende tal for helbredsforhold er 250 henholdsvis 82.¹⁵ Opgørelser over disse to omkostningskategorier er ekstremt usikre.

På trods af de sektorspecifikke forskelle er benchmark i alle tilfælde 1-2% af BNP globalt og noget mindre i USA hos de forfattere, der er refereret i det foregående. Disse resultater har der naturligt nok også været rejst en del kritik imod. Demeritt and

12. Fankhauser og Tol (1996).

13. Demeritt og Rothman (1999) s. 394.

14. Fankhauser og Tol (1996) s. 667.

15. Hope og Maul (1996) s. 213.

Rothman (1999) mener, at benchmarkresultatet på 1-2% af BNP baserer sig på en lille gruppe af økonomer, der er refereret i så mange sammenhænge, at benchmarkresultatet har fået et autoritativt skær over sig. Demeritt and Rothman (1999) henviser i øvrigt til benchmarkresultater, der ligger noget højere end vist i det foregående.

Nordhaus (1994a) illustrerer også, at der ikke er en generel tilslutning til det »autoritative« resultat. Nordhaus har bedt 19 eksperter om at skønne over effekten af en temperaturforøgelse på 3°C i 2090. Best-guess (mest sandsynlige resultat) varierer fra 0 til 21% af BNP med et gennemsnit på 3,6%. Denne markante variation skyldes, at naturvidenskabsfolk (gennemsnit 13,0% af BNP) sætter tabene meget højere end økonomer (gennemsnit 1,5% af BNP).¹⁶

Der findes imidlertid også en modsatrettet kritik mod den såkaldte autoritative opfattelse. Moore (1998) finder således en gevinst på ca. 2% af BNP som benchmark for USA.

I det foregående er benchmark angivet ved det mest sandsynlige resultat (best-guess). Omkostningerne ved en fordobling af CO₂-koncentrationen burde snarere angives ved en sandsynlighedsfordeling for at illustrere den markante usikkerhed. I INTERA-modellen tages der hensyn til usikkerheden ved at anvende et ydre omkostningsinterval baseret på eksperter skøn over mulige temperaturstigninger og tilhørende naturpåvirkninger (stigning i havenes vandstand mv.). Mindst 5% af eksperterne skal anse naturpåvirkninger svarende til det ydre interval for mulige. Det ydre interval for de samlede marginale emissionsomkostninger varierer fra 0 til 270 \$/t med en referenceværdi på 24 \$/t. Intervallet for ekstreme vejrforhold og helbredsforhold er 0,1-48 \$/t henholdsvis 0,1-90 \$/t med referenceværdi på 5 \$/t henholdsvis 10 \$/t.¹⁷ Hos Fankhauser (1994) er 5%'s fraktilen 6\$/t for perioden 1991-2000, gennemsnittet 20\$/t og 95%'s fraktilen 45\$/t.¹⁸

Disse resultater viser, at omkostningsfordelingen formodes at være højreskæv, måske endda meget højreskæv, da nærmest katastrofale naturpåvirkninger ikke kan afvises, f.eks. ændring i Golfstrømmens løb. I en meget højreskæv fordeling er modalværdien (best-guess) som bekendt en del mindre end gennemsnittet. I DICE (Dynamic Integrated model of Climate and the Economy) indebærer anvendelsen af best-guess f.eks. marginale emissionsomkostninger i perioden 1991-2000 på 5,3\$/t, mens gennemsnitsværdien er 12,0\$/t.¹⁹

16. Roughgarden og Schneider (1999).

17. Hope og Maul (1996) s. 214.

18. Roughgarden og Schneider (1999) benytter resultaterne fra de 19 eksperter, som indgik i Nordhaus' undersøgelse, til at beregne en optimal skat i DICE modellen. I 1995 er skatten 5\$/t i standardudgaven af DICE. Indgår de 19 eksperter skøn over omkostningerne, fås en gennemsnitlig skat på 40\$/t med en 95%'s fraktil på 193\$/t.

19. Fankhauser og Tol (1996). Vedrørende usikkerhed og omkostningsfordeling se også Roughgarden og Schneider (1999), Gjerde m.fl. (1999) samt Pizer (1999).

2.3 Danske resultater

Med udgangspunkt i globale resultater er der skønnet en temperaturstigning i Danmark på knap 2°C frem til midten af det næste århundrede og knap 3°C frem til år 2100 med størst stigning om vinteren og mindst om foråret.²⁰

Det skal understreges, at regionale og ikke mindst landespecifikke beregninger over drivhuseffekten er overordentlig usikre. Det gælder naturligvis også for danske resultater. De danske undersøgelser er overvejende foretaget i ministerielt regi, hvor man har forsøgt at beregne/vurdere konsekvenserne af en temperaturstigning som forudsat i IPCC-rapporterne.

I Miljøministeriet (1992) hedder det, at med et vejr som i Sydengland vil Danmark kun få sjældne og korte frostperioder, hvilket vil resultere i besparelser hos vejmyndighederne på ca. 1 mia kr. Dertil kommer en besparelse på måske 2 mia kr. i sparet tid og øget mobilitet samt øgede omkostninger som følge af forurening og trafikulykker på omkring 1 mia kr., altså 2 mia kr. i gevinst i alt (0,2% af BNP i 1992).²¹ Der må i øvrigt også forventes færre rustskader på bilerne.

Energiforbruget vil falde med 1-2%, konsekvenserne for de primære erhverv og kystsikringssektoren synes små, dog med fordel for landbruget, og der må forventes en positiv effekt på turismen.

Øget temperatur betyder flere hedeølger og bedre forhold for mikroorganismer (smitsomme sygdomme), men også færre problemer med forkølelse og influenza. I Bentzen og Linderoth (98-7) påvises, at der er en sammenhæng mellem influenza og den klare sæsonvariation i dødelighed, og at temperaturen har en selvstændig effekt på dødeligheden – uafhængig af influenza. Influenza er ikke i sig selv en dødelig sygdom, men i kombination med andre sygdomme kan den være den udløsende årsag, så øget *T* vil formentlig nedsætte dødeligheden en smule. I Miljøministeriet (1992) konkluderes det alt i alt, at de beregnede klimaændringer ikke vil være af væsentlig sundhedsmæssig betydning for Danmark.

I Fenger (1996) er konklusionerne helt på linje med Miljøministeriet (1992). Drivhuseffekten vil stort set medføre fordele i industri-, energi- og transportsektoren samt landbruget, og der vil ingen væsentlig effekt være på menneskelig helbred og velvære.

Sammenfattende må det konkluderes, at en moderat temperaturstigning ikke vil medføre væsentlige omkostninger i Danmark. Der kan samlet endog være tale om fordele for erhvervene, og nok også for menneskelig velvære, idet en højere temperatur i sig selv vil betragtes som en fordel af mange. Der er dog ikke angivet et samlet resultat i de to omtalte rapporter.

20. Fenger (1996) s. 67.

21. I Bentzen og Linderoth (98-6) vises, at vejrligsvariable har en signifikant effekt på antallet af færdselsuheld.

2.4 Konklusion

Benchmarkresultaterne viser, at der ikke forventes meget store negative konsekvenser af drivhuseffekten, idet D globalt estimeres til under 2% af BNP. Ifølge Nordhaus (1992) vil drivhuseffekten nedsætte BNP med 2% i 2050 svarende til, at vækstraten i BNP reduceres med 0,03 procent p.a. Såfremt vækstraten bliver 3% p.a., indebærer drivhuseffekten altså en bremse på velstandsudviklingen svarende til 1/100 af den økonomiske vækst. Det skal dog pointeres, at benchmarkresultaterne er overordentlig usikre.

Selvom D i alt ligger på samme niveau hos forfatterne, viser det sig, at denne tilsyneladende overensstemmelse i virkeligheden dækker over markante forskelle inden for de enkelte sektorer. Det gælder ikke mindst for visse ikke-markedsmæssige sektorer, og der er også stor variation mht., hvilke sektorer der overhovedet indgår i opgørelserne.

De globale resultater er i vid udstrækning baseret på amerikanske undersøgelser, hvilket naturligvis i mange henseender er problematisk. I årene fremover vil vi ganske givet se flere og flere landespecifikke undersøgelser.

Der forventes større D i ulandene end i de industrialiserede lande, hvilket hænger sammen med, at ulandene i stor udstrækning er placeret på lave breddegrader med en økonomi, hvor de vejrafhængige sektorer fylder forholdsvis meget. Til gengæld forventes der relativt stor D i de industrialiserede lande mht. ikke-markedsmæssige aktiviteter. Visse lande kan måske få fordel af en temperaturstigning, f.eks. lande som Finland på forholdsvis høje nordlige breddegrader.²² Det gælder måske også for Danmark. Med globalt integrerede økonomier er det egentlig ikke tilstrækkeligt at fokusere på de enkelte lande/regioner. Det har f.eks. stor betydning for ulandene, hvordan fødevarerproduktionen udvikler sig i de industrialiserede lande.

Benchmarkresultaterne burde egentlig repræsenteres ved en sandsynlighedsfordeling, der i øvrigt må antages at være højreskæv, idet katastrofale resultater ikke kan udelukkes.

Benchmark fremkommer ved summation af D i udvalgte sektorer. Derved medtages kun de direkte effekter. Ændret landbrugsproduktion har naturligvis også en indirekte effekt, idet fødevarerindustrien mv. påvirkes af forholdene inden for landbruget.

Endelig skal det pointeres, at udgangspunktet for beregningerne af benchmarkresultaterne er D i det nuværende samfund. Den teknologiske udvikling kan naturligvis resultere i, at beregningerne bliver helt fejlagtige mht. at vurdere D i fremtiden. Nye planter tilpasset ændret klima kan være udviklet. Der kan også ske ændringer i befolkningens nyttefunktioner. Hvordan er f.eks. fremtidige generationers opfattelse af naturens herlighedsværdi?

22. Fankhauser og Tol (1996) s. 668.

Tabel 4. Omkostningsfunktioner.¹

Model/forfatter	Funktioner	λ	Benchmark	
			$\alpha = (D \text{ i } \% \text{ af produktion})$	$T = \Delta$
DICE ²	$D_t = \alpha \left(\frac{T_t}{\Delta} \right)^\lambda Q_t$	2	1,33	3
Maddison	$D_t = \alpha \left(\frac{T_t}{\Delta} \right)^\lambda$	2	1,5	2,5
Cline	$D_t = \alpha \left(\frac{T_t}{\Delta} \right)^\lambda$	1,3 - 2	1 - 2	2,5
Hammit/Adams	$D_t = \alpha BNP_t [T_t - T_{1990}]^\lambda$	1,3 - 2 - 3	2 - 4 - 8	3
CETA ³	$D_t = \alpha T^\lambda L_t$	1 - 2 - 3	0,5 - 2 - 3,5	3
CETA ⁴	$D_t = \alpha L_t [\Delta T]_{-0}^\lambda + (1 - \mu) D_{-1}$			
Fankhauser ⁵	$D_t = \alpha_t \left(\frac{T_t}{\Delta} \right)^\lambda (1 + \Theta)^{t^* - \bar{t}}$	1 - 3	1,5	2,5
Fankhauser/ Kverndokk ⁶	$D_{t,r} = \alpha_r (1 + h_r)^t \left(\frac{T_t}{\Delta} \right)^\lambda$	1,5 - 2 - 3	1,5 - 2 - 3	2,5
PAGE 95	$D_{t,r,s} = \alpha_{r,s} \left(\frac{T_{t,r,s}}{\Delta} \right)^\lambda$	1 - 1,3 - 3	se tabel 2	2,5
	$T > \text{adjusted tolerable level, } D \text{ ellers nul}$			
MERGE ⁷	$D_{t,r} \text{ (ikke-markedsmæssig)} = 0,0032 (T_{t,r})^2 / (1 + 100 \cdot \exp(-0,23 BNP_{t,r}/\text{cap}))$			
FUND ⁸	$D_{t,r} = \alpha_{t,s} \frac{T_t}{\Delta} + \beta_{t,r} \left(\frac{T_t}{\Delta} \right)^\lambda$			
eller		2		2,5 ⁹
	$D_{t,r} = \gamma_{t,s} \frac{\Delta T_t}{\Delta \Delta} + \delta_{t,r} \left(\frac{\Delta T_t}{\Delta \Delta} \right)^\lambda + \mu D_{t-1}$			

Anm.: (1) For at lette sammenligningen er bogstavbetegnelsen gjort ens i alle funktioner. (2) Q = produktion. (3) L = produktivitetsskorrigeret indeks for arbejdskraft. (4) μ = mål for, hvor hurtigt sektorer kan tilpasse sig ΔT . α er bestemt således, at D er 2% af BNP i 1990 ved en temperaturstigning på 0,2°C pr. tiår. (5) Θ tager højde for, hvor hurtigt benchmark nås. (6) h_r = økonomisk vækstrate i region r . (7) T = temperaturstigning siden 1990. (8) α , β , γ og δ er regions-specifikke variable, der er tidsafhængige. (9) Benchmark 0,04°C/år ved ΔT .

Kilder: Cline (1992), Fankhauser (1995), Fankhauser og Kverndokk (1996), Hammit og Adams (1996), Maddison (1995), Manne, Mendelsohn og Richels (1995), Nordhaus (1994), Peck og Teisberg (1993), Peck og Teisberg (1992, 1993a), Plambeck m.fl. (1997), Tol (1999).

3. Omkostningsfunktioner

Som nævnt tidligere er benchmark et enkelt punkt på omkostningskurven. Fastlæggelsen af dette enkelte punkt er, som det fremgik af sidste afsnit, overordentlig usikkert. Usikkerheden er endnu større, når det drejer sig om at fastlægge omkostningsfunktionen før og efter benchmark.

Tabel 4 viser en række omkostningsfunktioner samt anvendte værdier af centrale størrelser. Nordhaus' optimeringsmodel DICE er én af de absolut mest omtalte modeller. I denne model er D en funktion af T og produktionen Q . Funktionssammenhængen er bestemt af potensen λ og benchmarkresultatet α udtrykt i % af produktionen (BNP).

Omkostningsfunktionen i DICE bliver hermed:

$$D_t = \alpha(T_t / A)^\lambda \quad Q_t = 0,0133 (T_t / 3)^2 \quad Q_t = 0,00148 T^2 Q_t \quad (1)$$

I benchmarkpunktet ($T = 3$) skal D udtrykt i % af produktionen netop være lig med 0,0133. Maddisons og Clines omkostningsfunktioner er i realiteten lig med omkostningsfunktionen i DICE, blot er D udtrykt som % af produktionen, og der anvendes en benchmarktemperatur på 2,5 i stedet for 3 og α er 0,015 i stedet for 0,0133. Maddisons omkostningsfunktionen bliver dermed:

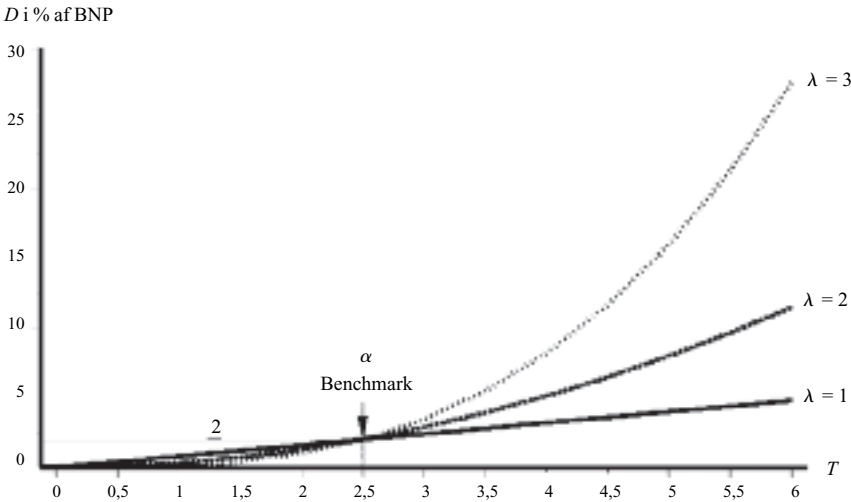
$$D_t = \alpha(T_t / A)^2 = 0,015 (T_t / 2,5)^2 = 0,00222 T_t^2 \quad (2)$$

Som det fremgår af tabel 4, omfatter benchmark i alle tilfælde en T -værdi på 2,5 eller 3, og α ligger for det meste i intervallet 1- 2 helt i overensstemmelse med resultaterne i tabellerne 1 til 3.

λ er naturligvis meget afgørende for sammenhængen mellem D og T . I DICE er $\lambda = 2$. I en tidligere model fra 1991 anvender Nordhaus en lineær funktion ($\lambda = 1$).²³ Der er hos Nordhaus ingen nærmere begrundelse for denne afgørende ændring end, at sammenhængen mellem D og T ikke menes at være lineær. Det forekommer dog sandsynligt, at funktionen er ikke-lineær, da det må blive mere og mere vanskeligt at tilpasse sig til stigende T . De lette tilpasninger foretages jo først. At funktionen må formodes at være ikke-lineær kan også illustreres ved digebygning. Efterhånden som digerne skal bygges højere pga stigende vandstand, skal digearealet udvides, da det ikke er nok blot at øge digerne i højden (lineært). Naturens egen tilpasningsevne må også få større og større problemer med at klare et stigende T , idet større skift i klimazonerne ganske givet vil medføre tiltagende tilpasningsproblemer.

22. Fankhauser og Tol (1996) s. 668.

23. Cline (1992) s. 315.



Figur 2. λ 's betydning for omkostningsfunktionen.

Som det ses af tabel 4, er 2 ofte valgt (base case) med en variation fra 1 til 3. 1,3 optræder også i en del tilfælde, hvilket ganske givet skyldes det forhold, at et ekspertpanel har foreslået en værdi i en størrelsesorden af 1,3.²⁴

Sammenhængen mellem D , α og λ illustreres i figur 2. D er før benchmark størst i det lineære tilfælde. Efter benchmark vokser D naturligvis meget i takt med, at λ vokser. Såfremt λ er 3, beregnes omkostninger på hele 27% af BNP med $T=6$. At λ er meget afgørende kan ikke undre. Peck and Teisberg (1993) når da også frem til, at en betydelig reduktion af E kun er optimal ved $\lambda = 3$.

Hos Hammitt indgår temperaturforskellen siden 1990 i stedet for den præindustrielle værdi af T , hvilket i realiteten blot svarer til at nulpunktsforskyde T med ca. 0,5.

Eneste forskel på D -funktionen i CETA (Carbon Emissions Trajectory Assessment) og DICE er, at L , der er et indeks for arbejdskraft, erstatter Q . Forskellen er næppe stor, da L er produktivitetskorrigeret og dermed i betydelig grad et mål for udviklingen i Q .

Peck and Teisberg (1992, 1993a) har i CETA også analyseret effekten af, at ændringen i T indgår i stedet for T . Det er så tilpasningen til en ændret temperatur, der medfører omkostninger og ikke niveauet. På lang sigt vil D være nul, såfremt temperaturstigningen ophører. Der er altså ikke en bestemt temperatur, der så at sige er den mest fordelagtige. μ er et mål for, hvor hurtigt såvel markeds-mæssige som ikke-markeds-mæssige aktiviteter kan tilpasse sig en ændret temperatur. Med $\mu = 0,1$ vil 65% af D ophøre i løbet af 220 år.

Et kompromis mellem ændringen i T og T i niveau må ganske givet være at fore-

24. Fankhauser (1995) s. 148.

trække. Højere diger skal løbende vedligeholdes (D niveauafhængig), mens nye dyrkningsmetoder (evt. baseret på helt nye planter) tilpasset en højere temperatur måske kan resultere i en lige så stor fødevarerproduktion som tidligere (D ikke niveauafhængig). Peck and Teisberg mikser da også de to funktioner.

Hos Fankhauser er både Λ og t^* parametre for benchmarkresultatet, her valgt til 2,5 og år 2050. Når $T = \Lambda$ og $t^* = t$, er D netop lig med benchmarkresultatet α , der korrigeres for befolkningsudvikling samt økonomisk vækst. Ved korrektionen skelnes der mellem markedsmæssige og ikke-markedsmæssige aktiviteter. Førstnævnte antages at vokse proportionalt med BNP, mens det antages, at villigheden til at betale for miljøgoder (nedsætte D) vokser med BNP. Θ er medtaget for at tage højde for, at væksthastigheden i T har betydning for D , idet en temperaturændring, der foregår langsom, giver mulighed for en billig tilpasning (reinvesteringer skal ikke fremskyndes, nye planter, der kan tåle højere T , kan fremelskes via forskning osv.) i forhold til en temperaturændring, der foregår hurtig. Såfremt fordoblingen af CO_2 -koncentrationen sker på et tidspunkt $t < t^*$, stiger D afhængig af Θ og omvendt, såfremt $t > t^*$.

Hos Fankhauser and Kverndokk indgår 5 regioner, idet $D_{r,t}$ er D i region r til tidspunkt t , h_r økonomisk vækstrate i region r og α_r regionspecifik benchmarkresultat ved en temperaturstigning på 2,5°C. Usikkerheden stiger naturligvis markant ved beregningen af regionale omkostninger alene af den grund, at de regionale klimamæssige konsekvenser er overordentlige usikre, men det er trods denne usikkerhed vigtigt at inddrage regionale aspekter, da det er ret sikkert, at de regionale konsekvenser er meget forskellige, jf sidste afsnit.

I PAGE95²⁵ indgår 7 regioner (r) og 2 sektorer (s), økonomiske og ikke-økonomiske. Det bemærkes, at kun temperaturstigninger over »adjusted tolerable level« medfører omkostninger. En temperaturstigning (lineært) på 1 grad eller mindre i perioden 1990-2050 vil i PAGE95 ikke medføre omkostninger. Dette tolerable niveau er ret arbitrært valgt, men der er næppe tvivl om, at en mindre temperaturstigning, der oven i købet er mange år om at indfinde sig, ikke kræver store tilpasningsomkostninger. Visse regioner vil ganske givet have fordel af en sådan stigning.

I MERGE (a Model for Evaluating Regional and Global Effects of GHG reduction policies) opstilles der særskilte funktioner for markedsmæssige og ikke-markedsmæssige aktiviteter. Omkostningsfunktionen for de markedsmæssige aktiviteter er fuldstændig analog med funktionen i de øvrige modeller, hvor omkostninger er positivt korreleret med T^λ ($\lambda = 2$) og BNP. For de ikke-markedsmæssige aktiviteter stiger villigheden til at betale for at undgå drivhuseffekten ved stigende BNP/cap. Funktionen

25. I sidste afsnit blev INTERA-modellen omtalt. Modelresultaterne er hos Hope og Maul sammenlignet med resultater fra PAGE. INTERA-modellens omkostningsfunktion er dog ikke gengivet, hvilket er baggrunden for, at den ikke er medtaget i tabel 4.

er S -formet, jf. tabel 4. Såfremt BNP/cap. er 40.000 \$, er man villig til at betale 2% af BNP for at undgå en temperaturstigning på 2,5°C og 8% for at undgå en temperaturstigning på 5°C. En række relativt rige lande er beliggende på høje nordlige breddegrader, hvor et varmere klima måske ikke betragtes som noget negativt, så sammenhængen er problematisk.

I FUND (Framework for Uncertainty, Distribution and Negotiation) indgår 9 regioner og 10 sektorer. Omkostningsfunktionerne har samme form for alle regioner, men med forskellige værdier af koefficienterne til T og ΔT .²⁶ Det er sektorbetinget, om T eller ΔT anvendes.²⁷

3.1 Konklusion

Som nævnt tidligere er fastlæggelsen af benchmark meget usikker. Endnu mere usikkert er det at bestemme forløbet før og efter benchmark. Der findes stort set ikke undersøgelser at støtte sig til.

Omkostningsfunktionerne er ret ens opbygget med α og λ som afgørende størrelser. Modellerne bliver mere og mere detaljerede mht. at opdele D på regioner og sektorer, f.eks. er RICE (Regional Integrated model of Climate and the Economy) udviklet fra DICE.²⁸ En sådan udvikling må naturligvis hilses velkommen, da D i høj grad er regions- og sektorbetinget, men det må samtidigt pointeres, at det datamæssige grundlag for en sådan opdeling er pauvert.²⁹ Tilsvarende bør der tages hensyn til, hvor hurtigt ændringen i T forløber. Forløber der lang tid, kan såvel økologiske som økonomiske systemer formentlig tilpasse sig uden større omkostninger. Det er også vigtigt at tage højde for, i hvor høj grad det er T eller ændringen i T , der medfører omkostninger. Endelig kunne man savne, at der eksplicit i omkostningsfunktionen indgik et led, der tog højde for, at tilpasningen til højere T lettes ved økonomisk vækst.

Der er ikke forsøgt opstillet en omkostningsfunktion for Danmark. En sådan funktion ville næppe ligne funktionerne i tabel 4. En mindre ændring i T må antages at medføre fordele for såvel markedsmæssige som ikke markedsmæssige sektorer, jf. afsnit 2.3. Lidt varmere vejr vil være til fordel for landbruget, transportsektoren, turisme mv. og være til fordel for vores fysiske komfort. En større ændring i T , og især hvis det forløber hurtigt, kan kræve større tilpasninger, som kan resultere i et samlet negativt resultat. Omkostningskurven kunne dermed være parabellignende. Et sådant forløb kunne selvfølgelig også gælde for mange andre lande, der er beliggende på ret høje nordlige breddegrader.

26. Tol (1995) og Tol (1999).

27. Havenes vandstand indgår i en del funktioner i stedet for T .

28. Nordhaus og Yang (1996).

29. I Tol (1999) beregnes der ikke alene regionsspecifikke omkostninger. Når omkostningerne skal sammenvejes, vejer en omkostning på 1\$ tungere i en fattig region end i en rig region målt ved BNP/capita.

Tabel 5. Optimal skattesats i DICE, 1989 \$/ton.

	1995	2045	2095
Base case	5,32	13,68	21,03
α fra 1,33 til 2,70	10,67	27,23	41,46
λ fra 2 til 4	5,20	26,80	65,36
Den rene tidspræferencerate fra 0,03 til 0,01	23,58	52,58	77,50

Kilde: Nordhaus (1994) s. 104 og 109.

Tabel 6. Optimal skattesats i CETA¹, \$/ton.

		2030	2100
T	1 / 3 / 5	3 / 22 / 58	9 / 65 / 198
α	0,5 / 2 / 3,5	6 / 22 / 40	16 / 65 / 123
λ	1 / 2 / 3	12 / 22 / 33	18 / 65 / 162
Diskonteringsfaktor	0,04 / 0,03 / 0,02	13 / 22 / 45	38 / 65 / 136

Anm.: (1) Midterste værdi af variable angiver base case.

Kilde: Peck and Teisberg (1993, b).

4. Marginale emissionsomkostninger

E medfører forøget K i en lang årrække. E resulterer derfor i samfundsmæssige omkostninger, hvis nutidsværdi beregnes vha. af en diskonteringsfaktor. Det er imidlertid ikke tilstrækkeligt at kende E og K i dag, idet D jo typisk antages at være en ikke-lineær funktion af T . Jo højere K (jo større T) i fremtiden jo større er nutidsværdien af de samfundsmæssige omkostninger ved yderligere E i dag. I modellerne beregnes de marginale emissionsomkostninger derfor ved at beregne effekten af et såkaldt stød, hvilket er en betydelig forøgelse af E i forhold til base case. De nuværende marginale emissionsomkostninger er dermed afhængige af alle de forudsætninger, der ligger bag ved base case, f.eks. forudsætninger om økonomisk vækst og energiintensitet.

I tabel 5 og 6 vises den optimale marginale skattesats beregnet i DICE og CETA. Begge modeller er optimeringsmodeller, hvor den optimale skattesats svarer til skæringspunktet mellem omkostningskurven og kurven, der viser omkostningerne ved at reducere emissionen.

Selvom der indgås internationale aftaler om at reducere E , vil E ganske givet stige alene af den grund, at ulande, hvor der forventes et stærkt stigende energiforbrug, ikke omfattes af aftalerne. Som begge tabeller viser, stiger de marginale emissionsomkostninger med tiden, fordi K og dermed T vokser med tiden ifølge de anvendte forudsætninger. Det er altså optimalt at øge skattesatsen med tiden. Intet tyder på, at E vil mindskes så meget, at K ikke øges. Alle beregninger viser tværtimod, at E fortsat vil stige.

I tabellerne er vist effekten af at ændre på såvel afgørende faktorer i omkostningsfunktionen som diskonteringsfaktoren. Begge tabeller viser, at såfremt α ændres med faktor x , da vil skattesatsen også omtrent ændres med faktor x . Det er ikke så underligt, da en ændring af benchmark jo blot svarer til at forskyde kurverne i figur 2.

I DICE er λ ændret fra 2 til 4, hvilket indebærer, at skattesatsen falder i 1995 og forøges væsentlig i 2045 og 2095 i forholde til base case. Som figur 2 viste, vil en forøgelse af λ netop indebære, at D mindskes før benchmark og øges efter benchmark. Især på længere sigt er de marginale emissionsomkostninger følsomme over for λ . I CETA vil en ændring af λ fra 1 til 3 således indebære, at skattesatsen ændres fra 18 \$/ton til 162 \$/ton i år 2100.

Drivhuseffektens meget lange tidshorizont gør naturligvis resultaterne meget afhængige af diskonteringsfaktoren. En høj diskonteringsfaktor medfører, at nutidsværdien af de fremtidige omkostninger bliver meget lave, hvilket indebærer, at det ikke er optimalt at reducere E nævneværdigt på nuværende tidspunkt. Man diskonterer sig så at sige ud af problemerne. Det kan derfor ikke undre, at diskonteringsfaktoren har været genstand for en del debat, som har været centreret om flg. sammenhæng (Ramsey's rule):³⁰

$$r = a + jf \tag{3}$$

hvor r er diskonteringsfaktoren lig med den samfundsmæssige tidspræferencerate (lig med kapitalens grænseprodukt under fuldkommen konkurrence), a den rene tidspræferencerate, j det marginale forbrugs nytteelasticitet og f vækstraten i forbruget. Den rene tidspræferencerate er udtryk for, at den enkelte forbruger foretrækker nutidigt forbrug frem for fremtidigt forbrug. Når der er tale om forskellige generationers forbrug, må den rene tidspræferencerate sættes lig med nul, hævdes det af bl.a. Cline (1993). Det er uetisk at tillægge fremtidige generationers forbrug lavere værdi end nuværende generationers forbrug. Der er jo ikke tale om opsparing contra forbrug for den enkelte, men om omfordeling af indkomst mellem generationerne.

Det andet led i ligningen (jf) skal tage højde for, at de fremtidige generationer forventes at blive rigere end de nuværende generationer, og at grænsenyttens er faldende ved stigende indkomst. Der er ikke uenighed blandt økonomer om, at diskonteringsfaktoren skal indeholde dette element.

Såfremt den rene tidspræferencerate er nul, ligger den anvendte diskonteringsfaktor typisk i intervallet 0,02-0,03 og ellers i intervallet 0,05-0,06.³¹ Problemet med at an-

30. Jf. Toth (1995) og Cline (1993). Sammenhængen gælder kun under steady state betingelser.

31. Diskonteringsfaktoren baseret på kapitalens grænseproduktivitet er højere end diskonteringsfaktoren baseret på den samfundsmæssige tidspræferencerate pga. imperfektioner på kapitalmarkedet.

vende den lave diskonteringsfaktor er, at den slet ikke svarer til den rente, der kan konstateres på kapitalmarkederne eller benyttes ved beregningen af offentlige investeringers rentabilitet. Selv ved ulandsprojekter benyttes den lave diskonteringsfaktor ikke. Det kan vel også diskuteres, om det er etisk forsvarligt at anvende en lav diskonteringsfaktor, når det drejer sig om fremtidige generationer i ulandene og en høj diskonteringsfaktor, når det drejer sig om de nuværende generationer i ulandene.

Det fremgår af tabel 5, at en ændring af den rene tidspræferencerate fra 0,03 (base case) til 0,01 resulterer i en stigning i skattesatsen med ca faktor 4, mens ændringen i diskonteringsfaktoren i tabel 6 fra 0,04 til 0,02 øger skattesatsen ca. $3^{1/2}$ gange. Når den rene tidspræferencerate hos Fankhauser ændres fra 0,03 til 0, stiger de marginale emissionsomkostninger med faktor 9,³² og i PAGE95 ved beregning af de regionale effekter stiger de marginale emissionsomkostninger med ca. faktor 20 ved en tilsvarende ændring af tidspræferenceraten.³³ I FUND stiger de marginale emissionsomkostninger med faktor 6, når diskonteringsfaktoren ændres fra 0,03 til 0.³⁴ Tol (1999) viser i øvrigt, at ændringen af diskonteringsfaktoren fra 0,03 til 0,01 øger de marginale emissionsomkostninger væsentlig mere end ændringen af benchmarktemperaturen fra 2,5°C til 4,5°C. Det kan alt i alt ikke undre, at diskonteringsfaktoren betragtes som den væsentligste variabel ved beregningen af de marginale emissionsomkostninger.

Diskonteringsfaktoren skal ses i sammenhæng med λ . Høj værdi af λ indebærer på lang sigt store omkostninger, der kun påvirker den nuværende optimale skattesats i større omfang, såfremt diskonteringsfaktoren er lav.

Andet led i (3) indebærer, at diskonteringsfaktoren er relativ høj i lande med høj vækst og i fattige lande, hvor nytteelasticiteten er høj. Der bør altså være forskelle i de anvendte diskonteringsfaktorer. I fattige lande har nutidigt forbrug stor prioritet i forhold til fremtidigt forbrug ensbetydende med, at indenlandsk reduktion af E har lille værdi.

Endelig skal det nævnes, at strategisk adfærd har overordentlig stor betydning for den optimale skattesats og dermed for E . Vha. RICE viser Nordhaus og Yang (1996) således, at den optimale skattesats er 6,19\$/t i år 2000 (5,94\$/t i DICE) i det kooperative tilfælde og kun 0,24\$/t i det ikke-kooperative tilfælde. I det ikke-kooperative tilfælde udnyttes muligheden for at være free-rider, og et land tager ikke hensyn til, at dets E påvirker andre landes velfærd. Det er åbenbart, at E fra et lille land som Danmark ikke påvirker det fremtidige klima nævneværdigt, så i det ikke-kooperative tilfælde er skattesatsen i realiteten nul i Danmark.

32. Toth (1995).

33. Plambeck and Hope (1996).

34. Tol (1999).

5. Afslutning

Alle relationer i drivhusmodellerne er overordentlig usikre. Det gælder også for omkostningsfunktionen. De forskellige modellers omkostningsfunktioner er ret simple og har klare lighedstræk med benchmark α og potensen λ som afgørende størrelser.

Benchmark måler omkostningerne i det nuværende samfund som følge af en fordobling af CO₂-koncentrationen svarende til en temperaturstigning på ca. 2,5°C. Som vist i det foregående indgår ikke nær alle vejrafhængige sektorer i opgørelserne, og især de ikke-markedsmæssige aktiviteter er vanskelige at tillægge en værdi. Selvom der er en vis enighed om, at benchmark er 1-2% af BNP, kan der konstateres store forskelle mellem de forskellige forfatteres sektorbetingede omkostninger. Dertil kommer det helt fundamentale problem, at den teknologiske og institutionelle udvikling i løbet af 50-100 år gør det problematisk at anvende omkostninger gældende for det nuværende samfund som udgangspunkt for at måle omkostninger i det fremtidige samfund.

Udviklingen går i retning af at udvikle omkostningsfunktioner med større og større detaljeringsgrad vedrørende den regionale- og sektorspecifikke opdeling. Det datamæssige grundlag er imidlertid pauvert, så det må forventes, at der i årene fremover vil blive tilvejebragt langt mere materiale om de lande- og regionsspecifikke omkostninger ved drivhuseffekten. Det gælder formentlig også for Danmark, hvor der ikke er foretaget et samlet skøn over konsekvenserne af drivhuseffekten. Der er behov for flere danske undersøgelser, hvis der ønskes et samlet overblik over drivhuseffektens omkostninger.

Omkostningsfunktionens betydning for de marginale emissionsomkostninger er vist, men også, at valget af diskonteringsfaktor har meget stor betydning for de marginale emissionsomkostninger. Der findes ikke noget entydigt svar på, hvor stor diskonteringsfaktoren skal være, hvilket i sig selv skaber problemer mht. at vurdere, hvor store anstrengelser man skal gøre sig for at reducere emissionen.

Litteratur

- Bentzen, J. og H. Linderoth. 1998. Influenza og dødelighed i Danmark 1979-1993. Handelshøjskolen i Århus, Nationaløkonomisk Institut. *Working Paper* 98-7.
- Bentzen, J. og H. Linderoth. 1998. Færdselsuheld med personskade i Danmark 1973-1997. En empirisk analyse af vejrligets indflydelse på antallet af trafikuheld. Handelshøjskolen i Århus, Nationaløkonomisk Institut. *Working Paper* 98-6.
- Bruce, J.P., H. Lee og E.F. Haites, red. 1996. *Climate Change 1995. Economic and Social Dimensions of Climate Change*. Contribution of Working Group III to the Second Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge.
- Cline, W.R. 1993. Give Greenhouse Abatement a Fair Chance. *Finance og Development*, March 1993. s. 3-5.
- Cline, W.R. 1992. *The Economics of Global Warming*. Institute For International Economics.
- Cragg, M. og M. Kahn. 1997. New Estimates of climate Demand. Evidence from Location Choice. *Journal of Urban Economics* 42, nr. 2, s. 261-84.
- Demeritt, D. og D. Rothman. 1999. Figuring

- the costs of climate: an assessment and critique. *Environment and Planning A*, bd. 31:389-408.
- Fankhauser, S. 1994. The Social Costs of Greenhouse Gas Emissions: An Expected Value Approach. *The Energy Journal*, bd. 15, nr. 2, s. 157- 84.
- Fankhauser, S. og R.S. Tol. 1996. Climate change costs. *Energy Policy*, Vol. 24, nr. 7, s. 665-73.
- Fankhauser, S. 1995. *Valuing Climate Change*. London.
- Fenger, J., A.M.K. Jørgensen og K. Halsnæs, red. 1996. *Drivhuseffekt og klimaændringer. Betydning for Danmark set i lyset af IPCC's 1996 rapporter*. København.
- Gjerde, J. m.fl. 1999. Optimal climate policy under the possibility of a catastrophe. *Resource and Energy Economics*, bd. 21, s. 289-317.
- Hammit, J.K. og J.L. Adams. 1996. The Value of international cooperation for abatement global climate change. *Resource and Energy Economics* 18:219-241.
- Hope, C. og P. Maul. 1996. Valuing the impact of CO₂ emissions, *Energy Policy*, nr. 3, s. 211-19.
- Maddison, D. 1995. A cost-benefit analysis of slowing climate change. *Energy Policy*, bd. 23, nr. 4/5, s. 337-46.
- Manne, A., R. Mendelsohn og R. Richels. 1995. MERGE A model for evaluating regional and global effects of GHG reduction policies. *Energy Policy*, bd. 23, nr. 1, s. 17-34.
- Mendelsohn, R., W.D. Nordhaus, og D. Shaw. 1994. The Impact of Global Warming on Agriculture. A Ricardian Analysis. *The American Economic Review*, sept. 1994, 753-71.
- Miljøministeriet. 1992. *Drivhuseffekt og klimaændringer – hvad kan det betyde for Danmark*.
- Moore, T.G. 1998. *Climate of Fear. Why We Shouldn't Worry about Global Warming*. New York.
- Nordhaus, W.D. 1991. To slow or not to slow: The economics of the greenhouse effect. *The Economic Journal*, 101:920-37.
- Nordhaus, W.D. 1992. Lethal Model 2. The Limits to Growth Revisited. *Brookings Paper on Economic Activity*, 2.
- Nordhaus, W.D. 1994a. Expert Opinion on Climatic Change. *American Scientist*, bd. 82, s. 45-51.
- Nordhaus, W.D. 1994b. *Managing the global commons: the economics of climate change*, Massachusetts.
- Nordhaus, W.D. 1995. The ghosts of climates past and the specters of climate change future. *Energy Policy*, bd. 23, nr. 4/5, s. 269-82.
- Nordhaus, W.D. og Z. Yang. 1966. A Regional Dynamic General-Equilibrium Model of Alternative Climate-Change Strategies. *The American Economic Review*, september 1996, s. 741-65.
- Peck, S.C. og T.J. Teisberg. 1992. CETA. A Model for Carbon Emissions Trajectory Assessment. *The Energy Journal*, bd. 13, nr. 1.
- Peck, S.C. og T.J. Teisberg. 1993a. Cost – Benefit Analysis and Climate Change. *Modelling Forum*. WP 12.7.
- Peck, S.C. og T.J. Teisberg. 1993b. Global warming uncertainties and the value of information: An analysis using CETA. *Resource and Energy Economics* 15:71-97.
- Pizer, W.A. 1999. The optimal choice of climate change policy in the presence of uncertainty. *Resource and Energy Economics*, bd. 21, s. 255-87.
- Plambeck, E.L., C. Hope og J. Anderson. 1997. The Page95 model. Integrating the science and economics of global warming. *Energy Economics* 19:77-101.
- Roughgarden, T. og S. H. Schneider 1999. Climate change policy, quantifying uncertainties for damages and optimal carbon taxes. *Energy Policy*, bd. 27, s. 415-29.
- Tol, R.S.J. 1995. The Damage Costs of Climate Change Toward More Comprehensive Calculations. *Environmental and Resource Economics* 5:353-74.
- Tol, R.S.J. 1999. The Marginal Costs of Greenhouse Gas Emissions. *The Energy Journal*, bd. 20, nr. 1, s. 61-81.
- Toth, F.R. 1995. Discounting in integrated assessments of climate change. *Energy Policy*, bd. 23, nr. 4/5, s. 403-09.

Årsregnskabsmeddelelser – aktiemarkedets effektivitet og dets forventninger

Af Helle L. Lønroth

Videns- og Forskningscenter for Alternativ Behandling, Korresponderende forfatter: helle@lonroth.dk

Peder Fredslund Møller

Institut for Regnskab, Handelshøjskolen i Århus

Frank Thinggaard

Institut for Regnskab, Handelshøjskolen i Århus

SUMMARY: This article uses the event study method to examine the efficiency of the Danish stock market with respect to earnings announcements and its expectations as to the content of these announcements. Our results show that earnings announcements still contain information relevant to the stock market, and – in contrast to the results obtained in a similar study by Sørensen (1982) – that the Danish stock market is now fairly efficient in this area: the market reacts more quickly than before, and generally has correct expectations regarding the content of earnings announcements. Furthermore, the results indicate that the market's expectations are now formed in a more sophisticated manner than was the case 17 years ago.

I denne artikel redegøres for resultaterne af en undersøgelse,¹ der er en opfølgning af Bjarne Graabech Sørensens event studie, Sørensen (1982) af det danske aktiemarkedets effektivitet i relation til årsregnskabsmeddelelser og af aktiemarkedets forventninger til årsregnskabsmeddelelsers indhold. Undersøgelsesresultaterne viser, at det danske aktiemarked er blevet mere effektivt siden Sørensens (1982) undersøgelse: reaktionshastighed på årsregnskabsmeddelelserne er øget og aktiemarkedet har nu i gennemsnit de rigtige forventninger til årsregnskabsmeddelelsernes indhold. Undersøgelsen viser endvidere klare tegn på, at aktiemarkedets forventninger til regnskabsresultatet dannes på en mere sofistikeret måde end tidligere.

1. Artiklen hviler på den programmering til statistisk behandling af afkastdata, som blev udarbejdet i Lønroth (1996). En stor tak til cand.merc. Jan Bøllingtoft, som har ydet en stor indsats med supplerende programmering med yderligere test foruden løsningen af en række praktiske problemer ved databehandlingen.

Metoden, der benyttes, er et såkaldt *event studie*. Princippet i et event studie er, at man undersøger, hvorledes aktiekurserne reagerer på offentliggørelsen af en bestemt slags information (her: årsregnskabsmeddelelser) i en kort periode omkring offentliggørelsestidspunktet. Denne undersøgelsesperiode kaldes *event vinduet*. Undersøgelsen vedrører altid både informationsindhold, forventninger og aktiemarkedseffektivitet samtidigt. Påviser event studiet en signifikant kursreaktion, er det en indikation for, at den pågældende type af information *ændrer aktiemarkedets forventninger* til aktieafkastene, dvs. informationen har informations-/nyhedsværdi for aktiemarkedet. Følger markedsreaktionerne hurtigt efter offentliggørelsen og er yderst kortvarige, indikerer det, at *markedet er effektivt* i forhold til den pågældende type information. En hurtig og forventningsret indarbejdning af nyheden i aktiekurserne har den konsekvens, at der ikke kan forventes et overnormalt afkast ved at basere sig på handelsstrategier på blot få dage gamle fondsbørsmeddelelser af den pågældende type.

En opfølgning af Sørensens undersøgelse er relevant af flere grunde. Grundet den teknologiske udvikling er det nu muligt at analysere på daglige aktieafkast. I Sørensens undersøgelse, omfattende 818 årsregnskabsmeddelelser for årene 1970-79, var det kun overkommeligt at anvende ugentlige afkast. Daglige afkast muliggør selvsagt en mere præcis måling af markedets reaktionshastighed, og vi kan påvise, at reaktionshastigheder og -mønstre nu i højere grad end tidligere tyder på, at markedet er effektivt.

En anden grund til opfølgning af Sørensens resultater er, at de på et andet, afgørende punkt var i modstrid med, hvad der forventes på et effektivt og sofistikeret aktiemarked, og det er derfor relevant at få afdækket, om der fortsat kan påvises sådanne undersøgelsesresultater. Sørensens undersøgelse påviste nemlig, at aktiemarkedet reagerede med signifikant negative *gennemsnitlige* kursreaktioner ved offentliggørelsen af årsregnskabsmeddelelserne. Det blev korrekt set som en indikation for, at årsregnskabsmeddelelserne indeholder relevant information for aktiemarkedet. Derimod blev det forbigået, at det også tyder på, at det danske aktiemarked dengang faktisk ikke var særlig effektivt. For sådanne resultater indikerer, at det var muligt at opnå overnormale afkast ved at anvende en handelsstrategi, hvor køb og salg af aktier blev »timet« i forhold fremkomsten af årsregnskabsmeddelelser (sælg før, og køb efter fremkomst af årsregnskabsmeddelelser). Da offentliggørelse af en årsregnskabsmeddelelse er en forudsigelig begivenhed, idet det enkelte selskab offentliggør årsregnskabsmeddelelse på nogenlunde samme tidspunkt hvert år, burde dette ikke være muligt på et effektivt aktiemarked. Det er derfor relevant, at vi kan påvise, at der ikke længere er et sådant tegn på ineffektivitet på det danske aktiemarked.

Endeligt påviste Sørensen (1982), at en yderst simpel, mekanisk resultatforventningsmodel (uændret egenkapitalforrentning) gav en god statistisk forklaring af kursreaktionerne på årsregnskabsmeddelelserne. Vor undersøgelse viser, at en mere kom-

pleks forventningsmodel nu harmonerer bedre med markedsreaktionerne, og det understøtter indtrykket af, at markedets effektivitet er øget.

2. Tidligere empiriske studier

Det første offentliggjorte event studie af markedsreaktion på regnskabsmeddelelser var Beavers (1968) amerikanske undersøgelse. Siden er der specielt i USA lavet mange undersøgelser, der har udvidet undersøgelsesområdet i mange forskellige retninger: Markedets reaktionshastighed, inddragelse af andre regnskabsvariable end regnskabsresultater, kvartalsregnskaber, udvidelser af event vinduet, mere komplekse forventningsmodeller til at udskille uventede oplysninger, inddragelse af ikke-regnskabsmæssige hændelser. Beaver (1996) og Lev (1989) giver et indtryk af denne udvikling i undersøgelser i specielt USA.

Vedrørende små kapitalmarkeder har undersøgelserne især behandlet de undersøgelsestekniske problemer, der affødes af, at mange aktier ikke handles dagligt med den konsekvens, at der bliver »huller« i afkastobservationerne, se bl.a. Brown og Warner (1985), Maynes og Rumsey (1993) og Kallunki (1997). Større undersøgelser af effektiviteten af kapitalmarkeder af dansk størrelse har der været få af, og de, der er lavet, har ofte haft et lidt andet sigte end vor, se f.eks. Kallunki (1996).

Sørensens (1982) forholdsvis tidlige og meget omfattende undersøgelse af det danske kapitalmarkeds effektivitet giver en ret enestående mulighed for at undersøge udviklingen på dette område for et lille kapitalmarked. Den markante udvikling i såvel krav til indhold og formalisering af årsregnskabet² som aktiemarkedets brug af IT-værktøjer siden starten af Sørensens undersøgelsesperiode (dvs. 1971), har forbedret markedets adgang til at få og behandle regnskabsoplysninger, men der er også sket en skærpelse af kravene til de forhold, der skal være opfyldt, før et marked karakteriseres som effektivt. Hvor Sørensens (1982, s. 240) konkluderede, at resultaterne forekommer: »...at understøtte den såkaldte markedseffektivitets hypotese, idet aktiemarkedet stort set omgående reagerer på regnskabsinformation«, vil man i dag næppe acceptere denne konklusion. Sørensens fandt nemlig signifikante kursændringer i et par uger efter offentliggørelsen, ligesom han også fandt, at der var et signifikant gennemsnitligt kursfald lige efter årsregnskabsmeddelelsernes fremkomst. I vore dage ville sådanne resultater føre til, at man afviste, at aktiemarkedet var effektivt, idet ny information forventes indregnet i kursen i løbet af få dage, ligesom markedets forventninger til indholdet af forudsigeligt fremkommende information (f.eks. årsregnskabsmeddelelser) skal være gennemsnitligt rigtige for at udelukke muligheden for overnormal profit ved at time køb/salg af aktier i forhold til årsregnskabsmeddelelsernes forudsigelige fremkomst.

2. Bemærk: Sørensens undersøgelse baserer sig på data fra perioden før årsregnskabsloven.

Forventningen om fuld indregning af ny information i kursen i løbet af få dage baseres på undersøgelser af såvel det amerikanske som det danske aktiemarked. Eksempelvis påviser Morse (1981, s. 374-83), at der på det amerikanske aktiemarked allerede i 1973 – 1976 kunne konstateres signifikante prisreaktioner i to dage omkring offentliggørelsen af årsregnskabet. Beaver (1998, s. 103) refererer til en undersøgelse fra 1984 af Patell og Wolfson³ baseret på kursoplysninger pr. time viste, at en væsentlig del af kursreaktionen fandt sted inden for to timer efter offentliggørelsen, men med efterdønninger i yderligere to timer. For årsregnskaber, der først kom til aktiemarkedet sidst på dagen, fortsatte visse kurseffekter dog også ind i næste dag.⁴ Hvad angår det danske aktiemarked, så konkluderer Reeb, Lønroth og Kwok (1998, s. 7), at det danske aktiemarked ikke er væsentlig mindre effektivt end f.eks. det amerikanske aktiemarked.⁵

Sørensen (1982) er os bekendt den eneste tidlige undersøgelse på et lille kapitalmarked, hvori der er foretaget en så omfattende undersøgelse af forventningsmodeller i relation til årsregnskabsmeddelelser. Sørensen (1982, s. 227) anvender selskabets egenkapitalforrentning som mål for forventninger. Er egenkapitalforrentningen uændret eller øget i forhold til sidste regnskabsår, karakteriseres årsregnskabsresultatet som »positivt«, og omvendt karakteriseres årsregnskabsresultatet som »negativt«, såfremt egenkapitalforrentningen er reduceret i forhold til året før. På baggrund af denne inddeling af årsregnskaberne i henholdsvis en positiv og en negativ informationsgruppe finder Sørensen, at aktiemarkedet vidtgående reagerer, som forventningsmodellen tilsiger, dvs. med signifikant større gennemsnitlige positive kursændringer for den positive informationsgruppe end for den negative informationsgruppe.

Det giver en mulighed for at påvise, at de klare tegn, vi finder på øget markedseffektivitet sammenlignet med Sørensens undersøgelse, ledsages af en øget sofistikation af markedet forventningsdannelse til årsregnskabsresultaterne.

3. Undersøgelingsmetodik

I dette afsnit præsenteres det testapparat, der er grundlaget for den kommende statistiske analyse. Afsnittet er delt i tre underafsnit. I det første underafsnit redegøres der for estimationen af det såkaldt anormale afkast opgjort pr. dag og de næste underafsnit redegøres for de test, der baseres herpå.

3. Det har desværre ikke været muligt at spore originalkilden, idet Beavers reference ender blindt.

4. Det skal dog siges, at Patell og Wolfson ikke anvendte et event vindue, som inkluderede dag 2 og dag 3 efter offentliggørelsen. Teoretisk set kunne der derfor godt være signifikante kursreaktioner på disse tidspunkter om end det næppe er sandsynligt givet undersøgelsens resultater.

5. Reeb m.fl. (1998) indeholder tre forskellige test af det danske aktiemarkeds effektivitet, og resultaterne, der refereres til her, er fra deres event studie, hvor der er anvendt spredning i faktiske afkast på ugebasis.

3.1. Estimation af anormalt afkast

Grundideen bag det anormale afkast, AR , er at bestemme den del af aktiens totale afkast, der *ikke* affødes af markedets generelle kursbevægelser (kontrolafkastet), men af den information, der mere specifikt vedrører selskabet, bl.a. årsregnskabsmeddelelsen. Der er som nævnt valgt at anvende daglige kursdata, og for så vidt angår event studie metoden, viser Brown og Warner (1985), at der ikke er nævneværdige problemer forbundet med brugen af daglige kursdata.

For enhver aktie j , er det anormale afkast, $AR_{j,t}$ for event dagen t defineret som:

$$AR_{j,t} = R_{j,t} - CR_{j,t} \tag{1}$$

hvor

t : antallet af handelsdage på Københavns Fondsbørs relativt til offentliggørelsesdagen ($t = 0$)

$R_{j,t}$: aktie j 's afkast ved kontinuerlig rentetilskrivning på dag t

$CR_{j,t}$: aktie j 's kontrolafkast på dag t (dvs. et estimat af hvad aktiens afkast ville have været såfremt det kun var bestemt af aktiemarkedets generelle afkast den pågældende dag).

Denne undersøgelse anvender – som de fleste andre event studier – markedsmodellen⁶ til at beregne kontrolafkastet. At markedsmodellen er langt den mest anvendte model i event studier skyldes, at markedsmodellen og dens teststatistik er vel specificeret for en række betingelser,⁷ herunder også event dag-klynger⁸ der ofte forekommer i event studier af årsregnskabsmeddelelser. Markedsmodellen angiver, at:

$$CR_{j,t} = \hat{\alpha}_j + \hat{\beta}_j \cdot R_{m,t} \tag{2}$$

Hvor $R_{m,t}$ er markedsporteføljens afkast på dag t ; $\hat{\alpha}_j$, $\hat{\beta}_j$ er estimeret ved at regressere den enkelte akties afkast, $R_{j,t}$ mod markedsafkastet, $R_{m,t}$, for estimationsperioden. Estimationsperioden strækker sig over perioden $t = [-185;-6]$ og vi har benyttet den såkaldte trade-to-trade metode, som ifølge Maynes og Rumsey (1993) er den mest velegnede, når der er huller i afkastdata som følge af manglende handel af en aktie. Ved denne metode sammenholdes det beregnede gennemsnitlige afkast for aktien mellem handelsdage med det gennemsnitlige daglige markedsafkast for samme periode

6. Markedsmodellen benævnes af og til OLS markedsmodellen.

7. Se Brown og Warner (1985) der undersøger styrken af fire forskellige event studie modeller ved brug af daglige kursdata.

8. Jf. Brown og Warner (1985, s. 15-16).

ved estimationen af markedsmodellens parametre.⁹ Det anormale afkast er beregnet dagligt for hver enkelt aktie i event vinduet: $t = [-5; +5]$, jf. databeskrivelsen nedenfor.

3.2. Test af nyhedsværdi og markedets reaktionshastighed herpå

Vi har benyttet den testmetodik, som anvendes i stort set alle undersøgelser af denne type, dvs. normalfordelingsbaserede test. Ligesom i andre, tilsvarende undersøgelser af små kapitalmarkeder er der i testorerne taget højde for, at der er varierende statistisk usikkerhed på estimerede parametre som følge af, at aktierne er handlet med forskellig hyppighed i estimationsperioden.

Har årsregnskabsmeddelelserne nyhedsværdi for aktiemarkedet, vil konsekvensen være øget spredning omkring 0 i AR erne. Er der ingen nyhedsværdi i meddelelserne er den forventede værdi af AR erne 0, meddelelser med positiv nyhedsværdi vil afføde store positive AR ere, og meddelelser med negativ nyhedsværdi store negative AR ere. Deres nyhedsværdi kan derfor testes ved sammenligning af spredningen omkring 0 i AR erne i henholdsvis estimationsperioden og event vinduet. I denne type studier er der tradition for at teste denne forskel i spredning ved at sammenholde størrelsen af det gennemsnitlige kvadrerede AR på event dagene med den estimerede varians på AR erne i estimationsperioden. Dette sker specifikt – som hos Sørensen – ved følgende testor, \bar{U}_t , som under nulhypotesen – ingen nyhedsværdi – via χ^2 og F -fordeling er approksimativt normalfordelt med den angivne middelværdi og med angivne varians som grænseværdi:

$$\bar{U}_t = \frac{1}{N} \cdot \sum_{j=1}^N \frac{AR_{j,t}^2}{S^2(AR_{j,t})} \cdot \frac{T_j - 4}{T_j - 2} \sim N\left(1, \frac{2}{N}\right) \quad (3)$$

Hvor:

$$S^2(AR_{j,t}) = \frac{\sum_{t=-186}^{-6} AR_{j,t}^2}{T_j - 2}$$

9. I lighed med de fleste andre har vi afstået fra at korrigere de parametre, der estimeres for markedsmodellen, for mean-reversion, dvs. det forhold, at de estimerede parametre har stor spredning i forhold til de realiserede parameterværdier for den efterfølgende periode og dermed givetvis også i forhold til de forventede parameterværdier for den efterfølgende periode. Der er to grunde til at afstå. Der findes ikke en god og anerkendt korrektionsmetode, der korrigerer i rette omfang. Og der er ikke et afgørende behov for at korrigere, for der er ingen risiko for korrelation mellem de estimerede parametre og forekomsten af den hændelse, der udløser markedsreaktionen – alle virksomheder offentliggør årsregnskabsmeddelelser.

og N : antallet årsregnskabsmeddelelser på event dag t ($=121$)
 T_j : antallet af dage som aktie j har været noteret på i estimationsperioden
 $AR_{j,t}^2$: det kvadrerede $AR_{j,t}$.

Er den alternative hypotese – nyhedsværdi i årsregnskabsmeddelelserne – derimod rigtig, vil indarbejdningen af nyhedsværdien i kursen bevirke et stort gennemsnitligt $AR_{j,t}^2$, fordi kvadreringen bevirker, at både store positive og store negative afkast bliver store og positive. Nyhedsværdi aflæses derfor af signifikant store værdier af testoren på event dag $t = 0$, offentliggørelsesdagen, og ophør af indarbejdelse af nyhedsværdien i kursdannelsen vil vise sig ved at testoren efterfølgende igen antager ikke-signifikante værdier.¹⁰

3.3. Test vedrørende forventninger

Forudsat, at der påvises nyhedsværdi af årsregnskabsmeddelelser i event vinduet, vil AR erne og årsregnskabsmeddelelsernes indhold i forening belyse aktiemarkedets forventninger til meddelelsernes indhold. Positive AR ere vil indikere indhold, der er over forventning, og negative AR ere indhold, der er dårligere end forventet.

Test af, om markedet i gennemsnit har haft realistiske forventninger til årsregnskabsmeddelelserne, kan derfor ske ved at teste, om det gennemsnitlige anormale afkast, AR_t , for alle selskaber er signifikant forskelligt fra nul. Dette gøres ved følgende t -testor:

$$t_t = \overline{AR}_t / s(\overline{AR}_t) \sim t \left(\sum_{j=1}^N (T_j - 2) \right) \cong N(0,1) \tag{4}$$

Hvor:

$$\overline{AR}_t = \frac{1}{N} \cdot \sum_{j=1}^N AR_{j,t}$$

$$s(\overline{AR}_t) = \frac{1}{\sqrt{N}} \cdot \sqrt{\frac{\sum_{j=1}^N s^2(AR_j) \cdot (T_j - 2)}{\sum_{j=1}^N (T_j - 2)}}$$

10. For god ordens skyld har vi suppleret ovennævnte test med F-test for varianshomogenitet i estimationsperioden og event vinduet, og konklusionsmæssigt er resultaterne af de to test ens.

Det skal bemærkes, at den angivne testor har en relativt høj risiko for type I fejl, dvs. risiko for fejlagtigt at forkaste nulhypotesen (realistiske gennemsnitsforventninger), fordi testoren er baseret på forudsætningen om ens varians for AR'erne i estimationsperioden og i event vinduet. Som det fremgår senere, så viser overstående spredningstest, at denne forudsætning faktisk ikke er opfyldt. Hvis nulhypotesen imidlertid ikke forkastes ved denne hårde test, styrker det imidlertid blot konklusionens rigtighed.

Det gennemsnitlige anormale afkast, \overline{AR}_t , kan også anvendes til test af markedets forventningsmodel, dvs. bud på, hvad der er dominerende indhold i markedets forventninger til de enkelte selskabers regnskabsresultater. En given forventningsmodel vil i forening med de offentliggjorte regnskabsresultater opdele disse resultater i (mindst) to grupper – dem over og under forventning.

Fanger forventningsmodellen faktisk essensen i markedets forventningsdannelse, vil \overline{AR}_t , for den gruppe af selskaber, som modellen udpeger som selskaber med regnskabsresultater over (under) forventning, være signifikant større (mindre) end nul på »markedsreaktionsdagene« i event vinduet – og der må i det mindste være signifikant større \overline{AR}_t , i gruppen over forventning end i den under forventning.

Test af, om en forventningsgruppes AR_t , afviger signifikant fra nul, sker ved anvendelse af ovennævnte t -testor, dog tilpasset, at der er tale om en delmængde af selskaberne og under hensyntagen til, at standardafvigelsen på AR må estimeres for den enkelte dag i event vinduet. Det er nemlig i modsætning til ovennævnte anvendelse af t -test på det totale gennemsnit ikke meningsfuldt at acceptere stor risiko for fejlagtigt at forkaste nulhypotesen. Den daglige, gennemsnitlige difference mellem de gennemsnitlige, anormale afkast for informationsgrupperne x og y beregnes som:

$$DAR_t = \overline{AR}_{x,t} - \overline{AR}_{y,t}$$

Og testoren D_t under nul-hypotesen, at DAR_t er lig med nul, er givet som:

$$D_t = \frac{DAR_t}{s(AR_x + AR_y) \cdot \sqrt{\frac{1}{N_x} + \frac{1}{N_y}}} \sim t(N_x + N_y - 2)$$

Hvor N_x og N_y er antallet af årsregnskabsmeddelelser i henholdsvis forventningsgruppe x og forventningsgruppe y .

4. Beskrivelse af data

Datamaterialet til den empiriske analyse består dels af datoer for offentliggørelse af

Tabel 1. Årsregnskabsmeddelelsernes offentliggørelsestidspunkter fordelt på måneder.

Jan.	Feb.	Marts	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	I alt
1	5	6 4	19	3	11	–	5	1	2	10	–	121

aktieselskabernes årsregnskabsmeddelelser til Københavns Fondsbørs og dels af daglige kursobservationer for de aktieselskaber, hvis årsregnskabsmeddelelser indgår i undersøgelsen.

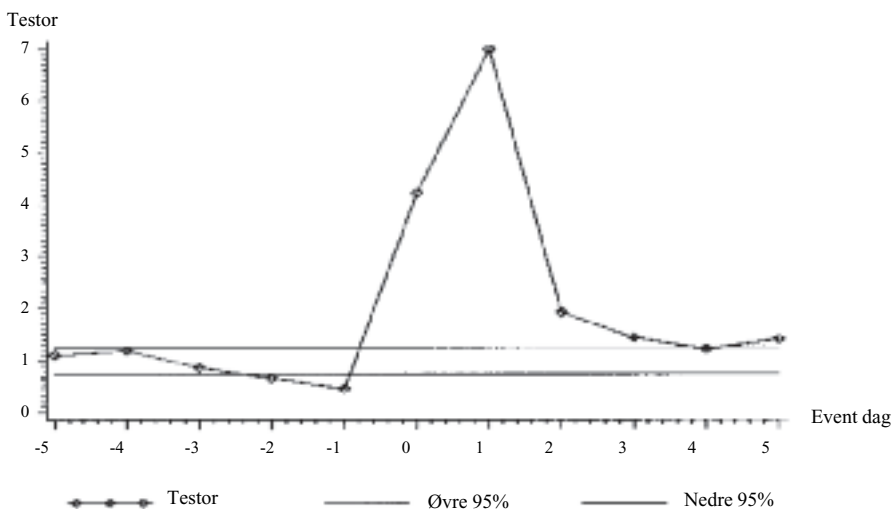
Udgangspunktet for undersøgelsen var samtlige årsregnskabsmeddelelser afgivet til Københavns Fondsbørs for regnskabsårene 1993 til og med 1996 (97) af danske selskaber, der aflægger regnskab efter årsregnskabsloven (dvs. alle handels-, service-, rederi- og industriselskaber er inkluderet, hvorimod pengeinstitutter er ekskluderet) – i alt 558 årsregnskabsmeddelelser. For hver enkelt af disse årsregnskabsmeddelelser blev den specifikke offentliggørelsesdato (dvs. event dag [$t = 0$]) herefter registreret. Offentliggørelsesdatoerne er fremskaffet fra Københavns Fondsbørs.

Kursinformationen består af daglige slutkurser korrigeret for udbytter og emissioner, og de enkelte selskabers/aktiers daglige afkast er beregnet herudfra. Markedsafkastet er beregnet ud fra totalindekset og al kursinformation er trukket fra Børsdatabasen, Handelshøjskolen i Århus.

Før et givet selskab/årsregnskabsmeddelelse kunne inkluderes i undersøgelsen, krævede vi endvidere at selskabets aktie skulle være handlet dels på minimum 1/3 af dagene i estimationsperioden (dvs. $t = [-186; -6]$), og dels på alle dagene i event vinduet samt dagen forud for event vinduet (dvs. $t = [-6; +5]$). Disse to krav reducerede antallet af årsregnskabsmeddelelser til 124, og det vidner om, at en (stor) del af aktiemarkedet på Københavns Fondsbørs er temmelig »tyndt«. Endelig blev der foretaget en analyse af »outliers« på de rå afkastdata, og resultaterne af denne analyse førte til, at yderligere tre årsregnskabsmeddelelser, fordelt på to selskaber (B&W og Friis Møbler), blev ekskluderet fra undersøgelsen.¹¹ Efter denne frasortering var der således 121 årsregnskabsmeddelelser fordelt på 57 selskaber, som var egnede til at indgå i undersøgelsen.¹² Tabel 1 viser fordelingen af disse 121 årsregnskabsmeddelelser på offentliggørelsesmåned.

11. Analysen omfattede såvel ekstremt positive som negative afkast i event vinduet. Et afkast blev karakteriseret som ekstremt såfremt dens numeriske værdi $> 20\%$. Tre årsregnskabsmeddelelser, fordelt på to selskaber (B&W samt Friis Møbler), blev ekskluderet fra undersøgelsen for at undgå tvivl om, hvorvidt vore hypoteser »kunstigt« bekræftes af helt specielle årsregnskabsmeddelelser. En nærmere undersøgelse viste, at de specifikke årsregnskabsmeddelelser var meget specielle og så katastrofale, at selskaberne kort tid efter offentliggørelsen blev suspenderet fra handlen på børsen, og ingen af selskaberne overlevede nedturen.

12. Frasorteringen er betydelig, når den måles i antal årsregnskabsmeddelelser, men omsætningsmæssigt repræsenterer de tilbageblevne, endeligt undersøgte årsregnskabsmeddelelser størstedelen af omsætningen for udgangspopulationen – forsigtigt vurderet mindst 80% af omsætningen målt i nominal kapital.



Figur 1. Det gennemsnitlige kvadrerede anormale afkast \bar{U}_t (= testor).

Foruden datoerne for offentliggørelse af årsregnskabsmeddelelserne består regnskabsoplysningerne af to mål, der anvendes ved formulering og test af modeller for markedets forventninger til årsregnskaberne indhold. Det ene er selskabets egenkapitalforrentning, som er fremskaffet via Account Data.¹³ Det andet er IBES-estimer.¹⁴ Et IBES-estimat er et gennemsnit af en række aktieanalytikeres¹⁵ udtrykte forventninger til et givent selskabs overskud pr. aktie (EPS) kort tid før regnskabet bliver offentliggjort. IBES-estimerne er fremskaffet fra Datastream.¹⁶

5. Resultater

5.1. Resultater for hele stikprøven/markedseffektivitet

I dette afsnit præsenteres resultaterne af de statistiske undersøgelser af aktiemarkedets kursreaktioner i forbindelse med offentliggørelsen af samtlige 121 årsregnskabsmeddelelser, der indgår i den endelige stikprøve. Resultaterne belyser, om der samlet set er nyhedsværdi i årsregnskabsmeddelelser, hvor hurtigt markedet reagerer herpå, og endelig, hvor realistisk markedets forventninger er til meddelelsernes indhold totalt set. Fokus er altså på to afgørende forudsætninger for markedets effektivitet: hurtig

13. Tak til Bodil Pedersen, Account Data.

14. IBES-estimatet har navn efter den amerikanske virksomhed, IBES, der indsamler aktieanalytikernes EPS-forventninger, beregner gennemsnittet og offentliggør dette (= IBES-estimatet).

15. I Danmark er det de største banker og børsrådgivere, der indberetter deres EPS-forventninger til IBES.

16. Tak til Lars Wind, Den Danske Banks analyseafdeling, der har været så venlig at fremskaffe IBES-estimerne via Datastream databasen.

Tabel 2. \overline{AR}_t , standardafvigelse og t-testor fordelt på event dage.

Event dag	\overline{AR}_t	Standard afvigelse	t-testor
-5	0,000619	0,001719	0,359983
-4	0,000263	0,001719	0,152689
-3	0,001147	0,001719	0,666892
-2	0,000601	0,001719	0,349704
-1	-0,00071	0,001719	-0,41069
0	-0,00032	0,001719	-0,18405
1	-0,00146	0,001719	-0,84903
2	-0,00141	0,001719	-0,81964
3	-0,00192	0,001719	-1,1195
4	0,000477	0,001719	0,277566
5	-0,00209	0,001719	-1,21572

indarbejdelse af nyheder i kursdannelsen og realistiske forventninger til årsregnskabsmeddelelser, som er årligt tilbagevendende information, der fremkommer på meget forudsigelige tidspunkter.

Påvisning af årsregnskabsmeddelelsernes eventuelle nyhedsværdi samt måling af markedets reaktionshastighed herpå kan som nævnt ske ved test af, om og hvor længe der er større spredning i AR ene i event vinduet end i estimationsperioden. Specifikt testes, hvorvidt det gennemsnitlige kvadrerede anormale afkast, \overline{U}_t , er signifikant forskelligt fra sin middelværdi, som er 1. Testudfald fremgår af figur 1 med angivelse af 95%-konfidensgrænser for testoren.

Figuren viser tydeligt, at aktiemarkedet reagerer med kraftige kursreaktioner på selve dagen for offentliggørelsen af årsregnskabsmeddelelsen samt dagen herefter. Det kan derfor helt utvetydigt konkluderes, at årsregnskabsmeddelelserne indeholder relevant, uventet information for aktiemarkedet.

Markedsreaktionen er dog ikke helt overstået på to dage. Også på event dagene $t = [-2 ; -1]$ og $t = [2 ; 5]$ er der statistisk signifikante værdier, om end disse kun lige netop er signifikante ved et 95% konfidensniveau. Kurstilpasningen foregår altså lidt langsommere på det danske aktiemarked end på de helt store aktiemarkeder. Men det er dog især bemærkelsesværdigt, at markedet reagerer meget hurtigere end tilfældet var i Sørensens undersøgelse.

Størrelsesmæssigt er signifikansen af afkastspredningen på offentliggørelsestidspunktet som i Sørensens undersøgelse. Heraf kan imidlertid ikke sluttes noget om årsregnskabsmeddelelsernes relevans før og nu. Signifikansen af spredningen i markedsreaktionerne vil både være påvirket af, hvor relevant og hvor uventet informationerne i årsregnskabsmeddelelsen er. Og der er givetvis et kompleks samspil mellem det relevante og det uventede – de mest relevante informationer vil uden tvivl blive forsøgt for-

udset mest rigtigt. Jævnfør, at amerikanske undersøgelser, se f.eks. Foster, Olsen og Shevlin (1984) har påvist, at afkastreaktionerne er mindre på store virksomheders årsregnskabsmeddelelser end på mindre virksomheders – de store virksomheders årsregnskaber er de mest væsentlige for markedet, men markedets forventninger til indholdet er – vel bl.a. netop derfor – åbenbart også mest rigtige for disse virksomheders vedkommende.

Vore data kan derfor ikke belyse, hvordan relevansen eller det uventede indhold af årsregnskabsmeddelelserne hver for sig bidrager til signifikansen af den afkastspredning, der er ved årsregnskabsmeddelelsernes fremkomst. Derimod kan de belyse den forventningsdannelse, der er til årsregnskabsmeddelelserne, og hvordan denne har udviklet sig siden Sørensens undersøgelse.

Først undersøges, om markedets forventninger til årsregnskabsmeddelelsernes indhold gennemsnitligt er realistiske. Dette kan som vist ske ved at afdække, hvorvidt det gennemsnitlige, anormale afkast, \overline{AR}_t , er statistisk signifikante efter offentliggørelses-tidspunktet ($t = 0$). En ikke-signifikant afvigelse fra nul for \overline{AR}_t , indikerer, at markedets forventninger til selskabernes årsregnskaber er realistiske – for det viser, at der hverken har været overvægt af positive eller negative nyheder i forhold til markedets forventninger. Af tabel 2 fremgår \overline{AR}_t , for de enkelte dage i event vinduet. Som det ses af tabellen, er der ikke statistisk signifikante udfald ved noget konventionelt niveau. Aktiemarkedet har altså nu og modsat tidligere (jf. Sørensen) realistiske forventninger til årsregnskabsmeddelelsernes indhold set for selskaberne som helhed. Påvisningerne af hurtigere indarbejdelse af årsregnskabsmeddelelsernes nyhedsværdi i kursdannelsen end tidligere og af, at markedets har mere realistiske forventninger til årsregnskabsmeddelelsernes indhold, end det havde tidligere, viser både hver for sig og især i forening, at markedet tydeligt er blevet mere effektivt, end det var i Sørensens undersøgelsesperiode.

5.2. Forventningsmodeller for årsregnskabsresultater

Årsregnskabsmeddelelserne indeholder mange informationer, men årsregnskabsresultaterne anses typisk for den mest væsentlige enkeltinformation, og der har lige siden Ball og Brown (1968) været lavet mange undersøgelser, der understøtter, at der er sammenhæng mellem »uventede« årsregnskabsresultater og markedsafkast.

I betragtning af, at analyseresultaterne ovenfor understøtter, at årsregnskabsmeddelelserne har nyhedsværdi, og at markedet i gennemsnit har realistiske forventninger til nyhedsindholdet, er det relevant at få en afdækning af, hvad der karakteriserer markedets forventninger til selskabernes årsregnskabsresultater.

Vi har hertil valgt forventningsmodeller ligesom Sørensen. Det giver sammenlignelighed mellem undersøgelsesresultaterne. Desuden ville anvendelse af estimationsmo-

Tabel 3. \overline{AR}_t , t -testor for UF - og OF -grupper fordelt efter den naive forventningsmodel, samt disses DAR_t – og D_t -værdier.

Event dag	OF -gruppen		UF -gruppen		DAR_t	D_t
	\overline{AR}_t	t -testor	\overline{AR}_t	t -testor		
-5	0,0018	0,749241	-0,0009	-0,36769	0,0027	6,08623*
-4	-0,0004	-0,16502	0,001108	0,454775	-0,001508	-3,396747*
-3	0,000109	0,045316	0,002478	1,017276	-0,002369	-5,350346*
-2	0,000413	0,172064	0,000843	0,345846	-0,00043	-0,969325
-1	-0,00009	-0,03938	-0,00149	-0,61194	0,0014	3,15277*
0	0,002707	1,127119	-0,0042	-1,7223*	0,0069071	15,5875*
1	0,000508	0,211412	-0,00398	-1,63551	0,0044881	10,1437*
2	-0,00347	-1,4468	0,001241	0,509386	-0,004716	-10,649*
3	-0,00268	-1,11709	-0,00095	-0,39085	-0,00173	-3,908497*
4	-0,00087	-0,36048	0,0022	0,903243	-0,00307	-6,923902*
5	-0,00134	-0,55978	-0,00305	-1,25087	0,00171	3,84516*

Anm.: * signifikant ved et 95% konfidensinterval.

deller, f.eks. multipel regressionsanalyse, indebære stor risiko for stikprøvespecifikke (»tilfældige«) analyseresultater, fordi datamaterialet er lille.

En forventningsmodel fremkommer ved, at der – bl.a. ud fra erfaringer fra tidligere tilsvarende undersøgelser – formuleres et gæt på markedets forventninger ud fra størrelser, som er kendt før årsregnskabsresultaterne offentliggøres, og som forventes at kunne indikere markedets forventninger til regnskabsresultaterne. Forventningsmodellen afprøves ved at se, om modellens angivelse af, hvad markedets reaktioner på de offentliggjorte regnskabsresultaterne vil være, faktisk harmonerer med markedets reaktioner, således som disse afspejles i AR erne i event vinduet. Opfanger forventningsmodellen faktisk væsentlige træk i markedets resultatforventninger, skal over-forventningsgruppen (OF -gruppen) have et signifikant *positivt* \overline{AR}_t , og under-forventningsgruppen (UF -gruppen) et signifikant *negativt* \overline{AR}_t , i event vinduets »markedsreaktionsdage«, jf. analyseresultaterne ovenfor. Og er dette ikke tilfældet, må der i det mindste i den angivne periode være signifikant større gennemsnitligt afkast på aktierne i modellens OF -gruppe end i dens UF -gruppe.

Da Sørensen (1982) påviste, at den såkaldt naive forventningsmodel harmonerede med markedets faktiske reaktioner dengang, har vi afprøvet, om det stadig er tilfældet. Den naive forventningsmodel antager, at aktiemarkedet forventer den samme egenkapitalforrentning, som selskabet havde i det foregående regnskabsår.

I tabel 3 er angivet \overline{AR}_t , for OF - og UF -grupperne opdelt efter den naive forventningsmodel samt DAR_t -værdierne.

Det fremgår af tabel 3, at den naive forventningsmodel ikke længere giver en over-

Tabel 4. \overline{AR}_t , t -testor for OF - og UF -grupper fordelt efter IBES-forventningsmodellen, samt disses DAR_t - og \overline{AR}_t -værdier.

Event dag	OF -gruppen		UF -gruppen		DAR_t	D_t
	\overline{AR}_t	t -testor	\overline{AR}_t	t -testor		
-5	-0,00125	-0,66585	-0,00147	-0,59986	0,00022	0,51665
-4	0,0000096	0,005133	-0,00009	-0,03826	0,0001	0,24297
-3	0,000546	0,291258	0,002128	0,869871	-0,001582	-3,72422*
-2	0,001797	0,958621	-0,00035	-0,14383	0,00215	5,05768*
-1	-0,00091	-0,48478	0,00053	0,21664	-0,001438	-3,386386*
0	0,003635	1,93975*	-0,01136	-4,64369*	0,014993	35,2993*
1	0,000858	0,45807	-0,00697	-2,84982*	0,007831	18,432*
2	-0,00096	-0,51378	0,001145	0,467997	-0,002108	-4,961792*
3	0,001325	0,706807	0,000213	0,87257	0,00111	2,61594*
4	-0,00061	-0,32285	0,002112	0,8634	-0,002717	-6,396403*
5	-0,00162	-0,86264	-0,00164	-0,66905	0,00002	0,04682

Anm.: * signifikant ved et 95% konfidensinterval.

bevisende beskrivelse af markedets reaktioner. Kun en observation er lige netop signifikant forskellig fra nul ved et 95% signifikansniveau. Og ganske vist viser tabel 3, at de to forventningsgrupper har signifikant forskellige \overline{AR}_t -værdier (dvs. testoren D_t er signifikant) på 10 af de 11 dage, som event vinduet omfatter, men på fem af disse dage har UF -gruppen et signifikant større afkast end OF -gruppen.

Hvorfor den naive model ikke er nogen god model for aktiemarkedets forventninger kan der ikke gives noget entydigt svar på. Et kvalificeret gæt vil dog være, at markedet både har fået informationer i perioden mellem de to årsregnskabsmeddelelser, som har justeret forventningerne til selskabet, og at markedets forventningsdannelse baserer sig på mere sofistikerede analyser end uændret egenkapitalforrentning. Den anden forventningsmodel, der testes her, er IBES-forventningsmodellen og den tager udgangspunkt i en række aktieanalytikeres udtrykte forventninger til et givent selskabs EPS umiddelbart før offentliggørelsen af selskabets årsregnskabsmeddelelse. Såfremt disse aktieanalytikere har opgivet deres reelle forventninger, kan IBES-forventningsmodellen være et godt bud på hele aktiemarkedets forventninger.

Resultaterne for IBES-forventningsmodellen er vist i tabel 4 og af den fremgår det, at IBES-forventningsmodellen er et bedre bud på aktiemarkedets forventninger. Der er »rigtige« og klart signifikante \overline{AR}_t -værdier på event dagene $t = [0;1]$, \overline{AR}_t -værdierne er positive for OF -gruppen og negative for UF -gruppen. I overensstemmelse hermed viser tabel 4, at OF -gruppen har markant større signifikante \overline{AR}_t -værdier end UF -gruppen på event dagene $t = [0;1]$, dvs. de to store markedsreaktionsdage, og skønt D_t -testoren også her er signifikant på uventede dage i event vinduet, er den det ikke på så mange dage og ikke så voldsomt som den naive model.

6. Afsluttende bemærkninger

Denne artikel har belyst det danske aktiemarkedets reaktion på fremkomsten af ny information i form af offentliggørelsen af årsregnskabsmeddelelser via Københavns Fondsbørs. Datamaterialet består af 121 årsregnskabsmeddelelser samt daglige kursdata for de børsnoterede selskaber, der har udstedt disse årsregnskabsmeddelelser. Til analysen anvendes event studie metoden, herunder markedsmodellen, som er velspecificeret under en række betingelser inklusiv event dag klynger.

Undersøgelsen indeholder såvel en replikation som en udbygning af Sørensen (1982) undersøgelse, og formålet er hermed at belyse, om årsregnskabsmeddelelser fortsat har nyhedsværdi for aktiemarkedet, om det danske aktiemarkeds effektivitet i relation til årsregnskabsmeddelelserne er forbedret, og om markedets forventningsdannelse til årsregnskabsmeddelelserne har ændret karakter.

Undersøgelsens resultater viser, at årsregnskabsmeddelelserne stadig indeholder information, der er relevant for kursdannelsen. De viser, at det danske aktiemarked er blevet mere effektivt – aktiemarkedet reagerer hurtigere med kursjusteringer end det var tilfældet i Sørensen (1982) undersøgelse og markedet har gennemsnitligt de rigtige forventninger til årsregnskabsmeddelelsernes indhold.

Endelig påvises klare tegn på, at markedets forventninger til regnskabsresultaterne dannes på mere sofistikeret vis end tidligere.

Litteratur

- Ball, R. og P. Brown. 1968. An Empirical Evaluation of Accounting Income Numbers. *Journal of Accounting Research*, Autumn 159-78.
- Beaver, W.H. 1968. The Information Content of Annual Earnings Announcements. *Journal of Accounting Research* 6:67-92.
- Beaver, W.H. 1996. Directions in Accounting Research. NEAR and FAR. *Accounting Horizons* 10:113-24.
- Beaver, W. H. 1998. *Financial Reporting An Accounting Revolution*. 3. udg. New Jersey.
- Brown, S.J. og J.B. Warner. 1985. Using Daily Stock Returns. The Case of Event Studies. *Journal of Financial Economics* 14:3-31.
- Foster G., C. Olsen og T. Shevlin. 1984. Earnings Releases, Anomalies and the Behavior of Security Return. *The Accounting Review* LIX Nr. 4:574-603.
- Kallunki. J.-P. 1996. Stock returns and earnings announcement in Finland. *The European Accounting Review* 5:2, 199-216.
- Kallunki. J.-P. 1997. Handling missing prices in a thinly traded stock market, implications for the specification of event study methods. *European Journal of Operational Research* 103:186-97.
- Lev B. 1989. On the Usefulness of Earnings and Earnings Research. Lessons and Directions from Two Decades of Empirical Research. *Journal of Accounting Research* 27:153-201.
- Lønroth, H.L. 1996. *Acquisition Appraisal. Presenting and Testing the Financial Theories*. København.
- Maynes E. og J. Rumsey. 1993. Conducting event studies with thinly traded stocks. *Journal of Banking and Finance* 17:145-57.
- Morse, D. 1981. Price and Trading Volume Reaction Surrounding Earnings Announcements. A Closer Examination. *Journal of Accounting Research*, Autumn: 374-84.
- Reeb, D.M., H.L. Lønroth og C.C.Y. Kwok.

1998. Market Efficiency in a Small Industrialized Country. The Case of Denmark. *Global Business and Finance Review* nr. 2, bd. 3, s. 1-13.

Sørensen, B. Graabech. 1982. Regnskabsinformation og aktiemarkedets effektivitet: En empirisk analyse. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 2:223-41.

Hvordan påvirker efterlønsreformen de ældres tilbagetrækningsalder?

Anne Møller Danø

AKF, Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut, amd@akf.dk

Mette Ejrnæs

Økonomisk Institut, Københavns Universitet, Mette.Ejrnes@econ.ku.dk

Leif Husted

AKF, Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut, lh@akf.dk

SUMMARY: In 1998, the Danish Parliament passed an amendment to the Early Retirement Pay scheme (efterløn). The main purpose of the change was to create incentives for older people to stay in the labour force, and thereby to raise the average retirement age. This paper concerns the effects of this recent alteration in the early retirement pay scheme. In particular, the paper examines the impact on the average retirement age for different education and income groups. The evaluation is based on a structural model for retirement which is estimated on the basis of individual panel data. The analyses show that the alteration seems to have raised the retirement age for all education and income groups. However, the size of the effect varies greatly; the largest effects are found for women, and for the unskilled and people with vocational training.

1. Indledning

Der har i de senere år været meget fokus på den stadigt faldende tilbagetrækningsalder og udsigten til en stigende forsørgerbyrde i Danmark. Specielt har efterlønsordningen været til debat, bl.a. fordi overgangen til efterløn bygger på et frivilligt valg og dermed omfatter personer, der kunne fortsætte på arbejdsmarkedet nogle år endnu. Erhvervsfrekvensen var for de 60-66-årige mænd 55% og for kvinder 28% i 1980.¹ I 1998 var den faldet til henholdsvis 37% og 21%.² En væsentlig årsag til denne udvikling har været indførelsen af efterlønsordningen i 1979. Efterlønsordningen har været

Dette arbejde er udført på foranledning af og med støtte fra Økonomiministeriet og AKF. Vi vil gerne takke Finn Dehlbæk, Kristian Vie Madsen og Hans Hummelgaard for nyttige kommentarer i forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel.

1. Statistiske Efterretninger (1983).

2. Statistiske Efterretninger (1999).

utrolig populær, således at 68% af de 60-66-årige a-kassemedlemmer i 1998 benyttede ordningen.³

Debatten om efterlønsordningen førte i 1998 til, at Folketinget vedtog en efterlønsreform, som trådte i kraft 1. juli 1999. Formålet med reformen er at give folk bedre muligheder og vilkår for at blive længere på arbejdsmarkedet, således at flere vælger at udskyde tidspunktet for tilbagetrækningen eller vælger at trække sig mere gradvis tilbage. Hovedsigtet med denne artikel er at analysere, hvordan væsentlige dele af denne efterlønsreform må forventes at påvirke tilbagetrækningen fra arbejdsmarkedet.

Tendensen med faldende tilbagetrækningsalder er ikke blot et dansk fænomen, men en udvikling som har fundet sted i mange OECD-lande. Af den grund har der også været en betydelig forskning på dette område. Samtidig har adgangen til individdata gjort det muligt at opstille og estimere modeller, som tager udgangspunkt i den enkelte persons valg af tidspunktet for at forlade arbejdsmarkedet, se f.eks. Stock og Wise (1990), Berkovec og Stern (1991), Rust (1990) og Rust og Phelan (1997). Af danske undersøgelser af ældres tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet kan nævnes Pedersen og Smith (1992, 1995) og Bingley og Lanot (1996). Pedersen og Smiths resultater er baseret på reduceret form modeller. De finder bl.a., at den økonomiske kompensation ved at gå på efterløn har betydning for tilbagetrækningsbeslutningen, men ikke for tilbagetrækningsalderen. Desuden viser resultaterne, at arbejdsløshed og dårligt helbred fremskynder tilbagetrækningstidspunktet, og at bedre uddannede bliver længere på arbejdsmarkedet.

Udgangspunktet for analyserne i denne artikel er en strukturel efterlønsmodel for Danmark – jf. Danø m.fl. (1998). Modellen er baseret på valget af efterløn, der modelleres som en individuel beslutning, der træffes på baggrund af en afvejning af nytten ved at blive i arbejdsstyrken mod nytten ved at trække sig tilbage.⁴ Efterfølgende er modellen estimeret ved brug af danske individbaserede registerdata. Datasættet stammer fra AKF's forløbsregister for sociale processer og boligforhold, som omfatter individbaserede oplysninger for 10% af den danske befolkning.

Fordelen ved at anvende en strukturel model frem for en reduceret form model er, at selv om der indarbejdes betingelser og regler for en specifik efterlønsordning, så er det muligt at estimere fundamentale parametre fra nyttefunktionen. Disse parametre afhænger ikke af den specifikke ordning. Med andre ord er det muligt med en strukturel model at lave skøn over, hvorledes potentielle efterlønsmodtagere vil reagere på ændringer af efterlønsatser og regler. Den kan derfor være et nyttigt redskab i forbindelse med ændringer i efterlønslovgivningen. På baggrund af denne model er det muligt,

3. Direktoratet for Arbejdsløshedsforsikring (1999).

4. Modellen bygger på en Option Value-model, se Stock og Wise (1990).

inden for modellens rammer, at analysere, hvordan elementer af den nye efterlønsreform vil påvirke f.eks. den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder. I denne artikel fokuseres på sådanne konsekvensberegninger, og derfor vil de model-, data- og estimationsmæssige aspekter kun blive behandlet kort. For en mere udførlig beskrivelse af disse emner henvises til Danø m.fl. (1998).

Når reformer skal vurderes, antages det ofte, at indgrebet har samme effekt for alle grupper på arbejdsmarkedet. Formålet med denne artikel er at sammenligne, hvordan efterlønsreformen påvirker tilbagetrækningsalderen for forskellige uddannelsesgrupper og køn. Selvom det oftest er den samlede effekt af en reform, som diskuteres, er det vigtigt også at kende konsekvenserne for bl.a. de enkelte uddannelsesgrupper, f.eks. om effekten af efterlønsreformen er påvirket af både størrelsen og sammensætningen af den fremtidige arbejdsstyrke. For en vurdering af den samlede effekt af reformen henvises til Regeringen, foregangslandserie (2000).⁵ Et andet vigtigt aspekt i vurderingerne af reformens betydning er niveauet af arbejdsmarkedsindkomsterne. I artiklen vises, hvor følsom den forventede tilbagetrækningsalder er mht. niveauet af arbejdsmarkedsindkomsterne, og desuden undersøges effekten af en eventuel kapitalpension.

Artiklen er organiseret således: I afsnit 2 gøres kort rede for efterlønsordningen før og efter reformen. Afsnit 3 og 4 beskriver modellen og estimationsresultaterne, og i afsnit 5 er analyserne af reformen foretaget. Afsnit 6 er en konklusion af den foretagne undersøgelse.

2. Efterlønsordningen før og nu

Der har i de sidste par år været fokus på den stigende andel af ældre, der vælger at trække sig tidligt tilbage fra arbejdsmarkedet. Det medførte i efteråret 1998 en debat om, hvordan efterlønsordningen kunne ændres. Det mundede ud i vedtagelsen af en ny efterlønsreform, som trådte i kraft 1. juli 1999.

I det følgende vil hovedændringerne fra de hidtidige regler til de nye regler blive gennemgået. I tabel 1 er hovedtrækkene i efterlønsreglerne opstillet før og efter 1. juli 1999.⁶ Centralt er det, at perioden, hvor man kan gå på efterløn, er forkortet med to år, fra 60-66 år til 60-64 år, og at folkepensionsalderen er sænket til 65 år. Kravene til medlemsskab af en a-kasse er hævet til 25 år inden for de sidste 30 år, og der skal nu betales særskilt kontingent for efterløns- og arbejdsløshedsforsikring, såfremt man ønsker at opretholde muligheden for at gå på efterløn.

Der er indført en række økonomiske incitamentter for at tilskynde de ældre til at blive længere tid på arbejdsmarkedet i form af ændringer i efterlønsatserne, optjening af

5. Beregningerne af den samlede effekt i Regeringen, foregangslandserie (2000) bygger på resultaterne fra dette projekt.

6. Overgangsordningerne mellem den nye og gamle ordning vil ikke blive behandlet i denne artikel.

Table 1. Efterlønsregler før og efter 1. juli 1999.

	Hitdige efterlønsregler	Nye efterlønsregler
Aldersgruppe	60-66 år	60-64 år
Anciennitetskrav til medlemsskab af a-kasse for at opnå ret til efterløn.	20 år inden for 25 år	25 år inden for 30 år
Efterlønsatsen	Højst 100% af maks. dagpenge i de første 2 1/2 år, herefter 82%. Hvis udsættelse af efterløn til 63 år opnås ret til 100% af maks. dagpenge i hele perioden.	Maks. 91% hele perioden, hvis overgang før 62 år. Ellers maks. 100%.
Arbejde og efterløn	Ikke tilladt at arbejde udover 200 timer om året.	Ingen begrænsninger på arbejdstiden. (Ved arbejde ud over 30 timer om ugen ydes dog ikke efterlønsbidrag).
Skattepræmie	Ingen	Ved fuldtidsarbejde udgør skattepræmien ca. 8.600 kr. pr. kvartal. Optjenes efter at være fyldt 62 år. Skattepræmien udgør ved fuldtidsarbejde frem til det fyldte 65. år ca. 100.000 kr. Skattepræmien kommer til udbetaling ved det fyldte 65. år.
Modregning i forbindelse med arbejdsmarkedspension, kapitalpension, andre løbende ordninger.	Der modregnes ca. 60% af løbende udbetalinger fra arbejdsmarkedspensioner i efterlønnen. Der sker ingen modregning med hensyn til kapitalpension og andre løbende ordninger.	Modregning afhænger af tidspunktet for tilbagetrækning. Ved tilbagetrækning før det fyldte 62. år: Der sker et vist fradrag for alle pensionsordninger. Opsparingen fradrages, uanset om pengene udbetales eller ej, og uanset om pensionen er privattegnet eller led i et tidligere ansættelsesforhold. Tilbagetrækning efter det fyldte 62. år: Modregning efter de hidtidige regler.
A-kasse kontingent	Kontingentet gælder både for forsikring mod ledighed og efterløn.	Kontingent særskilt for efterløns- og arbejdsledsbidrag.

Kilde: Arbejdsministeriet (1999), Finansministeriet (1999).

skattepræmie og modregninger i efterlønnen ved pensioner. Efterlønsstatterne var i den gamle ordning højst 100% af den maksimale dagpengesats i de første 2¹/₂ år, herefter 82%. Hvis tilbagetrækningstidspunktet blev udsat til 63 år, forblev efterlønsstatterne på det høje niveau hele perioden. Med de nye regler fås der maksimalt 91% hele perioden, hvis man går på efterløn før det fyldte 62. år, ellers maksimalt 100%, hvis man bliver ved med at arbejde i to år efter det fyldte 60. år.

Der optjenes en skattepræmie for hvert kvartal, der arbejdes ud over 61-årsalderen til det fyldte 65. år. Den udgør ca. 8.600 kr. pr. kvartal (svarende til ca. 100.000 kr. ved fuldtidsarbejde fra 60-64 år) og kommer til udbetaling, når personen fylder 65 år.

I den tidligere efterlønsordning fik personer, der modtog en løbende arbejdsmarkedspension samtidig med efterlønnen, reduceret efterlønnen med 60% af det udbetalte beløb. Derudover var der ingen modregningsregler. I den nye efterlønsordning er de hidtidige regler gældende, hvis personen arbejder mindst 2 år efter opnåelse af efterlønsret. Ved tilbagetrækning før det fyldte 62. år sker der modregning i efterlønnen for alle pensionsordninger. Pensionsopsparingen fradrages, uanset om pengene udbetales eller ej, og uanset om pensionen er privattegnet eller led i et tidligere ansættelsesforhold.

3. Model

Den økonomiske model er formuleret som en strukturel model, hvor agenternes handlinger er bestemt af en nyttefunktion. I vores tilfælde skal agenterne vælge mellem at gå på efterløn eller forblive i arbejdsstyrken. Ifølge modellen vil agenterne vælge det alternativ, som giver den største nytte. I modsætning til en reduceret model, som er blevet anvendt til tidligere analyser af tilbagetrækningsmønstret i Danmark, anvendes nyttefunktionen eksplicit i den strukturelle model. Det betyder, at de essentielle parametre, man ønsker at estimere, er parametrene i nyttefunktionen. Givet disse parametre, er det nemlig muligt at forudsige, hvordan agenterne handler.⁷

Fordelen ved at anvende en strukturel model frem for en reduceret form model er, at selv om der indarbejdes betingelser og regler for en specifik efterlønsordning, så er det muligt at identificere og estimere parametre fra nyttefunktionen. Disse parametre afhænger ikke af den specifikke ordning. Derfor er strukturelle modeller generelt bedre end reducerede modeller til at analysere effekter af ændringer af f.eks. efterlønsstatter.

For at opstille en økonomisk model, der kan forklare overgangen til efterløn, er det vigtigt at indarbejde de specielle regler og betingelser, som gælder for efterlønsordnin-

7. Reducerede modeller tager ligeledes udgangspunkt i en nyttefunktion, men benytter kun nyttefunktionen implicit. På baggrund af en nyttefunktion identificeres de faktorer, som kan påvirke agenternes handlinger. Disse faktorer modelleres, ofte som en lineær funktion, og effekten af de enkelte faktorer kan herefter estimeres.

gen. For eksempel vil det ikke være muligt at forklare, hvorfor en stor andel vælger at gå på efterløn som 63 årige, hvis ikke de institutionelle forhold er indarbejdet i modellen. Ydermere er det vigtigt, at efterlønsreglerne er indarbejdet i modellen for at kunne foretage policy analyser.

Det har dog været nødvendigt at foretage nogle simplificerende antagelser. Det har bl.a. ikke været muligt at inddrage oplysninger om formue og arbejdsgiverfinansierede pensionsordninger (udover kapitalafkast), da der ikke foreligger oplysninger herom i datagrundlaget. Det bevirker, at der ikke kan skelnes mellem individer, der har formue og opsparing, og personer, der ikke har det. Derudover ignoreres det, at valget af at gå på efterløn kan være påvirket af den samlede husstandsindkomst. I denne model antages det, at individets beslutning om at gå på efterløn er upåvirket af en eventuel ægtefælles/registret partners arbejdsstilling og indkomst. Desuden antages, at det ikke er muligt at vende tilbage til arbejdsmarkedet efter at have modtaget efterløn.⁸

Den strukturelle model, som benyttes i denne artikel, tager udgangspunkt i en Option Value model beskrevet i Stock og Wise (1990). Valget mellem at forblive på arbejdsmarkedet eller at gå på efterløn er baseret på nyttemaksimering. Nytten af at blive på arbejdsmarkedet (U) og nytten af at gå på efterløn (W) ved alderen s er givet ved:

$$\begin{aligned} U(Y_s, X_s, \bar{\omega}_s) &= Y_s^\gamma + \alpha'_U X_s + \bar{\omega} \\ W(B_s, X_s, \xi_s) &= (kB_s(r))^\gamma + \alpha'_W X_s + \xi_s \end{aligned} \quad (1)$$

Nytten ved at være i arbejdsstyrken afhænger af indkomsten i arbejdsstyrken Y_s . Parameteren γ angiver, hvor meget nytten stiger med indkomsten. Normalt forventes det, at denne parameter ligger mellem 0 og 1, hvilket betyder, at nytten er stigende i indkomsten, men at stigningerne aftager ved højere indkomster. Udover indkomsten forventes det, at også andre faktorer kan påvirke nytten i arbejdsstyrken, f.eks. helbred, uddannelse og arbejdsløshed. Disse faktorer er modelleret ved en vektor af forklarende variabler, X . Og endelig kan der være faktorer, som der ikke er information om i datasættet. Disse faktorer indgår som individuelle uobserverbare led, $\bar{\omega}_s$.

På næsten tilsvarende måde er nytten ved at trække sig tilbage defineret. Nytten ved at være på efterløn afhænger af efterlønsraten ($B_s(r)$) ved alder s , og hvor r angiver alderen ved tilbagetrækning.⁹ I dette tilfælde er indkomsten ($B_s(r)$) ganget med parameteren k , hvor k opfattes som værdien ved at trække sig tilbage. Hvis vi ser bort fra de forklarende variabler, måler $1/k$, hvor stor en andel personen er villig til at mindske

8. Det viser sig, at der faktisk er meget få, som vender tilbage til arbejdsmarkedet efter at have været på efterløn.

9. Efterlønsrattes størrelse afhænger af hvilken alder personen har ved tilbagetrækning.

indkomsten med for at ville trække sig tilbage. ξ_s er et uobserverbare led i nytten ved efterløn.

På baggrund af nyttefunktionerne sammenlignes nytten af at være på efterløn med nytten af at være i arbejdsstyrken. Når agenterne sammenligner de to alternativer, tages det med, at de ikke kan vende tilbage til arbejdsstyrken efter at have været på efterløn. Det betyder, at valget af efterløn ikke bare påvirker nytten i det pågældende år, men i alle årene frem til folkepensionsalderen. Derfor fokuseres der på værdien af at trække sig tilbage til efterløn (for flere detaljer om modellen se appendiks).

4. Estimationsresultater

Ud fra den økonomiske model, som er skitseret i foregående afsnit, formuleres en statistisk model, hvori parametrene kan estimeres. De forklarende variable i modellen består dels af økonomiske variabler og dels af demografiske, arbejdsmarkeds- og helbredsvariabler. De økonomiske variabler består af arbejdsmarkedsindkomsten ved fortsat arbejdsmarkedsdeltagelse og af den alternative indkomst, som personen kan få, hvis personen vælger at gå på efterløn. Arbejdsmarkedsindkomsten er sammensat af lønindkomst, sygedagpenge og arbejdsløshedsunderstøttelse. Indkomster, som ikke er arbejdsrelaterede, så som renteindkomst og aktieudbytte, antages at være uafhængige af, om personen vælger at trække sig tilbage eller ikke. Alle indkomster i modellen er opgjort efter skat. Af demografiske variabler er medtaget en indikator for civil status og for, om personen bor i Københavnsområdet. Af arbejdsmarkedsvariabler er medtaget indikatorvariabler for uddannelsesstatus og indikatorvariabler for arbejdsløshed, målt ved individets årlige ledighedsgrad. Helbredsvariablerne er baseret på information om det årlige antal konsultationer hos en praktiserende læge.¹⁰

Datasættet stammer fra AKF's forløbsregister for sociale processer og boligforhold, der omfatter individbaserede oplysninger for 10% af den danske befolkning.¹¹ I datasættet er det muligt at følge de samme personer gennem en årrække, og netop dette aspekt gør, at disse data er velegnede til at estimere denne type af modeller. Her benyttes årene 1989-1994 til estimation. I den periode er efterlønsstatserne blevet ændret og 63-års-reglen¹² blevet indført i 1992, hvilket giver en ekstra variation i data. Estimationerne er foretaget på baggrund af de personer, som var berettiget til efterløn i pågældende periode.¹³

10. Dette helbredsmål er primært anvendt, fordi det er det bedste, som er til rådighed. Se en nærmere diskussion af dette helbredsmål i Danø og Bøg (1998).

11. Se Rasmussen (1997).

12. Ved 63-års-reglen blev det indført, at personer, som ventede med at gå på efterløn til det 63. år, ville få 100% af dagpengesatsen udbetalt i hele efterlønsperioden.

13. De berettigede er defineret som personer, der er mellem 60 og 66 år, og som forinden har været medlem af en a-kasse i mindst 20 år (før marts 1992, 10 år). Da vi ikke har registerdata så langt tilbage, er det i denne undersøgelse defineret som mindst 5 år.

Tabel 2. Estimationsresultater (parametrene refererer til sandsynligheden for at blive i arbejdsstyrken).

	Mænd		Kvinder	
	Estimater	Std.afv.	Estimater	Std.afv.
γ (risikoaversion)	* 0,6916	0,0333	* 0,7206	0,0635
k (præference for fritid)	* 1,2629	0,0313	* 1,5007	0,0454
ρ **	* 0,1261	0,0174	* 0,1908	0,0230
$\sigma/10$ **	* 3,0686	0,5627	* 2,3829	0,8283
Uden for Københavnsområdet	*-0,8876	0,2773	*-2,1096	0,8142
Enlig	* 1,2744	0,4611	* 3,2869	1,2368
4-10 konsultationer	*-0,6945	0,3141	0,2409	0,5051
11-20 konsultationer	*-2,1536	0,6593	-1,1122	0,8006
>20 konsultationer	*-2,5446	1,2324	-1,4543	1,3845
Faglig uddannelse	0,5300	0,3239	1,4766	0,7622
Kort videreg. uddannelse	* 2,3608	0,8612	* 3,8111	1,6236
Mellemlang og lang videreg. udd.	0,8137	0,6131	* 2,5689	1,1188
Ledighedsgrad 1-20%	*-2,3968	0,7473	*-8,6531	3,4701
Ledighedsgrad 21-80%	*-2,1038	0,7222	*-3,4193	1,4420
Ledighedsgrad 81-100%	0,4593	0,9059	*-3,9520	1,8616
Antal observationer	13.020		6.036	
Antal individer	6.184		3.386	
Log-likelihood	-7029,97		-3616,38	

Ann.: *signifikant på et 5%’s-niveau. ** ρ og σ er parametre fra den latente individuelle proces. ρ måler seriekorrelation og σ^2 er variansen af uobserveret heterogenitet.

Den udeladte gruppe er 0-3 konsultationer om året, ufaglært og fuldtidsbeskæftiget.

Selve estimationerne er baseret på maximum likelihood estimation. Estimationsresultaterne er gengivet i tabel 2. Der er flere interessante ting at hæfte sig ved, men her vil primært blive fokuseret på de aspekter, som har betydning for de efterfølgende konsekvensberegninger. Estimationerne viser, at der er forskel på kvinders og mænds tilbagetrækningsmønster, og at alle de demografiske variabler påvirker sandsynligheden for at gå på efterløn. Effekterne af helbredsvariablerne er som forventet, således at folk, som ofte er syge, er mere tilbøjelige til at gå på efterløn. Uddannelsesniveau og arbejdsløshed synes også at have en effekt på tilbagetræknings sandsynligheden. Generelt viser resultaterne, at den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder er lavest for arbejdsløse og folk uden uddannelse. Endelig ses det, at folk, som er bosat i Københavnsområdet, og/eller som er enlige, går senere på efterløn.

En anden interessant parameter er k , hvor $1/k$ alt andet lige angiver, hvor meget personen er villig til at reducere indkomsten for at gå på efterløn. For mænd får vi et estimat på 1,26 svarende til, at mænd er villige til at reducere indkomsten til 80% af indkomsten på arbejdsmarkedet. Tilsvarende for kvinder får vi, at de er villige til at reducere indkomsten til 67%, hvilket indikerer, at kvinder har større præferencer for at gå

på efterløn end mænd. Dette resultat viser, at forskelle på mænds og kvinders tilbagetrækningsmønster ikke kun skyldes forskelle i indkomster, men også reflekterer forskellige værdier af fritid (efterløn). Der er dog en modifikation til dette resultat, idet det viser sig, at hvis man estimerer modellen separat for enlige kvinder, så fås et estimat på k , der er på niveau med estimatet for mænd. Dvs. enlige kvinder har ikke større præferencer for at gå på efterløn end mænd, men det har gifte kvinder.

Umiddelbart er det ikke muligt at sammenligne, hvor stor effekten af f.eks. helbredet er i forhold til effekten af arbejdsindkomsten. Derfor vil der i konsekvensberegningerne blive lagt vægt på at sammenholde disse effekter. Desuden kan andre individuelle karakteristika også have betydning for, hvor stor en effekt en ændring i efterlønsudbetalingerne vil have. Også dette emne vil blive nærmere behandlet i det følgende afsnit.

5. Konsekvensberegninger af den nye efterlønslovgivning

I dette afsnit gennemgås, hvordan man ved hjælp af modellen kan belyse effekten af den nye efterlønsreform. Det illustreres, hvordan forskellige forhold har indflydelse på forudsigelserne. Desuden analyseres, hvordan efterlønsreformen påvirker forskellige uddannelses- og indkomstgrupper.

Når effekten af efterlønsordningen skal vurderes, er der en række forhold, der kan have betydning. Et af problemerne ved at forudsige tilgangen til den nye efterlønsordning er, at den gruppe, som kan benytte sig af efterlønsordningen i fremtiden, er en anden gruppe end tidligere. Førhen var alle, som havde været medlem af en a-kasse igennem 25 år, berettiget, hvorimod der nu skal betales et særskilt kontingent for at opnå retten til efterløn. Man må således formode, at de, som vælger at betale til efterlønsordningen og herved bliver berettiget, i højere grad vil gøre brug af efterlønnen. Af den grund kan det være vanskeligt at lave forudsigelser, og alle resultater af konsekvensberegningerne er betinget af, at adfærdsparametrene¹⁴ ikke ændres. Der er således en række forbehold, når man skal vurdere effekten af en ændring på baggrund af en estimeret model.

Til at sammenligne effekter af reformen, individuelle karakteristika og ændringer i arbejdsindkomsten benyttes den forventede gennemsnitlige tilbagetrækningsalder. Det betyder, at hvor modellen er baseret på sandsynligheder for at gå på efterløn, omregnes disse til en gennemsnitlig tilbagetrækningsalder. Fordelen ved dette er, at man nu kun har ét tal at sammenligne med i stedet for at skulle sammenligne forskellige overgangssandsynligheder.

Det er muligt at udregne den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder for en række forskellige standardpersoner, som alle er berettiget til efterløn. I det følgende er den for-

14. De underliggende parametre i nyttefunktionen.

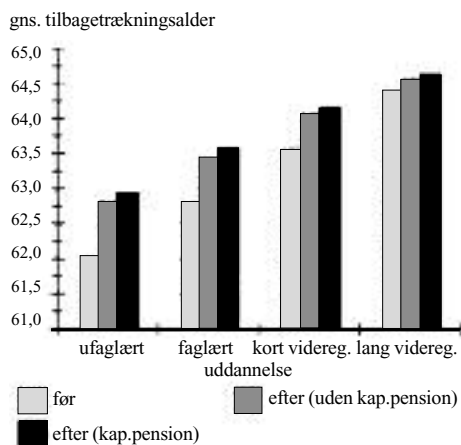
ventede gennemsnitlige tilbagetrækningsalder udregnet før og efter efterlønsreformen. Beregningerne er baseret på en standardperson, som er enlig, fuldtidsbeskæftiget, bosiddende i Københavnsområdet og helbredsmæssigt har den bedste status (0-3 konsultationer om året). Alle indkomster (arbejdsmarkedsindkomst, efterløn og folkepension) er modelleret med et udgangspunkt i 1999 og derfra fremskrevet med en stigningstakst på 2%. Niveaue for arbejdsmarkedsindkomsterne er bestemt ud fra den gennemsnitlige arbejdsmarkedsindkomst for pågældende køn og uddannelseskategori.¹⁵

Som der er gjort rede for i modelafsnittet, er det ikke alle aspekter, hverken ved den gamle eller den nye ordning, som modellen kan tage højde for. Det, der vil blive fokuseret på ved efterlønsreformen i disse beregninger, er effekten af den sænkede folkepensionsalder, de ændrede efterløns-satser, skattepræmien og modregning ved kapitalpension.¹⁶ I modellen er det uproblematisk at ændre satserne og modellere skattepræmien. Det er mere problematisk at indarbejde sænkningen af folkepensionsalderen fra 67 år til 65 år. Da den oprindelige model er en model for overgangen til efterløn, kan man ikke umiddelbart benytte modellen til at forudsige, hvordan overgangen til folkepensionen forløber. Det er derfor nødvendigt at indføre nogle yderligere antagelser for at kunne beregne den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder. Til beregningerne af den gamle ordning antages det, at alle senest trækker sig tilbage ved 67 år. Til vurdering af den nye ordning kan flere alternative beregningsmetoder benyttes.

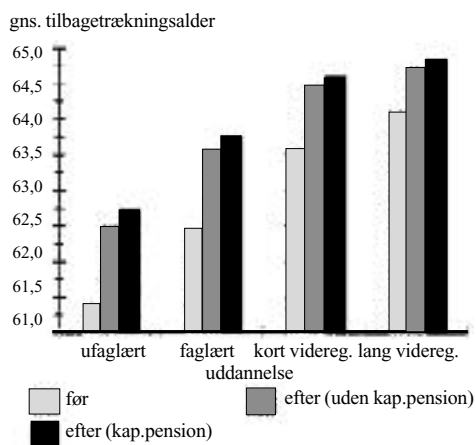
I det følgende er beskrevet to forskellige beregninger. Den første beregning er baseret på, at tilbagetrækningen senest sker ved 67 år, og der ikke skelnes mellem efterløn og folkepension ud over de indkomstmæssige aspekter. Modellen benyttes her til at udregne tilbagetrækningssandsynligheder for årene 60-67 år. Denne beregning antager implicit, at det at nå folkepensionsalderen (her ved 65 år) ikke i sig selv øger sandsynligheden for at trække sig tilbage fra arbejdsmarkedet, og at folk ikke skelner mellem tilbagetrækning på den ene eller anden ordning. I den anden beregning betragtes efterlønsordningen som en særskilt ordning, og tilbagetrækningssandsynlighederne for årene 60-64 bestemmes ved modellen. For personer, som ikke benytter efterlønsordningen, antages, at de overgår til folkepension senest som 67 årige. Da der kun kan beregnes overgangssandsynligheder op til 64 år i modellen, er sandsynligheden for at overgå til folkepension som henholdsvis 65 og 66 årige, givet at man er på arbejdsmarkedet det foregående år, antaget at være den samme som sandsynligheden for at overgå

15. Arbejdsmarkedsindkomsterne er beregnet på baggrund af Danmarks Statistiks løn- og indkomststatistik. Lønningerne er for lønmodtagere uden ledelsesansvar og indeholder ikke personalegoder og pensionsindbetalinger.

16. Der ses ikke på ændrede anciennitetskrav til medlemskab af a-kasse for at opnå ret til efterløn, at der nu er særskilt kontingent for efterløns- og arbejdsløshedsbidrag, og at der nu ingen begrænsninger er på arbejdstiden for at opretholde muligheden for at være på efterlønsordningen.



Figur 1. Effekter af efterlønsreformen, opdelt på uddannelsesgrupper. Mænd.



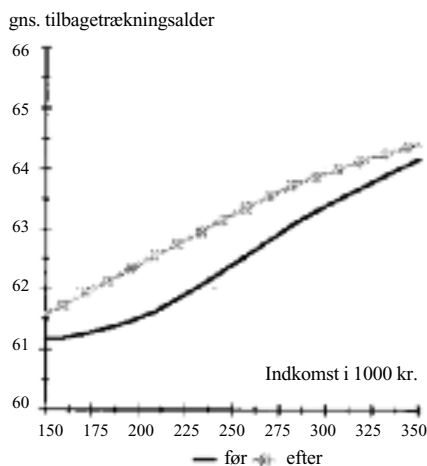
Figur 2. Effekter af efterlønsreformen, opdelt på uddannelsesgrupper. Kvinder.

til efterløn som 64 årig. I denne artikel er beregningerne baseret på den sidst beskrevne metode.¹⁷

I figur 1 og 2 vises effekter af efterlønsreformen for personer med forskellig uddannelsesstatus for henholdsvis mænd og kvinder. Den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder under den nye ordning er vist både for en person uden kapitalpension og for en person med en kapitalpension på 500.000 kr. Grunden til, at der ikke skelnes i den gamle ordning, er, at der ikke var modregning i efterlønnen i denne ordning. Generelt ses det, at den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder øges efter efterlønsreformen. De største stigninger ses for personer uden kompetencegivende uddannelse eller med en faglært uddannelse, for mænd med hhv. 0,8 og 0,6 år og for kvinder med ca. 1,1 år i begge grupper.

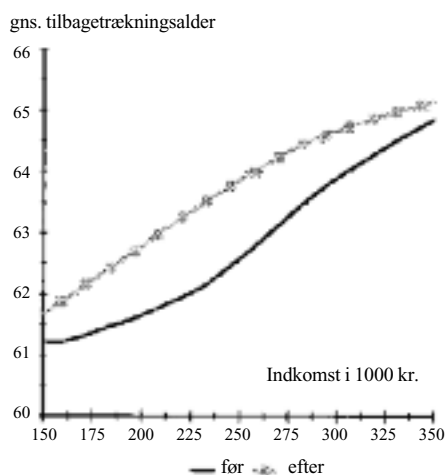
Generelt er der kun mindre forskelle for personer med og uden kapitalpension, specielt for de bedre uddannede. At der er små forskelle for de bedre uddannede, skyldes til dels, at deres gennemsnitlige indkomster ligger relativt højt. Modregningen ved at have kapitalpension er derfor relativ lille. Desuden har de i forvejen en forholdsvis høj gennemsnitlig tilbagetrækningsalder, og der formodes at skulle en del til for at øge tilbagetrækningsalderen yderligere. Vi har antaget, at alle standardpersoner har samme kapitalpension. En højere kapitalpension for personer med f.eks. en videregående uddannelse vil formodentlig give en lidt større forskel.

17. Se Regeringen, Danmark som foregangsland (2000), for beregninger baseret på den først beskrevne metode.



Figur 3. Den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder for forskellige arbejdsmarkedsindkomster, 1999 priser. Mænd.

Anm.: Indkomsterne i figuren er før skat. Ved simuleringen af den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder er der omregnet til indkomst efter skat.



Figur 4. Den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder for forskellige arbejdsmarkedsindkomster, 1999 priser. Kvinder.

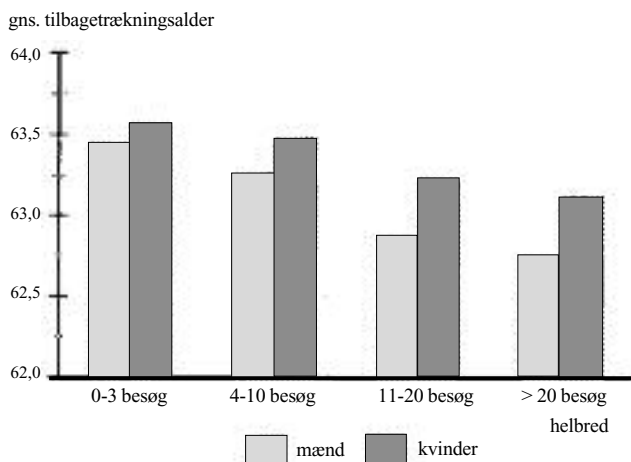
Anm.: Se bemærkning til figur 3.

Hvis vi sammenligner mænd og kvinder, øges kvinders tilbagetrækningsalder efter reformen mere end mænds. F.eks. øges den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder for en ufaglært kvinde med ét år, hvor den kun øges med et halvt år for ufaglærte mænd. Det hænger blandt andet sammen med, at kvinders indkomst i gennemsnit er lavere end mænds. Det er desuden værd at bemærke, at før reformen er den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder generelt højere for mænd end for kvinder uanset uddannelse, men at billedet ændrer sig efter reformen. Hvis vi sammenligner mænd og kvinder uden kapitalpension, er det kun for ufaglærte kvinder, at den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder er lavere for kvinder. For de øvrige grupper er kvinders tilbagetrækningsalder højere.¹⁸

Figur 3 og 4 viser sammenhængen mellem arbejdsmarkedsindkomsten og den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder for standardpersonen før og efter efterlønsreformen.¹⁹ For både mænd og kvinder er den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder højere

18. Årsagen er, at vi her ser på enlige kvinder og mænd. For gifte kvinder er den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder lavere end mænds før og efter reformen.

19. Beregningerne er foretaget for samme standardperson som hidtil, hvor det yderligere er antaget, at personen er faglært og ikke har nogen kapitalpension.



Figur 5. Den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder efter efterlønnsreformen for forskellige helbredstilstande.

ved alle indkomstniveauer efter reformen. For kvinder stiger den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder generelt mere end for mænd. Reformen har ifølge modellen størst effekt på mellemindkomstgruppen, mens effekten er mere beskedent for personer med meget lave indkomster og specielt for personer med høje indkomster.

Den største forskel for mænd fås ved en indkomst på ca. 210.000 kr., hvor den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder er 0,9 år højere efter reformen. For kvinder fås den største forskel ved indkomster omkring 250.000 kr., hvor den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder er 1,6 år højere efter reformen.

Før reformen er kurven relativt flad ved lave indkomster, hvilket kan tolkes således, at indkomsten havde en forholdsvis beskedent betydning for tilbagetrækningsalderen for lavindkomstgrupper. Ifølge modellen har reformen ændret på dette forhold, så indkomsten nu har en noget større betydning for tilbagetrækningsalderen for denne gruppe.

I de foregående afsnit er nogle af effekterne af den nye efterlønnsreform illustreret for forskellige uddannelses- og indkomstgrupper. For at kunne vurdere størrelsen af disse effekter laves en sammenligning, hvor betydningen af helbred og arbejdsløshed belyses.²⁰ Disse beregninger er baseret på samme standardperson som i figur 3 og 4 og er lavet på baggrund af den nye efterlønnsordning.

For at vise betydningen af helbredet er den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder udregnet for forskellig helbredsstatus for henholdsvis mænd og kvinder. Den gennem-

20. Da det ikke kun er den aktuelle helbreds- og arbejdsløshedsstatus, men også forventninger til helbred og arbejdsløshed, som påvirker valget af tilbagetrækning, er det nødvendigt at lave nogle antagelser om forventninger. Hvis ikke andet er nævnt antages, at forventningerne er de samme som den aktuelle status.

snitlige tilbagetrækningsalder er vist i figur 5. Resultaterne viser, at helbredet har større indflydelse på mænds tilbagetrækningsmønster end kvinders. For mændenes vedkommende falder tilbagetrækningsalderen med omkring 0,7 år, hvis helbredstilstanden forværres fra den bedste til den dårligste kategori. For kvinderne er faldet mindre nemlig blot 0,45 år. Der kan være mange grunde til, at helbredet synes at have større indflydelse på mænds arbejdsudbud. For det første kan resultatet skyldes, at antallet af konsultationer er en dårlig indikator for kvinders helbred. Et tilsvarende resultat er dog fundet i Brendstrup m.fl. (1989), som benytter en række lægelige undersøgelser til at vurdere helbredstilstanden. En anden mulig forklaring er, at mænd i højere grad er ansat i job, hvor dårligt helbred er uforeneligt med at arbejde.

Estimationsresultaterne viste, at arbejdsløshed også har stor betydning for valget af efterløn. For at illustrere effekten af arbejdsløshed er den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder udregnet for en person, som er ledig i 15% af året, og som forventer at være 15% ledig i alle årene 60-65. Den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder er for den 15% ledige mand 62,4 år, hvorimod en fuldtidsbeskæftiget mand har en gennemsnitlig tilbagetrækningsalder på 63,5 år. Tilbagetrækningsalderen falder således med omkring et år ved 15% arbejdsløshed. Den store effekt skyldes delvis antagelsen af, at arbejdsløsheden er permanent. Hvis personen kun er ramt af arbejdsløshed ét enkelt år og også forventer at være fuldtidsbeskæftiget de efterfølgende år, er effekten af arbejdsløshed langt mindre. De store effekter af arbejdsløshed skyldes både en indkomsteffekt og en direkte effekt af arbejdsløshed.²¹ Der er således meget, som tyder på, at et lavere arbejdsløshedsniveau samt en bedre helbredstilstand vil få den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder til at stige.

6. Konklusion

I artiklen fokuseres der på, hvordan den for nylig indførte efterlønsreform vil påvirke tilbagetrækningsmønsteret i Danmark. Udgangspunktet er en strukturel model, og styrken ved en sådan type model, fremfor en reduceret form model, er, at det er muligt at lave skøn over, hvorledes potentielle efterlønsmodtagere vil reagere på ændringer af efterlønsatser og regler. Denne type model kan derfor være et nyttigt redskab i forbindelse med ændringer i efterlønslovgivningen. Som der er gjort rede for, er der taget en række forbehold, og derfor er det kun bestemte aspekter af reformen, som er belyst i denne artikel. Resultaterne viser samstemmende, at efterlønsreformen øger den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder. Derimod er der stor forskel på størrelsen af effekten for forskellige uddannelses- og indkomstgrupper, og det er tydeligt, at reformen har større effekt for kvinder end for mænd. Den nye efterlønsordning påvirker perso-

21. Den direkte effekt kan fortolkes som en reaktion på en løsere tilknytning til arbejdsmarkedet.

ner uden kompetencegivende uddannelse eller med en faglært uddannelse mest, hvorimod der stort set ingen effekt er for højt uddannede. Også arbejdsmarkedsindkomsten har stor betydning for effekten, således at de største effekter findes blandt mellemindkomstgrupperne.

Det ses desuden, at helbred og arbejdsløshed har betydning for den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder til efterløn. Specielt ledighed medfører et kraftigt fald i den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder, men et dårligt helbred fremrykker også tilbagetrækningsalderen. Helbredet har en større indflydelse på mænds tilbagetrækningsalder end kvinders.

Artiklen tydeliggør to aspekter om forudsigelser af den fremtidige tilgang til efterlønsordningen. For det første ses det, at ændringen fra den hidtidige til den nye efterlønsordning har forskellige effekter for forskellige befolkningsgrupper. Der er således meget, der tyder på, at effekten af efterlønsreformen ikke kun er påvirket af størrelsen af den fremtidige arbejdsstyrke, men også sammensætningen af den. Man er derfor nødt til at tage højde for dette aspekt, hvis man vil vurdere den samlede betydning af reformen. For det andet viser analyserne, at der under både den gamle og den nye efterlønsordning er en betydelig variation i den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder for forskellige typer af personer. Det er derfor vigtigt at tage højde for sådanne ændringer i vurderingen af den fremtidige tilgang til efterløn. F.eks vil et højere uddannelsesniveau i befolkningen og/eller lavere ledighed medføre, at den gennemsnitlige tilbagetrækningsalder stiger.

Appendiks

Modellen

Modellen formuleres som en diskret valg model i diskret tid, med en endelig tidshorisont. Et individ ved alder t forbliver i arbejdsstyrken i $s-t$ år ($s > t$) og har en indkomst (Y_s) ved alder s . Hvis individet går på efterløn ved alderen r , får han/hun efterlønsatsen ($B_s(r)$). Nyttefunktionerne er givet ved (1).

For hver alder (60-66 år) sammenligner individet den forventede værdi af at gå på efterløn i år med den maksimale forventede værdi, hvis tilbagetrækning udsættes et år, to år, osv. Hvis man kan opnå en højere nytte ved at udsætte beslutningen om efterløn, gøres dette.²² I beslutningen om tilbagetrækning, antages det, at det enkelte individ vurderer nytten af de fremtidige indkomster. Nyttens tilbagediskonteres til alderen t med en konstant tidsrate, β . Nutidsværdien af nytten, hvis individet trækker sig tilbage ved alderen $r \geq t$, er givet ved:

22. Hvis en person vælger at gå på efterløn, så er det ikke muligt, ifølge modellen, at vende tilbage til arbejdsmarkedet, hvilket der dog heller ikke er mange der gør.

$$V_t(r) = \sum_{s=t}^{r-1} \beta^{s-t} U_s(Y_s, X_s, \bar{w}_s) + \sum_{s=r}^{66} \beta^{s-t} W_s(B_s(r), X_s, \xi_s) \quad t, r = 60, \dots, 66 \quad (2)$$

Den forventede nytte (ved alder t) ved at udsætte beslutningen om tilbagetrækning til alder r er givet ved:

$$G_t(r) = E(V_t(r) | I_t) - E(V_t(t) | I_t) \quad (3)$$

hvor $E(\cdot | I_t)$ er den betingede middelværdi, givet individets information ved tidspunkt t . Den optimale beslutningsregel om tilbagetrækning er baseret på udtrykket i (3). Hvis r^* er den alder, som giver den maksimale nytte, så vil individet udsætte beslutningen om tilbagetrækning, hvis:

$$G_t(r_t^*) = \max_{r \in (t, t+1, \dots, 66)} G_t(r) \geq 0 \quad (4)$$

Lad d have udfaldet 1, hvis individet forbliver på arbejdsmarkedet, og 0 ellers. Sandsynligheden for at trække sig tilbage ved f.eks. alderen $s > t$ er da givet ved:

$$P(d_t = 1, d_{t+1} = 1, \dots, d_s = 0) = Pr(G_t(r_t^*) \geq 0, G_{t+1}(r_{t+1}^*) \geq 0, \dots, G_s(r_s^*) < 0) \quad (5)$$

Tilsvarende kan sandsynligheden for at trække sig tilbage til tidspunkt t , eller sandsynligheden for aldrig at gå på efterløn, gives. Likelihoodfunktionen kan, på baggrund af disse sandsynligheder, opskrives.

Litteratur

- Arbejdsmarkedsstyrelsen. 1995. Pressemødelelse, d. 27. juni 1995.
- Arbejdsministeriet. 1999. Hjemmeside: www.am.dk. *Din guide til den nye efterløn*.
- Berkovec, J. og S. Stern. 1991. Job Exit Behavior of Older Men. *Econometrica*, bd. 59, nr. 1, s.189-210.
- Bingley, P. og G. Lanot. G. 1996. *Danish Private Sector Wage Policies and Male Retirement Decisions*. Memo, Centre for Labour Market and Social Research, Denmark.
- Brendstrup, T, J. Christensen, M. Schroll og L. Hagestrup. 1989. Efterløn blandt 1914-populationen i Glostrup, *Ugeskrift for læger* 151:1976-79.
- Danø, A.M, M. Bøg. 1998. *The Consequences of Unemployment for Health Conditions*, København.
- Danø, A.M, M. Ejrnæs og L. Husted. 1998. *Gender Differences in Retirement Behaviour*, København.
- Direktoratet for Arbejdsløshedsforsikring. 1999. Hjemmeside: www.dfa.dk *Efterløn og overgangsydelsesstatistik for 1998*.
- Finansministeriet. 1999. Hjemmeside: www.fm.dk. *Den moderne efterløn*.
- Pedersen, P.J., og N. Smith. 1992. A Duration

- Analysis of the Decision to Retire Early. *Working Paper* 1992-2, Centre for Labour Economics, University of Aarhus and Aarhus School of Business.
- Pedersen, P.J. og N. Smith. 1995. The Retirement Decision. I G.B. Mogensen, red. *Work Incentives in the Danish Welfare State*. Aarhus.
- Rasmussen, L.E. 1997. Dokumentation af AKF's forløbsregister. København.
- Regeringen, Foregangslandserie. 2000. *Et bæredygtigt pensionssystem*.
- Rust, J. 1990. Behavior of Male Workers at the End of the Life Cycle. An Empirical Analysis of States and Controls. I D. A. Wise, red. *Issues in the Economics of Aging*, s. 317-79. Chicago.
- Rust, J. og C. Phelan. 1997. How Social Security and Medicare Affect Retirement Behavior in a World of Incomplete Markets. *Econometrica*, bd. 65 nr. 4, s. 781-831.
- Statistiske Efterretninger. 1983. *Arbejdsmarked* 1983:7.
- Statistiske Efterretninger. 1999. *Arbejdsmarked* 1999:20.
- Stock, J., og D. Wise. 1990. Pension, the Option Value of Work and Retirement. *Econometrica* 58, nr. 5:1151-80.

Effekten af pensionsreform på danske ægtepars udtræden af arbejdsmarkedet

Bent Jesper Christensen

Institut for Økonomi, Aarhus Universitet, bjchristensen@econ.au.dk

Nabanita Datta Gupta

Nationaløkonomisk Institut, Handelshøjskolen i Århus, ndg@asb.dk

SUMMARY: We have carried out an empirically based comparison between two different types of pension reform: on the one hand, a reduction in the level of early retirement benefit combined with an increase in the number of hours which people receiving such benefit are allowed to work; and on the other hand, an increase in the age of eligibility for early retirement benefit. The data used include information on patterns of retirement behaviour for a sample of married couples. We calculate how the time of leaving the labour market depends on salary, level of early retirement benefit, health and other factors relating to both the person in question and the person's spouse. Comparisons are made of the estimated consequences for the availability of labour on the basis of type of reform, employment sector, gender, and labour market conditions.

1. Indledning

Hvordan kan et samfund bære den stigende byrde i forbindelse med pensionsudbetalinger til en befolkning, der bliver stadig ældre, samtidig med at denne udgift skal afholdes af det offentlige løbende indtægter? Dette er et vigtigt spørgsmål i mange industrialiserede samfund i dag. Politiske tiltag beregnet på at mindske den økonomiske byrde for fremtidige generationer har fordelingsmæssige konsekvenser på tværs af køn, arbejdsmarkedsdeltagelse, branche og andre arbejdsmarkedsforhold.

Pensionsreformer er genstand for aktuel debat blandt politikerne og befolkningen i Danmark. I denne artikel foretages en sammenligning af konsekvenserne af to forskellige typer pensionsreformer for tilbagetrækningen fra arbejdsmarkedet. Den første ty-

Forfatterne takker Richard Johnson (discussant) og andre deltagere i AEA konferencen i Chicago, 1998, Eskil Wadensjö og andre deltagere i EALE konferencen i Blandenberge (Belgien) 1998, Peder Andersen, Peder Pedersen og en anonym referee for nyttige kommentarer, Mads Ballegaard for kompetent forskningsassistance, samt Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd og CLS i Århus for forskningsstøtte.

pe består i en reduktion af efterlønsydelsen kombineret med en lempelse af begrænsningerne i det tilladte antal arbejdstimer efter tilbagetrækningen.¹ Den anden type reform består i en forhøjelse af efterlønsalderen. Det drejer sig således om en sammenligning af virkningerne af en ændring i økonomiske incitament og virkningerne af en påtvungen ændring.

Brugen af mikrodata gør det muligt at måle forskellene i virkningerne af ændringer i pensionspolitikken set i forhold til køn og forskellige arbejdsmarkedsforhold. Vi fokuserer på ægtepar, fordi de fleste mennesker, der nærmer sig pensionsalderen, er gift, og fordi tilbagetrækningsbeslutningen næppe tages uafhængigt af ægtefællen.

Undersøgelsen er ikke et »naturligt eksperiment«, dvs. at for ingen af de undersøgte reformer anvendes der data indhentet efter reformen. Selv med sådanne data ville det ikke være muligt at foretage en rimelig sammenligning mellem alternative typer af reformer. Vi foretager derfor en sammenligning mellem de beregnede virkninger af hver af reformerne.

Vi behandler reformer af et af de vigtigste elementer i det danske pensionssystem, nemlig efterlønnen. Efterlønnen blev indført i 1979 og gør det muligt for lønmodtagere at trække sig tilbage fra arbejdsmarkedet på et hvilket som helst tidspunkt fra man er 60 til man er 66 år, hvis man har betalt til en statsanerkendt arbejdsløshedskasse i mindst 10 af de seneste 15 år,² dvs. før den officielle folkepensionsalder på 67 år, hvorefter man så kan modtage efterlønsydelse, indtil man går over til folkepension, når man fylder 67. Efterlønsydelsens størrelse afhænger af den hidtidige arbejdsmarkedsindtægt, og den er faldende efterhånden som folkepensionsalderen nærmer sig.³ Efter man er gået på efterløn, er det kun tilladt at arbejde højst 200 timer om året.⁴

I Danmark er der i dag betydeligt flere kvinder end mænd, der regner med at trække sig tilbage fra arbejdsmarkedet og gå på efterløn. Nye undersøgelser har vist, at blandt den aldersgruppe, der nærmer sig pensionsalderen, regner ca. 60 % af kvinderne og 45% af mændene med at holde op med at arbejde, når de bliver 60, se Pedersen og Smith (1995). Det forventes derfor, at en efterlønsreform vil få større betydning for kvinder end for mænd, i hvert fald hvad angår de grupper, der nærmer sig pensionsalderen i de kommende år.

1. Regeringen har i 1999 gennemført en lignende reform, der omfatter en afskaffelse timeloftet og en yderligere reduktion af efterlønsydelsen via en indirekte skat på private pensionsopsparinger og lønindtægter i efterlønsperioden. Vi betragter reformer af det system, der var gældende for den gruppe personer, vi har data for, dvs. systemet før 1999-reformen.

2. Dette krav er senere blevet forhøjet til 20 af de seneste 25 år.

3. Ydelsen for den gruppe personer, vi betragter, er på 90% af den seneste løn, dog med et loft der til at begynde med svarer til den maksimale dagpengesats og reduceres til 80% efter 2 1/2 år. I 1992 blev denne reduktion afskaffet for de lønmodtagere, der ventede med at gå på efterløn til de var 63 år.

4. Dette blev ændret efter reformen omtalt i fodnote 1. Her behandles de regler, som var gældende i perioden for vores undersøgelse.

Afsnit 2 beskriver det pensionssystem, der var gældende for den gruppe, vi har data for, samt de to alternative reformforslag. I afsnit 3 beskrives data og beregningresultaterne. I afsnit 4 fremlægges de beregnede virkninger af en nedsættelse af efterlønsydelsen kombineret med en lempelse af timeloftet. I afsnit 5 fremlægges de beregnede virkninger af en forhøjelse af efterlønsalderen, og der foretages en sammenligning af de beregnede resultater for hver af reformtyperne. Afsnit 6 opsummerer og konkluderer.

2. Den aldrende befolkning og alternative pensionsreformer

I lighed med andre OECD-lande undergår Danmark forandringer i befolkningssammensætningen, hvorved der bliver en voksende andel af ældre i forhold til yngre og midaldrende. For eksempel svarede gruppen af folk over 65 år til 20 % af den arbejdsdygtige gruppe af befolkningen mellem 15 og 65 år sidst i 1990'erne, men man forventer, at denne andel vil blive fordoblet i år 2025 på grund den længere levetid, lave fødselsrater og en relativt stor gruppe af de store årgange, der bliver ældre i forhold til gruppen af unge og midaldrende. De økonomiske konsekvenser af denne ændring i befolkningssammensætningen vil blive en voksende økonomisk byrde på grund af det offentliges øgede udgifter til pensioner og ældreomsorg. Undersøgelser viser, at når udgifterne skal afholdes af statens løbende indtægter, vil det i løbet af de næste tre årtier blive nødvendigt at hæve skatteprocenten med så meget som 5 procentpoint, fordi det offentliges udgifter til pensioner set i forhold til bruttonationalproduktet forventes at vokse fra 10% i 1990'erne til næsten 14% i 2030.⁵

Mens en officiel pensionsalder på 67 år er høj i forhold til andre OECD-lande,⁶ så er den faktiske pensionsalder meget lavere, nemlig ca. 62 år for mænd og 60 år for kvinder. Der findes flere forskellige sideløbende pensionsordninger: Foruden alderspensionen og efterlønnen er der førtidspensionsordningen for folk under 60 år, forudsat bestemte sociale og helbredsmæssige kriterier er opfyldt, og der er visse andre del- og tillægspensionsordninger samt private ordninger.

Pedersen og Smith (1996) dokumenterer, at andelen af ældre på arbejdsmarkedet er faldet voldsomt, siden efterlønnen blev indført i 1979. I aldersgruppen 60 – 64 år faldt andelen af mænd fra 79% i 1976 til 52% i 1987. For kvinder i samme aldersgruppe var faldet mere beskeden, fra 33% til 30%, hovedsagelig på grund af den neutraliserende virkning af to modsatrettede tendenser: For det første har der været en stigning i antallet af kvinder på arbejdsmarkedet inden for alle aldersgrupper, også de ældre. For det andet har der været en stigning i antallet af kvinder, der har valgt at gå tidligt på pension.

Den oprindelige begrundelse for at indføre efterlønnen var at reducere arbejdsløs-

5. Se Socialkommissionens rapport om de ældre fra 1993.

6. I 1999 sænkedes pensionsalderen i Danmark til 65 år (se fodnote 1), men den var 67 år for den gruppe, vi betragter.

heden ved at frigive jobs til unge arbejdsløse. Dette formål er imidlertid ikke blevet opfyldt, da mange jobs ikke er blevet genbesat på grund af problemer med at finde kvalificerede arbejdsløse. Arbejdsløsheden er blevet reduceret på anden vis, idet mange ældre arbejdsløse kommer ud af arbejdsløsheden via efterlønnen. Desuden er der mange ældre, der ville foretrække at forblive længere på arbejdsmarkedet – dog ikke længere end til folkepensionsalderen – og nedtrappe arbejdsindsatsen over en længere periode, i stedet for at vælge efterlønnen, hvorfra der ikke er nogen vej tilbage.⁷

Når man tager alle disse faktorer under ét, ses det, at pensionsreform er et vigtigt politisk emne i Danmark. Efterlønsordningen har vist sig at være dyr for den danske velfærdsstat og er blevet et naturligt mål for reform. Den seneste reform, i 1999, ændrede reglerne i forhold til dem, der var gældende for den gruppe, vi har data for, men vores estimerede reaktionsmønster kan stadig bruges til at forudsige konsekvenserne af fremtidige reformer. For at bidrage til en bedre forståelse af muligheden for politisk styring af tilbagetrækningsmønsteret, undersøger vi to alternative former for efterlønsreform.

Den første type reform, der undersøges (herefter benævnt reform A) er en reduktion af efterlønsydelsen på 25% ved alle alderstrin. Dette må forventes at tilskynde folk på arbejdsmarkedet til frivilligt at udsætte tilbagetrækningsstidspunktet på grund af den negative indkomsteffekt på arbejdsudbud. Til gengæld herfor indeholder reform A en forøgelse af timeløftet for arbejde i efterlønsperioden fra 200 til 705 timer pr. år (dvs. 15 timer om ugen i 47 uger). Dette vil gøre den ændrede efterlønsordning noget mere attraktiv for arbejdstagerne, samtidig med at den stadigvæk vil betyde besparelser for det offentlige, både på grund af udsættelsen af efterlønsstidspunktet og den reducerede udbetaling til efterlønsmodtageren.

Reform A har visse lighedspunkter med delpensionsordningen, som indførtes i 1987, og som også tillod 15 timers arbejde ugentligt, samtidig med oparbejdelse af delpension (stort set svarende til efterlønsats i de resterende 22 timer). Ved delpension er reduktionen i den offentlige ydelse således ca. 40% (15/37), i modsætning til de 25% i reform A. Ordningen blev kun anvendt i meget begrænset omfang, formodentlig fordi reduktionen på 40% var for hård, og fuld efterløn dermed mere attraktiv. Vi forventer imidlertid, at reform A vil øge arbejdsudbudet betragteligt.

Den anden type reform, kaldet reform B, er en forhøjelse af den officielle efterlønsalder fra 60 til 62 år. Reform B vil klart formindske det offentliges økonomiske byrde, idet den vil holde folk længere på arbejdsmarkedet. Vi vil foretage en sammenligning af virkningerne af de to reformer for gifte kvinder og mænd, idet der tages højde for forskelle i helbred, arbejdsmarkedsdeltagelse, kompetanceniveau og branchetilørsforhold.

7. Socialkommissionen, 1993.

3. Data og metode

Oplysningerne stammer fra et tilfældigt udtræk på 0,5% af den danske befolkning, som er indsamlet af Danmarks Statistik. Oplysningerne indeholder årlige observationer fra 1980 – 1990; de stammer udelukkende fra offentlige registre, og er således ikke resultater af spørgeskemaundersøgelser.

Et vigtigt træk ved tilbagetrækningen fra arbejdsmarkedet er, at den skal betragtes som et familieanliggende, se Mitchell and Fields (1982), Hurd (1990), Gustman og Steinmeier (1994), og Christensen og Datta Gupta (1994). De fleste, som nærmer sig pensionsalderen er gift, og ægtefællens status spiller en vigtig rolle i forbindelse med tilbagetrækningsbeslutningen. Derfor undersøger vi de 4.191 ægtepar i databasen. Vores endelige stikprøve omfatter alle par hvor mindst én af ægtefællerne er mindst 50 år i 1980, uanset om den ene eller begge er døde før undersøgelsesperioden slutter i 1990, dog skal de forblive gift med hinanden så længe de lever. Vi pålægger ingen aldersbegrænsning opadtil. Selvstændige forretningsdrivende er ikke medtaget i undersøgelsen. Der er hermed 744 ægtepar tilbage i stikprøven.

For hvert år en person er i live i perioden 1980 – 90 har vi data om alder, indkomst, formue, helbred, antal arbejdstimer og kompetenceniveau (faglært vs. ufaglært). I denne forbindelse betyder indkomst al disponibel indkomst, herunder arbejdsmarkedsindkomst, overførselsindkomster osv. For efterlønsmodtagernes vedkommende har vi separate tal for arbejdsmarkedsindkomst (via de op til 200 tilladte arbejdstimer pr. år) og for selve efterlønsydelsen – begge efter gennemsnitsskat. Formue er værdien af fast ejendom, værdipapirer osv. efter fradrag af gæld eksklusiv skattebegünstiget pensionsopsparing, som kan antages stærkt korreleret med indkomsten. Helbredstilstand er registreret som en dummyvariabel, der skelner mellem godt og dårligt helbred. For lønmodtageres vedkommende er der tale om dårligt helbred i et givet år, hvis man har modtaget sygedagpenge i årets løb, hvilket sker hvis en sygdom har været i mere end 13 uger. Ellers er helbredet registreret som værende godt. For folk, der ikke er i arbejde, har denne variabel den samme værdi, som da de sidst var i arbejde. De, som endnu ikke har været i arbejde i løbet af undersøgelsesperioden, regnes for at være ved dårligt helbred, hvis det drejer sig om førtidspensionister, og i de øvrige tilfælde regnes de for at være ved godt helbred. Kompetenceniveau er ligeledes opført som en dummyvariabel og har værdien »faglært« for folk i jobkategorierne leder, funktionær i en lederstilling og faglærte arbejdere samt for folk, der falder ind under kategorierne »studerende, arbejdsløse og pensionister«, som har mindst 10 års uddannelse. Alle andre er opført som værende »ufaglærte«.

Med hensyn til tilknytningsforhold til arbejdsmarkedet er en person for hvert år registreret som hørende til en af de følgende kategorier, som hver især udelukker hinanden: fuldtidsarbejdende, deltidsarbejdende, ikke på arbejdsmarkedet, førtidspensio-

Tabel 1. Beskrivende statistik.

	Hustruer	Ægtemænd
Alder i 1980	60,98 (0,09)	63,60 (0,08)
Indkomst	56.805 (485)	128.324 (848)
Formue	56.098 (1.903)	428.505 (4.909)
Efterlønsydelse	77.623 (2.265)	113.442 (2.154)
Efterlønsindtjening	4.928 (1.353)	8.897 (1.447)
Dårligt helbred	0,14 (0,0040)	0,09 (0,0033)
Faglært	0,21 (0,0048)	0,38 (0,0059)
Industri	0,05 (0,0025)	0,15 (0,0041)
Service	0,09 (0,0034)	0,16 (0,0042)
Offentlig	0,21 (0,0047)	0,20 (0,0046)
Fuld tid	0,25 (0,0050)	0,38 (0,0056)
Deltid	0,08 (0,0039)	0,04 (0,0023)
Ikke-arbejdende	0,25 (0,0050)	0,14 (0,0040)
Modtager førtidspension	0,13 (0,0039)	0,06 (0,0027)
Modtager efterløn	0,03 (0,0020)	0,08 (0,0031)
Modtager folkepension	0,26 (0,051)	0,30 (0,0053)

Anm.: Standardafvigelser i parentes. Alle beløb i 1997 kroner. Stikprøvestørrelse: 744 ægtepar.

nist, efterlønsmodtager eller folkepensionist. Således vil en person, der er opført som pensionist ifølge registerdefinitionen, figurere som folkepensionist, hvis vedkommende er 67 år eller derover, og ellers som førtidspensionist. Gruppen af efterlønsmodtage-

re er defineret som dem, der er mellem 60 og 66 år med højst 200 arbejdstimer om året, og som er registrerede medlemmer af en arbejdsløshedskasse.⁸ Den resterende del af stikprøven er opdelt efter arbejdstidens længde, hvor 30 timer om ugen (1410 timer pr. år) er skillelinien mellem fuldtidsarbejdende og deltidsarbejdende, og en arbejdsuge på 5 timer adskiller deltidsarbejdende fra ikke-arbejdende, idet ikke-arbejdende angiver, at personen ikke er tilknyttet arbejdsmarkedet, men heller ikke er pensioneret – eller efterlønsmodtager.⁹

Desuden har vi data på om en person arbejder i industrien (hvormed der menes primær- eller sekundærsektoren), i servicesektoren eller i den offentlige sektor. I forbindelse med ikke-arbejdende bruges den seneste observation, men der er stadigvæk en del personer, om hvem der ikke findes brancheoplysninger.

Tabel 1 viser en sammenfattende statistik. Kvinderne og mændene i vores undersøgelsesmateriale omtales som hustruer og ægtemænd for at understrege, at vores datamateriale er baseret på ægtepar. De opgivne tal er gennemsnit med standardafvigelser for gennemsnittet angivet i parentes. Alle beløb er opgivet i 1997-kroner efter skat, og ydelse samt indtjening for folk på efterløn er opgjort som gennemsnit inden for kun denne gruppe. Alder betragtes i tabel 1 kun i 1980, men for øvrige variable tages gennemsnit over alle perioder.

Vores stikprøve forekommer generelt at være repræsentativ. Hustruerne er gennemsnitligt 2,6 år yngre end ægtemændene, og som forventet har de lavere indkomst og formue samt mindre indtjening og ydelse, når de er på efterløn. Forskellene er signifikante undtagen for indtjeningen i efterlønsperioden. Helbred er nogenlunde ens for begge køn, men hustruerne har et lavere kompetenceniveau end ægtemændene. Der er færre hustruer end ægtemænd beskæftiget i industri- og servicesektorerne. Hvad angår tilknytningen til arbejdsmarkedet, er hustruerne ikke fuldtidsarbejdende i samme udstrækning som ægtemændene, og de er ikke-arbejdende i større udstrækning. Hvad angår pension er der flere hustruer på førtidspension, mens der er flere ægtemænd på efterløn og folkepension.

Der skal knyttes to bemærkninger til reform A, der går på en nedsættelse af efterlønsydelsen. For det første forekommer hyppighederne af folk på efterløn og på de to

8. For at mindske risikoen for at medtage folk, som ikke er i arbejde, og som heller ikke modtager efterlønsydelse, kræves det desuden, at indkomst minus lønindtægt (svarende til den udbetalte ydelse) udgør mindst 70% af den maksimale ydelse for fuldtidsforsikrede og 35% for deltidsforsikrede.

9. For at mindske usikkerheden i forbindelse med et lavt antal registrerede timer, så er personer, der har mindre end 800 timer men en indtjening, der overstiger 100.000 1990-kroner, eller som har en timeløn på mere end 300 1990-kroner behandlet anderledes: Fuldtidsforsikrede personer er opført som arbejdende på fuld tid og deltidsforsikrede som arbejdende på deltid. For ikke-arbejdsløshedsforsikrede erstattes det registrerede antal timer af arbejdsindtægten divideret med 120 1990-kroner før timeloftet anvendes.

Tabel 2. Årlige overgangssandsynligheder for helbred.

Hustruer		Helbred nu		
Helbred før	Godt	Dårligt	Død	
Godt	0,94	0,03	0,03	
Dårligt	0,13	0,84	0,03	
Død	–	–	1,00	
Ægtemænd		Helbred nu		
Helbred før	Godt	Dårligt	Død	
Godt	0,94	0,02	0,05	
Dårligt	0,15	0,83	0,02	
Død	–	–	1,00	

Anm.: Tallene angiver de empiriske overgangssandsynligheder.

pensionsformer i tabel 1 lave, fordi de er målt i forhold til hele stikprøven og derfor er lavere end de tilsvarende hyppigheder målt i forhold til de berettigede aldersgrupper. For eksempel nåede frekvensen af 60 – 66 årige danske mænd på efterløn sit højeste punkt på 35% i 1986, og den tilsvarende frekvens i vores stikprøve er 37%. På samme måde er frekvensen af 60 – 66 årige kvinder på efterløn på 17% i vor stikprøve, hvilket ikke er langt fra den totale frekvens på 22%. På den anden side undervurderer vores beregningsmetode antallet af efterlønsmodtagere i de første år, med 16% af de berettigede mænd og 6% af de berettigede kvinder i denne kategori i stikprøven sammenlignet med henholdsvis 28% og 13% i hele Danmark. Vores stikprøve lader til at være rimeligt repræsentativ i denne henseende i den sidste halvdel af perioden. For det andet er der en betydelig spredning i efterlønsydelsen efter skat, formodentlig på grund af forskelle i den enkeltes fradragmuligheder og dermed skattens størrelse og på grund af indtægtsforskelle før efterlønnen. Derfor ville det være misvisende, hvis vi i vores undersøgelse betragtede en reduktion af en fælles sats som for eksempel den maksimale efterlønsydelse.

Helbredstilstand forventes at være en vigtig forklarende variabel i enhver undersøgelse af de ældres arbejdsudbud. Tabel 2 viser overgangssandsynlighederne fra et år til det næste mellem helbredstilstandene for hustruer og ægtemænd, korrigeret for højre-censurering ved undersøgelsens afslutning. For eksempel er der 94% sandsynlighed for at hustruer ved godt helbred vil fortsætte i denne tilstand næste periode, mens der er 3% sandsynlighed for at de overgår til hver af de to andre tilstande, dårligt helbred eller død. Der er ingen større forskel på hustruers og ægtemænds helbredsmønstre i undersøgelsen.

Tabel 3 viser overgangssandsynlighederne for tilknytningsforhold til arbejdsmarkedet, korrigeret for højre-censurering i tilfælde af død eller undersøgelsens ophør. Alle

Tabel 3. Årlige overgangssandsynligheder for arbejdsmarkedstilknytning.

Hustruer		<i>Status nu</i>					
<i>Status før</i>	Fuld tid	Deltid	Ikke arbejdende	Førtidspension	Efterløn	Folkepension	
Fuld tid	0,90	0,06	0,02	0,00	0,02	0,00	
Deltid	0,11	0,70	0,07	0,04	0,05	0,02	
Ikke-arbejdende	0,01	0,01	0,84	0,07	–	0,07	
Førtidspension	–	–	–	0,91	–	0,09	
Efterløn	–	–	–	–	0,84	0,16	
Folkepension	–	–	–	–	–	1,00	

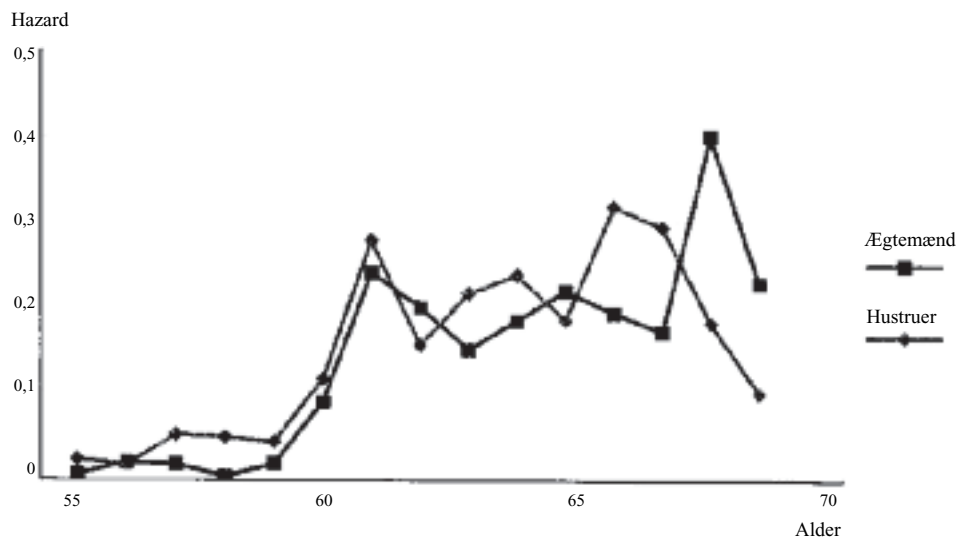
Ægtemænd		<i>Status nu</i>					
<i>Status før</i>	Fuld tid	Deltid	Ikke arbejdende	Førtidspension	Efterløn	Folkepension	
Fuld tid	0,88	0,06	0,01	0,01	0,04	0,01	
Deltid	0,10	0,29	0,11	0,05	0,26	0,20	
Ikke-arbejdende	0,01	0,02	0,68	0,03	–	0,26	
Førtidspension	–	–	–	0,88	–	0,12	
Efterløn	–	–	–	–	0,84	0,16	
Folkepension	–	–	–	–	–	1,00	

Anm.: Tallene angiver de empiriske overgangssandsynligheder.

tilhørsforhold udviser en høj grad af persistens, som det ses af de høje sandsynligheder langs diagonalen. Den vigtigste forskel mellem hustruer og ægtemænd findes for deltidsarbejdende, hvor 70% af hustruerne forbliver deltidsarbejdende i den næste periode, mens halvdelen af ægtemændene på deltid går på pension (dvs. vælger førtidspension, efterløn eller folkepension) i den næste periode. Et lignende mønster ses for dem, der ikke er i arbejde. Hustruerne lader til at foretrække en mere glidende udtræden af arbejdsmarkedet end ægtemændene, idet de typisk tilbringer en periode som deltidsarbejdende eller ikke-arbejdende før de går på efterløn eller pension.

Figur 1 giver et mere detaljeret billede af udtrædelsesbeslutningen over tid, idet den viser hazardraterne for hustruers og ægtemænds udtræden af arbejdsmarkedet. For ægtemændenes vedkommende topper udtrædelsesraten ved 61 og 68 år, som er tæt på efterlønsalderen og folkepensionsalderen på henholdsvis 60 og 67 år. Pensionstidspunktet er mere jævnt fordelt for hustruernes vedkommende, som udviser en højere udtrædelsesrate end ægtemændene indtil 67-års alderen, og der forekommer ikke så markante toppunkter på kurven og ej heller nogen særlig koncentration i den høje ende.

Mens tabel 3 viser en forskel på køn i udtrædelsesraterne for de deltidsarbejdendes vedkommende, så viser den også en ensartethed på tværs af kønnene med hensyn til overgang til deltid, idet 6% af de fuldtidsarbejdende og 1 – 2% af dem der ikke er i arbejde vælger deltidsarbejde i den efterfølgende periode, uanset køn. Figur 2 viser, at denne ensartethed også gør sig gældende for hvert enkelt alderstrin, i det mindste ind-



Figur 1. Hazardrater for tilbagetrækning.

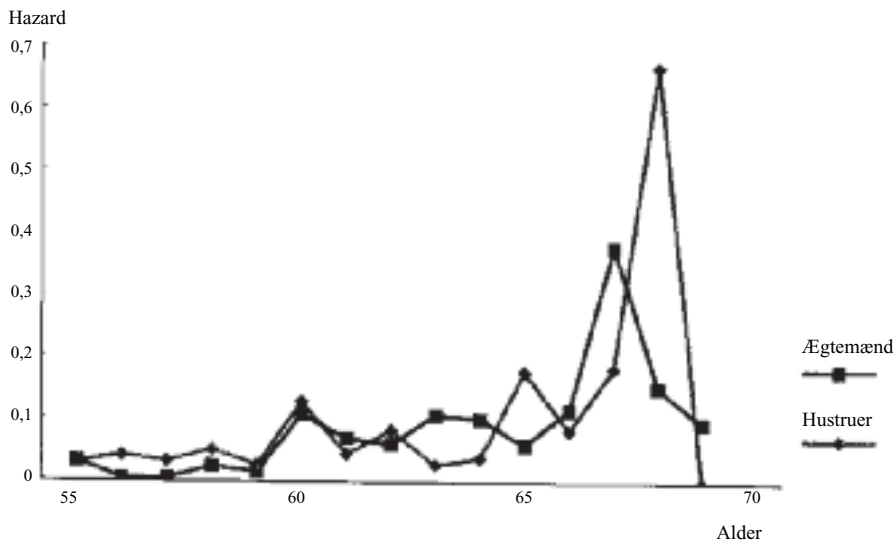
til 67-års alderen. Forskellene mellem kønnene gør sig således gældende i overgangen fra deltidsarbejde og ikke i overgangen til deltidsarbejde. Ensartethed på tværs af kønnene er også karakteristisk for overgangen til efterløn over tid, som det fremgår af figur 3. Også her topper raten et år efter, retten til efterløn opnås.

For at lette analysen af virkningen af efterlønsreformerne anvender vi en varighedsmodel for intervallet fra opnåelse af retten (60 år) til den faktiske overgang til efterløn. Vi forudsætter, at hazardraten h for varigheden d indtil efterlønstidspunktet, givet forklarende variable x , antager formen

$$h(d|x) = \lambda(\alpha \log d + \beta'x), \quad (1)$$

med $\lambda(\cdot) = \phi(\cdot) / \Phi(\cdot)$ givet ved den inverse Mill's ratio,¹⁰ hvilket er en fleksibel, ikke-proportional hazard specification, som tillader både positiv og negativ afhængighed af varigheden d . Bemærk, at (1) kan fortolkes som den betingede sandsynlighed for, at agenten vil udskyde efterlønnen endnu et år, givet at den allerede er blevet udskudt d år, og givet de forklarende variable x . Vektoren x indeholder efterlønsatsen ved efterlønnens begyndelse, indtjening i efterlønsperioden (der er et timeloft på 200 timer pr. år), samt niveauet for variablerne indkomst, formue og helbredstilstand ved starten af perioden (59 år). I denne sammenhæng refererer »formue« til husstandens samlede formue, dvs. summen af ægtefællernes formuer. Da det er vigtigt at tage højde for, at

10. ϕ og Φ er henholdsvis tæthedsfunktionen og fordelingsfunktionen for standard normalfordelingen.

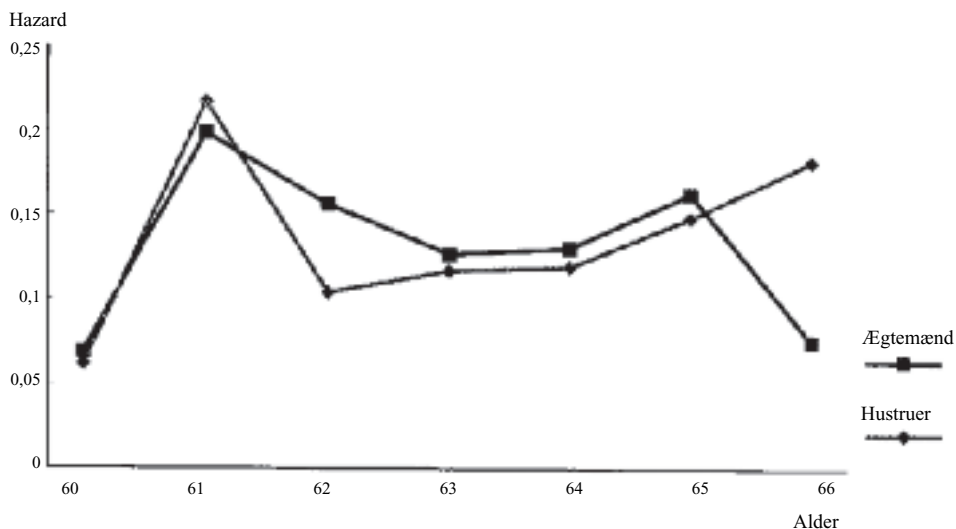


Figur 2. Hazardrater for overgangen til deltid.

ægtefællernes beslutninger koordineres, indregner vi desuden ægtefællens indkomst, ægtefællens pensionsstatus (1 hvis den er førtidspensionist, efterlønsmodtager eller folkepensionist, og 0 ellers) samt ægtefællens helbredstilstand i det år, hvor den undersøgte person er 59 år gammel.

Tabel 4 viser resultaterne af estimationen af varighedsmodellen, med censorering ved 67 år (folkepensionsalderen) og ved død. Analysen omfatter 52 hustruer og 145 ægtemænd. De første to kolonner er uden og de sidste to med selektionskorrektion (se nedenfor). For at lette fortolkningen vises de skalerede koefficienter $\gamma = -\beta / \alpha$, således at en positiv (negativ) estimeret koefficient i γ i tabellen angiver, at den forventede varighed vokser (aftager) med den pågældende forklarende variabel. Som forventet er hazardratens følsomhed over for ændringer i efterlønsydelsen positiv, dvs. at middelvareigheden forøges (efterlønstidspunktet udsættes og arbejdsudbudet vokser) for både hustruers og ægtemænds vedkommende, når ydelsen nedsættes. Vore resultater viser, at denne følsomhed er ca. fem gange højere for hustruer end for ægtemænd. Beregningerne er signifikante ved 5% i ensidede tests for både hustruer og ægtemænd,¹¹ hvilket bekræfter, at efterlønsydelsens størrelse er en afgørende faktor i den enkeltes beslutning om tidspunktet hvor man ønsker at gå på efterløn. Det giver derfor mening at anvende ændringer i efterlønsydelsen, når vi betragter reformer, som i afsnit 4 nedenfor.

11. 10% i tosidede tests, men de ensidede tests giver mest mening, da vi forventer en positiv sammenhæng mellem ydelsen og hazardraten.



Figur 3. Hazardrater for overgangen til efterløn.

De andre koefficienter har også de forventede fortegn. Således udsætter arbejdstagere med en høj indkomst tilbagetrækningstidspunktet, mens indtjeningen i efterlønsperioden og ægtefællens indkomst har negative indkomsteffekter på varigheden og dermed på arbejdsudbudet. Som forventet arbejder raske personer længere end folk med dårligt helbred.

Hvis vi retter opmærksomheden mod hustruerne, så forøges deres hazardrate, når deres ægtemænds helbred forværres, hvilket kan afspejle hustruernes ansvar for omsorgen for deres aldrende ægtemænd. Ægtefællens pensionering har ligeledes en negativ indvirkning på tidsrummet indtil hustruernes overgang til efterløn, sandsynligvis på grund af den øgede nytte af fælles fritid. Imidlertid er efterlønsydelsen den eneste signifikante forklarende variabel, som dermed viser sig som den mest afgørende enkeltstående faktor for arbejdsudbudet, men de andre variable bibeholdes som kontroller i det flerdimensionale setup i det følgende.

Hvis vi vender os mod ægtemændene, så figurerer alle hustruens karakteristika signifikant. Dette understreger vigtigheden af at modellere ægtepars fælles beslutning om udtræden af arbejdsmarkedet, i modsætning til at lave særskilte analyser af de enkelte individer. Koefficienterne har de samme fortegn som for hustruerne, bortset fra ægtefællens helbred. Ægtemændene arbejder faktisk længere, hvis deres ægtefælle er ved dårligt helbred, hvilket måske tyder på, at de betaler for omsorg i stedet for selv at yde den. Denne asymmetri mellem kønnene, når det gælder virkningen af ægtefællens helbred på tilbagetrækningstidspunktet, stemmer overens med hvad Pozzebon and Mitchell (1989) har fundet i amerikanske data.

Tabel 4. Varighedsanalyse. Afhængig Variabel: Varighed indtil efterløn.

	Hustruer	Ægtemænd	Hustruer	Ægtemænd
Konst.	1,87 (0,49)	0,94 (0,23)	2,13 (0,56)	1,08 (0,37)
Efterlønsydelse	-0,93 (0,54)	-0,19 (0,14)	-0,88 (0,55)	-0,19 (0,14)
Efterlønsindtjening	-0,46 (0,53)	-0,10 (0,17)	-0,43 (0,54)	-0,10 (0,19)
Indkomst	0,02 (0,40)	0,37 (0,09)	-0,89 (1,36)	0,37 (0,09)
Husstandsformue	0,02 (0,02)	0,00 (0,00)	0,03 (0,03)	0,00 (0,01)
Dårligt helbred	-0,05 (0,25)	-0,34 (0,13)	0,33 (0,60)	-0,34 (0,16)
Ægtefælles indkomst	-0,08 (0,15)	-0,40 (0,11)	-0,08 (0,15)	-0,40 (0,12)
Ægtefælle udtrådt	-0,15 (0,16)	-0,57 (0,14)	-0,22 (0,20)	-0,57 (0,14)
Ægtefælles helbred dårligt	-0,01 (0,23)	0,22 (0,12)	-0,04 (0,24)	0,21 (0,13)
Selektionsfaktor	–	–	1,38 (1,96)	-0,01 (0,20)

Anm.: Standardafvigelser i parentes. Alle beløb i enheder af 10.000 1997 kroner.

For at undersøge robustheden af resultaterne reestimerede vi modellen for undergrupper baseret på kompetenceniveau, branche og tilknytningsgrad. Hvis f.eks. faglærte i højere grad end ufaglærte har supplerende pensionsordninger, som reducerer efterlønnen, og hvis ufaglærte i modsætning til faglærte vælger efterløn tidligt på grund af nedslidthed, så fås en negativ korrelation mellem ydelse og varighed, som ikke nødvendigvis reflekterer effekten af en reform. Der var imidlertid ingen væsentlig ændring i resultaterne (separate estimater for undergrupperne anvendes i reformanalyserne i de næste to afsnit).

Selektionsproblemer er potentielt vigtige og skal derfor undersøges. Varighedsmodellen er kun estimeret for dem, der vælger at gå på efterløn, og dette er måske ikke en tilfældig stikprøve. Resultatet af varighedsanalysen efter anvendelse af en standard selektionskorrigerings¹² fremgår af de to sidste søjler i tabel 4. Korrektionsleddet er ikke

12. De forklarende variable i en indledende Probit model for, om der vælges efterløn, er de samme som dem i varighedsmodellen bortset fra indtjening i efterlønsperioden og ydelser, og desuden indeholder den sektordummies. Analysen omfatter 303 hustruer og 321 ægtemænd.

signifikant, hverken for hustruer eller for ægtemænd. Alligevel vil vi bruge resultaterne både med og uden selektionskorrektion i den efterfølgende analyse af reformerne.

4. Reform A: Reduktion af efterlønsydelsen og lempelse af timeloftet

Vi benytter nu estimaterne fra tabel 4 i en simuleret efterlønsreform. Vi reducerer efterlønsydelsen med 25% for hver person i varighedsmodellen. Samtidig forudsættes det, at de personer, for hvem det årlige timeloft på 200 har været bindende (i praksis de, der har arbejdet mere end 180 timer, mens de er på efterløn), nu arbejder 705 timer til samme løn som før reformen. Dette bestemmer deres indtjening i efterlønperioden i varighedsmodellen. Alle andre forudsættes at arbejde et uændret antal timer. Vi predikterer dernæst varigheden indtil efterløn efter reformen som middelvarigheden for den enkelte person fra modellen med de således ændrede forklarende variable.¹³ Vi forventer en forlængelse af varigheden (udsættelse af efterlønnen) som følge af reduktionen af ydelsen, men ikke som følge af lempelsen af timeloftet.

Første søjle i tabel 5 viser den forventede gennemsnitlige udskydelse af efterlønnen efter reform A både for hustruer og ægtemænd (parenteserne angiver standardafvigelse, som afspejler parameterusikkerhed samt variation i forklarende variable). Denne reform medfører en betydeligt større udskydelse for hustruernes vedkommende end for ægtemændene, hvilket svarer til deres meget større følsomhed over for efterlønsydelsens størrelse, som estimeret i tabel 4. I den samlede stikprøve udskyder hustruerne i gennemsnit efterlønnen med 0,65 år, mens ægtemændene kun udskyder den med 0,22 år i gennemsnit. Resultater baseret på den selektionskorrigerede varighedsanalyse svarer hertil.

Varighedsanalysen fra afsnit 3 gentages for undergrupper defineret ud fra arbejdsmarkedskriterierne fra tabel 1. For hver undergruppe fremkommer der herved estimater (ikke vist) som svarer til dem i tabel 4. Disse estimater benyttes til at prediktere ændringerne i varigheden som følge af reformen for undergruppens vedkommende på samme måde, som det blev gjort for den fulde stikprøve. I forbindelse med disse ændringer skal det bemærkes, at overgangen til efterløn gennemsnitligt er ved 61,6 år for hustruerne og 62 år for ægtemændene. Alle tabellens undergrupper har gennemsnitsværdier på mellem 61,2 og 62,4 år. Undergrupperne dårligt helbred, faglærte og industri er fjernet på grund af for få observationer.

I hustruernes undergrupper er det de deltidsarbejdende og dem i servicesektoren, der reagerer mest på reformen, og det er de ufaglærte, der er de mindst modtagelige (selvom udskydelsen af efterlønnen selv for de sidstes vedkommende er signifikant).

13. Brugen af prediktioner fra en betinget model er målet for Lucas' (1976) kritik. Vi forudsætter strengt taget super-eksogenitet i Engle, Hendry and Richard's (1983) forstand for de politiske instrumenter, hvad angår varighedsmodellens parametre. Bemærk, at selektionskorrektionen var insignifikant for begge køn (tabel 4).

Tabel 5. Reform A: 25% reduktion af efterlønsydelsen og lempelse af timeløftet.

	Hustruer				Ægtemænd			
	Efterløns- udskydelse	Udg. pr. pers.	Besp. pr. pers.	Saml. besp.	Efterløns- udskydelse	Udg. pr. pers.	Besp. pr. pers.	Saml. besp.
Fulde stikprøve	0,65 (0,06)	5,60 (1,96)	2,82 (0,42)	89.502 (12.054)	0,22 (0,01)	-8,75 (1,47)	2,74 (0,21)	198.828 (13.398)
Selektions- korrigeret	0,61 (0,05)	5,60 (1,89)	2,80 (0,42)	87.059 (11.823)	0,14 (0,01)	-8,76 (1,40)	2,38 (0,21)	177.149 (12.544)
Fuld tid	0,65 (0,10)	-9,80 (2,65)	3,36 (0,55)	53.977 (8.596)	-0,01 (0,01)	-15,75 (1,94)	2,03 (0,13)	94.080 (7.980)
Deltid	1,17 (0,10)	-1,81 (1,68)	3,53 (0,60)	348.327 (58.394)	0,49 (0,04)	-0,50 (1,24)	3,14 (0,20)	85.687 (6.027)
Godt helbred	0,68 (0,07)	-0,57 (2,03)	2,95 (0,40)	82.166 (11.557)	0,14 (0,01)	-12,39 (1,54)	2,42 (0,15)	161.639 (11.473)
Ufaglærte	0,10 (0,03)	10,35 (2,20)	1,82 (0,30)	52.045 (8.792)	0,14 (0,03)	0,15 (1,33)	2,25 (0,22)	82.222 (7.385)
Service	1,64 (0,16)	-4,79 (2,36)	4,55 (0,92)	43.393 (8.904)	0,13 (0,01)	-17,58 (3,15)	2,48 (0,34)	45.654 (6.076)
Offentlig	0,70 (0,11)	-6,97 (2,68)	3,10 (0,59)	211.988 (37.926)	-0,06 (0,01)	-14,34 (2,93)	1,76 (0,21)	31.458 (4.340)

Ann.: Standardafvigelse i parentes. Udskydelser i år, beløb i enheder af 10.000 1997 kroner.

For ægtemændenes vedkommende reagerer de deltidsarbejdende igen relativt markant, hvilket stemmer godt overens med den opfattelse, at de deltidsarbejdende ønsker en fleksibel overgang til pensionisttilværelsen, og gerne vil fortsætte med at arbejde i en vis udstrækning, se Ruhm (1990). Hustruernes udskydelse af pensionen som følge af reformen er signifikant større end ægtemændenes i hver af undergrupperne, undtagen for de ufaglærte, hvor forskellen er ubetydelig.

I princippet gør reform A efterlønnen mere regressiv, idet den forøger den indtægt, der supplerer efterlønnen, og således tilsyneladende giver arbejdere med høj løn en relativ fordel. Det kunne således forventes, at de højtlønnede ville udskyde efterlønnen i mindre grad end lavtlønnede arbejdere, og at reformen endog kunne få visse højtlønnede til at gå på efterløn, som ikke ville have gjort det før reformen. Vore resultater tyder imidlertid på, at de lavtlønnede, især de ufaglærte, udskyder efterlønnen i forholdsvis ringe grad, hvilket indikerer, at denne gruppe enten ikke påvirkes specielt negativt af reformen, eller vælger efterløn på grund af nedslidthed snarere end finansielle incitamenter. Desuden viser tabel 5 en positiv værdi for udskydelsen for alle grup-

per bortset fra to, hvilket tyder på, at efterlønsordningen er mindre attraktiv efter reformen.¹⁴ Derfor fokuserer vi på reformens virkning med hensyn til varigheden indtil efterlønnen for dem, der faktisk gik på efterløn før reformen, idet der tages højde for muligheden for selektionsbias. Vi fokuserer ikke på den mulige virkning på selve deltagelsen i ordningen, som sikkert ville vise sig at være beskeden ud fra disse resultater.

For at vurdere de statsfinansielle og fordelingsmæssige konsekvenser af reform A, betragter vi alle personer mellem 60 og 66 år (efterlønsalderen) i undersøgelsesperioden.¹⁵ Det offentlige nettoudgifter U til denne gruppe er beregnet som summen af alle udgifter til efterløn (E), førtidspension (P) og arbejdsløshedsunderstøttelse (A) fratrukket skatteprovenu fra fuldtids- og deltidsarbejdende (F , D) samt skatteprovenuet fra lønindtægter for personer på efterløn (S), dvs.

$$U = E + P + A - F - D - S \quad (2)$$

Vi beregner nu udgifterne efter reformen, idet der tages højde for den estimerede udskydelse af efterlønnen og den 25% lavere efterlønsydelse, samt de forøgede skatteindtægter fra det forøgede antal arbejdstimer for personer på efterløn. Vi finder det offentlige besparelser B som forskellen mellem U før og efter reformen, dvs.

$$B = T \cdot (\Delta S - \Delta E) + \Delta T \cdot (S - F - D - E) \quad (3)$$

hvor $T = 7 - d$ er tidsrummet for modtagelse af efterløn, og Δ angiver forskelle (efterreform værdier minus før-reform værdier). I det tidsrum hvor efterlønnen er blevet udsendt indkræves der yderligere skat, og der spares efterlønsydelse (bemærk at ΔT typisk er < 0). I tidsrummet T indtil folkepension indeholder besparelserne desuden faldet i efterlønsydelser og de øgede skatter af efterlønsindtjeningen.

For at vurdere de fordelingsmæssige virkninger af reformen fokuserer vi først på enkeltpersoner og beregner de årlige gennemsnitlige besparelser fra (3) for hver person, der er påvirket af reformen. Dette vises som besparelser pr. person i tabel 5. For sammenligningens skyld er de årlige udgifter fra (2) pr. person før reformen også medtaget i anden søjle. Bemærk, at staten har et nettooverskud, undtagen for ufaglærte og hustruer. For også at vurdere den samlede virkning af reformen på statsbudgettet multiplicerer vi besparelserne i stikprøven med forholdet mellem antallet af personer i aldersgrupperne 60 – 66 i hele Danmark og antallet i stikprøven. Resultatet vises i tabelens søjle med samlede besparelser. Bemærk, at tallene dækker et 7-års interval og så-

14. Den eneste gruppe, hvor der ses en signifikant reduktion af varigheden indtil efterløn, er gruppen af ægtemænd i den offentlige sektor, og denne reduktion er på mindre end en måned.

15. Dette indbefatter 303 hustruer og 321 ægtemænd.

Tabel 6. Reform B: Hævelse af efterlønsalderen fra 60 til 62.

	Hustruer				Ægtemænd			
	Efterløns- udskydelse	Udg. pr. pers.	Besp. pr. pers.	Saml. besp.	Efterløns- udskydelse	Udg. pr. pers.	Besp. pr. pers.	Saml. besp.
Fulde stikprøve	0,75 (0,09)	-6,45 (2,64)	9,44 (1,77)	57.533 (10.773)	0,60 (0,06)	-41,16 (2,85)	14,41 (1,60)	163.737 (18.263)
Fuld tid	0,71 (0,13)	-24,45 (2,94)	12,10 (2,73)	40.012 (9.002)	0,54 (0,07)	-62,65 (3,30)	15,96 (2,18)	126.217 (16.793)
Deltid	0,81 (0,10)	-10,40 (1,46)	7,41 (1,68)	17.661 (4.046)	0,95 (0,05)	-2,95 (1,00)	11,54 (1,55)	38.353 (5.117)
Godt helbred	0,72 (0,09)	-14,42 (2,52)	9,23 (1,76)	52.752 (10.150)	0,57 (0,06)	-48,23 (2,71)	14,14 (1,70)	140.840 (16.737)
Ufaglærte	0,80 (0,11)	-0,34 (2,95)	10,01 (2,24)	42.427 (9.429)	0,68 (0,09)	-17,01 (2,79)	14,49 (1,68)	89.565 (12.894)
Service	0,53 (0,12)	-17,44 (3,65)	8,25 (2,50)	13.699 (4.158)	0,45 (0,09)	-84,34 (6,43)	15,27 (3,65)	38.570 (9.177)
Offentlig	0,86 (0,12)	-11,62 (2,86)	9,93 (2,09)	43.841 (9.324)	0,46 (0,11)	-68,52 (6,88)	13,51 (3,43)	29.939 (7.616)

Anm.: Standardafvigelser i parentes. Udskydelser i år, beløb i enheder af 10.000 1997 kroner.

ledes viser samfundets årlige besparelse på samtlige berettigede aldersgrupper. Alle tabellens tal er i enheder af 10.000 1997 kroner, f.eks. er den samlede besparelse på alle ægtemænd på omkring 2 mia.

Både besparelserne pr. person, omkring 28.000 1997 kroner, og de samlede besparelser er betydelige for alle undergrupper, også set i forhold til udgifterne. I hele stikprøven er de samlede besparelser signifikant mindre for hustruerne end for ægtemændene, eftersom en mindre andel af hustruerne går på efterløn, men besparelsen pr. person er ikke signifikant forskellig for de to køn (standardafvigelser i parenteser). Selektionskorrektio n gør ingen synderlig forskel, dvs. resultaterne er robuste. Skønt forskellene ikke er signifikante, er de estimerede besparelser pr. person større for hustruerne end for ægtemændene i syv af de otte tilfælde, eftersom hustruerne udsætter efterlønnen mest. På den anden side er de samlede besparelser betydeligt større for ægtemændene end for hustruerne i seks af de otte tilfælde. For hustruernes vedkommende ligger de største samlede besparelser hos de deltidsarbejdende, hvilket svarer til den forholdsvis lange udskydelse af efterlønnen i denne gruppe.¹⁶

16. Eftersom parametrene i varighedsmodellen reestimeres for hver undergruppe, svarer de samlede besparelser for hele stikprøven ikke til summen af besparelserne for undergrupperne.

5. Reform B: Forøgelse af efterlønsalderen

Som et alternativt politiktiltag vil vi nu hæve efterlønsalderen med to år til 62 år. Virkningerne af et sådant forslag er vist i tabel 6, som har samme format som tabel 5. Endnu en gang viser det sig, at hustruerne udskyder efterlønnen mere end ægtemændene, og ligeledes, at deltidsarbejdende er meget følsomme over for reformen. I dette tilfælde gælder dette også for hustruer beskæftiget i den offentlige sektor. Imidlertid er der ikke længere nogen signifikant forskel på udskydelsen mellem de to køn, dvs. udskydelsen er mere ligeligt fordelt over de to køn efter reform B end efter reform A. En nedsættelse af efterlønsydelsen (reform A) vil betyde, at efterlønnen bliver udskudt i kortere tid end hvis efterlønsalderen hæves (reform B) i fem ud af syv tilfælde for kvindernes vedkommende, og ud af disse fem tilfælde er det kun inden for gruppen ufaglærte hustruer, at der ses en større forskel. For ægtemændenes vedkommende ses der inden for alle grupper en langt kortere udskydelse efter reform A end efter reform B.

Ved hjælp af (2) beregner vi nu udgifterne for aldersgrupperne 60 til 61 år, som er de, der er direkte berørt af reformen.¹⁷ Udgifterne er negative over hele linien, svarende til at mange på denne alder stadig er i arbejde og betaler skat af deres indtægter. Ligeledes er der signifikante besparelser både for den enkelte og samlet set, og de samlede besparelser er også her signifikant mindre for hustruernes end for ægtemændenes vedkommende. De samlede besparelser er relativt store for dem som er ved godt helbred efter begge reformer.

Reform A forbedrer statsbudgettet mere end reform B, især hvad angår hustruerne. For den fulde stikprøve er de samlede besparelser for hustruernes vedkommende 50% større efter reform A end efter reform B, og mere end 20 % større for ægtemændenes vedkommende.

Der er en tydelig forskel mellem reformerne hvad angår besparelserne pr. person, som i alle tilfældene er mindre for hustruerne end for ægtemændene efter reform B (selvom forskellene mellem kønnene er små), hvorimod tendensen er den modsatte efter reform A. Tilsvarende er besparelserne efter reform B mindre på enkeltpersoner for de deltidsarbejdende end for de fuldtidsarbejdende, hvorimod det modsatte er tilfældet efter reform A. Besparelserne pr. person for ufaglærte er de næststørste for hustruernes vedkommende efter reform B, mens de var de laveste efter reform A.

Staten står således konfronteret med en fordelingsmæssig udfordring: En reduktion af efterlønsydelsen (reform A) medfører de største besparelser pr. person hos hustruerne, de deltidsarbejdende og de faglærte, og hustruerne udskyder efterlønnen betydeligt mere end ægtemændene. Med en forhøjelse af efterlønsalderen (reform B) er det muligt at flytte udgiftsbyrden pr. person mere over mod ægtemændene og de fuldtids-

17. Denne gruppe består af 280 hustruer og 298 ægtemænd.

arbejdende, samt at opnå en mere ligeligt fordelt udskydelse kønnene imellem, men med risiko for at skade de ufaglærte hustruer.

For at kunne vurdere hvordan politiske tiltag her og nu vil indvirke på fremtidige generationer bemærker vi, at efterlønsfrekvensen i dag er stort set den samme som i slutningen af den undersøgte periode. Vi gentager beregningerne af ændringerne for den fulde stikprøve, idet vi anvender størrelserne på gruppen af 60 – 66 årige frem-skrevet til år 2010 og år 2020. Idet vi regner i enheder på 10.000 1997 kroner, vil dette resultere i besparelser på hustruerne på 132.944 (altså omkring 1,3 mia.) i 2010 og 122.059 i 2020 for reform As vedkommende,¹⁸ sammenlignet med 89.502 i tabel 5. De beregnede besparelser for ægtemændenes vedkommende er på 295.715 i 2010 og 271.460 i 2020,¹⁹ sammenlignet med 198.828 i tabellen. Besparelserne i forbindelse med reform B er 85.456 i 2010 og 78.449 i 2020 for hustruerne,²⁰ sammenlignet med 57.533 i tabel 6, og for ægtemændene 243.523 i 2010 og 223.545 i 2020,²¹ sammenlignet med 163.737 i tabellen. De samlede besparelser bliver således omkring 50% større på grund af de større befolkningsgrupper. Herudover kan der blive tale om ændringer i smag og vaner, bl.a. forventer vi, at et stigende antal hustruer vil benytte sig af efterlønnen.

Beregningerne for reform A er til dels relevante for den aktuelle 1999-reform, hvor dog for det første reduktionen af efterlønsydelsen er mindre (9% før skat), så de samlede besparelser vil blive mindre, skønt de fordelingsmæssige virkninger burde være de samme for undergrupperne, og for det andet den implicitte skat på indtægter i efterlønsperioden reducerer incitamentet til at arbejde, så færre på efterløn vil arbejde mere.

Vore mikrodata har den fordel, at de gør det muligt at foretage sammenligninger på tværs af reformerne af forskellen mellem ægtefællernes tilbagetrækningstidspunkt. Tabel 7 viser således andelen af ægtepar med specificerede forskelle i tilbagetrækningsår, sammen med de beregnede andele efter hver af reformerne. Den gruppe, hvor hustruen og ægtemanden går på pension i det samme kalenderår, udgør mindre end 1/5. Denne andel er beregnet til at stige til ca. 1/4 efter reform A, og til at falde til 15% under reform B. Hvis ægtefællerne drager nytte af fælles fritid, foretrakkes reform A ud fra dette kriterium, idet den i større udstrækning tillader ægtefællerne at koordinere deres tilbagetræden. Desuden vil andelen af par, hvor hustruen går på efterløn før ægtemanden, falde efter reform A og stige efter reform B. Begge reformer, og især reform B, vil medføre en stigning i andelen af par, hvor ægtemanden går på efterløn mere end fem år før hustruen. Det er klart, at denne sammenligning ikke kunne være foretaget uden mikrodata på ægtepar.

18. Standardafvigelse på 17.885 og 16.408.

19. Standardafvigelse på 19.943 og 18.277.

20. Standardafvigelse på 15.995 og 14.686.

21. Standardafvigelse på 27.160 og 24.934.

Tabel 7. Forskellen mellem hustrus og ægtemands tilbagetrækningstidspunkt.

	Før reform	Reform A	Reform B
Ægtemand på efterløn > 5 år før hustru	0,08	0,10	0,12
Ægtemand på efterløn 3-5 år før hustru	0,15	0,16	0,15
Ægtemand på efterløn 1-3 år før hustru	0,27	0,26	0,23
Begge på efterløn i samme år	0,19	0,24	0,15
Ægtemand på efterløn 1-3 år efter hustru	0,23	0,13	0,19
Ægtemand på efterløn 3-5 år efter hustru	0,04	0,11	0,12
Ægtemand på efterløn > 5 år efter hustru	0,04	0,01	0,04

Anm.: Tallene angiver andele i forhold til antal ægtepar hvor både hustru og ægtemand vælger efterløn.

6. Afslutning

Vi har anvendt en enkel metode til at sammenligne de beregnede virkninger af to forskellige typer af pensionsreform. Der er anvendt mikrodata på ægtepar, fordi de fleste, der nærmer sig pensionsalderen, er gift, og fordi beslutningen om at udtræde af arbejdsmarkedet ikke tages uafhængigt af ægtefællen. Vi sammenligner en ændring af et økonomisk incitament og en ændring, der er påtvungen. Vi fokuserer på virkningen på varigheden indtil efterløn, men nævner tillige virkningen på statsbudgettet, de fordelingsmæssige effekter, samt virkningerne fordelt på køn, helbred, branche og andre arbejdsmarkedskriterier. Selvom den undersøgte periode er 1980'erne og vor stikprøve ikke er stor, så er visse af resultaterne så entydige, at de klart tyder på reelle forskelle mellem de to reformtyper. Undersøgelsen er dermed relevant for den aktuelle politiske debat og lægger op til yderligere studier. Specielt ville analyse af større datasæt mindske usikkerheden om parametrene (vi brugte det største datasæt, vi havde adgang til), hvilket ville være ønskværdigt i forbindelse med en politikfastlæggelse.

Vi finder, at hustruer udskyder tilbagetrækningen fra arbejdsmarkedet signifikant mere end ægtemændene som følge af en nedsættelse af efterlønsydelsen. En del af forklaringen er, at der er flere deltidsarbejdende hustruer end ægtemænd, og vore resultater viser, at de deltidsarbejdende har en større tendens til at udskyde tilbagetrækningen end de fuldtidsarbejdende efter en nedsættelse af ydelsen. Dette kan eventuelt skyldes, at de er bedre i stand til at fortsætte arbejdet, idet deltidsjob er mindre krævende, eller at de ikke har så godt råd til at gå på efterløn til den lavere ydelse. Vi finder tillige, at hustruerne benytter deltidsarbejde anderledes end ægtemændene, idet ægtemændene kun arbejder på deltid en kort overgangsperiode før efterlønnen eller pensioneringen, mens hustruerne typisk arbejder på deltid i en betydeligt længere periode mod slutningen af deres arbejdsliv. Desuden ses en betragtelig udskydelse af tilbagetrækningen

blandt hustruer i servicesektoren efter en nedsættelse af efterlønsydelsen, muligvis på grund af attraktive ikke-lønmæssige ordninger i disse jobs.

En nedsættelse af efterlønsydelsen medfører ikke en særlig lang udskydelse af tilbagetrækningen for ægtemændenes vedkommende, og især ikke for de ufaglærte af begge køn, idet de lader til at ønske tilbagetrækning uanset ydelsens størrelse, måske på grund af nedslidthed og de fysiske krav, der stilles i denne type jobs. Ægtemænd, de fuldtidsarbejdende og ufaglærte hustruer bærer en forholdsvis lille del pr. person af den økonomiske byrde i forbindelse med denne reformtype.

En tvungen forhøjelse af efterlønsalderen, som er enklere rent administrativt, vil føre til en mere ligelig fordeling af udskydelsen af tilbagetrækningstidspunktet og en mere ligelig besparelse pr. person på tværs af køn og tilknytning til arbejdsmarkedet. På den anden side vil en reduktion af ydelsen gøre det muligt for hustruen og ægtemanden at koordinere deres tilbagetræden tidsmæssigt i flere tilfælde end ved en forhøjelse af efterlønsalderen, hvilket kan være forbundet med en øget nytteværdi.

Vores undersøgelse giver en ny forståelse af en række spørgsmål omkring pensionsreformer i Danmark. Forskellene i virkningerne for de to køn vil blive stadig vigtigere efterhånden som flere kvinder i de kommende årgange planlægger tidlig tilbagetræden. Endelig skal det nævnes, at i hvert fald nogle af de tendenser, vi har påvist, også må være relevante for andre OECD lande som overvejer ændringer i pensionsordninger, der betales af statens løbende indtægter.

Litteratur

- Christensen, B. J. og N. Datta Gupta. 1994. A Dynamic Programming Model of the Retirement Behavior of Married Couples, *CAE Working Paper nr. 94-02*, Department of Economics, Cornell University, Ithaca, New York.
- Engle, R.F., D.F. Hendry, og J.-F. Richard. 1983. Exogeneity, *Econometrica*, bd. 51:277-304.
- Gustman, A. og T. Steinmeier. 1994. Retirement in a Family context. A Structural Model for Husbands and Wives, *NBER Working Paper nr. 4629*, Cambridge.
- Hurd, M. D. 1990. The Joint Retirement Decisions of Husbands og Wives. I Wise, D.A., red., *Issues in the Economics of Aging*, Chicago.
- Lucas, R.E. 1976. Econometric Policy Evaluation. A Critique, K. Brunner, og A. Meltzer, red., *The Phillips Curve and Labor Markets*, Amsterdam.
- Mitchell, O.S. og G.S. Fields. 1982. The Effects of Pensions og Earnings on Retirement. A Review Essay. I R.G. Ehrenberg, red., *Research in Labor Economics. A Research Annual*, Greenwich.
- Pedersen, P.J. og N. Smith. 1995. The Retirement Decision. I G.V. Mogensen, red. *Work Incentives in the Danish Welfare State*, Aarhus.
- Pedersen, P.J. og N. Smith. 1996. Early Exit in the Danish Labor Market – the Development in Recent Years. I E. Wadensjö, red. *The Nordic Labour Markets in the 1990's*, bd. 2, Amsterdam.
- Pozzebbon, S. og O.S. Mitchell. 1989. Married Women's Retirement Behavior, *Journal of Population Economics*, bd. 2:39-53.
- Ruhm, C. 1990. Bridge Jobs and Partial Retirement, *Journal of Labor Economics*, bd. 8:482-501.
- Socialkommissionen. 1993. *De Ældre. En Belysning af Ældrepopulationens Forsørgelse*. København.

Er Phillips-kurven på langt sigt lodret i en lille åben økonomi?

Søren Harck

Handelshøjskolen i Århus

SUMMARY: It is usually the case that even analyses of small open economies invoke a vertical long-run Phillips curve (or a long-run supply curve). However, the very logic that is typically adduced in favour of a vertical long-run Phillips curve in a closed economy can in fact easily entail a horizontal long-run Phillips curve in a small open economy with imports of raw materials and/or final goods: in such a case, a modern error correction specification of the wage dynamics can easily suggest that the rate of inflation will eventually stabilise, at any arbitrarily fixed rate of unemployment, and at a level given by the exchange rate adjusted foreign inflation rate.

1. Indledning

Nu om dage er der vist ikke mange tilbage, der sætter spørgsmålstegn ved ideen om, at Phillips-kurven i det mindste på langt sigt er lodret. På forbløffende kort tid er den lodrette Phillips-kurve blevet en del af fagets konventionelle visdom. I dag er det ikke ideen om den lodrette Phillips-kurve, som der må argumenteres for; nej, i dag er det afvigelser fra denne *norm*, der opfattes som havende et forklaringsproblem. Sådan var det ikke, da ideen om den lodrette Phillips-kurve blev (gen?-)født for godt og vel 25 år siden. Da var det *dén*, der blev betragtet med vantro og skepsis, som forfløjen og esoterisk.

Ideen om, at der i en *lukket* økonomi kun er ét aktivitets- eller ledighedsniveau, hvor inflationsforventningerne indfries, og hvor inflationen (derfor) har mulighed for at forblive konstant, hviler *tilsyneladende* på et fundament med en ganske pæn bæreevne. Det er måske derfor, at ideen om den lodrette Phillips-kurve har fået en sådan magt over sindene, ja er blevet til en så indgroet refleks, at det er blevet reglen snarere end undtagelsen, at også analyser af (små) åbne økonomier påberåber sig denne ide. Den praksis er ikke uproblematisk; for just de argumenter, der tit anføres som begrundelse for, at Phillips-kurven er lodret i en *lukket* økonomi, *kan* nemt føre en lige lukt over i den diametralt modsatte konklusion, når det er en lille *åben* økonomi, der er tale om.

Det er denne sidste påstand, de følgende linier handler om: jeg vil i det følgende forsøge at argumentere for, at lige netop den logik, der typisk fører frem til ideen om, at Phillips-kurven i det mindste på langt sigt er *lodret* i en *lukket* økonomi, nemt kan føre en frem til en opfattelse af, at inflationsraten ved *ethvert* fastholdt aktivitetsniveau ender med at stabilisere sig på niveau med *den importerede inflation* (den valutakurs-korrigerede udenlandske inflationsrate) – og at langsigts-Phillips-kurven i *denne forstand* kan siges at være *vandret* i en lille *åben* økonomi. Selv om denne konklusion ikke er original, er det alligevel mit indtryk, at den er *ukendt* eller i det mindste *upåagtet* af mange. Det er primært dette forhold, der retfærdiggør de følgende overvejelser.

Disse overvejelser er organiseret på følgende måde: i afsnit 2 vil jeg starte med at se en smule på formuleringen af Phillips-kurven i en lukket økonomi. Selv om denne diskussion for en dels vedkommende er elementær og velkendt, kan den alligevel synes hensigtsmæssig som udgangspunkt for de efterfølgende Phillips-kurve overvejelser. I afsnit 3 vil jeg så vende mig mod hovedsagen – nemlig mod formuleringen af Phillips-kurven i en lille åben økonomi.

For ikke at bortlede opmærksomheden fra det, der i denne sammenhæng er det væsentlige, er fremstillingen ekstremt stileret. Som blot ét eksempel herpå har jeg undladt at komme nærmere ind på den betydning, som en ændring i produktiviteten har for såvel reallønsmulighederne som, troligt nok, reallønsaspirationerne; og ingen af relationerne er vækstteoretisk endsige stokastisk formuleret.

2. Phillips-kurve betragtninger for en lukket økonomi

2.1. Den simple, forventningsudvidede Phillips-kurve

Lige som det gælder for de fleste andre prægnante teoridannelser i økonomi, er også de formelle argumenter for den *lodrette* Phillips-kurve både få og såre enkle: Antag for *det første*, at den nominelle lønstigningstakt ikke som i den oprindelige, originale Phillips-kurve formulering kun afhænger af ledighedsniveauet, men at den *også* endtil afhænger af den forventede inflationsrate:

$$\hat{w} = \hat{P}^e + f(U) \quad (1)$$

hvor w og P^e angiver henholdsvis nominallønnen og det forventede prisniveau, hvor U som vanligt betegner ledighedsprocenten og hvor *circumflex*'en (»hatten«) indicerer den relative ændring pr. tidsenhed i den pågældende variabel ($\hat{x} \equiv (dx/dt)/x$). For overskuelighedens skyld har jeg i (1) udeladt enhver reference til alle de andre forhold, som jeg allerede tidligere har antydnet, at lønstigningstakten også kunne tænkes påvirket af, men som er *eksogene* i analysen.

Antag for det andet, at prisstigningstakten simpelthen afspejler lønstigningstakten, så

$$\hat{P} = \hat{w} \Leftrightarrow \hat{\omega} = \hat{w} - \hat{P} = 0 \quad (2)$$

Det er vel mest oplagt slet og ret at rationalisere (2) som et udslag af *simpel* mark-up pricing: hvis virksomhederne i en lukket økonomi fikserer produktprisen ved at anvende en *konstant* mark-up $(1+\mu)$ på løn-enhedsomkostningerne, kan vi skrive, at

$$P = (1 + \mu) \cdot \frac{w}{a} \Leftrightarrow \omega \equiv w/P = \frac{a}{1 + \mu} \quad (3)$$

hvor a angiver arbejdsproduktiviteten, forstået som kvotienten mellem aktiviteten Q og beskæftigelsen N ; og hvis a og μ dels er konstante *over tiden* og dels på et givet tidspunkt er uafhængige af aktivitetsniveauet, følger (2) naturligvis umiddelbart af (3). Ved at kombinere (1) med (2) opnår vi at kunne skrive *den forventningsudvidede pris-Phillips-kurve* som

$$\hat{P} = \hat{P}^e + f(U) \quad (4)$$

Inflationsraten kommer til at afhænge af ledighedsniveauet og den forventede inflationsrate – simpelthen, fordi lønstigningstakten ifølge (1) afhænger af just disse to størrelser.

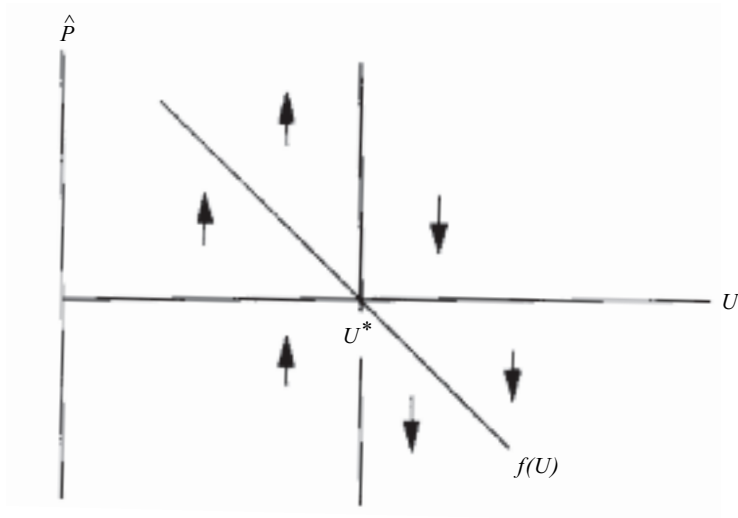
Historisk set var det ideen om *adaptiv forventningsdannelse*, der først bidrog til at trække tæppet væk under forestillingen om, at der også på langt sigt kan eksistere en stabil trade-off mellem ledighed og inflation – altså en stabil Phillips-kurve, der også ultimativt har endelig negativ hældning. Hvis man nemlig specificerer inflationsforventningerne som

$$\hat{P}_t^e = \hat{P}_{t-1}^e + k \cdot (\hat{P}_{t-1} - \hat{P}_{t-1}^e) \equiv k \cdot \hat{P}_{t-1} + (1 - k) \cdot \hat{P}_{t-1}^e \quad (0 < k \leq 1) \quad (5)$$

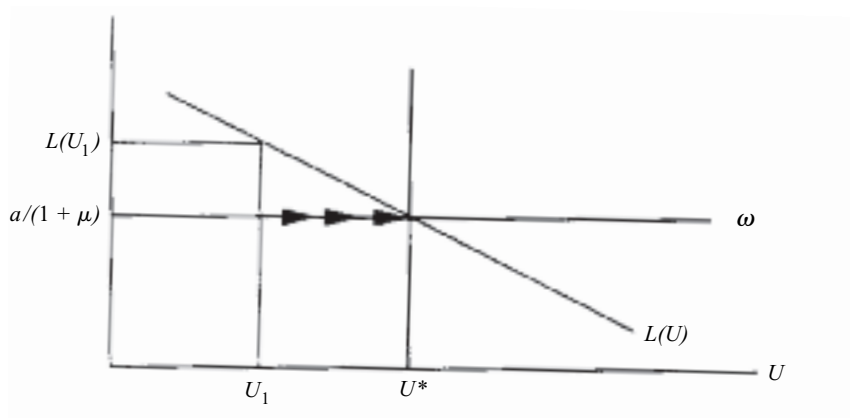
og derefter sammenholder denne hypotese med pris-Phillips-kurven (4), bliver konsekvenserne for *stabiliteten* af inflationen ganske dramatiske: man får nemlig af (4) og (5), at *ændringen* i inflationen for et *givet* ledighedsniveau kan skrives som

$$\Delta \hat{P}_t \equiv \hat{P}_t - \hat{P}_{t-1} = k \cdot f(U) \quad (6)$$

Vi ser heraf, at *ikke* inflationen, men derimod *væksten* i inflationen er stabil ved et-



Figur 1. Den lodrette Phillips-kurve i en lukket økonomi.



Figur 2. Reallønsaspirationer versus reallønsmuligheder i en lukket økonomi.

hvert givet ledighedsniveau, ligesom det fremgår, at der findes ét og kun ét ledighedsniveau U^* , ved hvilket inflationsraten ikke vil »accelerere« eller »decelerere«:

$$\Delta \hat{P}_t \equiv \hat{P}_t - \hat{P}_{t-1} = k \cdot f(U) = 0 \Leftrightarrow U = U^* \equiv \arg \left[\hat{P}_t = \hat{P}_t^e \right] = \arg [f(U) = 0] \quad (7)$$

Det er denne dynamik, jeg har skitseret i figur 1. Det ledighedsniveau U^* , hvor inflationsforventningerne lige netop indfries – eller ækvivalent hermed: det ledighedsni-

veau, hvor inflationsraten forbliver konstant – er naturligvis det ledighedsniveau, der siden starten af 70'erne har fået betegnelsen *den naturlige ledighed*. Det ville vel nærmest være en *sproglig* selvmodsigelse *ikke* at inkorporere kravet om indfrielse af inflationsforventningerne og den deraf følgende stabilitet i inflationen i forestillingen om en langsigts-ligevægt. *Den naturlige ledighed* er da også ofte blevet identificeret med ledighedsniveauet i den langsigts-ligevægt, som økonomien angiveligt vil *gravitere* imod.

2.2. Den simple, forventningsudvidede Phillips-kurve med »fejlkorrektion«

Umiddelbart vil mange vel være tilbøjelige til blot at fortolke leddet $f(U)$ som en summarisk reference til den påvirkning, som efterspørgselsforholdene på arbejdsmarkedet udøver på den nominelle løndannelse. Man kan imidlertid godt fortolke leddet $f(U)$ som noget andet og mere end blot en summarisk reference til *excess demand* på arbejdsmarkedet: $f(U)$ kan alternativt fortolkes som et såkaldt fejlkorrigeringsled. Antag f.eks., at de nominelle lønstigninger dybest set manifesterer en intention om at realisere nogle *underliggende reallønsaspirationer* L , der i sig selv blandt andet afhænger negativt af ledighedsniveauet.¹

$$L = L(U; \dots) \quad (8)$$

Hvis de nominelle lønstigninger ved ethvert ledighedsniveau dybest set tager sigte på at ophæve en eventuel uoverensstemmelse – på at lukke *gab* g – mellem sådanne aspirationer og den (i sidste periode) realiserede realløn ω_{-1} , fører det naturligt frem til en løn-Phillips-kurve formulering, der i *princippet* kan skrives som²

$$\hat{w} = \hat{P}e + f(g) \quad \equiv \quad \hat{P}e + f\left[\frac{L(U) - \omega_{-1}}{\omega_{-1}}\right] = \hat{P}e + f\left[\frac{U}{\omega_{-1}}\right] \quad (9)$$

1. Moderne fagforeningslitteratur (og også efficiency wage-litteraturen) indeholder nogle bud på, hvorledes L -kurven, der typisk går under betegnelsen »the real wage target curve« eller »the wage setting schedule«, kan rationaliseres på basis af »first principles« – altså bud på, hvorledes L -kurven kan opfattes som værende afledt af en maksimeringskalkule under visse bibetingelser (jf. f.eks. Soskice (1990), Layard m.fl. (1986), (1991) eller Nicolaisen og Tranæs, (1996).

2. Blanchflower og Oswald skriver herom, at »There is a modern literature that attempts to distinguish between dynamic models, like the Phillips curve, and the properties of long-run equilibrium, which may be captured by a wage curve. These »error-correction models« suggest that it is valuable to specify Phillips-style equations with an extra lagged wage-level term on the right. In the steady state, when [real] wage change has gone to zero, such a model can exhibit a connection between wage levels and unemployment levels.« Blanchflower og Oswald (1995), s.164; jf. også Bean (1994).

hvor $f(g = 0) = 0$. (9) indebærer i forening med (2), at pris-Phillips-kurven nu kan skrives som

$$\hat{P} = \hat{P}^e + f(U, \omega_{-1}) \quad (10)$$

Formelt set er (10) ikke identisk med den tidligere formulering (4). Men selv om (10) *pro forma* også refererer til den realiserede realløn, er det alligevel ikke en formulering, der i denne lukkede økonomi reelt set adskiller sig fra den lidt mere, ureflekterede Phillips-kurve i (4). For i (9) kan lønstigningerne ganske vist fortolkes som værende affødt af en intention om at korrigere for den »reallønsfejl«, der kan siges at foreligge, når der er en afvigelse mellem reallønsaspirationerne $L(U)$ og *de facto* reallønnen ω_{-1} . Men i en lukket økonomi som den, vi her har beskrevet, vil denne intention dog systematisk blive frustreret: ifølge (2) vil reallønnen uanset intentionen om at bringe den på niveau med reallønsaspirationerne forblive uændret; i dette set-up er den endogent bestemte *de facto* realløn konstant. Prisstigningerne vil her svare til de nominelle lønstigninger, og lønstigningerne vil derfor ikke systematisk kunne bringe reallønnen ud af stedet. Ved et givet, fastholdt ledighedsniveau vil inflationsprocessen ikke formå at korrigere reallønsfejlen ved at bringe *de facto* reallønnen op eller ned på niveau med reallønsaspirationerne. Det er derimod omvendt gennem en påvirkning af *efterspørgslen* og dermed gennem en ændring i ledigheden, at inflationsprocessen vil formå at bringe reallønsaspirationerne på linie med den endogent *givne* realløn. Antag f.eks. i figur 2, at ledigheden initialt er lig med $U_1 < U^*$, hvor reallønsaspirationerne $L(U_1)$ overstiger den realiserede realløn $a/(1 + \mu)$, som virksomhedernes prissætningsadfærd implicerer. Ved dette ledighedsniveau er den relative afvigelse mellem reallønsaspirationerne og den realiserede realløn positiv, og lønstigningerne vil derfor ifølge (9) overstige inflationsforventningerne. Ifølge (2) vil prisstigningerne derfor også overstige inflationsforventningerne, og nøjagtigt som tidligere vil scenen være sat for en ikke-stabil, »accelererende« inflation. Hvis inflationsprocessen formåede at hæve reallønnen, så den til syvende og sidst kom op på niveauet $L(U_1)$, ville inflationen selv ved ledighedsniveauet U_1 derefter potentielt set være helt stabilt. Men i denne lukkede økonomi vil inflationsprocessen som nævnt ikke formå at hæve eller sænke reallønnen systematisk.³ Den »accelererende« inflation vil derimod have efterspørgselsmæssige konsekvenser, i fald økonomien har en eller anden form for nominal forankring; i så fald vil aktiviteten før eller siden falde og ledigheden dermed stige (i for-

3. Denne argumentation ville ikke ændre sig, hvis reallønnen ikke som her var uafhængig af ledighedens størrelse, men derimod en stigende funktion heraf (pga. et grænseprodukt, der var aftagende med beskæftigelsen).

hold til U_1), og først når tendensen til udhuling af den effektive efterspørgsel har øget ledigheden så meget, at reallønsaspirationerne er kommet ned *på linie med* den realiserede realløn (der uændret er lig med $a/(1 + \mu)$), vil den dybereliggende kilde til perioder med »accelererende« eller »decelererende« inflation være tørret ud.

3. Phillips-kurve betragtninger for en lille åben økonomi

3.1. *Pendant'en til den lukkede økonomis simple, forventningsudvidede Phillips-kurve*

Vender vi nu blikket mod en lille åben økonomi, forekommer det *naturligt*, at Phillips-kurven må modificeres. Én grund hertil er, at uændret brug af løn-Phillips-kurven (1) jo blandt andet ville være en implicit tilkendegivelse af, at det relevante reallønsbegreb er identisk i en lukket og i en åben økonomi.

Hvis vi definerer »forbruger«-prisindekset i en lille åben økonomi som et vejet *geometrisk* gennemsnit af prisen P på den indenlandske produktion og den til indenlandsk mønt omregnede pris på udenlandske færdigvarer EP^* (hvor E som vanligt angiver den nominelle valutakurs), kan den faktiske »forbruger«-pris-inflation skrives som

$$\hat{P}_c = \alpha \cdot (\hat{EP}^*) + (1 - \alpha) \cdot \hat{P} \quad (11)$$

og det forekommer umiddelbart helt nærliggende at skrive den forventningsudvidede løn-Phillips-kurve for en lille åben økonomi i formel analogi til (1):

$$\hat{w} = \hat{P}_c^e + f(U) \quad (12)$$

Der kan være mindst en yderligere grund til at modificere Phillips-kurven for den lukkede økonomi: i en lille åben økonomi forekommer det *naturligt* også at tage hensyn til, at en del af de variable enhedsomkostninger hidrører fra import af råvarer og halvfabrikata. En varetagelse af dette hensyn indebærer, at stigningstakten i prisen på den indenlandske produktion ikke (som ifølge den *simple* mark up-pricing i (3)) udelukkende afspejler lønstigningstakten (jf. (2)), men at (2) må modificeres til

$$\hat{P} = \lambda \cdot \hat{w} + (1 - \lambda) \cdot (\hat{EP}^*) \quad (13)$$

hvor λ betegner lønens andel af de samlede variable enhedsomkostninger (og hvor jeg simplificerende har undladt at skelne mellem prisen på importerede *færdigvarer* og prisen på importerede *råvarer* og halvfabrikata). Lidt regneri på basis af (12), (11) og (13) giver os da løn- og pris-Phillips-kurverne som henholdsvis

$$\hat{w} = \left[(\hat{EP}^*) + \frac{1}{1-\lambda(1-\alpha)} \cdot f(U) \right] - \frac{1}{1-\lambda(1-\alpha)} \cdot (\hat{P}_c - \hat{P}_c^e) \quad (14.1)$$

$$\hat{P} = \left[(\hat{EP}^*) + \frac{\lambda}{1-\lambda(1-\alpha)} \cdot f(U) \right] - \frac{\lambda}{1-\lambda(1-\alpha)} \cdot (\hat{P}_c - \hat{P}_c^e) \quad (14.2)$$

Pris-Phillips-kurven (14.2) er af en fundamentalt anden beskaffenhed end pris-Phillips-kurven (4), der fremkom i det *formelt* analoge tilfælde for en lukket økonomi. Det fremgår således umiddelbart af (14.2), at der *ikke* længere er et og kun et ledighedsniveau, ved hvilket der er konsistens mellem den forventede og den realiserede inflationsrate. Tværtimod ser vi af (14.2), at der ved *ethvert* ledighedsniveau eksisterer netop én forventningskonsistent inflationsrate. Vi står her med en forventningskonsistent Phillips-kurve, der er en faldende funktion af ledigheden og med et *niveau*, der en-til-en er knyttet til størrelsen af den importerede inflation.

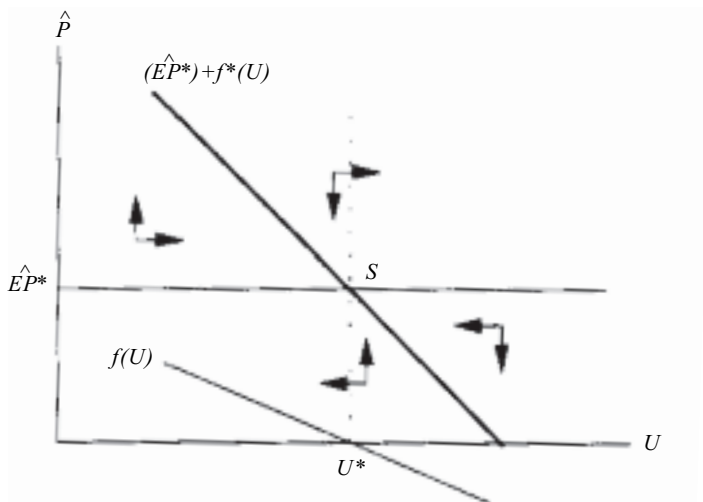
Hvis forventningerne var modelkonsistente, og hvis løn- og prisdannelsen havde institutionelle muligheder for uden forsinkelse at absorbere sådanne forventninger, ville den forventningskonsistente pris-Phillips-kurve

$$\hat{P} = \left[(\hat{EP}^*) + \frac{\lambda}{1-\lambda(1-\alpha)} \cdot f(U) \right] \equiv (\hat{EP}^*) + f^*(U) \quad (15)$$

i figur 3 ikke blot vedrøre det lange sigt, men tillige det korte sigt. I almindelighed er der naturligvis ikke grund til at forvente, at det sæt af forudsætninger, der fører frem til dette *benchmark*-tilfælde, holder stik, og den realiserede inflationsrate vil derfor ikke nødvendigvis periode for periode være i overensstemmelse med (15): det fremgår helt eksplicit af (14.2), at inflationen vil være mindre (større) end angivet af (15) i det omfang, inflationsforventningerne undervurderer (overvurderer) den faktisk realiserede inflation. Men det er nemt at godtgøre,⁴ at inflationen *ved ethvert fastholdt ledighedsniveau* konvergerer mod den værdi, som (15) angiver, hvis forventningsdannelsen f.eks. er af adaptiv karakter. Det er denne dynamik, de *lodrette* pile i figur 3 anskueliggør.

Denne inflationsdynamik er naturligvis ufuldstændig. For ganske vist vil inflationsforventningerne nu ultimativt (kunne) blive indfriet ved *ethvert* fastholdt ledighedsniveau; men det bliver naturligvis tiltagende svært at forestille sig en given ledighed og

4. I dette tilfælde kan *ændringen* i inflationsraten ved ethvert fastholdt ledighedsniveau med lidt besvær kalkuleres som $\Delta \hat{P}_t = k(1-\lambda(1-\alpha))[(\hat{EP}^*) + f^*(U)] - \hat{P}_{t-1}$, hvor k står for korrektionsfaktoren i (5).



Figur 3. En forventningskonsistent, »langsigtet« pris-Phillips-kurve for en åben økonomi.

(dermed) en given inflationsrate opretholdt, hvis denne (ganske vist stabile) inflationsrate f.eks. er større end den importerede inflation. De impulser, der udgår fra økonomiens efterspørgselsside, må naturligvis også inddrages. Det er en overkommelig sag, så længe der er tale om faste (og eventuelt justerbare) nominelle valutakurser. Med fri kapitalbevægelser er den nominelle pengemængde (vækst) under et sådant regime ikke eksogen, men endogen, og kan derfor ikke spille rollen som økonomiens *nominelle anker*. Det kan til gengæld *den importerede inflation*. Og så længe den indenlandske inflation er større (mindre) end den eksogent givne importerede inflation, vil konkurrenceevnen være for nedadgående (opadgående). Under vanlig forudsætning af, at den relevante Marshall-Lerner betingelse er opfyldt, vil det indebære en tendens til en stigning (et fald) i ledigheden. Det er denne dynamik, de *vandrette* pile i figur 3 anskueliggør. Under antagelse af at modellen er stabil, vil økonomien konvergere mod langsigts-ligevægten i punktet *S*. I dette punkt er der dels tale om, at inflationsraten er stabil (fordi inflationsforventningerne netop indfries), og dels, at denne stabile inflation svarer til den importerede inflation med den konsekvens, at konkurrenceevnen og dermed efterspørgslen stabiliseres.

Er Phillips-kurven lodret i denne model af en åben økonomi? Svaret er *nej*, for så vidt som kravet om forventningskonsistens ikke som i en lukket økonomi rekursivt determinerer et og kun et ledighedsniveau, men tværtimod definerer en Phillips-kurve med endelig negativ hældning. Svaret er *ja*, for så vidt som denne ikke-lodrette Phillips-kurve i forening med efterspørgselsside-overvejelser synes at implicere et enty-

dig ledighedsniveau på langt sigt. Det er faktisk lige præcis på dette analytiske grundlag, at Budgetdepartementet i Finansredegørelse 95 svarer ja til, at Phillips-kurven i også en lille åben økonomi som den danske generelt er lodret på langt sigt.⁵

Ifølge Phillips-kurve formuleringen i dette afsnit er langsigts-ligevægtens reale kendetænder (og herunder ledigheden) uafhængige af det nominelle anker: et fald i den importerede inflation ses således at indebære, at den forventningskonsistente pris-Phillips-kurve forskydes tilsvarende nedad, og økonomien vil konvergere mod en ny langsigts-ligevægt med en tilsvarende lavere inflation, men med uændret ledighed U^* .

3.2. Den simple, forventningsudvidede Phillips-kurve i en lille åben økonomi med »fejlkorrektion«

I afsnit 2.2 så vi, at en fejlkorrektionsformulering af Phillips-kurven på en måde kun var en formalisme i en lukket økonomi. Spørgsmålet er nu, om det samme gør sig gældende for lille åben økonomi. Som vi skal se, er svaret er nej i det omfang, reallønnen i en åben økonomi er en størrelse, der (i modsætning til reallønnen i en lukket økonomi) påvirkes direkte af inflations-processen. Og hvis f.eks. reallønnen ikke kun opfattes som det antal enheder af den indenlandske vare, nominallønnen kan købe og/eller i det omfang, der indgår importerede råvarer og halvfabrikata i produktionen af den *indenlandske* vare, vil reallønnen ikke være immun over for stigningstakten i nominal-lønnen (og konkurrenceevnen). Definerer vi nemlig »forbruger«-reallønnen som $\omega_c = w/P_c$, får vi under anvendelse af (11) og (13), at stigningstakten i »forbruger«-reallønnen alt i alt kan skrives som

$$\hat{\omega}_c = [1 - \lambda(1 - \alpha)] \cdot (\hat{w} - (\hat{EP}^*)) = [1 - \lambda(1 - \alpha)] \cdot (w/\hat{EP}^*) \quad (16)$$

Heraf fremgår det helt eksplicit, at nominallønsudviklingen (i forhold til den importerede inflation) vitterlig har betydning for »forbruger«-reallønnen, hvis $\alpha > 0$ og/eller hvis $\lambda < 1$.

I fuld analogi til (9) må fejlkorrektions-formuleringen af løn-Phillips-kurven for en lille åben økonomi kunne skrives som

$$\hat{w} = \hat{P}_c^e + f(g) = \hat{P}_c^e + f\left[\frac{L(U) - (\omega_c)_{-1}}{(\omega_c)_{-1}}\right] = \hat{P}_c^e + f\left\{U, (\omega_c)_{-1}\right\} \quad (17)$$

hvor $f(g = 0) = 0$, og hvor den underliggende reallønsrelation L nu ganske naturligt

5. Jf. s.104-108 heri; argumentationen er befyldt mere detaljeret i Harck (1998), s.12-14.

vedrører »forbruger«-reallønnen ω_c . Ved at sammenligne (18) og (12) og med et blik på (14.1) og (14.2) fås løn- og pris-Phillips-kurverne som henholdsvis

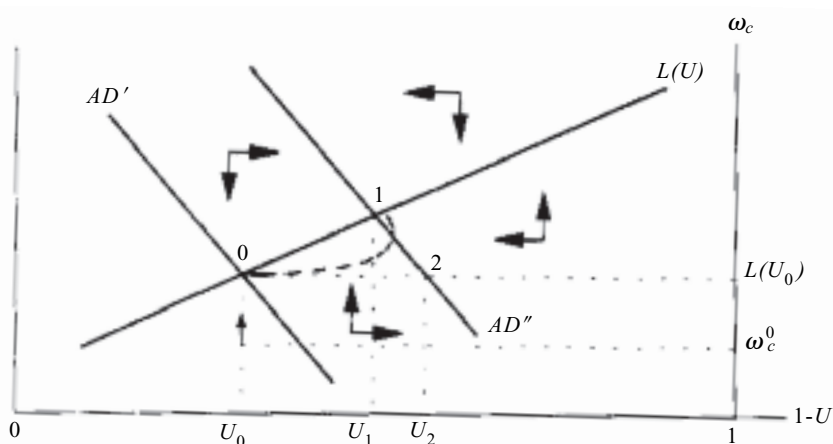
$$\hat{w} = \left[(\hat{EP}^*) + \frac{1}{1-\lambda(1-\alpha)} \cdot f\{U, (\omega_c)_{-1}\} \right] - \frac{1}{1-\lambda(1-\alpha)} \cdot (\hat{P}_c - \hat{P}_c^e) \quad (18.1)$$

og

$$\hat{P} = \left[(\hat{EP}^*) + \frac{\lambda}{1-\lambda(1-\alpha)} \cdot f\{U, (\omega_c)_{-1}\} \right] - \frac{\lambda}{1-\lambda(1-\alpha)} \cdot (\hat{P}_c - \hat{P}_c^e) \quad (18.2)$$

Ligesom i en lukket økonomi kan fejlkorrigerings-formuleringen her fortolkes således, at stigningen i nominallønnen er affødt af forsøg på at bringe de facto reallønnen op eller ned på niveau med de fremherskende reallønsaspirationer; og ligesom i en lukket økonomi indebærer fejlkorrigeringsformuleringen også her, at den forventede stigning i reallønnen vil være reduceret til nul, når reallønsgabets er blevet elimineret (jf. (17) og (9)). Men der er en helt afgørende forskel: i en lukket økonomi så vi, at der på grund af reallønnenes urokelighed kun eksisterede et ledighedsniveau, hvor reallønsgabets var lig med nul (jf. figur 2). I en lille åben økonomi vil dette gab imidlertid på grund af »forbruger«-reallønnenes rokelighed ved *ethvert* fastholdt ledighedsniveau ikke bare *kunne blive* nul, men vil hurtigere eller langsommere rent faktisk *blive* nul. At det forholder sig på denne måde kan indses ved hjælp af figur 4, hvor $L(U)$ nu blot fremstår stigende fra venstre mod højre, fordi jeg har afsat $1-U$ (og ikke U) som abcisse.⁶ Antag således, at ledigheden initialt er lig med U_0 , så der initialt foreligger et gab mellem realløns-»målsætningen« $L(U_0)$ og de facto reallønnen ω_c^0 . Denne reallønsfejl indebærer i medfør af (18.1) en systematisk tendens til nominelle lønstigninger, der er større end den importerede inflation, og ifølge både (16) og (17) vil de facto reallønnen derfor stige. Afhængigt af, hvorledes inflationsforventningerne tænkes dannet, betyder det, at reallønsgabets hurtigere eller langsommere vil indsnævres, og at stigningstakten i reallønnen vil tendere mod at aftage. Når inflationsprocessen har ført til en så stor stigning i de facto reallønnen, at denne er kommet op på niveau med realløns-»målsætningen« $L(U_0)$ (og når inflationsforventningerne er sammenfaldende den faktiske inflation), vil stigningstakten i nominallønnen samt inflationen være på linie

6. Denne figurtype er praktisk taget identisk med f.eks. figur 3.1 (1), 3.2 (1) og 3.3 (1) i DØRS (1990) og med figur 1.1 i Holmlund, (1994).



Figur 4. Realløns- og ledighedsdynamik i kølvandet på en stigning i efterspørgslen efter den indenlandske produktion.

med den importerede inflation, og den løbende reallønsstigning vil fra da af være lig med nul.⁷ Det er denne dynamik, de lodrette pile i figur 4 anskueliggør.

Denne reallønsdynamik er naturligvis ufuldstændig (ligesom den ikke-efterspørgselsbaserede løn- og prisdynamik var det i de tidligere tilfælde, vi så på): det er klart, at et mere nuanceret billede af dynamikken atter fordrer, at vi inddrager de impulser, der udgår fra økonomiens efterspørgselsside. Det er nemt at inkorporere også disse impulser i figur 4: under vanlig forudsætning af, at det relevante Marshall-Lerner kriterium er opfyldt, indebærer et krav om varemærkedsligevægt en positiv sammenhæng mellem konkurrenceevnen og aktiviteten; men i en åben økonomi er »forbruger«-reallønnen i almindelighed negativt associeret til konkurrenceevnen: ændringsraten i konkurrenceevnen kan skrives som

$$\hat{KE} = (\hat{EP}^*/P) = \hat{EP}^* - (\lambda\hat{w} + (1-\lambda)\hat{EP}^*) = -\lambda \cdot (\hat{w} - \hat{EP}^*) = -\lambda \cdot (w/\hat{EP}^*) \quad (19)$$

og med et blik på (16) får vi derfor, at

$$\hat{\omega}_c = -\left[\left(\frac{1}{\lambda} - 1\right) + \alpha\right] \cdot \hat{KE} \quad (20)$$

Og hvis $\alpha < 0$ og/eller $\lambda < 1$, indebærer kravet om varemærkedsligevægt derfor den negative association mellem »forbruger«-reallønnen og aktiviteten, som AD-kurverne illustrerer.

7. Jf. nærmere herom i Harck (1995), s. 194-209.

Antag nu, at økonomien initialt befinder sig i langsigtsligevægten 0, hvor konkurrenceevnen og dermed reallønnen er stabil, og at niveauet for efterspørgslen efter den indenlandske produktion derefter stiger svarende til en forskydning af AD -kurven fra AD' til AD'' . Der vil nu være en varemarkedsbaseret tendens til fald (stigning) i ledigheden i ethvert punkt til venstre (højre) for kurven AD'' . Det er denne ledighedsdynamik, de *vandrette* pile i figur 4 anskueliggør. Hvis den indenlandske løn- og prisstigningstakt forblev på niveau med den uændrede importerede inflation, ville det medføre en hurtigere eller langsommere reduktion i ledigheden fra U_0 til U_2 . Men ifølge fejlkorrektionsformuleringen af Phillips-kurven er det naturligvis ikke sådan, det går: tendensen til aktivitetsstigning fra punktet 0 vil åbne et reallønsgab og vil dermed udløse løn- og prisstigninger, der i en periode overstiger den importerede inflation. Denne merinflation indebærer naturligvis det elementære, at konkurrenceevnen svækkes, og at presset på varemarkedet derfor lettes; det er just, hvad den negative hældning på kurven AD'' indfanger. Men som noget lige knap så elementært indebærer merinflationen tillige, at de facto reallønnen øges, hvilket i *sig selv* bidrager til, at reallønsfejlen reduceres og til at løn- og prisstigningstakten dæmpes. Alt i alt bliver konsekvensen af den skitserede realløns- og ledighedsdynamik, at stimulansen af efterspørgslen efter den indenlandske produktion hurtigere eller langsommere vil føre økonomien fra punktet 0 over i den nye langsigtsligevægt i punktet 1 i et forløb, der i princippet må se ud som den stiplede bane. I den nye langsigtsligevægt vil ledigheden være mindre og reallønnen større end i den initiale langsigtsligevægt. Konkurrenceevnen vil atter være stabil, selv om den vil være mindre (»dårligere«) end i den initiale langsigtsligevægt 0. Men at sige, at konkurrenceevnen atter vil være stabil i punktet 1, er ensbetydende med at sige, at pris- og lønstigningstakten atter vil være sammenfaldende med den importerede inflation; med andre ord: pris- og lønstigningstakten ved $U = U_1$ ender med at være, hvad den var ved $U = U_0$. Dette resultat – og mere generelt den egenskab, at inflationsraten ved ethvert fastholdt ledighedsniveau ender med at være lig med den importerede inflation – kan vel siges at være ensbetydende med, at Phillips-kurven på langt sigt er vandret.

Denne egenskab er ikke en spekulativ kuriositet uden enhver relevans for danske forhold, men genfindes faktisk også i modeller af dansk økonomi. Ifølge Danmarks Statistik indebærer fejlkorrektionsformuleringen af løndannelsen i ADAM således sammen med prisdannelsen, at

Der er altså ikke tale om en lodret Phillips-kurve på langt sigt i den forstand, at der kun er et entydigt (naturligt) ledighedsniveau, der er foreneligt med konstant (evt. lig nul) inflations-

rate. Faktisk er ethvert ledighedsniveau foreneligt med en inflationsrate på 0 på langt sigt. (Danmarks Statistik, 1993, s.124).⁸

Alt i alt er svaret på, hvorvidt dette afsnits fejlkorrigerings-model af en lille åben økonomi indebærer en lodret langsigts-Phillips-kurve, således et utvetydigt nej: der er ikke (som i afsnit 2's modeller af en *lukket* økonomi) tale om, at kravet om forventningskonsistens *alene* determinerer et og kun et ledighedsniveau; der er heller ikke (som i afsnit 3.1's model af en lille *åben* økonomi) tale om, at kravet om forventningskonsistens *sammen* med efterspørgselsside-overvejelser determinerer et sådant ledighedsniveau. I *denne* (fejlkorrigerings-)model synes der ikke at være noget tilbage af forestillingen om, at den langsigtede Phillips-kurve er lodret – altså af forestillingen om, at løn- og prisdannelsen eller »udbudssiden« på egen hånd fastlægger et entydigt ledighedsniveau, (som er) helt uafhængigt af efterspørgselssiden og eventuelle betalingsbalancerestriktioner.⁹

4. Konklusion: er langsigts-Phillips-kurven altid vandret i en lille åben økonomi?

Alt i alt er vi nået frem til, at den langsigtede Phillips-kurve i en lille åben økonomi hverken *generelt* er lodret eller *generelt* er vandret. Alligevel synes forestillingen om, at den på langt sigt er vandret, at have en vis styrke. For vi har i hvert fald set, at en *naturlig* fejlkorrigeringsformulering af løndannelsen i en sådan økonomi sammen med en *naturlig* mark up formulering af prisdannelsen indebærer, at inflationsraten ved ethvert fastholdt ledighedsniveau før eller siden bliver lig med den importerede inflation. Denne løn- og prisdannelse kan forsynes med et mikroøkonomisk rationale. Det er selvfølgelig ikke det samme som at sige, at *alle* formuleringer af løn- og prisdynamikken med en solid mikroøkonomisk forankring *naturligvis* må føre frem til en langsigts-Phillips-kurve, der i en lille åben økonomi kan opfattes som værende vandret. I fejlkorrigerings-formuleringen foroven vedrørte aspirationerne »forbruger«-reallønnen. Lad os nu kort overveje konklusionerne vedrørende den langsigtede Phillips-kurve, hvis aspirationerne *ikke* vedrørte dette reallønsbegreb, eller hvis prisdannelsen var af en anden beskaffenhed:

8. Jf. Harck (1998), s. 14-16 for en nærmere analyse af løn- og prisdannelsen i ADAM vis-à-vis læsten i dette afsnit. DØRS skriver i øvrigt ganske tilsvarende, at »Fejlkorrigeringsformuleringen betyder netop, at et fastholdt niveau for arbejdsløsheden kun påvirker lønstigningstakten på kort sigt, men ikke på langt sigt, hvor det kun er *lønniveauet*, der påvirkes.« DØRS (1994), s.97.

9. Forestillingen om, at ledigheden i langsigts-ligevægten *ikke* blot helt rekursivt er bestemt af strukturelle forhold på arbejdsmarkedet, og at langsigts-ledigheden *ikke* *generelt* er immun over for f.eks. efterspørgselssiden, står og falder ikke med, at ordet langsigts-ligevægt ikke inkorporerer et krav om betalingsbalanceligevægt i denne analyse (lige så lidt som det er tilfældet i f.eks. DØRS (1990) og (1994)). Selv med et sådant krav vil f.eks. en eksogen stigning i eksportefterspørgslen *reducere* langsigts-ligevægts-ledigheden, jf. også Holmlund (1994).

- (1) Hvis aspirationerne i stedet for vedrørte *produktreallønnen* $w = w/P$ (altså vedrørte lønnen målt som et antal enheder af indenlandsk producerede varer), men hvis der stadig var tale om import af råvarer og halvfabrikata og markup prisdannelse på *samtlig*e enhedsomkostninger, ville den langsigtede Phillips-kurve stadigvæk være vandret: et positivt reallønsrab ville stadigvæk implicere en tendens til nominelle lønstigninger større end den importerede inflation, og det ville implicere, at også *produktreallønnen* ville stige (jf. (16) når $\alpha = 0$ og $\lambda < 1$). Ved ethvert givet ledighedsniveau ville gabet derfor ultimativt blive elimineret, og løn- og prisstigningerne ville således til syvende og sidst komme på linie med den importerede inflation.
- (2) Denne argumentation ville ikke ændre sig, hvis aspirationerne i stedet for vedrørte lønnens andel af produktionens værdi, eftersom denne kan jo skrives som produktreallønnen i forhold til produktiviteten: $(wN)/(PQ) \equiv (w/P)/(Q/N) \equiv \omega/a$.
- (3) Argumentationen ville faktisk heller ikke ændre sig, hvis aspirationerne i stedet vedrørte *lønkvoten* – altså lønnens andel af *værditilvæksten*. I så tilfælde ville det blot være et positivt svælg mellem »lønkvote-aspirationerne« og de facto lønkvoten, der ville udløse nominelle lønstigninger større end den importerede inflation. Vi har tidligere kalkuleret, at en stigning i nominallønnen i forhold til importprisen får »forbruger«-reallønnen til at stige, hvis $\alpha > 0$ og/eller $\lambda < 1$ (jf. (16)). Lidt yderligere regneri ville afsløre, at en stigning i dette forhold får *lønkvoten* til at stige, hvis $\lambda < 1$. Så med mark up prisdannelse på enhedsomkostninger, der som i (13) også afspejler import af råvarer og halvfabrikata, ville en fejlkorrektions-formulering vedrørende *lønkvoten* altså også indebære en Phillips kurve, der på langt sigt var vandret.
- (4) Hvis man derimod beskrev løn- og prisdannelsen i en lille åben økonomi *med* import af såvel råvarer som færdigvarer ved i modellen i afsnit 3.2 at sætte α og λ til henholdsvis 0 og 1 – altså ved at stipulere en løn- og prisdannelse som var der tale om en lukket økonomi – ville såvel produkt- som forbrugerreallønnen (men ikke lønkvoten) være immun overfor løn- og prisdynamikken; og hvis aspirationerne vedrørte et af disse reallønsbegreber, ville der – helt i overensstemmelse med fejlkorrektionsmodellen for en lukket økonomi i afsnit 2.2 – blive tale om en lodret langsigts-Phillips-kurve.¹⁰
- (5) Det ville der også kunne blive tale om på et grundlag, som end ikke formelt kan rummes indenfor strukturen ovenfor. Hvis man f.eks. udskiftede den prisdannelse

10. Jf. DØRS (1994), afsnit 3.1, s.13-21.

med markup på *samlige* enhedsomkostninger, der ligger bag (13), med en asymmetrisk prisdannelse med mark up på kun *lønenhedsomkostningerne*,¹¹ ville man have endogeniseret en konstant lønkvote; eller hvis modelleringen af prisdannelsen slet og ret inkorporerede en forhåndsantagelse om, at lønkvoten var konstant,¹² ville lønkvoten naturligvis pr. konstruktion være immun overfor løn- og prisdynamikken. Og *hvis* dette var den eneste afvigelse fra vort hidtidige modelgrundlag (og hvis aspirationerne vedrørte lønkvoten), ville den således implicerede *eller* antagne konstante lønkvote indebære en lodret langsigts-Phillips-kurve.

11. En anonym referee har peget på denne prisdannelse som en mulighed.

12. Jf. DØRS (1994), s.104, Danmarks Statistik (1996), s.161, samt Smidt (1997), s. 29-30.

Litteratur

- Bean, C.R. 1994. European Unemployment. A Survey. *Journal of Economic Literature* XXXI: 573-619.
- Blanchflower, D.G. og Oswald, A.J. 1995. An Introduction to the Wage Curve. *Journal of Economic Perspectives*, 9:153-67.
- Budgetdepartementet. 1995. *Finansredøgørelse 95*. København.
- Danmarks Statistik. 1993. *ADAM – En model af dansk økonomi*. København.
- Danmarks Statistik. 1996. *ADAM – En model af dansk økonomi*. København.
- Det økonomiske Råds sekretariat. 1990. *Modeldokumentation og beregnede virkninger af økonomisk politik*. København.
- Det økonomiske Råds sekretariat. 1994. *Modeldokumentation og beregnede virkninger af økonomisk politik*. København.
- Harck, S.H. 1995. *En lille åben økonomi – Nogle makroøkonomiske aspekter*. København.
- Harck, S.H. 1998. Er Phillips-kurven på langt sigt lodret i en lille åben økonomi? (uforkortet, upubliceret arbejdspapir).
- Holmlund, B. 1994. Comment on Patrick Minford. Deregulation and Unemployment – The UK experience. *Swedish Economic Policy Review* 1:142-52
- Nicolaisen, S. og Tranæs, T. 1996. Lønkurve for Danmark. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 134:223-37.
- Smidt, J. 1997. Derfor! *Samfundsøkonomen*: 29-31.
- Soskice, D. 1990. Wage Determination. The Changing Role of Institutions in Advanced Industrialised Countries. *Oxford Review of Economic Policy* 6:36-61.

Debat og kommentarer

Afledte og forledte virkninger af kunstopolitikken

Hans Aage

Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, Roskilde Universitetscenter

Foruden den induktive og den deduktive metode findes der en tredje metode, som flourer inden for samfundsvidenskaberne, og som ofte kaldes den seduktive. I Michael Møllers og Niels Christian Nielsens bog *Kunst Økonomisk Set* (Gyldendal 1999) udgøres metodegrundlaget af en variant af den seduktive metode. Den består i, at forfatterne skarpsindigt analyserer upåagtede, afledte virkninger af forskellige instrumenter i kunstopolitikken, hvilket i sig selv er al ære værd – nærmest en kardinaldyd for økonomer – men at de derpå forledes til at trække deres argumenter langt ud over enhver rimeligheds grænse, og resultatet er faktisk blevet, at deres bog indeholder en mængde nyttige, møjsommeligt samlede faktuelle oplysninger, som forfatterne fortjener tak for, men når de går i gang med at ræsonnere over deres data, er det – selv med den største velvilje – på det nærmeste umuligt at finde noget som helst, som er rigtigt, fordi deres grundsyn er så aldeles forfejlet.

Økonomi: Indtjening, priser og beskæftigelse

Angående kunstnernes økonomiske forhold mener forfatterne, at »kunstnere ikke adskiller sig fra andre selvstændige« (s. 23, 220) og at »kunstmarkedet er som ethvert andet marked« (s. 52). Forsøg på af forøge kunstnernes meget lave indtægter er dømt til at mislykkes på grund af afledede virkninger.

For at begynde med småtingene, så konkluderes det, at »følgeretten burde afskaffes« (s. 28), for »kunstnerne kommer selv til at betale« (s. 35) for denne ret, som blev indført i 1990 og som giver kunstneren eller hans arvinger ret til 5% af salgssummen ved fremti-

dige salg af hans kunstværker. En sådan lov om *droit de suite* har været gældende i Frankrig siden 1920. Argumentet for, at følgeretten ikke er til fordel for kunstnerne, er, at priserne på ny kunst falder med nøjagtig samme beløb, og det begrundes med, at en tilsvarende afgift på salg af huse ville presse huspriserne (s. 31, 87). Men i modsætning til malerier bevarer huse deres værdi, og den er tillige nogenlunde forudsigelig. Som forfatterne selv anfører (s. 89, 92-95) taber de fleste malerier i pris med tiden, og gammel kunst er for det meste billig. I 1988 kunne man faktisk erhverve et af Lundbyes billeder fra herregården Vognserup i Vestsjælland for den ringe sum af 27.000 kr. (s. 179). De fleste nye billeder købes ikke med henblik på videresalg, og i det omfang, salgsprisen indgår i overvejelserne, er det i hvert fald med en usikkerhed grænsende til total uvished – i masser af tilfælde ved køberen overhovedet ikke, at følgeretten eksisterer. Og at effekten netop skulle være, at kunstnerne betaler det hele selv (s. 35), kan forfatterne simpelt hen ikke vide noget om. Det er noget, de tror.

Tilsvarende overvæltningsproblemer behandles et par andre steder. Copy-Dan-betalingerne hævdes at føre »til lavere priser på kunst snarere end til højere indtægter« (s. 44), og ved skattefritagelse formodes det, at »det er kunderne der ville få gevinsten« (s. 44). Mærkeligt nok hævdes de prissubsidier, som gives i form af den manglende skatteinddrivning i kunstforeningslotterier, at være »et meget stort område, hvor kunstsektoren er ekstremt begunstiget« (s. 63), nemlig »en begunstigelse af efterspørgslen efter kunst og dermed af dem, som producerer kunst« (s. 84); så

her konkurrerer kunstnerne altså ikke fordelelig væk.

Og mærkeligt nok skal mæcener også afskaffes, og navnlig er skattebegunstigelse af dem skadelig, men denne gang er grunden, at det »er først og fremmest med til at presse priserne på kunst op« (s. 12), idet mæcenernes penge »ændrer ikke i væsentligt omfang mængden af billeder på museerne« (s. 168) af årsager, som forbliver ganske uransagelige for læseren.

Begrundelsen for følgeretten er naturligvis en retfærdighedsbetragtning: i de sjældne tilfælde, hvor priserne stiger voldsomt, bør kunstneren eller hans efterkommere retfærdigvis have i det mindste en lille andel af stigningen, som ellers tilfalder tidligere købere, kunsthandlere m.fl. (s. 93). Men ifølge forfatterne er »tanker om 'rimelig' og 'retfærdig' aflønning ... helt tomme« (s. 46, 49). Det er jo helt forkert. Amartya Sen fik en Nobelpris forrige år bl.a. på grund af hans analyser af retfærdighedsbegrebet.¹

Påstanden fører forfatterne til den konklusion, at det offentlige kan yde tilskud for at opnå »en større produktion af billedkunst og ikke af nogen som helst anden årsag« (s. 10). Forkert igen! Det er selvfølgelig et særdeles relevant formål at sikre kunstnerne en rimelig leveford. Det frie marked bevirker, at den gennemsnitlige skattepligtige indkomst for medlemmer af Billedkunstnernes Forbund i 1997 var 112.000 kr., heraf 42.000 kr. fra kunstnerisk aktivitet (s. 19).

Er det virkelig sandt, at »kunstneres gennemsnitsindtægt er forudbestemt til at ligge relativt lavt«? (s. 19); og er det virkelig så umuligt at korrigere denne dybt urimelige og ydmygende virkning af det frie marked ad politisk vej? Selvfølgelig ikke; som forfatterens selv skriver (om noget helt andet): »Svaret er simpelt. Det er nej.« (s. 23). Naturligvis lader det sig gøre, selv om det rejser vanskelige spørgsmål, f.eks. hvordan de offentlige midler skal fordeles, til hvem og til hvor mange. Men forfatterne afviser uden videre enhver

offentlig regulering som »værre end noget østtysk system« (s. 24, 57, 219) til trods for, at det fungerer for andre kunstnere, f.eks. for klassiske musikere, hvoraf et vist antal sikres en normal indtægt som udøvende i offentligt støttede orkestre.

Selvfølgelig kan kunststøtte ikke sikre en rimelig indtægt for alle, der drømmer om en levevej som professionelle kunstnere. Vi lever i et frit land, hvor vi hverken kan eller skal forhindre nogen i at give afkald på en borgerlig tilværelses bekvemmelighed for at leve kunstnerdrømmen ud under tarvelige kår. Men analogien med »svaner og andre fugle«, der forbliver lige udsultede og blot bliver flere »med en massiv fodringsindsats« (s. 17), er ikke noget argument for, at alle kunstnere nødvendigvis skal udsultes.

En mere relevant analogi fra dyreverdenen ville være en moderne grisestald, hvor ornen – ligesom kunstnerne i samfundet – har livsvigtige funktioner, for ornens vedkommende bl.a. at lugte godt, så alle søerne kommer i godt humør. Men når søerne får tre skovle foder, så får ornen kun en halv, for den skal nok udføre sine opgaver alligevel.

Forfatterne forklarer løndannelsen dels med, at »de mindst tiltrækkende job må så betale en højere løn« (s. 20), dels med at berømte kunstnere får »uendelig meget mere anerkendelse« end »gode bogholdere eller bankfolk« (s. 40), og dette »afkast i form af status« »må man betale for« (s. 20). Der er eksempler på, at ulemper ved arbejdet medfører en høj løn, f.eks. for dykkere på olieplatforme i Nordsøen. Men denne pointe trækkes alt for langt, og som lønteori er det rent vås. Hvis der er en generel sammenhæng mellem arbejdsglæde og prestige på den ene side og løn på den anden, er den helt overvejende positiv.

Kunst: Hvad er det?

Dette har forfatterne ikke gjort sig mange tanker om, og de har ikke meget held med at holde deres egne præferencer og ideosynkriser adskilt fra, hvad de objektivt ved. De konstaterer, at kunst bliver relativt dyrere sammenlignet med f.eks. CD'ere og kunstre-

1. Aage, 2000.

produktioner og drager uden videre drøftelse af Baumols Cost Disease² den konklusion, at der »er behov for færre beskæftigede«, idet »man i dag kan klare sig med ganske få musikere« (s. 219), og det er nødvendigt, »at sådanne fag selv indrømmer behovet for strukturtilpasning« (s. 220). De mener ligeledes, at »kvantitativt set kan Danmark ikke siges at lide af nogen decideret mangel på Gauguin'er« (s. 97, 155, 180).

Nu nærmer vi os efterhånden noget af det mere væsentlige i bogen, idet disse synspunkter er eksempler på dens mangel på ærbødighed over for kunsten, som bl.a. konkretiseres med idelige paralleller mellem kunst og kunstnere på den side og forbrugsgoder og mere profane erhvervsgrupper på den anden: frisører, taxachauffører, restauratører, bodegæjere, landmænd og prostituerede (forfatterne mener, at talentfordelingen har samme form blandt kunstnere som blandt prostituerede og at knaphedsrenten er den samme s. 49); huse, øl, brød, bilbremses, kjoler, PC'ere, bøger, aviser, frokoster, etc. etc. ad nauseam usque.

Det suppleres med talrige platheder: affaldsproblemet »skal vi nok løse. Faren for, at vi drukner i [opmagasineret] museumskunst er nok så stor« (s. 150); og den »misforståelse, at David først og fremmest var patriot, konge og digter. Han var økonom.« (s. 51, 58) – herre jemini! Vi er da ligeglade med Davids økonomiske og militære foretagsomhed, men vi er ikke ligeglade med hans salmer. Forfatterne kunne have fundet en forløber for deres egen profanation allerede i 1. Mosebog, nemlig Esau, der også gjorde i penge noget, som ikke bør gøres i penge, da han solgte sin førstefødselsret for en ret linser. »Således lod Esau hånt om sin førstefødselsret«,³ og således lader forfatterne hånt om de værdier, som gør os mennesker til andet og mere end æde- og skidemaskiner.⁴

2. Towse, 1998.

3. 1 Mos. 25.34.

4. Med en let omskrivning af en uskøn, men træffende formulering, som Morten Sabroe brugte om skarverne på Ormo (Politiken, 22. maj 1994).

Uanset hvor mange »gode bogholdere eller bankfolk« (s. 40) og andre udmærkede mennesker Michael Møller og Niels Christian Nielsen kan mønstre, kan det ikke opveje, erstatte eller overhovedet sammenlignes med, hvad de store kunstnere har efterladt os. Derfor vores beundring, ærbødighed og taknemmelighed. Men alt, hvad forfatterne har at sige, er, at »markedspriserne er nok ikke så ringe en målestok endda« (s. 105).

Budskabet: Krav om konsekvent prioritering

Og så kommer vi så omsider til hovedsagen, til det værste ved denne bog. Det er dens mageløse opdagelse, nemlig at alt kan vurderes, gøres i penge, handles og sammenlignes, og dens overbevisning om, at når alle mennesker bliver belært om »konsistent økonomisk analyse« (s. 6), vil de »opnå et så tilfredsstillende liv som muligt« (s. 13).

Penge er givetvis »en genial opfindelse« (s. 146), og det er udmærket at bruge prisberegninger til marginale afgørelser, hvor der er mulighed for substitution (jf. s. 201), f.eks. om man skal spise agurker eller rødbeder til flæskestegen. Men også pointen om det praktiske ved at bruge penge trækkes alt for langt. Der er meget, som er så betydningsfuldt, at det ikke kan vurderes i penge, og som ordentlige mennesker hverken køber eller sælger, f.eks. rigtige venner, stemmeretten, moralen og den personlige frihed.

»Vi vil vurdere det uvurderlige« (s. 15, jf. s. 82, 96, 98, 105, 139, 176). Når man så indvender, at man ikke sådan kan hugge den gordiske knude over med økonomisk teori, fordi bl.a. kunst netop er uvurderlig, så svarer forfatterne, at der jo vælges hele tiden; museerne vælger, hvordan de skal anvende deres budgetter etc. etc. »Man kan ikke undlade at vælge« (s. 105, 153, 183). Man vælger, *ergo* kan man vælge. Det er den sidste sætning, som er den fatale fejlslutning.

Situationer, hvor man tvinges til at vælge, men ikke kan, er ikke ualmindelige. De udgør grundtemaet i den klassiske tragedie, og forfatterne nævner selv (s. 217) et forsøg på at formulere et markant, nutidigt eksempel, nem-

lig William Styron's bog Sofies valg om den jødiske mor i Auschwitz, som tvinges til at vælge mellem sin to børn (i øvrigt en smagløs og morbid bog, som jeg ikke skal anbefale nogen at læse). Det falder overhovedet ikke forfatterne ind, hvor – så at sige – dræbende dette eksempel er for deres eget budskab. Hvis der havde været en økonom til stede, ville han sikkert have tilbudt en cost benefit-analyse af børnenes totale og marginale nytteafkast og troet på, at han derved bidrog til at gøre alle lykkelige.

At man *skal* vælge, indebærer overhovedet ikke, at man også *kan* vælge. Forfatterne forlanger realistiske regnskaber for Glyptoteket med indregning af samlingernes værdi i en total opgørelse af omkostninger pr. besøg og den samlede »forrentning af den investerede kapital« (s. 11, 96-97, 180), og tror, at de på dette grundlag med »udgangspunkt i en alternativbetragtning« (s. 11) bidrager til at forøge den samlede velfærd (s. 177-184).

Der er nu engang visse valg, som er umulige. Burde brygger Jacobsen have brugt sin formue til at afhjælpe nøden blandt fattige børn i København i forrige århundrede eller til at bygge skoler i stedet for at samle kunstskatte til Glyptoteket? Det er et spørgsmål, som det er umuligt at svare nej til, men det er også umuligt at svare ja; for i sin konsekvens ville det betyde, at vi i dag ville være uden filosofi, videnskab, religion, kunst, musik og litteratur; vi ville ikke have nogen kirker eller katedraler endsige slotte og herregårde. Hvad er Roskilde Domkirke værd i handel og vandel? Det er et spørgsmål, som ikke har noget svar.

Hvad så? Ja, det er minsandten et godt spørgsmål. Kulturpolitikken er præget af penible valg, mulighed for misbrug og fristelser til at opnå kortsigtede gevinster på bekostning af langsigtede interesser i en sådan grad, at det ligesom inden for retsplejen, pengepolitikken og sundhedsvæsenet taler for, at demokratiet begrænser sin egen magt og afgiver den til en uafhængig instans, som nyder tillid og er underlagt stringente regler. Og det er jo præcis også, hvad man i nogen grad gør, når man delegerer beslutningerne til råd, nævn og

museumsinspektører, som så er underlagt budgetter og snævre regler.

Den seduktive metode: Et ideologisk blandingsprodukt

Det værste ved bogen er dens credo: Man vælger, ergo *kan* man også vælge. Tankegangen udgør et helt system, hvor der – i modsætning til videnskabelig analyse – ikke sondres mellem, hvad man ved, hvad man formoder, og hvad man ønsker og håber. Det hele æltes sammen til et blandingsprodukt, dvs. en ideologi, hvilket er karakteristisk for den seduktive metode. Systemets væsentlige elementer findes alle i bogen: en hæmningsløs tiltro til det hensigtsmæssige i konsistente, rationelle valg (f.eks. s. 6, 12, 15, 40, 103, 154, 181, 190, 217) styret af økonomiske incitamenter – som anses for de eneste virksomme, nærmest de eneste respektable, i alle mulige situationer (s. 53) – på et liberalt marked (s. 57, 137, 209), der bør være internationalt (s. 136-137).

Ideologien trænger i stigende grad ind på mangfoldige områder, hvor der også er en tendens til at sætte priser på så meget som muligt. I den såkaldte sundhedsøkonomi tager økonomer aktivt del i prioriteringen, selv om de ikke har noget politisk ansvar og ikke har haft og aldrig vil få ansvar for at have patienter i kur. De er sysselsatte bl.a. med at prissætte menneskeliv ud fra forskellige metoder og at beregne omkostningerne ved »kvalitetsjusterede leveår« (QALY's, dvs. Quality-Adjusted Life-Years) i forskellige dele af sundhedsvæsenet. Selvfølgelig er der brug for »gode bogholdere« (s. 40) i sundhedsvæsenet lige så vel som andre steder, men de yderst penible valg burde være en sag mellem læger og politikere.

Miljøøkonomien har i mange år været domineret af en miljøoptimisme, som udsprang af nogle simple konstateringer, f.eks. at total eliminering af forurening ikke er optimalt, hvis det koster noget, og der i øvrigt kan ses bort fra akkumulerede langtidsvirkninger, og at miljøproblemerne kan løses, hvis der sker tekniske fremskridt. Begrænsningen er selvfølgelig, at økonomer ikke kan have nogen som helst fagligt begrundet mening om, hvor-

vidt fremtiden vil bringe de fornødne tekniske landvindinger eller hvorvidt miljøproblemerne ophobes. Ikke desto mindre har økonomerne i de sidste årtiers møjsommelige tilkæmpelse af miljøpolitisk bevidsthed indtaget rollen som modstræbende bagtrop. Dette er overhovedet ikke nogen kritik af den økonomiske teori. Teorien er god nok til marginale valg mellem alternativer, der kan gøres op i penge. Men økonomisk teori duer ikke til at beskrive livets store spørgsmål med dets tallose selvmodsigelser og urimeligheder.

Kulturøkonomi er et skud på samme stamme. Også her er budskabet, at der skal prioriteres bedre ved brug af prissætning, denne gang ikke af menneskeliv eller miljøødelæggelser, men af kunst, som man ganske vist heller ikke har nogen ide om, men som alligevel vurderes. Som regel er det umuligt at formulere prioriteringsspørgsmålet konsekvent og totalt, og hvis det endelig lykkes, er der ikke noget fornuftigt svar, jf. Jacobsen-problemet ovenfor. Derfor er man nødt til at splitte det op i partielle og tilslørede problemer. Dette er selvforvaltning og uafhængige instanser velegnede til. Også skattefratagelse for kunst-

mæcener, som forfatterne finder skadelig (s. 12, 168) er en form for løsning, som tilmed har den fordel, at man ikke engang behøver at tage stilling til det samlede budget. Man skal simpelt hen undgå at tilspidse valget til en situation, hvor kompromis'er og fornuftige beslutninger er umulige. Ifølge forfatterne er det »farligt at søge at undgå ubehagelige prioriteringsspørgsmål« (s. 62, 101, 153). Det modsatte kan desværre også være meget farligt.

Kulturøkonomi har en længere tradition samt talrige tidsskrifter, lærebøger etc. bag sig, og i USA er den gængse holdning mere rindalistisk end Michael Møllers og Niels Christian Nielsens.⁵ Bogens økonomiske ideologi har godt fat. Den bliver taget gravalvorligt. Men bogen er så tæt på at kamme over og blive til en overdosis, at jeg vil håbe på, at den bliver meget læst og derved bidrager til, at »folk bliver overmættede« (s. 196) ved ideologisk stopfodring, som er den eneste kur, jeg kan forestille mig. På et eller andet tidspunkt må man vel få nok.

5. Som omtalt i Chr. Hjorth-Andersens (1999) anmeldelse; jf. O'Hagan (1998) og Cowen (1998).

Litteratur

- Cowen, T. 1998. *In Praise of Commercial Culture*. Cambridge, Mass.
- Hjorth-Andersen, Chr. 1999. Anmeldelse af M. Møller og N.C. Nielsen. Kunst økonomisk set. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 137, 3:380-381.
- Møller, M. og N.C. Nielsen. 1999. *Kunst økonomisk set*. København.
- O'Hagan, J.W. 1998. *The State and the Arts*. An

- Analysis of Key Economic Policy Issues in Europe and in the United States*. Cheltenham.
- Towse, R., red. 1998. *Baumol's Cost Disease: The Arts and other Victims*. Aldershot.
- Aage, H. 2000. Fordelingsteori. Kap. 10, s. 281-315 i Hjorth-Andersen, C., red. *Udviklingslinier i økonomisk teori*. København.

Kunst og Penge

Michael Møller og Niels Christian Nielsen
Handelshøjskolen i København

Professor Hans Aage har viet vores bog »Kunst – økonomisk set« et relativt langt indlæg. Da det kun er de færreste, der har læst bogen – og da Hans Aages gengivelse mulig-

vis *ikke* er helt dækkende – kan der være grund til indledningsvis at sige, hvad bogen *ikke* drejer sig om. Bogen er ikke et argument for at fjerne offentlige tilskud til kunstsektoren

ren og overlade sektoren (kunstproduktion, museumsdrift med videre) til det frie marked. Vi har eksplicit afgrænset os fra diskussionen om, hvorvidt det offentlige skal bruge flere eller færre penge på kunstsektoren. Vi beskæftiger os udelukkende med, hvordan man kan bruge givne ressourcer i kunstsektoren bedst muligt.

Bogen forsøger at forklare økonomisk teori for ikke-økonomer, med billedkunstrådet som eksempel. Formålet er ved hjælp af simpel økonomisk teori og ved hjælp af illustrative eksempler at medvirke til at højne debatten om dansk kunstpolitik, som ofte er præget af betydelig naivitet og en betydelig mangel på forståelse for virkelighedens økonomiske mekanismer. Med andre ord, bogen er ikke et udtryk for forudfattede meninger om kunstsektoren, men et forsøg på at analysere, hvordan kunstsektoren rent faktisk hænger sammen, dvs. et forsøg på at danne et billede af, hvordan virkeligheden ser ud. Virkelighedens økonomiske sammenhænge må man nødvendigvis forholde sig til, hvad enten man kan lide det eller ej.

Konklusionerne er forholdsvis få, da det er analyserne og argumenterne mere end konklusionerne, der har interesseret os. »Budskaberne« i bogen er vel først og fremmest følgende:

Museer skal have lov til at sælge ud af deres samlinger. I takt med, at tiderne ændrer sig og nye museer opstår, vil der kunne opstå et behov for, at museer tilpasser deres samlinger, f.eks. at de gennem salg og nye indkøb specialiserer og/eller forfiner deres samlinger. Dette burde ikke være et særligt kontroversielt synspunkt. I dag skal museerne imidlertid have Kulturministeriets tilladelse til at sælge af deres værker, en mulighed som de så vidt vides ikke har brugt siden før 2. Verdenskrig. Museerne er principielt modstandere af at sælge malerier, formentlig først og fremmest af angst for at komme til at sælge et kunstværk, der bliver vurderet højt af efterverdenen. Men da de til gengæld udmærket kan se, at billeder ikke altid hænger på det museum, hvor de »gør størst gavn«, løser mu-

seerne i dag problemerne ved langvarige udlån til hinanden. Problemet ved denne form for tuskhandel er velkendte for økonomer; man skal enten operere med komplicerede byttehandler med mange parter involverede, eller også skal man finde to parter, hvis udbud og efterspørgsel passer til hinanden. Af væsentlighed i denne sammenhæng er også, at danske museer har store kældersamlinger af kunstværker, de ikke selv ønsker at vise frem for publikum, og som derfor alene beskues af konservatorer. Behovet for muligheden for handel er selvfølgelig størst for museer, der har til opgave at beskæftige sig med nutidskunst som f.eks. Louisiana. Uden muligheden for salg vil samlingerne, som tiden går, jo blive stadig mere præget af ældre kunst. Det er da også kendetegnende, at så længe Louisianas grundlægger, Knud W. Jensen, selv havde kontrol over museet, købte og solgte han for at tilpasse samlingen. Men siden museet kom under finanslovens beskyttende vinger, har denne mulighed reelt ikke eksisteret. Det bemærkes for en ordens skyld, at vi selvfølgelig ikke føler os kompetente til at have en mening om, hvad museerne skal sælge, og hvordan de skal specialisere sig.

Dansk kunstpolitik synes præget af en betydelig nationalisme og mangel på eksplicit stillingtagen til principal-agent-problemer. Situationen er den bizarre, at der end ikke findes offentliggjort statistik over, hvilke billeder, der hænger på danske museer. Med stor gavn kunne man i dansk kunstpolitik overveje, hvad man anser for en hensigtsmæssig fordeling på national og international kunst. I kunstdebatten tales ofte om den stigende internationalisering. Virkeligheden er imidlertid anderledes. Udtræk fra det såkaldte »Kunst-IndeksDanmark« over billeder i offentligt eje (fortrinsvis museer) viser en klar tendens til stigende nationalisme over tid. For så vidt angår billeder fra før 1750 er omkring 80% udenlandske, hvilket selvfølgelig også afspejler, at Danmark på det tidspunkt havde meget få malere. For så vidt angår perioden 1801-1850 er andelen af udenlandske malere faldet til omkring 25%. Og ser vi perioden efter

1850 har andelen af udenlandske malere ligget ret konstant på 10-12%. Det kan overraske, at det i dansk kunstdebat aldrig diskuteres, om dette forhold er rimeligt. Vi har ikke noget fast synspunkt med hensyn til, hvordan forholdet burde være. Det er imidlertid klart, at der på dette område er en risiko for et principal-agent-problem, hvor de personer, der træffer beslutning om køb af kunstværker til museer og offentlig udsmykning, har så tætte forbindelser til danske kunstnere, at de måske mere ser på kunstnernes interesse end på den danske befolknings interesse. Det er den samme frygt, der gør, at vi på læreanstalterne søger at få udenlandske ansøgere og udenlandske forskere i bedømmelsesudvalg for at sikre, at man ansætter de bedste forskere og ikke blot de bedste danske forskere. En tilsvarende lyst til at lade udlændinge have indflydelse på offentlig kunstindkøbspolitik er ikke udpræget. Det er karakteristisk, at der findes en betænkning om kultureksport (Betænkning nr. 1106), mens der ikke findes nogen betænkning, der udelukkende lægger vægt på kulturimport eller blot har ordet kulturimport i titlen. De fleste argumenter for kunststøtte af forskellig art taler imidlertid mere for, at man skal støtte kulturimporten frem for kultureksporten. Formålet er jo at gavne den danske befolkning og sikre den et kulturudbud, som markedsmekanismen (muligvis) ikke er i stand til at tilvejebringe i optimalt omfang.

Lov om sikring af Kulturværdier i Danmark bør afskaffes. Denne lov forbyder udførsel af visse genstande uden særlig tilladelse. Det drejer sig først og fremmest om kulturgenstande fra før 1600 og kulturgenstande, som er mere end 100 år gamle og har en værdi over 100.000 kr. Den bruges ikke i særligt stort omfang. Over en 10-årig periode har det drejet sig om ca. 60 tilfælde (hvor dog nogle omfatter flere genstande, f.eks. en brevsamling). Loven kunne med fordel afskaffes, bl.a. fordi Danmark formodentlig har en større andel af sin kulturarv inden for landets grænser end næsten alle andre lande; vi har ikke været plyndret i større omfang, og de danske kunstnere værker er først og fremmest af national

interesse. Danmark har en større andel af Krøyers og Købkes billeder inden for landets grænser, end Holland har af van Goghs og Rembrandts billeder. Hertil kommer, at loven i adskillige tilfælde er brugt til at forhindre eksport af genstande, som med nok så stor ret hører hjemme i andre lande. Blandt de mere problematiske eksempler på eksportforbud kan nævnes:

- Ni Nøstetangen glas, produceret i fællesmonarkiets tid
- En norsk glaspokal, produceret i fællesmonarkiets tid
- Et jødisk håndskrift fra 1772, som blev betragtet som en del af dansk kulturarv, selv om det egentlig ikke opfyldte de formelle betingelser. Argumentet for alligevel at forbyde eksport var, at det var en dansker, der havde smuglet det ud af Theresienstadt.

Det ville være mere hensigtsmæssigt, at Danmark arbejdede for fri handel med sådanne kunstværker, således at de endte hos de nationer/personer, som satte størst pris på dem. (Nogle af de begrundelser, kulturværdiudvalget giver for deres eksportforbud, har i sig selv en vis underholdningsværdi. F.eks. anføres i et tilfælde som en medvirkende begrundelse for eksportforbud, at billedet er nedarvet i lige mandslinie siden det blev malet. Det skete dog før, vi fik en kvindelig kulturminister...)

Lov om følgeret bør ophæves. Følgeretten er formodentlig ukendt for de fleste uden for kunstverdenen. Den bestemmer, at en kunstner og hans livsarvinger skal have 5% af salgssummen, hver gang et kunstværk omsættes på offentlig auktion eller gennem en forretning. Privates salg til hinanden er ikke omfattet. Følgeretten indbringer ret små beløb, simpelt hen fordi billedkunst ikke omsættes særlig meget. Vort skøn er, at billeder gennemsnitligt omsættes måske en gang hvert hundrede år. Billeder kasseres eller går i arv eller købes i første omgang af offentlige institutioner, der aldrig videresælger kunst. Det

samlede årlige beløb til samtlige danske kunstnere er efter de ikke ubetydelige omkostninger ved ordningen omkring 2 millioner kr. om året. Følgeretten løber til 70 år efter kunstnerens død, hvilket gør, at kun 30% af midlerne tilfalder kunstnerne, de resterende 70% tilfalder børn, børnebørn og oldebørn af kunstnerne. Midlerne tilfalder i øvrigt et meget lille antal kunstnere. Det skyldes, at hvis vi ser på markedsværdien af al eksisterende dansk kunst, så er den koncentreret på et meget lille antal navne. De tyve topkunstnere og – først og fremmest – deres arvinger løber med 2/3 af pengene. Dvs. betydningen af følgeretten for nulevende kunstnere er særdeles beskedent. I argumentationen for følgeretten går debattørerne ud fra, at den øger kunstnerens indtægter med et beløb svarende til følgeretten. Det er selvfølgelig en højst tvivlsom forudsætning. Hvis kunstkøbere kender følgeretten er det jo logisk, at følgeretten vil presse den pris ned, de vil betale for et kunstværk. For de ved, at den dag, de selv eller arvingerne vil afhænde billedet, så får de mindre for kunstværket på grund af følgeretsbetalingen. Naturligvis er det muligt, at mange købere ikke kender følgeretten eller ikke skænker videresalg en tanke. Men omvendt er der også en del købere, der har urealistisk høje forventninger til en senere salgspris (hvor mange har ikke købt kunstværker i håb om store værdistigninger, når kunstneren blev »opdaget«). Og i disse tilfælde vil eksistensen af følgeret presse prisen med mere end nutidsværdien af de fremtidige følgeretsbetalinger, kunstnerne får. Vort synspunkt er, at kunstnerne har brugt politisk »goodwill« på at skaffe sig en følgeret, der ikke er meget værd for dem. Mange vil derudover spørge, hvorfor opfinderens af et serum, der kan forhindre en sygdom, kun skal have penge i 15-20 år (patenters løbetid), mens kunstnerens og hans efterkommeres ret skal have omkring 100 års løbetid (nemlig 70 år efter kunstnerens død).

Ovenstående er de væsentligste egentlige konklusioner. Derudover er der et par analyser, som har givet anledning til en del kritik:

Kunststøtte bør ske, fordi man vil have mere kunst, ikke fordi man vil skaffe »rimelige« indtægter til fattige kunstnere. Med andre ord er det kunsten og ikke kunstnerne, der skal støttes. Kunstpolitik skal ikke ske ud fra socialpolitiske kriterier. Det er nok dette udsagn, der har vakt størst opsigt i kunstverdenen. Det skal endnu engang bemærkes, at der i udsagnet ikke tages stilling til, hvor meget kunststøtte, der bør gives, men udelukkende til, hvilke argumenter, der bør tillægges vægt i debatten. Det er velkendt, at billedkunstnere i gennemsnit har meget lave indkomster og som oftest må hente en betydelig del af deres indtægt gennem anden erhvervsvirksomhed. Den danske kunstdebat vrirler med forslag til, hvordan denne tingenes tilstand kan afhjælpes. I flæng kan nævnes: skattefrihed for kunstnere, fradragsret for private ved køb af kunst produceret af nulevende danske kunstnere, udstillingsstøtte og flere kunstnere på finansloven. Der er i parentes bemærket en overvægt af forslag, der gør, at tilskuddene til kunstsektoren er »usynlige«, fordi tilskuddet sker over skattebilletten. Man har i sektoren ikke været meget opmærksom på, at dansk økonomisk politik på stort set alle områder er på vej væk fra »skjulte tilskud«, og at sådanne forslag derfor er ret chanceløse. Det deprimerende er derudover, at vi ikke én eneste gang er stødt på en diskussion af, hvad øgede midler betyder for udbuddet af kunstnere. Men da der er et meget stort antal »hobbykunstnere« i dette land, så er der selvfølgelig stor sandsynlighed for, at flere midler til kunstsektoren får flere til at opgive deres borgerlige erhverv og satse på kunstnerkarrieren. USA har en fabelagtig stor filmproduktion – men de fleste medlemmer af skuespillernes forbund har en indkomst, der er deprimerende lav. Der er næppe grund til at tro, at dette forhold ville ændre sig, hvis USA fordoblede sin filmproduktion, for der ville blot være endnu flere, der søgte ind i erhvervet. Der er det særlige problem ved kunstnererhvervet, at det er vanskeligt at bedømme sine egne evner. Det er noget lettere at finde ud af, at man ikke tilhører de mennesker, der på sigt kan leve af at

spille skak, end det er at finde ud af, at man ikke tilhører de personer, der på sigt kan leve af at producere kunst. Uanset hvordan meget man øger kunstefterspørgslen, vil der være et stort proletariat, der »håber at komme ind i varmen«. En øget kunstefterspørgsel vil øge indkomsterne for de eksisterende kunstnere, men det er højst sandsynligt, at nettoresultatet vil være flere og ikke færre fattige kunstnere, når ligevægten har indstillet sig. Man kan selvfølgelig gøre noget for at begrænse problemet; man kan f.eks. bestemme, at man giver en offentlig ansættelse til alle, der kommer ind på kunstakademiet, og at man kun kan blive optaget, til man er 20 år. Så vil øgede midler til kunstsektoren næppe føre til en stor tilgang til faget. Men et sådant system, hvor man meget tidligt bestemmer, hvem der er kunstner og hvem ikke, har til gengæld betydelige omkostninger med hensyn til at sikre, at midlerne når de rigtige. Hverken Per Kirkeby eller Bjørn Nørgård har gået på kunstakademiet. Vi anser ovenstående argumentation for at være så enkel, at det nærmer sig det banale. Men det er et af de punkter, der har vakt størst modvilje i kunstverdenen.

Det skal bemærkes, at vi i bogen har valgt at prøve at forklare alt i lægmandstermer uden brug af diagrammer, som erfaringsmæssigt får mange til at »stå af«. Det gør det vanskeligt at beskrive, hvorledes udbudskurvens udseende bestemmer, i hvilket omfang øget efterspørgsel fører til øget produktion og i hvilket omfang øget efterspørgsel bliver til forøgede priser. For så vidt angår ny kunst, vil der være en betydelig mængdevirkning. I det omfang mæcener giver bevillinger til museers køb af afdøde mestre, vil vi selvfølgelig først og fremmest forvente en prisvirkning. Vi har efter fattig evne forsøgt at skitsere denne problemstilling så klart som muligt, men vi kan forstå på Hans Aages indlæg, at han ikke finder fremstillingen klar nok. Vi finder måske nok, at han undlader at tage stilling til, at kunstdebatten hidtil har været præget af en fuldkommen mangel på diskussion af, hvad effekten af øget efterspørgsel er.

Man må gøre sig sine prioriteringer og

valgmuligheder klart ud fra en alternativbetragtning. Folk i kunstens verden er ikke meget for at vælge. Den såkaldte Ohrt-betænkning (betænkning om billedkunst, Kulturministeriet 1998) blev nedsat med et kommissorium, der ret eksplicit gjorde klart, at udvalget først og fremmest skulle beskæftige sig med, om man kunne anvende de eksisterende ressourcer bedre. Kommissoriet lød:

Udgangspunktet for udvalgets drøftelser er en forbedret udnyttelse af eksisterende ressourcer. Udvalgets forslag skal ledsages af et overslag over eventuelle merudgifter eller besparelser ved forslagene gennemførelse.

Udvalget kom med et forslag, der indebar en voldsom udvidelse af kunstbevillingerne på praktisk talt alle områder. Der var ikke ét forslag til omfordeling, hvor der blev skåret ned på ét område til fordel for en andet. Ej heller var der noget forslag til prioritering, således at man meddelte politikerne, hvor midlerne først og fremmest skulle bruges.

Resultatet var, at folk i kunstsektoren mente, at det var et prægtigt forslag – og at politikerne var enige om, at det urealisabelt.

Den tidligere nævnte modvilje mod at sælge ud af dele af samlingerne for at skaffe sig en bedre og mere forfinet samling udspringer formodentlig af den samme modvilje mod at prioritere. Alternativbetragtningen er simpelt hen ikke i høj kurs hos kunstens folk. Ofte giver det sig udslag i analyser og argumenter af næsten hjerteskerende naivitet. Et typisk eksempel herpå er nedenstående argumentation i forbindelse med placeringen af et museum for moderne kunst, hvor pakhuset Gammel Dok var inde i overvejelserne (vi har valgt et lidt ældre eksempel for ikke at støde nogen unødigt). Forfatteren skriver:

En stor dyd var det, at pakhuset var statsejet og altså ikke skulle købes for menneskepenge, som der imidlertid ville blive god brug for ved indretningen. [Kunst og Museum 1981, nr. 1, s. 27].

Denne tanke om »gratis ressourcer« ligger bag forbløffende mange forslag til at skaffe penge til kunsten. Alternativtankegangen,

nemlig at ressourcer kan bruges til noget andet og at flere ressourcer på ét område er ensbetydende med færre ressourcer på andre områder, er simpelt hen ikke anerkendt i denne sektor.

På det generelle plan er der kritik af, at man overhovedet forsøger at kombinere begreberne kunst og penge. Kunsten er hævet over pengenes verden. Denne holdning afspejler sig også i Hans Aages indlæg.

Vi har ingen forestilling om, at der er en snæver sammenhæng mellem kunstnerisk værdi og økonomisk værdi. Men det betyder naturligvis på ingen måde, at økonomiske værdier og økonomiske vurderinger bliver irrelevante.

For det første er det vel således, at hvis der er stor forskel mellem den kunstneriske værdi og den økonomiske værdi, er der også et stort spillerum for forbedringer. Billeder med stor økonomisk værdi og lille kunstnerisk værdi kan udskiftes med billeder med stor kunstnerisk værdi og lille økonomisk værdi. Det er, om man så må sige, »forfinernes« gyldne øjeblikke. Hvis altså museerne måtte sælge og købe andet i stedet.

Dernæst er kunstnernes indtægtsforhold bestemt af de priser, deres værker kan sælges til. Den offentlige kunststøtte til kunstverden gives i form af penge. Museernes budgetter er i penge.

Endvidere dannes priserne på kunst på et marked, hvor en lang række kunsteksperter er aktive. På én eller anden måde afspejler prisen således disse eksperters vurdering af den kunstneriske værdi. Selv Ohrt-udvalget foreslår, at en visningsafgift for offentligt ejede kunstværker skal udmåles ud fra værkernes økonomiske værdi (anskaffelsespris eller forsikringsværdi).

Så alt i alt kan det næppe være helt irrelevant at lade kunstpolitikken underkaste en økonomisk analyse. Målet må være at få mest muligt ud af de ressourcer, der anvendes på kunsten.

Hans Aages kritik af vores bog går tilsyneladende først og fremmest på nedenstående forhold. Han kan ikke lide vor overvæltningsteori med hensyn til følgeret, skattefritagelse,

mæcener med videre. Vi er fuldstændig enige i, at skrev vi til fagøkonomer, kunne vi have valgt en mere stringent fremstilling. Men givet målgruppen, som end ikke er klar over, at der et problem, føler vi egentlig, at vi har øget niveauet for debatten noget. Hans Aage undlader omhyggeligt at tilkendegive sin mening om debatten om disse spørgsmål i kunstkræse. Men så vidt vi kan se, ender han med den samme hovedkonklusion som os, nemlig at man ikke kan løse problemet med et stort proletariat af fattige kunstnere gennem øget kunststøtte.

Hans Aage mener, at vi mangler ærbødighed for kunsten, siden vi sammenligner kunstnerne med andre og mere profane erhvervsgrupper og analyserer arbejdsmarkedet for kunstnere på samme måde som arbejdsmarkedet for andre erhvervsgrupper. Han skriver om den beundring, ærbødighed og taknemmelighed, folk nærer (eller burde nærre) overfor kunstnerne. Men da vi eksplicit både på bogens første og sidste side siger, at vi ikke tager stilling til, om der skal ydes større eller mindre bevillinger til kunstområdet, har vi vanskeligt ved at se, at denne diskussion er særlig frugtbar. Spørgsmålet om, hvad vi skylder Michelangelo, hjælper i øvrigt ikke meget, når vi skal tage stilling til, om Danmark skal have 700 eller 7000 billedkunstnere af en formentlig mere begrænset kvalitet. Antallet af Michelangeloer er ikke stort.

Hans Aage kan ikke lide vores krav om prioritering. Det er som om, at han ikke helt har forstået budskabet. Som nævnt et par gange ovenfor tager vi ikke stilling til, om der skal bruges mere eller mindre på kunstområdet. Som vi mere eksplicit skriver vi i første kapitel:

Bogen beskæftiger sig ikke med, hvorvidt der i Danmark bruges for mange eller for få penge – eller som økonomer siger det, ressourcer – på billedkunst. Bogen beskæftiger sig først og fremmest med, hvordan ressourcerne på billedkunstens område anvendes bedst muligt. [Første side i første kapitel, s. 9].

Og som vi gentager i sidste kapitel:

Vi opfatter os ikke som modpart i forhold til kunstens folk og vi har ikke noget ønske om at virke i retning af nedskæring af offentlige midler til billedkunstsektoren. [Sidste side i sidste kapitel, s. 221].

Dvs. den prioritering vi drøfter, er *inden for* kunstsektoren. Skal man bruge flere penge på udenlandske malere eller ej? Skal museerne sælge nogle billeder for at købe andre billeder, der bedre passer i samlingerne?

På den baggrund forekommer det noget højstomt, når Hans Aage drager diskussion om venner, demokrati og sultende børn så kraftigt ind i debatten. Det er vanskeligt at føle, at eksempelvis spørgsmålet om dansk kunst ctr. udenlandsk kunst er et af de »umulige« valg, Hans Aage skriver så malende om. Han kunne med større ret rette den del af sin kritik mod eksempelvis Ohrs-udvalget, som har den faste overbevisning, at verden bliver bedre, hvis man tager fra den øvrige offentlige sektor (de sultende børn og de syge osv.) og giver til kunstsektoren. Vi har eksplicit valgt at se bort fra denne problemstilling og beskæftiger os kun med optimal anvendelse af de midler, som Folketinget nu engang har bestemt skal anvendes til kunstsektoren.

Vi har haft store problemer med at genkende vore synspunkter i Hans Aages gengivelse. Eksempelvis er vi fuldstændig enige med Hans Aage i, at der ikke er noget argument for, at alle kunstnere nødvendigvis skal udsultes og vi har intet skrevet, der på rimelig

måde kan opfattes, som om vi havde den mening.

Vi har intet skrevet om en ensartet talentfordeling blandt kunstnere og prostituerede. Det ville også være en ret meningsløs påstand alene på grund af måleproblemerne i begge brancher.

Vi er heller ikke altid i stand til helt at følge Hans Aages citationsteknik, når halve sætninger et sted i bogen kædes sammen med halve sætninger et andet sted i bogen fremført i et anden sammenhæng. Eksempelvis når tre ord på s. 6 (»konsistent økonomisk analyse«) på en meget håndfast måde kædes sammen med syv ord på side 13 fremført i en anden sammenhæng (»opnå et så tilfredsstillende liv som muligt«). Det er i hvert fald en citations-teknik, der forsigtigt vurderet er mere præget af originalitet end af nænsomhed.

Hans Aage skriver om vores bog, at når vi går i gang med at ræsonnere over vore data,

er det – selv med den største velvilje – på det nærmest umuligt at finde noget som helst som er rigtigt, fordi deres grundsyn er så aldeles forfjålet.

Det må være noget af en bedrift at skrive en bog på et par hundrede sider, hvor det er umuligt at finde noget som helst rigtigt. Vores forklaring er nok nærmest, at Hans Aages velvilje næppe har været stor – og i hvert fald næppe den største.....

Om de overdrevne forventninger til et indre marked for offentligt indkøb

Poul Thøis Madsen

Europæiske Studier, Aalborg Universitet

1. Indledning

Kommissionen har løbende siden slutningen af firserne overvåget og reguleret medlemslandenes offentlige indkøb, fordi man på det-

te som andre områder har søgt at skabe et fælles europæisk enhedsmarked. Der har været store forhåbninger til resultaterne af dette arbejde, idet helt op til 1/8 af de forventede ef-

fekter af det indre marked skulle følge direkte og indirekte af en liberalisering af det offentlige indkøb.¹ I denne artikel argumenteres det imidlertid ud fra nye data for den danske forsyningssektor, at disse forhåbninger og reguleringer har været styret af en fejlagtig opfattelse af, hvordan det offentlige indkøb fungerer i praksis.²

Denne opfattelse har også afspejlet sig i et tvivlsomt valg af en central indikator for, hvordan det indre marked for offentligt indkøb fungerer, hvilket er omdrejningspunktet for denne artikel. En af de vigtigste indikatorer har således været den *direkte import* – dvs. i hvor høj grad nationale EU-udbud tildeles leverandører, som leverer fra en adresse i et andet EU-land. Dette tal er af Kommissionen (1996, s. 24) skønnet til at være 3% for det offentlige indkøb i EU som et hele i 1994, hvilket betragtes som alt for lavt og som en indikation på, at alt ikke står rigtig til inden for det offentlige indkøb.

I denne artikel argumenteres det, at direkte import også i et mere integreret EU, end det vi i dag kender, fortsat vil være en sjælden foreteelse, hvorfor det er betænkeligt at anvende niveauet for eller udviklingen heri som succes-indikator. I artiklen undersøges det videre, hvordan dette argument kan forenes med, at der eksisterer en sektor, som i betydeligt omfang befatter sig med direkte import, nemlig forsyningssektoren. En nærmere analyse af den danske forsyningssektors ganske omfattende direkte import i 1996 peger imidlertid på, at direkte import også fremover vil være en undtagelse frem for en regel for *såvel*

forsyningssektoren som for den øvrige del af det offentlige indkøb. Det betyder, at vi må nedjustere vores forventninger til det indre marked for offentligt indkøb.

2. Direkte import som integrationsmål

Spørgsmålet om valg af indikator for, hvorvidt det indre marked fungerer eller ej, er ikke, som man måske kunne tro, rent teknisk, men rejser i virkeligheden det mere overordnede spørgsmål om, hvad formålet med EU er. Et overordnet formål med dette samarbejde er fortløbende at øge graden af integration mellem EU-landene såvel økonomisk som politisk («en stadig tættere sammenslutning» som det hedder i Rom-traktaten). I denne artikel holder jeg mig til graden af økonomisk integration, og spørgsmålet, der skal behandles i det følgende, er, hvordan man traditionelt har valgt at måle økonomisk integration inden for det offentlige indkøb.

Ved et økonomisk set mere integreret EU vil man normalt forstå, at medlemslandene i højere grad handler med hinanden end tidligere, hvilket som regel måles ved hjælp af eksport- og importkvoter. Oversat til offentligt indkøb svarer det til at måle, i hvor høj grad det nationale offentlige indkøb består af udenlandsk producerede produkter, serviceydelser eller bygge- og anlægsprojekter.

Uvist hvorfor har en anden type af indikator – nemlig direkte import – været tillagt mindst lige så stor – hvis ikke større – vægt som integrationsindikator for det offentlige indkøb.³ (Ved direkte import forstår jeg de nationale EU-udbud, hvor man kan konstatere, at de vindende leverandører oplyser en udenlandsk adresse). Dette mål dækker over, hvad man kan betegne som direkte grænseoverskridende transaktioner, hvor den offent-

Staffan Zetterholm, lektor ved Aalborg Universitet takkes for meget nyttige kommentarer til et tidligt udkast til artiklen. En anonym referee skal ligeledes takkes for en række nyttige kommentarer, der har ført til en præcisering af såvel hovedpointen som mindre pointer og dermed har medvirket til at gøre budskabet i artiklen mere alment.

1. Udregnet på baggrund af European Economy (1988), s. 159-60.

2. For en tilsvarende argumentation se også Madsen (1996), Martín (1996) og Cox og Furlong (1996 og 1997), hvor der imidlertid bygges på mere aggregerede empiriske resultater end i denne artikel.

3. Det er ikke muligt at give en præcis forklaring på, hvorfor denne indikator har været så populær. Man kan argumentere for, at den afspejler såvel den udbredte forestilling om det *grænseløse* indre marked som tilgangen i de mere primitive udgaver af *anvendt* økonomisk teori, hvor den væsentligste forhindring for at købe det billigste produkt i EU antages at være diskrimination og til nød også transportomkostninger.

lige indkøber er i direkte kontakt med leverandører fra andre lande. Hvad der for en uimidelbar betragtning kunne synes som identiske mål (hvis udenlandske leverandører leverer udenlandske ydelser, medens nationale leverandører leverer nationale ydelser, er det ligegyldigt, om man måler på den ene eller anden indikator), er det ved den første indikator kun markedet for ydelserne, der integreres. Ved den anden indikator er det ydelser og personer på samme tid. Ved at vælge direkte import som indikator pålægger man således det offentlige indkøb en betydeligt mere ambitiøs integrationsmålsætning end den, der er indbygget i den gængse indikator for graden af økonomisk integration af det *private* marked.

Ikke overraskende viser en empirisk måling derfor også en endog betydelig forskel på de to mål, hvilket blev påvist så tidligt som i 1988 i et studium initieret af Kommissionen: de skønnede nationale importkvoter viste sig at være langt højere end de direkte importkvoter for det offentlige indkøb. Den måde, man valgte at tolke dette paradoks på, var, at man konstaterede, at importkvoterne var langt mindre end den private sektors, og at det bl.a. kunne tilskrives, at den offentlige sektor i langt mindre omfang end den private benyttede sig af direkte import. Denne fortolkning harmonerede fint med den udbredte opfattelse, at man i det offentlige indkøb bevidst havde tilgodeset nationale leverandører på bekostning af udenlandske leverandører. Hele idegrundlaget for det offentlige indkøb var og er således, at fjerner man denne diskrimination, så vil såvel den direkte import som importkvoten stige markant.

Men med denne fortolkning så man bort fra et centralt forhold, som kan illustreres med et eksempel fra undersøgelsen: Belgien fik påvist den klart højeste importkvote (21%) for det offentlige indkøb kombineret med en meget lav direkte import (2,6%) Kommissionen (1988, s. 12). Man kunne med andre ord allerede på dette tidlige stadium uden problemer forestille sig stor succes målt med den ene faktor kombineret med tordnende fiasko målt ved den anden indikator. I flere andre sammenhænge har jeg argumenteret for Madsen

(1994 og 1996), at man her som i de fleste analyser af offentligt indkøb ikke i tilstrækkelig grad har taget højde for, at det offentlige indkøb af specielt varer er langt mere åbent og integreret, end man normalt forestiller sig. Det typiske offentlige indkøbsmønster for varer købt gennem EU-udbud for selv store EU-lande er, at målt i værdi er halvdelen af den offentlige sektors vareindkøb udenlandsk produceret, og varen leveres af enten nationale eller udenlandske leverandører, men hvor begge som hovedregel har en eller anden form for tilstedeværelse på det nationale marked (datterselskab, mellemhandler, agent osv.), Kommissionen (1993).⁴

Ændrer EU-udbud afgørende på behovet for nationale mellemlid? Efter alt at dømme har der været, og bliver der kun tale om marginale ændringer af dette behov i mange år fremover. Dette er imidlertid langt fra alment accepteret, da langt de fleste iagttagere har det med at stirre sig blind på det forhold, at EU-udbud i *princippet* muliggør, at udbydere, som ikke er tilstede på eksempelvis det danske marked, nu får muligheden for at afgive et tilbud. Men for det første er de fleste betydende leverandører af varer (og i stadig højere grad også serviceydelser) allerede til stede på hvert af de nationale markeder som eksempelvis det danske, se Madsen (1996, s. 144). Og for det andet – i de ganske få tilfælde, hvor interesserede leverandører ikke er det, vil en tilstedeværelse oftest være uomgængelig, hvis de vil gøre sig noget håb om at vinde et nationalt EU-udbud. Jeg har i flere sammenhænge, eksempelvis Madsen (1994, s. 149-52, 1996, s. 144-46) og Madsen (1999) argumenteret for, at dette ikke primært kan tilskrives diskrimination eller administrativ sendrægtighed, men derimod det forhold, at

4. Den tabel, der refereres til, gengives i såvel Cox og Furlong (1996, 1997) som Madsen (1996, 1999). Årsagen til at man ofte ser langt lavere importkvoter skyldes, at der her inkluderes serviceydelser og bygge- og anlæg, som har et meget lavere importindhold end vareindkøb, fordi en stor del af ydelsen består af en arbejdsindsats af dansk eller udenlandsk arbejdskraft leveret på stedet.

der specielt i forhold til den offentlige sektor konkurreres på serviceparametre, som vanskelig kan »leveres« på alt for stor afstand (kort leveringstid, daglig distribution, aftersale service osv.). Herved opstår der *logistiske* barrierer for potentielle leverandører, som ikke har foretaget en etablering i form af et nationalt mellemlid i form af en agent, et salgssted eller egentlige produktionsfaciliteter. For den lille niche af ydelser, hvor sådanne konkurrenceparametre er af mindre betydning, og som leveres af det fåtal af betydningsfulde leverandører, der ikke i forvejen er etableret på det nationale marked, kunne man have forventet en vis begrænset stigning i den direkte import som følge af det indre marked.

Den hidtidige udvikling synes at understøtte denne fortolkning. For EU som et hele er den direkte import for hele det offentlige indkøb rent faktisk på et meget lavt niveau, og den er steget fra 1,4% til 3%, Kommissionen (1996a, s. 24). Hvor Kommissionen (i eksempelvis 1996b) har fortolket dette, som om det indre marked endnu ikke har taget afgørende fart, men at det vil (kunne) ske ad åre, peger ovenstående argumentation på, at den direkte import sandsynligvis ikke bliver meget højere, da det ganske enkelt ikke er økonomisk relevant for hverken leverandører eller offentlige indkøbere.⁵ Det betyder også, at det er særdeles betænkeligt at anvende denne indikator som succesmål, da den er forudbestemt til at vise, at det indre marked for offentligt indkøb langt fra fungerer optimalt.

Hvor overbevisende denne argumentation end måtte lyde, tager den ikke højde for, at der er dele af det offentlige indkøb, som har udvist et indkøbsmønster, der tilsyneladende på afgørende punkter peger i den modsatte retning. Det drejer sig om forsyningssektoren, som i langt højere grad benytter sig af direkte

import, end tilfældet er for det øvrige offentlige indkøb. I Danmark tildeles helt op til hver fjerde kontrakt helt eller delvist til en leverandør med en udenlandsk adresse (dvs. mere end 8 gange så meget som de 3%, der gjaldt for det offentlige indkøb i EU). Dette kunne pege på, at jeg undervurderer potentialet for at øge den direkte import, givet at der er nogle fællestræk mellem forsyningssektoren og det øvrige indkøb. Jeg vil derfor i det følgende udsætte min overordnede argumentation for en lakmusprøve i form af en nærmere analyse af den danske forsyningssektors direkte import i 1996.

3. Den danske forsyningssektors direkte import i 1996

Ud fra papirudgaven af EF-Tidende har vi identificeret 214 EF-udbud for såvel varer, service som bygge- og anlæggydelser inden for forsyningssektoren i Danmark, hvor der er indgået en kontrakt.⁶ Heraf går 48 kontrakter helt eller delvist til udenlandske leverandører svarende til 22,4%. 34 af disse kontrakter er ren direkte import, hvilket svarer til knap 16%. Direkte import er således en ganske udbredt foreteelse, hvilket – umiddelbart – i høj grad stiller spørgsmålstegn ved, om direkte import virkelig er så tvivlsom en indikator, som argumenteret ovenfor.

En nærmere analyse viser overordnet, at det kun er et mindretal af de offentlige eller halvoffentlige virksomheder inden for forsyningssektoren, som importerer direkte. Kun 10 af de i alt 42 selskaber, som afviklede EF-

5. Man kan endda argumentere for, at den skærpede indenlandske konkurrence som følge af EU-udbud kan mindske antallet af grænsoverskridende handlere, fordi den skærpede konkurrence presser profitmarginerne og derved gør det sværere at finansiere de ekstraomkostninger, der følger af ikke at befinde sig på det nationale marked.

6. De 214 kontraktindgåelser er identificeret manuelt ved, at studentermødnehjælpere (stud.oecon'erne Durita Eliassen og Jesper Engedal ved Aalborg Universitet) har gennemgået samtlige numre af EF-tidende i 1996. Analysen af de indgåede kontrakter er foretaget af undertegnede. Det er ikke muligt at opgøre disse importkvoter i værdi, da danske indkøbere imod intentionen i reguleringen ofte undlader at oplyse værdien af den indgåede kontrakt af konkurrencemæssige hensyn, hvilket i øvrigt er en noget tvivlsom begrundelse, idet det er tilladt at angive en beløbsmæssig ramme (eksempelvis 1,5-1,8 mio. kr. eller ca. 2 mio. kr.).

Tabel 1. Oversigt over 10 selskabers direkte import inden for forsyningssektoren, 1996.

	Antal kontrakter helt eller delvist tildelt udenlandske virksomheder	Antal kontrakter, i alt
DONG	4	4
NORDUnet	3	3
Maersk	20	25
Sønderjyllands Højspændingsværk	5	15
Københavns Lufthavn	1	4
DSB ⁽¹⁾	6	27
NESA	2	9
Nordjyllandsværket	3	19
Ørestadsselskabet	3	20
TeleDanmark	1	8
I alt	48	134

Note: ⁽¹⁾ DSB omfatter de forskellige selskaber, som i dag er udskilt som selvstændige enheder.

Kilde: Analyse på baggrund af EF-tidende, årgang 1996.

udbud inden for forsyningssektoren i 1996, har foretaget direkte import. 32 af selskaberne, som står for 80 af udbudene, har ikke et eneste tilfælde af direkte import. Store dele af forsyningssektoren benytter sig således ikke af direkte import i det pågældende år og ligner på dette punkt det mere almindelige offentlige indkøb.

I tabel 1 ser vi nærmere på de 10 selskaber, som har angivet, at de helt eller delvist har tildelt en kontrakt til en virksomhed med en udenlandsk adresse i 1996. Systematikken i tabellen er, at de, der i størst omfang benytter sig af direkte import, er nævnt først. Det fremgår, at selv blandt de selskaber, der rent faktisk betjener sig af direkte import, placerer 7 af disse 10 selskaber langt oftere deres indkøb nationalt end uden for landets grænser. Tankevækkende er det, at Maersk (olieudvinning), en privat virksomhed, som p.g.a. en offentlig koncession er underkastet offentlige regler, står for lidt over 40% af samtlige grænseoverskridende EF-udbud inden for forsyningssektoren. Ser vi bort fra denne virksomhed, som intet har at gøre med *offentligt* indkøb, falder den direkte import markant fra 22,4% til 13,1%.

Der er dog stadig tale om et pænt højt tal: de offentlige og halvoffentlige selskaber, der

rent faktisk benytter sig af direkte import, gør det hver fjerde gang, de afvikler et EU-udbud. Spørgsmålet er imidlertid, hvorvidt denne adfærd kan kopieres af det øvrige offentlige indkøb. En analyse af hvilke typer af ydelser, der købes ind på tværs af grænser, og hvad forsyningssektoren foretrækker at købe ind nationalt, bidrager til at opklare dette spørgsmål.

Af tabel 2 fremgår således hvilke typer af ydelser, der købes ind på tværs af grænser. Her er det betegnende, at den direkte import generelt er kendetegnet af at være enten større enkeltstående indkøb eller tjenesteydelser, som ikke skal afvikles løbende, eller også er der tale om større bygge- og anlægsprojekter. Der er i høj grad tale om produkter og ydelser, som enten:

- egner sig til – uden for store meromkostninger – at blive leveret over større afstande
- eller indgår i så store projekter, at en etablering indgår som en integreret del af kontrakten (eksempelvis bygningen af en bro).⁷

7. Det danske offentligt indkøb er mere åbent end større landes af nød, fordi en række produkter kun i begrænset omfang eller slet ikke produceres i Danmark. I det tilfælde er incitamentet til, at en udenlandsk producent etablerer sig i Danmark mindre.

Fortsættes næste side

Tabel 2. Hvad købes ind direkte på tværs af grænser?

Større indkøb	Turbinehuse, skinner, godsvogne, bagharpningsvogne, siloudstyr (lev.), transformatorer, ballastplov, HT-røranlæg, generatorskinner (lev.), maskinudstyr til kraftværk, passagerbroer
Bygge- og anlæg	Fremstilling af bro, fremstilling af kappe, bygge- og anlægsarbejde, satellitjordstation
Tjenesteydelser	Brudstimulering, inspektion, telekommunikationstjenesteydelser, finansielle tjenester, rådgivende ingeniørvirksomhed
Produktion på stedet	Reparation af skorsten, ombygning af luftforvarmere, reparation og vedligeholdelse (af en enkelt større genstand)
Div. indkøb (relativt set mindre produkter)	Klemme forbindelser, kompressorer, havvandspumpe (flere typer af pumper), udløser til skrabere, røggasspjæld (lev.), ledere (maskiner og udstyr)

Ann.: (lev.) Leverancer og ikke en rammeaftale med løbende leverancer eller lokalt indkøb.

Kilde: Analyse på baggrund af EF-tidende, årgang, 1996.

Ser man derimod på det langt større antal EU-udbud, som tildeles dansk baserede leverandører, er de i vid udstrækning kendetegnet ved enten at være mindre bygge- og anlægsopgaver (der typisk er hjemmemarkedsbaserede), rammeaftaler (dvs. med løbende leverancer eller lokalt indkøb) eller tjenesteydelser, der leveres løbende. Dvs. der typisk er tale om mindre kontrakter, som enten kun med betydelige meromkostninger kan leveres over større afstand og dermed også på tværs af grænser, eller som i kraft af de efterspurgte ydelsers natur fordrer en lokal tilstedeværelse. Behovet for en lokal leverandør skal også tilskrives, at en stor del af de offentlige indkøb er organiseret gennem rammeaftaler, hvor den centrale indkøber i større eller mindre grad forpligter de decentrale indkøbere til at lægge sine indkøb bestemte steder (typisk i lokalområdet, da decentrale indkøbere normalt ik-

ke har mulighed for at foretage deres indkøb i udlandet). Tilsvarende gælder det for mange serviceydelse, at der ikke er tale om en én gangsydelse, men om ydelser, som skal leveres flere gange og over længere tid, og som derfor vanskeligt kan leveres, hvis leverandøren ikke er til stede på eller befinder sig i nærheden af det lokale marked.

En nærmere analyse af forsyningssektorens direkte import henleder således opmærksomheden på de helt specielle betingelser, der skal være opfyldt, førend det er aktuelt at benytte sig af direkte import. Og der er tale om betingelser, som kun opfyldes af en begrænset del af det offentlige indkøb, hvilket ikke forandres afgørende af programmet for det indre marked.

Hvilke implikationer har dette resultat for forsyningssektoren og for det øvrige offentlige indkøb? Det er velkendt, se i øvrigt også Madsen (1996 og PLS, 1995), at indkøbet i kommuner, amter og de statslige institutioner i alt overvejende grad består af den samme type af produkter og ydelser som den del af indkøbet inden for forsyningssektoren, der (heller) ikke foretages direkte på tværs af græn-

Fortsat fra forrige side...

Det udgør formentlig en delforklaring på, hvorfor nogle af disse produkter købes ind på tværs af grænser, men en bekræftelse af denne hypotese kræver en nærmere analyse af hvert produktområde.

ser. Meget peger derfor på, at med mindre det offentlige indkøb i al almindelighed begynder at efterspørge typer af ydelser mere egnet til transaktioner over længere afstand, vil leverandørerne fortsat være nødt til at være etableret tæt på⁸ eller inden for landets grænser, hvis de ønsker at vinde kontrakter. Man må derfor forvente, at direkte import for såvel store dele af forsyningssektoren som det øvrige offentlige indkøb også i et længere tidsperspektiv vil være en undtagelse frem for en regel.⁹

4. Konklusion og perspektivering

Kommissionens forestilling om et grænseløst offentligt indkøb synes umiddelbart at blive underbygget af det forhold, at der kan påvises en ganske betydelig handel direkte på tværs af grænser inden for forsyningssektoren i Danmark i 1996. Men går man tallene efter i sømmene, er det kun en fjerdedel af de offentlige eller halvoffentlige selskaber inden for denne sektor, som benytter sig af direkte import, og disse gør det kun hver fjerde gang, der afvikles et EU-udbud. Endvidere fremgår det, at den direkte import på tværs af grænser typisk kun sker for ydelser, som kan leveres

over større afstand uden for store meromkostninger sammenlignet med en nationalt lokaliseret leverandør. Eller også er der tale om større bygge- og anlægsprojekter, hvor en fysisk etablering er en del af den ydelse, der leveres.

Det er derfor formentlig en mere korrekt fortolkning, at grænseoverskridende handel stort set kun er aktuel for ganske bestemte typer af offentlige selskaber og/eller for ganske bestemte typer af ydelser og produkter. Dvs. en nærmere analyse af forsyningssektorens direkte import klargør de helt specielle betingelser, der skal være opfyldt, førend direkte import er aktuelt. Disse betingelser vil stadig skulle opfyldes EU- udbud eller ej.

Dette resultat for et af de mest åbne lande i EU – Danmark – peger på, at forestillingen specielt i Kommissionens skrifter om, at et *rigtigt* indre marked for offentligt indkøb kræver mere tid og velvilje fra de nationale regeringer, bygger på en illusion. Succesmålet for det indre marked for offentligt indkøb bør derfor i mine øjne ikke primært være flere handler foretaget af offentlige indkøbere direkte på tværs af grænser, men snarere en øget importkvote for det offentlige indkøb. Og som det fremgår af såvel Konkurrencestyrelsen (1997, s. 29) som Kommissionen (1997, s. 248), er denne importkvote set i lyset af de normale fordomme faktisk forbløffende høj for flere af EU-landene (op til 25-30%), og for EU som et hele er den steget fra 6% til 10% fra 1987 til 1994, Kommissionen (1996a, s. 24. Serviceydelser og bygge- og anlæg er inkluderet), hvilket må betragtes som en succes, selv om niveauet er lavt.

Spørgsmålet er derfor, om der egentlig er de store problemer med det offentlige indkøb i EU. Analysen i denne artikel tyder hverken på, at der er anledning til den store bekymring eller nogen særlig politisk aktivitet nationalt eller på EU-niveau, se også Madsen (1999).

8. Den direkte import, som man har kunnet identificere, har således ofte fundet sted i grænseområder, jf. PLS (1995), s. 105.

9. Den nyere forskning inden for offentligt indkøb udtrykker lidt mere tvivl, hvad angår fremtidsudsigterne for et indre marked for forsyningssektoren jf. følgende citat: »If our analysis is correct this means that no matter how long we wait there is unlikely to be much change in the way in which EU utilities award their contracts across borders. If this is the case then the EU may well be waiting a very long time before its procurement rules have any discernible impact. It is, of course, early days yet and, in this respect, the jury must still be out on the efficacy of the rules«, Cox og Furlong (1996, s.65).

Litteratur

Cox A. og P. Furlong. 1996. The Jury is still out for Utilities Procurement. The impact of the EU. Procurement Directives on the Location of Utility Contract Awards in the Twelve Member

States. *Public Procurement Law Review*, nr. 5.
Cox A. og P. Furlong. 1997. Cross-border trade and contract awards. The intellectual myopia at the heart of the EU procurement rules. *European*

- Journal of Purchasing og Supply management*, bd. 3, nr. 1:9-20.
- EF-tidende. Årgang 1996.
- European Economy. 1988. *The Economics of 1992*. Udarbejdet af Emerson m.fl.
- Kommissionen. 1988. The Cost of Non-Europe. I *Public-Sector Procurement*, bd. 5, del A og B i Research on The Cost of Non-Europe serien, Luxembourg.
- Kommissionen. 1993. Estimates of the Origin of Public Supplies, CCO/93/26, *Arbejdsrapport*.
- Kommissionen. 1996a. Economic evaluation of the internal market, *European Economy*, nr. 4.
- Kommissionen. 1996b. *Green Paper. Public Procurement in the European Union. Exploring the Way Forward*.
- Kommissionen. 1997. *Public procurement*. Single Market Review, Sub-series III. Dismantling of Barriers. Luxembourg.
- Konkurrencestyrelsen. 1997. *Danske virksomheders muligheder ved offentlige EU-udbud i udlandet*. København.
- Madsen, P. T. 1994. Is Culture a major Barrier to a Single European Market? The Case of Public Purchasing. *National Cultures and European Integration – Exploratory Essays on Cultural Diversity and Common Policies*, s. 145-60.
- Madsen, P.T. 1996. *Offentligt indkøb og det indre marked – konsekvenser af EF-udbud med særligt henblik på innovations- og integrationsprocesser*, Aalborg Universitet, Institut for samfundsudvikling og planlægning (lettere revideret udgave af Ph.D. – afhandling fra 1995).
- Madsen, P.T. 1999. Danske virksomheder taber – ikke – milliarder på EU-udbud! *Samfundsøkonomen*, nr. 8:5-9.
- Martín, J. M.F. 1996. *The EC Public Procurement Rules. A Critical Analysis*, Oxford.
- PLS Consult A/S. 1996. I samarbejde med P.T. Madsen og J. Høstrup. *Små og mellemstore virksomheders muligheder i forbindelse med udbud og udlicitering af offentlige opgaver i Danmark, Norden og EU*. København.

Rettelse

Redaktionen beklager følgende fejl:

I Nationaløkonomisk Tidsskrift, bind 137, nr. 2, side 129-132, havde Niels Kærsgaard en nekrolog over redaktør Thorkild Davidsen. I denne nekrolog var Thorkild Davidsens fødselsdag fejlagtigt angivet som d. 20. oktober 1936; det skulle have været d. 30. oktober 1936.

Bog anmeldelser

Torben Bager og Shahamak Rezaei, red. *Indvandringens økonomiske konsekvenser i Skandinavien*. Sydjysk Universitetsforlag. 1998.

Bogen henvender sig i følge redaktørerne til en forholdsvis bred kreds af forskere, studerende, embedsmænd, organisationsledere, politikere m.fl. i Danmark, Norge og Sverige. Fremstillingsmæssigt er målet dermed, at sproget skal være forholdsvis let tilgængeligt og matematiske formler er undtagelsen.

Baggrunden for bogen er, at der har været en betydelig nettoindvandring til de skandinaviske lande i de seneste årtier. En stigende del af indvandrerne kommer fra lande uden for Europa.¹ I store træk har de tre lande haft de samme indvandringsforløb, ligesom indvandrerne kommer fra nogenlunde de samme lande, omend med skiftende tyngde fra land til land. Bogen motiveres endvidere med, at paralleliteten i indvandringsmønstret også genfindes i de folkelige og politiske diskussioner i de tre lande.

Indledningsvis er det hensigtsmæssigt kort at skitsere, hvilke økonomiske effekter indvandring vil have for den indfødte befolkning i en simpel kortsigtet »lærebogsmodel« for en markedsøkonomi med konstant kapitalapparat. I modellen vil de relative lønninger falde for de grupper på arbejdsmarkedet, som især udsættes for konkurrence fra indvandrerne. Herved får de indenlandske virksomheder, som efterspørger den pågældende arbejdskraft en gevinst. Mange indenlandske forbrugere får ligeledes en gevinst, fordi de

lavere lønninger kan føre til lavere priser på en række varer og tjenester. Som det gør sig gældende ved udenrigshandel overstiger den gevinst, som virksomheder og forbrugere får, det tab, som den konkurrenceudsatte indenlandske arbejdskraft får (*immigration surplus*). Samtidig sker der en *omfordeling af indkomsterne*. Det er her centralt at pointere, at der kun opstår en samfundsmæssig gevinst, hvis der er et tab for nogle grupper i samfundet (den konkurrenceudsatte arbejdskraft).

George J. Borjas diskuterer i sin bog, *Heaven's Door*, fra 1999, betydningen af at opheve nogle af de restriktive forudsætninger, der ligger bag lærebogsmodellen. Konklusionen er, at det ikke på afgørende vis vil ændre de forholdsvis begrænsede effekter af indvandring, der normalt estimeres. Eksempelvis vil ophævelse af den centrale forudsætning om konstant kapitalapparat pege i retning af at gøre immigration surplus mindre og mindre på længere sigt.

Før det kan konkluderes, om der er en samlet økonomisk gevinst for et lands indfødte befolkning ved indvandring, må der også tages hensyn til forøgelsen af de *offentlige nettoudgifter*. Her er der normalt fokus på, om indvandrerne kun kortvarigt skal forsørges af det offentlige eller om der er tale om langvarig forsørgelse.

I det første kapitel i den foreliggende bog, *Indvandringens økonomiske konsekvenser i Skandinavien*, giver Jan Ekberg, Höskolan i Växjö, en oversigt over den samlede problemstilling, ligesom empiriske hovedresultater fra en række lande resummeres, omend med hovedvægten på Sverige.

Han anfører, at internationale undersøgelser samstemmende viser, at de relative faktorpriser kun påvirkes lidt af indvandring. Dette betyder ligeledes, at effekten på de samlede indkomster for den indfødte befolkning (*immigration surplus*) er beskeden.

I en økonomi med arbejdsløshed er det ligeledes relevant at se på, om indvandrerne

1. Hvis ikke andet er angivet, er »indvandrere« en fællesbetegnelse for alle grupper, der får opholdstilladelse. Når der opdeles på flygtninge og indvandre-re, refererer sidstnævnte gruppe til de personer, der kom til Danmark før 1973 som følge af mangel på arbejdskraft (gæstearbejdere) samt personer, som disse personer har fået til Danmark via familiesam-føring.

fortrænger indfødt arbejdskraft. Ekberg anfører, at der under lavkonjunkturen i Sverige i 1990'erne ikke synes at have været en nævneværdig fortrængning af indfødt arbejdskraft, da indfødte arbejdsgivere foretrækker indfødt arbejdskraft frem for indvandrere.

Jan Ekberg viser endvidere, at virkningen af indvandringen på de offentlige finanser i Sverige har varieret i tidens løb med et skift fra positiv til negativ effekt omkring 1980. Der er dog tale om beskedne størrelser, idet den positive effekt igennem de offentlige finanser kulminerede med 1 pct. af BNP omkring 1970. I begyndelsen af 1990'erne var den negative effekt på 1 pct. og i midten af 1990'erne var den på højst 2 pct. af BNP.

Alt i alt fremgår det således af Jan Ekbergs artikel, at der er beskedne økonomiske konsekvenser af indvandring, hvilket falder godt i tråd med resultaterne af international forskning i øvrigt.

Jan Mønnesland, Norsk Institutt for By- og Regionforskning, behandler den betydning, som indvandringen har for den samlede BNP i Norge. Beregningen heraf er i sagens natur kompliceret og forbunden med betydelig usikkerhed. Han opgør indvandrernes bidrag til det norske BNP til mellem 18 og 34 mia. kr. i 1993, afhængigt af beregningsmetode. Opgjort pr. person er dette lavere end for ikke-indvandrere, især på grund af indvandrernes lavere arbejdsmarkedsdeltagelse. Den største del af BNP-bidraget tilfalder indvandrerne selv, hvilket er baggrunden for den lille betydning, som indvandringen har for den indfødte befolkning, jf. ovenfor. Mønnesland pointerer, at beregningerne alene er baseret på oplysninger fra et enkelt år, og at 1993 var kendetegnet ved forholdsvis mange indvandrere med kort opholdstid og dermed ringe integration på arbejdsmarkedet.

Fire af de syv artikler i bogen har fokus på indvandringens betydning for de offentlige finanser, hvilket giver et betydeligt overlap mellem disse artikler.

Lars Christensen, Økonomiministeriet i Danmark, baserer sin artikel på en analyse, der blev udført i slutningen af 1997, og som er

publiceret i Økonomisk Oversigt, december 1997. Hovedresultatet er, at indvandrerne belastede de offentlige finanser med ca. 10 mia. kr. i 1995. Det svarer til ca. 1% af BNP og er dermed af samme størrelsesorden som Jan Ekbergs tal for Sverige for lavkonjunkturperioden, når det tages i betragtning, at der er forholdsvis flere indvandrere i Sverige end i Danmark.

Lars Christensen pointerer, at arbejdsmarkedstilknytningens omfang er helt afgørende for skattebetaling og modtagelse af indkomstoverførelser og dermed for nettoeffekten på de offentlige finanser. Hvis indvandrerne havde samme beskæftigelsesomfang som danskere, ville de have haft en positiv påvirkning af de offentlige finanser. Forfatteren konstaterer således, at integrationen på arbejdsmarkedet er helt afgørende for effekten på de offentlige finanser af indvandring. Især indvandrernes lavere gennemsnitlige produktivitet og det forhold, at de i særlig grad er ramt af samspilsproblemer fremhæves som de to væsentligste forklaringer på, at indvandrere ikke i så høj grad som danskere er integreret på arbejdsmarkedet. En relativ stor del af indvandrerne vil således kun have ringe eller intet økonomisk udbytte af at være i beskæftigelse frem for at blive forsørget af indkomstoverførsler.

Lars Christensen pointerer afslutningsvis, at nettoudgiften falder betydeligt med opholdstiden. Det hænger sammen med, at indvandrere integreres bedre på arbejdsmarkedet, desto længere de har været i Danmark. Som tiden går, vil indvandrernes danskfærdigheder blive bedre, ligesom uddannelse på uddannelsesinstitutioner i Danmark mærkbart øger indvandrernes potentielle produktivitet. Forfatteren afrunder med at konstatere, at den arbejdsmarkedsmæssige integration er nøglen til at høste de positive gevinster ved indvandring.

Fra de øvrige artikler om den offentlige sektor skal primært peges på de resultater, som er væsentligt nye i forhold til Lars Christensens og Jan Ekbergs artikel. I artiklen af Björn Gustavsson og Turun Larsson, Göte-

borgs Universitet, vises bl.a., at flygtninge belastere de offentlige budgetter mere end indvandrere, men at det udlignes over tid. Dette hænger sammen med, at indvandrerne i de første år er betydelig mere integreret på arbejdsmarkedet end flygtninge (jf. bl.a. forskningsresultater fra AKF fra midten af 1990'erne).

Kjetil Storesletten, Stockholms Universitet, beregner nutidsværdien af de fremtidige offentlige udgifter og indtægter i forbindelse med indvandreres livsforløb beregnet under fremtidsforudsætninger, der ligger tæt op ad de nutidige vilkår. Resultatet er, at der vil være en gevinst for de offentlige kasser ved indvandring af yngre mennesker i 20-30 års alderen, medens der omvendt vil være en belastning ved indvandring af midaldrende og ældre mennesker. Med den nuværende aldersfordeling blandt indvandrere i Sverige er der samlet set et tab for de offentlige kasser ved indvandring.

Knut Arild Larsen og Erik Bruce, ECON Senter for økonomisk analyse, Oslo, præsenterer beregninger af indvandringens effekt på de offentlige finanser i Norge. Resultatet er, at flygtninge belastere de offentlige nettoudgifter, medens påvirkningen fra de øvrige indvandrergrupper stort set er konstant.

Arbejdsmarkedet behandles i en artikel forfattet af Ruth Emerik, Vibeke Jakobsen og Jeanette Dahl fra Aalborg Universitet. Fokus i artiklen er på flygtninge og indvandreres deltagelse på det danske arbejdsmarked i perioden 1980-93, der er kendetegnet ved generel stigende arbejdsløshed. Analysen sammenligner arbejdsmarkedstilknytningen for fire indvandrergrupper: ex-jugoslavere, pakistannere, tyrkere/kurdere og tyskere (som sammenligningsgrundlag). Gruppernes placering i arbejdsmarkedets kerne-, periferi- og marginalgruppe følges over tid. Ét af hovedresultaterne er, at de ikke-vesteuropæiske indvandrergrupper henholdsvis marginaliseres hyppigere og integreres mindre på arbejdsmarkedet end indvandrerne fra Tyskland. Indvandrerne fra Tyrkiet klarer sig dårligst, og i slutningen af perioden udgør marginalgruppen

mere end en tredjedel af de erhvervsaktive indvandrere fra Tyrkiet. I artiklen peges der på, at faktorer som erhvervs erfaring og alder har væsentlig betydning for integration og risiko for marginalisering på det danske arbejdsmarked. Integrationschancerne og marginaliseringsrisikoen påvirkes desuden af, om indvandrere har direkte adgang til et dansk socialt netværk via en dansk partner.

I forhold til lignende danske undersøgelser skal der især peges på forfatterens udmærkede forsøg på at inddrage betydningen af dansk socialt netværk og sprog, omend de registerbaserede mål for disse størrelser ikke er perfekte (dansk partner og statsborgerskab). Derimod er det en mangel, at det øjensynligt ikke har været muligt at inddrage opholdstiden i analyserne. I lignende analyser har den en væsentlig betydning, og det må nærmere forventes at være opholdstiden end alder, der har betydning for den arbejdsmarkedsmæssige marginalisering og integration.

Samlet set er der i bogen mange interessante oplysninger om de økonomiske konsekvenser af indvandring, som i høj grad er relevante for den løbende politiske diskussion. Indvandring giver et omend beskedent løft i den indfødte befolknings indkomster som helhed. Prisen er en vis påvirkning af indkomstfordelingen til ugunst for de grupper på arbejdsmarkedet, som især udsættes for konkurrence fra indvandrerne. Den positive indkomsteffekt opvejes helt eller delvist af, at indvandringen i 1990'erne øger de offentlige nettoudgifter. Graden af indvandrernes integration på arbejdsmarkedet er dog helt afgørende for betydningen for de offentlige nettoudgifter. Er indvandrere lige så integreret på arbejdsmarkedet som danskere, vil de netto bidrage positivt til de offentlige finanser.

Bogen rummer for mange artikler om indvandringens generelle betydning for de offentlige finanser. Modsat mangler der uddybende artikler om, hvad der især kan forklare, at indvandrerne i højere grad er marginaliseret fra arbejdsmarkedet end den indfødte befolkning og dermed i mindre omfang integreret på arbejdsmarkedet. I følge flere artikler er

dette helt afgørende for indvandringens påvirkning af de offentlige finanser.

At en række nationaliteter i meget ringe omfang har en erhvervskompetencegivende uddannelse, udgør en væsentlig forklaring på den manglende arbejdsmarkedsmæssige integration. Hvad der er årsagen hertil, og hvad der eventuelt kan gøres for at give flere en uddannelse, behandles ikke. En anden væsentlig forklaring er, at indvandrere med samme kvalifikationer som danskere ikke har de samme muligheder på arbejdsmarkedet (diskrimination), hvilket heller ikke tages op til en selvstændig behandling. Der peges i flere af artik-

lerne på, at integrationen øges med opholdstiden. Det ville således også have været interessant med uddybende analyser af denne assimilationsproces bl.a. med henblik på at kunne fremme den.

Alt i alt er det dog prisværdigt, at bogen tager fat på et centralt tema i den løbende og ofte ophedede politiske debat om indvandrerens betydning for det danske samfund.

*Hans Hummelgaard
Amternes og Kommunernes
Forskningsinstitut*

Klavs A. Holm, Ulrik Vestergaard Knudsen og Karsten Vagn Nielsen. *WTO og den nye handelspolitik.*

Det er påskønnelsesværdigt, at tre embedsmænd ansat i udenrigsministeriet har afsat tid til at skrive en bog om den emnekreds, som de beskæftiger sig med til daglig. De har alle beskæftiget sig med handelspolitik igennem en årrække, og de har selv deltaget i internationale handelsforhandlinger. Så det er tre kyn-dige personer, der deler ud af deres viden ikke alene om det omfattende aftalesæt, som eksisterer i dag, men også om det komplicerede magtspil, som foregår ved internationale forhandlinger imellem aktører med forskellige interesser.

Formålet med bogen fremgår af den tredelte opdeling af bogen. I første del gives der en beskrivelse af de aftaler, der blev indgået i forbindelse med afholdelsen af Uruguay-runden 1986-94, samt en beskrivelse af den nye handelsorganisation WTO og dens virke fra 1995. I anden del af bogen gives en beskrivelse af de forskellige centrale deltagerlande i forhandlingerne og deres forskellige mål med hensyn til, hvad det internationale samarbejde skal indeholde. Disse to emnekredse leder automatisk op til et afsluttende kapitel, hvor der foretages en gennemgang af de problemer,

som WTO står over for i fremtiden, og en vurdering af de scenarier, der aftegner sig for fremtiden.

I forordet gør de tre forfattere for god ordens skyld opmærksom på, at de – selv om de er ansat i udenrigstjenesten – alene har ansvaret for de synspunkter, som udtrykkes. Bogen er i al væsentlighed med mulig undtagelse af det afsluttende kapitel en beskrivelse af faktuelle forhold, så alene af den grund er der ikke plads til de store kontroversielle synspunkter. Det afsluttende kapitel rummer en vurdering af fremtidsperspektiver, som jo altid åbner mulighed for diskussion, men gennemgangen her er så nuanceret, at man næppe kan forestille sig, at disse vurderinger ligger fjernt fra, hvad udenrigsministeriet officielt står for.

Bogen lever til fulde op til dens formål. Det er en udmærket bog, der giver masser af informationer på en overskuelig måde vedrørende et stort og kompliceret område.

Første del af bogen fokuserer på Uruguay-runden og dens resultater. Der er en gennemgang af WTO's opbygning, beslutningsproces og tvistbilæggelsesprocedure. Der er en gennemgang af det regelsæt, der eksisterer efter Uruguay-rundens afslutning, nemlig reglerne for handel med industrivarer, aftalerne for landbrug og for tekstiler, aftalen om liberalisering af handel med tjenesteydelser, aftalen om handelsrelaterede intellektuelle ejen-

domsrettigheder samt de plurilaterale aftaler. Dette følges op af en gennemgang af de nye emner, som har holdt deres indtog i forbindelse med WTO, nemlig spørgsmålene om miljø, udviklingslandenes vilkår, arbejdstagerrettigheder, investeringer, konkurrenceregler og handelssanktioner. Førstedelen slutter af med en gennemgang af WTO's arbejde i perioden 1995-1999 herunder en gennemgang af de punkter på dagsordenen, som man kan tænke sig for den næste handelsrunde. Bogen er færdiggjort før sammenbruddet af Seattle konferencen i december 1999, så det er nok tvivlsomt om den altomfattende dagsorden, som er skitseret, vil blive genstand for forhandling i den nærmere fremtid.

Anden del af bogen giver en gennemgang af, hvordan EU's og USA's handelspolitik bliver til. EU og USA spillede den afgørende rolle under Uruguay-runden, men der er også andre klassiske handelsnationer, såsom Japan, Canada og Australien med en vis betydning. Hertil kommer som noget nyt, at nye mellemindkomstlande, såsom Brasilien, Argentina, Mexico, og de »fire tigere« i Sydøstasien, spiller en central rolle. Hertil kommer en række lavindkomstlande, som Indien, Pakistan og Indonesien i Asien og Egypten og Nigeria i Afrika, der har været toneangivende blandt u-landene. Derimod har de mindst udviklede u-lande – specielt i Afrika – haft svært ved at blive hørt. I kulissen står Kina og Rusland, som har søgt om WTO-medlemskab, og venter.

I denne anden del af bogen gøres der meget ud af magtspelet imellem de forskellige aktører, samt den kompleksitet, det medfører i forhandlingerne, når flere magtfulde grupperinger med hver deres interesser skal nå kompromisser.

Der er en gennemgang af vigtige regionale handelsaftaler og en påpejning af en ny tendens til interkontinentalisme i form af samarbejdstanker på tværs af kontinenter (eksempelvis Transatlantic Economic Partnership og APEC).

Som allerede nævnt giver bogen en masse nyttige informationer, og den er skrevet i et

sprog, som ikke kræver specielle forudsætninger. Bogen henvender sig både til den almindelige læser, som gerne vil skabe sig et overblik over problemkomplekset, men den kan også anvendes af fagfolk, som også med udbytte kan læse bogen og bruge den som opslagsbog.

I bogens afsluttende kapitel samles trådene med henblik på en vurdering af WTO's fremtid. Der skelnes mellem et positivt og et negativt scenarie. I det positive scenarie antages det, at tendensen fra Uruguay-runden fortsætter med hensyn til at inddrage stadig flere emneområder i WTO, og tendensen til at styrke WTO's regelsæt. Der lægges op til at gå væk fra konsensus-princippet og erstatte det med kvalificerede flertalsafgørelser. Der lægges op til, at udviklingsbistanden skal blive en integreret del af handelspolitikken. Det positive scenarie er med andre ord skabelsen af et globalt EU.

Det negative scenarie er præget af regionernes manglende evne til at håndtere intern modstand mod yderligere handelsliberalisering og inddragelse af nye områder under WTO. Baggrunden herfor kan være, at forskellige lande og landegrupper har forskellige prioriteringer på grund af forskelle i værdipræmisser og forskelle med hensyn til levestandard.

Det som forfatterne kalder for det negative scenario kan måske omdøbes til det, man kan kalde for et realistisk scenario, uden at det får uønskede virkninger i form af et uarbejdsdygtigt WTO. Den største trussel for WTO er vel, at industrilandene forsøger at presse for mange af deres ønsker igennem over for u-landene, eller at et enkelt i-land som eksempelvis USA forsøger at presse deres egne normer igennem over for eksempelvis EU uden at tage højde for de helt legitime forskelle i opfattelser, som er en realitet. Flere af de nuværende konfliktspørgsmål bunder vel i, at lande accepterede Uruguay-rundens resultat for at opnå enighed, uden at de gik ind for indholdet. Der tænkes her blandt andet på hormonsagen, som vedrører aftalen om de sanitære og phytosanitære forhold.

I stedet burde man måske reducere ambitionerne og begrænse nye forhandlinger til at revidere de allerede indgåede aftaler, således at der er større fleksibilitet i systemet til glæde for flere aftalepartnere. Eksempelvis ville man måske have større chance for at få elementære arbejdstagerrettigheder accepteret, hvis i-landene ville acceptere at al tale om

problemer i forbindelse med »social dumping« i sin grundsubstans er lig protektionisme.

Søren Kjeldsen-Kragh

*Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole
Institut for Økonomi, Skov og Landskab*

Flemming Møller, Stig Per Andersen, Peter Grau, Henrik Huusom, Troels Madssen, Jørgen Nielsen og Lisbeth Strandmark. *Samfundsøkonomisk vurdering af miljøprojekter*. Danmarks Miljøundersøgelser, Miljøstyrelsen og Skov- og Naturstyrelsen. Marts 2000.

At gøre miljøet til genstand for økonomiske kalkuler er hidtil blevet betragtet med betydelig skepsis her i landet. Inden for Miljøministeriets ressortområde har man tilsyneladende ikke (tidligere) følt, at der var behov for at begrunde miljøpolitiske tiltag med samfundsøkonomiske afvejninger. På den baggrund er det interessant, at Danmarks Miljøundersøgelser, Miljøstyrelsen og Skov- og Naturstyrelsen nu har udgivet en vejledning om *Samfundsøkonomisk vurdering af miljøprojekter*. Her er en forsker fra DMU (Fl. Møller) og praktikere fra de to styrelser gået sammen om at beskrive og anvende økonomiske projektvurderingsmetoder inden for miljøområdet. Vejledningen omfatter dels en gennemgang af det velfærdsøkonomiske grundlag for miljøøkonomisk projektvurdering, dels eksempler på anvendelse af teorier og metoder. Det er en stor mundfuld at gabe over, og bogen er da også blevet en ret omfangsrig sag på 464 sider. Ifølge forordet henvender vejledningen sig »til alle i miljøadministrationen, der arbejder med udformningen af samfundsøkonomisk hensigtsmæssige løsninger på vore miljøproblemer.« Bogen er dog næppe egnet som vejledning eller manual for ikke-økonomer. Læseren skal have et solidt kendskab

til velfærdsøkonomisk teori for at få det fulde udbytte af bogen. Derfor er den nok primært relevant for økonomer, der ønsker en teoretisk velfunderet indføring i miljøøkonomiske projektvurderingsmetoder og deres anvendelse.

Den teoretiske del

I teoridelen (de første 200 sider) gennemgås den *velfærdsøkonomiske* teori bag miljøøkonomisk projektvurdering. Der tale om god indføring i *state of the art* inden for de pågældende teoriområder – naturligvis i komprimeret form. Med hensyn til valg af beregningspriser afviser vejledningen dog fra det gængse (f.eks. EUs standarder), idet man anbefaler, at der benyttes køberpriser i stedet for faktorpriser. Begrundelsen er, at en vurdering af, om et projekt fører til en velfærdsforbedring, må tage udgangspunkt i forbrugernes præferencer, dvs. deres betalingsvillighed for ændringer i udbuddet af goder. Da forbrugere optimerer sammensætningen af deres forbrug ud fra de aktuelle køberpriser, må disse være de velfærdsøkonomisk korrekte beregningspriser. Det betyder, at faktorpriserne på arbejdskraft og diverse andre produktionsmidler skal forhøjes med nettoafgiftsfaktorer for at nå frem til de relevante beregningspriser på disse goder.

Der gøres grundigt rede for de velfærdsøkonomiske begrundelser for diskontering. Diskussionen munder ud i anbefaling af en (præferencebestemt) kalkulationsrente på 3% – suppleret med en forrentningsfaktor der repræsenterer »skyggeprisen« på den del af projektinvesteringen, der fortrænger investeringer med et højere alternativt afkast end de 3%. Den anbefalede størrelse af kalkulations-

rentefoden virker rimelig, men – uden at det skal lastes forfatterne – står man som praktisk projekanalytiker med det problem, at Finansministeriet anbefaler en kalkulationsrente på 5-7% i samfundsmæssige projektvurderinger. Det ville være rart, hvis de forskellige ministerier kunne finde frem til fælles fodslag på dette område.

Praktiske eksempler

De praktiske eksempler på anvendelse af samfundsøkonomiske projektvurderingsmetoder omfatter: (1) Oparbejdning af spildolie, (2) Genanvendelse af støberaffaldssand, (3) Restaurering af Brede Å, (4) Skovrejsning – Vollerup Skov og (5) Brændstofeffektive personbiler. Det understreges af forfatterne, at eksemplerne primært skal tjene et illustrativt formål, mens hensynet til præcision er blevet nedtonet. Beregningerne vedr. spildolie og støberaffaldssand giver ikke anledning til de store principielle problemer mht. valg af beregningspriser m.v., da der ikke gjort forsøg på at prissætte miljøkonsekvenserne. I realiteten er der tale om traditionelle cost-benefit analyser baseret på produktion og forbrug af markedsgoder – med tilhørende konsekvensopgørelser af miljøeffekterne i fysiske enheder. I eksemplet vedr. brændstofeffektive personbiler vurderes de velfærdsøkonomiske omkostninger ved at reducere CO₂-emissionerne gennem en ændret sammensætning af bilparken. Det vil kort sagt sige mindre biler, end folk kører i, i dag. Analysen er tro mod sit velfærdsøkonomiske teorigrundlag, idet man går ud fra, at det at skulle køre i en mindre bil alt andet lige repræsenterer et velfærdstab for bilister. Der er altså ingen moralsk pegefinger her – i modsætning til hvad man ofte ser i »trafikøkonomiske« analyser af bilernes forbandelse og bilisternes ufornuft. Kalkulen munder ud i, at det koster 0,14 øre/g CO₂ (i 1995-priser) at sænke emissionerne ad denne vej. Desværre mangler der en diskussion af, om dette er dyrt eller billigt sammenlignet med andre reduktionsalternativer.

I naturgenopretnings- og skovrejsningseksemplerne er man gået dristigere til værks med hensyn til inddragelse af ikke-markeds-

goder i de økonomiske kalkuler. Der er dog ikke gennemført egentlige værdisætningsundersøgelser i relation til projekterne. Man har i stedet satset på *ad hoc* estimater og overførsel af benefit-estimater fra andre undersøgelser. Fremgangsmåden er naturligvis problematisk, men til overvejende illustrative formål, som her, har den sin berettigelse. Det er imidlertid ikke alle miljøbenefits, der kræver præferencebaserede værdisætningsundersøgelser. Når det drejer sig om prissætning af CO₂-binding ved skovrejsning, er en alternativomkostningsbetragtning relevant. Her befinder vi os faktisk på nogenlunde fast grund, idet der eksisterer veldokumenterede omkostningskalkuler for reduktion af CO₂-udslippet ved etablering af vindmøller og en række andre former for vedvarende energi. Derfor virker det lidt pauvert, når man i skovrejsningseksemplet har valgt at sætte værdien af CO₂-bindingen lig med CO₂-afgiften (på 100 kr./ton), der næppe er i stand til effektivt at understøtte den nationale reduktionsmålsætning.

Hvad behandlingen af EU-tilskud angår, mangler der konsistens i skovrejsningseksemplet. EUs arealtilskud til landbrugsdrift indgår således i de velfærdsøkonomiske kalkuler, hvilket er velbegrundet, da der er tale om en valutaindtægt for det danske samfund. Derimod holdes EUs tilskud til skovrejsning uden for beregningerne. Skovrejsningsalternativet kommer derfor til at fremstå som dyrere for samfundet, end det faktisk er sammenlignet med fortsat landbrugsdrift.

Samfundsskadelig græsproduktion

Den velfærdsøkonomiske analyse af restaureringen af Brede Å (i Sønderjylland) viser, at projektet har givet en pæn nettogevinst for samfundet. Resultatet hviler dog på den noget paradoksale antagelse, at en betydelig forringelse af græsudbyttet på de berørte landbrugsarealer i sig selv er en samfundsøkonomisk gevinst. Det skyldes ifølge beregningerne, at der tabes penge ved at udnytte græsset til kødkvæg. Når arealerne alligevel afgræsses, må det ifølge analysen være en samfundsmæssig gevinst, at græsudbyttet fal-

der, så landmændene er nødt til at reducere antallet af tabsgivende kreaturer. Paradokset skyldes ikke korrektion for subsidier til kødkvægproduktionen. Subsidierne stammer næsten udelukkende fra EU, og de betragtes (korrekt) som en indtægt for det danske samfund på linje med valutaindtægten fra kødeeksport. Analysen postulerer altså, at de private agenter – *in casu* kødkvægproducenterne – handler privatøkonomisk irrationelt.

Når der kan være grund til at opholde sig ved denne detalje, skyldes det, at der ikke er tale om et rent beregningsteknisk problem, men et mere fundamentalt spørgsmål om, hvad en analyse på et velfærdsøkonomisk grundlag indebærer. Det grundlæggende problem er fastsættelse af den imputerede værdi af kødkvægproducenternes egen arbejdskraft. I nærværende cost-benefit analyse antages det, (som i de fleste landbrugsøkonomiske kalkuler), at landmandens egen arbejdsindsats skal aflønnes til det, den pågældendes arbejdskraft er værd på arbejdsmarkedet – her ansat til en sikkert meget realistisk lønsats på 137 kr./time. Begrundelsen for at belaste kødkvægproduktionen med denne lønsats er, at alternativ beskæftigelse til højere aflønning ville være en økonomisk gevinst for samfundet. Det er her, ræsonnementet efter min mening løber af sporet. Samfundsmæssig velfærd i neoklassisk forstand måles ikke ved, hvad individernes arbejdskraft er værd for samfundet. Samfundsmæssig velfærd er derimod en funktion af individernes/borgernes velfærd. I den aktuelle beregning er spørgsmålet derfor ikke, hvor meget kødkvægavlerne kunne tjene ved lønarbejde, men hvad de pågældendes reservationspris er for arbejde med kødkvæg. Eller sagt på en anden måde, den marginale disnytte ved arbejdet skal sammenholdes med marginalnyttens af de goder, som aflønningen giver mulighed for at forbruge.

Nu er der måske læsere, der vil indvende, at landmænd i almindelighed slet ikke har styr på det med økonomien, og derfor går og sætter penge til på kødkvæg uden selv at være klar over det. Så lad os tage en afstikker til Nordsjælland, hvor kødkvægavl og lignende ekstensive husdyrproduktioner også har bety-

delig udbredelse. Her er det ikke bønder i almindelighed, der driver denne form for landbrug, men snarere advokater, tandlæger, lektorer osv. Og disse folks timeløn på arbejdsmarkedet er typisk en hel del højere end de nævnte 137 kr., mens aflønningen af deres arbejdsindsats i landbruget helt sikkert er langt under de 137 kr./time. Men at der kunne opnås en samfundsmæssig gevinst ved at forhindre de pågældende i at holde kødkvæg, er der næppe velfærdsøkonomisk grundlag for at påstå. Uanset hvor jorden ligger, må en velfærdsøkonomisk analyse tage udgangspunkt i brugernes *præferencer* for at beskæftige sig med det, som jorden rent faktisk anvendes til. Dermed er der heller ikke basis for at servere en *free lunch* i forbindelse med alternativ anvendelse af jorden, som forfatterne i den her omtalte analyse har følt sig fristet til. Det skal retfærdigvis nævnes, at forfatterne selv tager forbehold over for det betimelige i den valgte fremgangsmåde, men analysen havde stået sig bedre uden dette tvivlsomme indslag.

Sammenfatning

Den overordnede vurdering er, at bogen giver en kompetent teoretisk vejledning i samfundsøkonomisk projektvurdering på miljøområdet. Flere af analyseeksemplerne viser, at der i praksis er en del faldgruber, som man ikke altid har været i stand til at undgå. Dette kan givetvis afhjælpes gennem samarbejde med fagfolk inden for de enkelte analyseområder. Det helt afgørende problem for anvendelse af samfundsøkonomiske projektvurderingsmetoder på miljøområdet er manglen på værdiestimer for de mange ikke-markedsgoder, der berøres af forskellige politiske tiltag. Her er det kun yderligere empirisk arbejde, der kan bringe den miljøøkonomiske analyse videre i Danmark – og det er en både ressource- og tidkrævende proces. Med nærværende vejledning er der leveret et godt input til det videre arbejde.

Alex Dubgaard

*Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole
Institut for Økonomi, Skov og Landskab*

Henrik Christoffersen: *Danmarks Økonomiske Historie efter 1960*. Århus: Systime 1999. 226 s. Kr. 225,-.

I den planlagte række på fire bind med hver sin forfatter, der tilsammen skulle dække Danmarks økonomiske historie i perioden fra 1500 frem til nutiden, er tidligere udkommet Ole Feldbæk: *Danmarks Økonomiske Historie 1500-1840*. Herning: Systime 1993. (Anmeldt i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1994, nr. 3). Det foreliggende bind er det andet udsendte og dækker periodens fjerde og sidste del, årene fra 1958 til midt i 1990'erne.

Dette bind rækker altså 12-14 år længere frem end det seneste afsluttede oversigtsværk over Danmarks Økonomiske Historie, Svend Aage Hansens *Økonomisk Vækst i Danmark* (3. udg. 1984), der lige har den første Schlüter-regerings program med.

Bogen består af 11 kapitler, hvoraf det første udgør en indledning og det sidste en afrundende opsummering. I forbindelse med teksten findes mange litteraturhenvisninger, både til kilder og til værker, der ikke alle er med i den alfabetiske litteraturliste. Endvidere indeholder bindet en kort oversigt over de vigtigste kilder, man kan tage fat i, hvis man ønsker at fordybe sig yderligere. Et stikordsregister mangler i dette bind, ligesom man må undvære en tabel- og figurfortegnelse. Til gengæld er sproget letflydende, og man finder næsten ingen meningsforstyrrende trykfejl.

I kapitel 1 trækkes linjerne fra udviklingen i perioden forud og gennem omstillingen i 1958-59 ind i tresserne. Samtidig præsenteres og diskuteres en bred vifte af de økonomisk-politiske problemstillinger, der karakteriserer bindets periode: erhvervspolitikken, væksten og forskydningen fra land til by, den offentlige service og de offentlige udgifter, balanceproblemerne, osv.; alt sammen med »den særlige danske udgave af velfærdsstaten« (s.12) som et centralt tema.

Kapitel 2 drejer sig om vækstforløbet. Karakteristisk for fremstillingen indledes kapitlet med nogle siders diskussion om begrebet

vækst. Ikke med henblik på en indholdsbestemmelse og teori vedr. begrebet, men vedr. den debat om økonomisk vækst, som fandt sted omkring 1970, lige fra Villy Sørensen til Erik Ib Schmidt og PPII. I kapitlerne 3-6 går der mere i detaljer omkring udviklingen inden for landbrug mv., private byerhverv, arbejdsmarked og udenrigshandel.

Her anvendes ADAM-bankens lange, gennemarbejdede og konsistente serier. Men det betyder, at klassifikationerne er dirigeret af en økonometrisk model fremfor af den fysiske virkelighed, og at tallene ikke uden videre kan sammenlignes med den trykte statistik og heller ikke med den økonomisk-historiske statistik, der bygger videre på Svend Aage Hansens mange værdifulde tal. Tilmed er der kommafejl både i tabel 2.1 og i tabel 4.2, hvilket svækker troværdigheden; men man kan vanskeligt krydschekke uden at gå ind i ADAM-banken, idet BFI-tallene i kapitel 4 er i 1990-priser, mens de i kap. 2 er i 1980-priser.

En anden indvending mod fremstillingen gælder, at den – i endnu højere grad end Svend Aage Hansens – sigter mod et publikum udover økonomer: økonomiske fagudtryk og teoretiske betragtninger undgås så vidt muligt, og hvor den slags anvendes, bliver de søgt omskrevet eller forklaret. At det ikke altid bliver let at forstå, kan for eksempel ses af forklaringen af total faktorproduktivitet i forbindelse med tabel 2.3 (s. 45); her ville et par formler have hjulpet.

Endnu en svaghed ved fremstillingen er en vis ulyst til systematisk kronologi til fordel for opdeling efter delemner. F.eks. i kapitlet om landbruget behandles hele perioden siden slutningen af 1950'erne under ét, så vi får de samme subsidier og EU-ordninger præsenteret både i beskrivelsen af udviklingen og i afsnittet om landbrugspolitikken. Men der er intet om hvordan og hvornår, når det i forbindelse med omtalen s. 57 af landbrugsstøtteordningerne efter 1958 hedder: »Alligevel blev der gennemført en markant åbning for sammenlægning af bedrifter«. I 1962 blev det tilladt at sammenlægge småbrug indenfor en

grænse på 12-17 ha., men Jordlovsudvalget blev langt hen i 1960'erne ved med at støtte udstykning af husmandsbrug á ca. 10 ha. I 1967 blev sammenlægningsgrænsen sat op til 35 ha., i 1971 til 100 ha., men da var af andre årsager enden på de nationale støtteordninger i sigte.

Der var strukturproblemer, både mellem hovedsektorerne og inden for disse, ikke mindst landbrugssektoren. Men som det omtales både s. 15-16 i kap. 1 og s. 57 i kap. 3, opnåede landbruget fra slutningen af halvtredserne tilskud, der i begyndelsen af halvfjerdserne nåede op på at udgøre en halv gang oveni det, landbruget selv præsterede. Et af argumenterne herfor var, at landbrugslovgivningen begrænsede muligheden for en optimal kombination af produktionsfaktorerne jord, kapital og arbejdskraft og således afskar landbruget fra at reagere på afsætningsproblemerne med omkostningsminimering og dermed fra at følge med indkomstudviklingen i det øvrige samfund. Først sent erkendte man, at end ikke Fællesmarkedet kunne redde de danske småbrug, og landbruget kunne begynde at høste nogle af de stordriftsfordele, som Henrik Christoffersen nævner.

I kapitel 4 om de private byerhverv diskuteres produktivitetsudviklingen i forskellige delperioder inden for konkurrerende og ikke-konkurrerende erhverv på grundlag af DØRs analyse fra 1991. Men mon virksomhederne virkelig, som det argumenteres s. 76, hoardedde arbejdskraft under højkonjunkturen op mod 1973 med mere end fuld beskæftigelse og stærkt stigende lønninger? Der må også kunne komme en interessant diskussion ud af en sammenligning af det store produktivitetsbidrag fra faktorsubstitution i perioden 1973-81 med den lavere stigningstakt i maskinkapital pr. beskæftiget, som ses i afsnittet om strukturudviklingen i kapitel 2. Iøvrigt virker det forvirrende, at det ikke oplyses, at produktiviteten i fig 4.3 og tabel 4.3 ikke er sammenlignelig, idet den ene drejer sig om væksten i værditilvækst, den anden om væksten i produktionsværdi.

Efter beskrivelsen af udviklingen på de

nævnte områder træder vi et skridt tilbage og gennemgår i anden halvdel af bogen (kap. 7-10) de overordnede rammer: velfærdsstatens teori, balanceproblemer i dansk økonomi og økonomisk politik, samt den offentlige serviceproduktion og fordeling og omfordeling.

Vi kommer her ind bag hændelserne og får gennem redegørelser for betænkninger og analyser meget at vide om de overvejelser, man gjorde sig i forskellige situationer. Fremstillingen er grundig og interessant, f.eks. refereres hyppigt til betænkningen »Inflationens Årsager« fra 1966.

Den offentlige sektor beskriver Henrik Christoffersen på nogle få udvalgte, omend tungtvejende, områder (sygehuse og uddannelse samt socialområdet). Meningen med at studere økonomisk historie er vel at forstå, hvordan tilstanden gennem den historiske udvikling er blevet, som den er, og at lære af, hvordan forskellige problemstillinger er blevet grebet an i fortiden. Men det forudsætter, at de historiske erfaringer bliver præsenteret. Et enkelt eksempel på de mange andre offentlige områder, som kunne have været omtalt, er infrastrukturudbygningen, der jo var en forudsætning for den geografiske spredning af industrialiseringen, som omtales i kapitel 1 (»industrien flyttede mod vest«, s. 22).

Infrastrukturområdet havde i denne periode også sine betænkninger og overvejelser, tænk blot på professor Humlum. Det turde ikke være uinteressant i en historisk sammenhæng, at 1970'ernes største investeringer på området ikke åbnede nye forbindelser, men drejede sig om at afhjælpe kapacitetsproblemer, idet både Lillebæltsbroen og Storstrømsbroen viste sig for små til den trafik, som den gratis overfart havde genereret. Selvom argumentet ikke har været fremtrædende i debatten, antyder takstpolitikken på periodens sidste store infrastrukturinvestering dog, at man har lært af historien.

Er dette »Danmarks økonomiske historie efter 1960«? Den oprindelige betydning af historie er: hændelsernes forløb og skildringen af dem. Men som det nævnes allerede i bogens forord, ligger vægten et andet sted. In-

teressen for hændelserne viger for interessen for diskussionerne bag dem – og for diskussionerne om de begivenheder, man mente burde finde sted, men ikke gjorde det. Til gengæld må man undvære noget mere om selve det økonomisk-historiske forløb: begivenheder, der følger på, evt. af, hinanden. Derfor

er dette værk heller ikke en erstatning for, men et nyttigt supplement til, et værk af en karakter som Svend Aage Hansens.

*Niels Holger Skou
Institut for Økonomi
Århus Universitet*

Trygve Haavelmo

13. december 1911 – 28. juli 1999

1. Indledning

Når fremtrædende danske økonomer dør, plejer Nationaløkonomisk Tidsskrift at bringe en nekrolog. Det samme er i enkelte tilfælde sket for udlændinge med særlig tilknytning til Danmark; bl.a. skrev Sven Danø og Nørregaard Rasmussen en nekrolog, da Ragnar Frisch døde i 1973. Professor Trygve Magnus Haavelmo, Oslo, havde så tætte relationer til Danmark, at det er naturligt at markere dødsfaldet i Nationaløkonomisk Tidsskrift. Han var ansat i 1938-39 ved Aarhus Universitet, det nordiske samarbejde var intensivt i den periode, hvor Haavelmo var aktiv, han sad i en lang række danske bedømmelsesudvalg, bidrog til en række danske festskrifter og var med til at præge mange danske forskere bl.a. under deres studieophold i Oslo.

Men dette skal naturligvis ikke være nogen total afbalanceret nekrolog. Vægten skal lægges på områder af speciel dansk interesse. Haavelmos generelle indsats skal kun refereres meget kort; der findes allerede en række udførlige analyser af hans produktion og betydning, bl.a. Nerlove (1990), Moene og Rødseth (1991) og Strøm og Vislie (1999), samt mange bidrag til analyser af specielle hjørner af hans produktion, Hendry, Spanos og Ericsson (1989), Moene (1989), Biørn (1989), Førsum (1989), Aldrich (1989), Kærgård (1989) m.fl. Han indgår desuden centralt i en række værker om områder, hvor han har haft en særlig betydning, f.eks. i økonometriens historie, Morgan (1990), og i Norges økonomiske-politiske historie, Søylen (1998) og Kærgård (2000).

Haavelmo blev kandidat fra Oslo Universitet i 1933 og ansat som assistent hos Ragnar Frisch samme sted. Her fungerede han bl.a. som en slags superberegner:

Frisch fikk rigget opp regneudstyr av forskjellig slag etter datidens teknologi noe av det var selvkonstruert, og Haavelmo viste seg som en suveren regnemester for Frischs omfattende og krevende numeriske beregninger --- Han tok trolig del i alle Frischs numeriske eksperimenter og var medforfatter i flere av arbeidene, bl.a. om etterspørsel etter øl og melk. Hvor mye Haavelmo lærte som assistent for Frisch i de første årene ved instituttet, er ikke lett å bedømme, men erfaringene har trolig virket sterkt motiverende for de oppgaver Haavelmo stilte seg selv i økonometri og makroteori. [Bjerkholt, 1999, side 366].

I 1938-39 kom han, jvf. nedenfor, til Århus som vikar i statistik for Orla Strange Petersen, der det år var i USA. I 1939 tog han til USA på et Fulbright stipendium og var i

USA til 1947. Her arbejdede han med tæt tilknytning til Cowles Commission. I 1948 blev han professor ved Sosialøkonomisk Institutt på Oslo Universitet, og det var han til sin pensionering.

Med en række artikler fra begyndelsen af 1940'erne kom Haavelmo til at stå som fader til den moderne økonometri. Særrnummeret af *Econometrica*, Haavelmo (1944), var et programskrift for moderne økonometri. Hans artikel i *Econometrica*, 1943, var starten til de analyser af simultane økonometriske modeller, der kom til at dominere den økonometriske forskning i 1950'erne og 1960'erne. I 1945 publicerede han, også i *Econometrica*, under stor opmærksomhed det balancerede budgets multiplikator, og i 1960 gennemarbejdede han investeringsteoriens grundlag, bl.a. argumenterede han for, at det ikke var investeringerne, men kapitalen, der var en funktion af renten, og at investeringerne dermed blev en funktion af ændringerne i renten. Ud over disse markante højdepunkter har han arbejdet med mange andre problemer, bl.a. miljø, vækst og økonomisk politik.

Da han kom til Norge, blev han mere og mere optaget af lokale problemer, og hans produktion blev mere og mere »norsk«. Ser man på listen over hans publikationer, er det karakteristisk, at 75 procent af arbejderne fra 1930'erne og 1940'erne er på engelsk, for 1950'erne er tallet 45, for 1960'erne 36 og for tiden efter 1970 33 procent, (Optalt efter Sosialøkonomen 1989 nr. 11). Det betyder imidlertid ikke, at han ikke længere fulgte med i og bidrog til den teoretiske debat. Det fremgår tydeligt både af det, han skrev, og af hans forelæsninger, at han var levende optaget af både den norske og internationale debat og stadig havde både skarpsindige iagttagelser og analyser, f.eks. i forbindelse med miljødebatten.

Han er blevet hædret for sin indsats på mange måder; han var i 1957 præsident for Econometric Society, blev i 1975 æresmedlem af American Economic Association og i 1989 fik han Nobelprisen i økonomi som den anden nordmand (Ragnar Frisch fik sin i 1969) og den fjerde skandinaver (Gunnar Myrdahl fik i 1974 og Bertil Ohlin i 1977).

2. Haavelmo i Aarhus 1938-39

Aarhus Universitet er startet i 1928, men først i 1936 kom der økonomer til. Leder af den økonomiske afdeling blev Jørgen Pedersen (1890-1973), og han fik Erich Schneider (1900-1970, efter krigen professor i Kiel) som kollega i professoratet i driftsøkonomi. I 1938 kom Thorkil Kristensen (1899-1989, senere finansminister og generalsekretær i OECD) også til i driftsøkonomi. Ud over disse 3 professorer var der en række assistenter, lovende folk der alle senere blev professorer: Kjeld Philip (1912-1989, senere professor i Aarhus, Stockholm og København, samt bl.a. finansminister), Jørgen Gelting (1912-1994, senere professor i Århus) og Orla Strange Petersen (1905-1971, senere professor i Statistik i Århus). Som økonom og statistiker ved Aarhus Oliemølle, der var nabo til

Økonomisk Institut, var Børge Barfod (1909-1968, senere professor i Århus og Åbo) ansat. Der var altså et imponerende miljø af lovende, yngre økonomer i Århus på det tidspunkt.

I 1938-39 skulle Strange Petersen et år på studieophold i USA, og det lykkedes Jørgen Pedersen via Ragnar Frisch at få Haavelmo til Århus som vikar. Det forekommer sandsynligt, at Århus-miljøet har passet Haavelmo godt. Haavelmo er skildret som en økonom, der tænkte uortodokst, jævnlige brugende vendingen »— er det så oplagt at —« (Qvigstad, 1989, s. 27). Og Aarhus Universitet var netop et nyt miljø, der satte spørgsmålstegn ved de traditionelle ideer – til stor bestyrtelse for de etablerede københavnerprofessorer. Axel Nielsen er således citeret for at have lykønsket Kjeld Philip med stillingen i Århus med ordene »Ja, så forlader De altså Videnskaben« (Andersen, 1994 s. 52).

Under Jørgen Pedersens ledelse arbejdede Århusøkonomerne med empiriske analyser af 1930ernes krise. Jørgen Pedersen startede selv med i 1937 at publicere en række estimationer for prisdannelsen på det engelske smørmarked. Og Haavelmo bidrog til dette arbejde med to undersøgelser, én vedrørende den danske svinesektor og én vedrørende det københavnske flæskemarked. Når man ser på listen over studier fra Aarhus Universitet, falder Haavelmos publikationer godt ind i mønstret:

1. Jørgen Pedersen: En Analyse af det engelske Smørmarked i Perioden 1923-36, 1937.
2. Jørgen Pedersen: En Undersøgelse af Indtægtssvingningerne i Landbruget i Perioden 1922-36, 1938.
3. Kjeld Phillip: En Fremstilling og Analyse af den danske Kriselovgivning 1931-38, 1939.
4. Trygve Haavelmo: A Dynamic Study of Pig Production in Denmark, 1939.
5. Trygve Haavelmo: Efterspørgslen efter Flæsk i København, 1939.

Begge Haavelmos publikationer er små bøger på hver 48 sider. Og der er ingen tvivl om, at Haavelmos projekt var at vise, at statistikken og økonometrien kunne bruges i den aktuelle samfundsdebat. Det understreges i begge publikationer. Haavelmo skriver i den første:

A mapping of the different interrelations must be made if a rational discussion shall be possible, and this is the problem of the present study. We do not intend to raise a general discussion of the practical regulation policy, our problem is mainly to procure tools for such a discussion. some conclusions are however drawn incidentally. This problem is essentially a matter of econometrics. What we need are quantitative measures of the different effects and dependencies. [Haavelmo, 1939, s. 11].

Og det hedder tilsvarende i den anden:

Fra Forbrugernes Side hævdes nu, at en Prisnedsættelse vil tjene saavel Konsumenternes som Producenternes Interesse, idet Producenternes Tab ved en Prisnedsættelse vil mere end opvejes ved Stigning i Omsætningen. Fra Producenternes Side hævdes det modsatte, nemlig at en Prisnedsættelse vil betyde en Nedgang i deres Indtægt. Naar disse modsatte Opfattelser kan hævdes samtidigt, skyldes det, at man mangler konkrete Oplysninger om Markedets Reaktion overfor Prisforandringer, man bygger kun paa løse Antagelser.

For at afgøre, hvad der er rigtigt, behøver man kvantitative Oplysninger om Sammenhængen mellem Pris og efterspurgt Mængde. Nærmere bestemt – vi er interesseret i Elasticiteten af Flæskeefterspørgselen med Hensyn til en Forandring af Flæskeprisen. [Haavelmo, 1939a, s. 9-10].

Arbejdet om svinesektoren går frygtløst i gang med dette udviklede marked, hvor der er en kompliceret lagstruktur, som Haavelmo med hjælp fra danske landbrugseksperter kortlægger. Han beskriver laggene, fra søerne gøres drægtige, til grisene fødes, og videre til smågrisene vænnes fra, til de passerer 35 og 60 kg for endelig at blive klar til levering på slagteriet. Desuden sondres der mellem førstegangsdrægtige søer og andre søer ud fra den betragtning, at det er i bestanden af førstegangsdrægtige søer, at tilpasningsmulighederne ligger.

Sektoren er desuden reguleret, idet der kræves svinekort for at levere til en rentabel pris, mens svin uden kort kun afregnes til en pris langt under produktionsomkostningerne. Mængden af svinekort er skiftevis over og under produktionen, således at reguleringen ikke altid er bindende. Svinekort er omsættelige. Haavelmo modellerer derfor tre sammenhængende markeder: Et for smågrise, et for slagtesvin og et for svinekort.

Den samlede model består af 7 ligninger, som Haavelmo eksperimenterer med at beregne udviklingsforløb ud fra. Han finder, at der typisk genereres cykler med en varighed af 5^{1/2} måned. Selv om der ikke er spor af simultaneous metoder, er det interessant, at Haavelmo omtaler modellen som »a simultane system of equations«. Måske var modellen en af inspirationskilderne til, at han få år senere publicerede sine berømte arbejder om simultan estimation.

Hans anden publikation fra Århus søger som nævnt at estimere priselasticiteten for flæsk. Det sker dels ved at estimere en forbrugsfunktion for københavnske husholdningers efterspørgsel efter flæsk på budgetdata fra 1931, og dels ved at estimere funktionen

$$\ln CP = \alpha + \beta \ln PF/P + \gamma \ln PO/PF + \delta \ln Y/P$$

hvor CP er forbruget af flæsk, PF flæskeprisen, PO prisen på okse- og kalvekød, Y indkomst og P det generelle prisniveau.

Haavelmos to publikationer er seriøse eksempler på anvendte økonometriske analy-

ser. De indeholder en række interessante iagttagelser og metoder, og det er i sig selv interessant, at Haavelmo i perioden umiddelbart før, han publicerede sine epokegørende teoretiske arbejder først i 1940'erne, ikke arbejdede med teoremer eller nye estimatorer, men med den danske svinesektor og det københavnske flæskemarked.

Men måske er der også andre spor af Haavelmos ophold i Aarhus. I 1939 rejste Haavelmo som nævnt til USA, og krigen hindrede kontakt mellem ham og Gelting. Men en række paralleller i deres publikationer i de følgende år, der indtil nu er blevet set som uafhængige dobbeltopdagelser, kan bedst forklares som havende fælles udspring i debatter i Århus i 1939.

I 1941 publicerer Gelting det balancerede budgets multiplikator i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* og i 1945 kommer Haavelmos artikel i *Econometrica*. Medens Haavelmos artikel står som den »officielle« opdagelse af det balancerede budgets multiplikator, blev Geltings artikel først kendt af den internationale forskerverden via Nørregaard Rasmussen (1958), der anser artiklerne for helt uafhængige, og iøvrigt nævner, at Kjeld Philip i 1942 også har behandlet det balancerede budget.

Tilsvarende nævner Vastrup (1994), at Gelting foregriber Haavelmos investerings-teori i sin disputats fra 1948. Vastrup citerer:

--- den virkning en sænkning af den korte rente eventuelt kan have på størrelsen af forretningsfolks lagre, er en udpræget éngangsvirkning. Forsåvidt en tilpasning af lagrene til lave-re rente ikke udløser en kumulativ proces, er rentesænkningens virkning udtømt en gang for alle med den stedfundne tilpasning. Principielt gælder imidlertid noget ganske tilsvarende for virkningerne af en varig sænkning af den lange rente på anlægskapitalmængden ---. Man kan måske nogenlunde beregne omfanget af den rentable udvidelse af boligmassen, men man kan ikke heraf slutte noget bestemt om det årlige extrabyggeris omfang, idet udvidelsen af boligmassen kan fordeles på et større eller mindre antal år. [Gelting, 1948,].

Vastrup anser også disse to opdagelser for uafhængige:

Det har ikke været muligt at dokumentere anden forbindelse mellem de to end en samtidig, kort ansættelse på Aarhus Universitet i foråret 1939. [Vastrup, 1994, s. 122].

Det synes dog mere nærliggende også i dette tilfælde at tænke på fælles diskussioner i Århus.¹ Det eneste problem med denne hypotese er, at Haavelmos bog om investeringsteori først kommer i 1960. Men faktisk skriver Haavelmo i forordet til bogen, at han har arbejdet i mange år med investeringsteorien:

During the past ten years or so I have tried to speak and to write of the need for more axiomatic stringency in the field of investment theory. [Haavelmo, 1960, s. V.].

1. I øvrigt forekommer det også nærliggende, at Erich Schneider kan have deltaget i sådanne diskussioner. Han udgav i 1944 en bog om »Investerings og Rente«.

og han publicerer desuden et par noter om renten og investeringerne allerede i 1940'erne, Haavelmo (1941 og 1949-50).

Det forekommer i høj grad sandsynligt, at Haavelmo, Gelting og Philip har diskuteret både multiplikator teori og investeringsteori i Aarhus i 1939. Det er i dag vel ikke særlig interessant – og også umuligt at afklare – hvem der fik hvilke ideer. Intet tyder heller på, at ideerne var så færdigudviklede, at de forskellige forfattere har henvist til eller takket hinanden. Men derfor kan der jo udmærket være en fælles inspiration i uformelle debatter, måske kun spørgsmål der er blevet rejst. Under alle omstændigheder er det en antydning af hvor imponerende et miljø, der var i Århus i det nye universitets første år.

Også Haavelmo synes at have husket Århusopholdet med glæde. I et interview med *Dagens Næringsliv* i anledning af Nobelprisen udtaler han:

Haavelmo stopper pipa og fortæller at før han dro til USA jobbet han som lærer i statistik ved Universitetet i Århus. Der drev han også med økonometri. Jeg prøvde å finne ut noe om markedet for flesk, hva som bestemmer hvor mye de fikk solgt. Haavelmo smiler ved tanken, det var en morsom jobb. For på den tiden var det rasjonering av selgerne av flesk i Danmark, de måtte ha svinekort for å få lov til å selge. Solgte de mer enn de hadde lov til fikk de bare en liten del av prisen. Det var et økonomisk spørsmål hvor lenge de skulle fore grisen. Dette er økonometri, det å finne sammenhengen mellom ting og tallfeste den. Det nytter ikke bare å si på den ene siden og på den andre siden. Vi må finne nettoen og til det trenger vi tall. Folk flest vil gjerne ha noe håndfast og presist å forholde sig til. Siden vi ikke har laboratorier hvor vi kan teste økonomiske sammenhenger, må vi prøve å tyne mest mulig informasjon ut av den eksisterende økonomis egen aktivitet. [Mathiassen, 1989, s. 23].

Haavelmo synes at se på Århuspublikationerne som typiske og interessante eksempler på nyttigt økonometrisk arbejde.

3. Haavelmo og det nordiske samarbejde

Som nævnt blev Haavelmo i 1948 professor i Oslo, og der sad han, til han blev pensioneret. Denne periode fra 2. verdenskrig til omkring 1980 er det nordiske økonomisamarbejdes mest blomstrende tid. I hele perioden 1863 til 1984 blev der hvert 3. år med enkelte uregelmæssigheder holdt bredt anlagte nordiske nationaløkonomiske møder (se Davidsen, 1984). Efter 1984 er kun holdt et enkelt i 1988.

Set fra et forskningssynspunkt er de såkaldte Marstrand-møder dog vigtigere. De blev startet i 1936 på initiativ af folk som Ragnar Frisch, Erik Lindahl og Frederik Zeuthen for at have et forum, hvor man mere professionelt kunne diskutere økonomiske forskningsbidrag. Alle nordiske universitetsforskere samt enkelte andre økonomer, f.eks. fra Norges Statistisk Sentralbyrå's og Finlands Banks forskningsafdeling, deltog i møderne. Møderne holdtes i alle de år i perioden 1948 til 1980, hvor der ikke

var Nordiske Nationaløkonomiske Møder. Møderne foregik normalt på hotellet på skærgårdsøen Marstrand udenfor Göteborg. Dette blev imidlertid nedlagt i 1980 og herefter døde møderne ud.² Haavelmo var norsk medlem af arrangørkomiteen for møderne ihvertfald fra 1957 til 1970.

For at forstå disse møders betydning må man tænke på de nordiske forskningsmiljøers størrelse på den tid. I 1940erne var der som tidligere beskrevet i Århus en 7-8 økonomiske forskere og noget lignende i København. I hele Norden var der formodentlig ikke mere end omkring 50 økonomiske forskere. Og de kendte hinanden og mødtes på Marstrand. Når nye så blev ansat, præsenterede de et papir på Marstrand-møderne, og de var dermed optaget i kredsen. Man kendte dem og vidste, hvad de arbejdede med. Marstrand-møderne var samtidig et sted for sociale kontakter – man mødtes, drak stærk sprit, badede (mest om natten) og udvekslede historier fra de forskellige miljøer.

Det må samtidig huskes, at engelsk ikke dominerede på den tid. Til de nordiske møder talte man skandinavisk (finnerne svensk), og man skrev på sit eget sprog. Det er tidligere nævnt, hvorledes Haavelmo efter 1950 skrev omkring 60 procent af sine værker på norsk. I Geltings publikationsfortegnelse findes omkring 130 arbejder, hvoraf 11 er på engelsk, 1 på tysk og 1 på fransk (Davidsen, 1994), tilsvarende er af Nørregaard Rasmussens omkring 100 publikationer en snes på engelsk, 2 på tysk og 1 på italiensk (Davidsen, 1999). Og Gelting og PNR var nok de mest internationale af de danske økonomer på den tid.

I en sådan situation, hvor de nordiske økonomer kendte hinanden, og hvor man ikke kunne bruge bedømmelsesudvalg, der ikke kunne læse de lokale sprog, måtte man jævnlige trække på de nordiske kollegaer. Haavelmo sad således bl.a. i Nørregaard Rasmussens disputatsbedømmelsesudvalg i 1956 og samme år i det professorudvalg, der udnævnte Nørregaard Rasmussen til professor, i 1970 var han med i det bedømmelsesudvalg, der udnævnte Mogens Boserup og Erling Olsen til professorer og i 1971 i Erling Olsens disputatsbedømmelsesudvalg.

Når man kendte hinanden så godt, var det også naturligt, at man bidrog til hinandens festskrifter. Haavelmo skrev således artikler til Jørgen Pedersens festskrift i 1951, til Frederik Zeuthens i 1958 og til Jørgen Geltings i 1982. Bidraget til Geltings festskrift om Global Economic Inequality var i øvrigt det sidste Haavelmo skrev på engelsk.

4. Danskere i Oslo

De tætte kontakter mellem økonomerne fra Oslo og København blev udbygget i de første efterkrigsår. Oslo med Frisch og Haavelmo som to absolutte internationale topnavne blev et yndet mål for studieophold i disse år.

2. Der var dog møde i Kungälv, 1981, Mariehamn, 1982, Hankø, 1983 og Hirtshals, 1985, men siden er traditionen uddød.

Det er først P. Nørregaard Rasmussen (1922-1998), og senere Sven Danø (1922-1998), der får livslang inspiration til deres forskning, som i begges tilfælde tog nye retninger efter ophold i Norge, jvf. Danø (1996), Andersen (1998) og Estrup (1999). Der er ikke meget tvivl om, at det var professor ved Københavns Universitet Frederik Zeuthen (1888-1959), der som Fellow of the Econometric Society havde direkte forbindelser til Frisch, der skabte baggrunden for Nørregaard Rasmussens og Danøs Oslo-ophold.

Nørregaard Rasmussen blev cand.oecon. i 1947. Umiddelbart efter sin kandidateksamnen tog han til Norge og blev knyttet til Sosialøkonomisk Institutt som videnskabelig assistent. Her arbejdede han, til han i 1948 kom til Economic Commission for Europe i Geneve, dengang ledet af Gunnar Myrdal. I 1951 kom han tilbage til Handelshøjskolen i København, og i 1956 blev han professor ved Københavns Universitet, hvor hans hovedindsats blev opbygningen og udviklingen af Økonomisk Institut, hvis leder han var fra oprettelsen i 1958 til 1970. Siden oprettelsen af det statsvidenskabelige studium i 1848, ja endnu længere tilbage i tid, havde der været professorer i økonomi ved Københavns Universitet. Men der var intet institut og intet fælles miljø, se Estrup (1999).

At der udvikledes en institutstruktur hos økonomerne ved Københavns Universitet, trods modstand fra de ældre professorer, kan vi takke Nørregaard Rasmussens gode erfaringer fra miljøerne i Aarhus og Oslo for.

Selvom Nørregaard Rasmussens disputats fra 1956 og en hel del af hans øvrige produktion mest er påvirket af Frisch, så er også påvirkningen fra Haavelmo meget tydelig. Således handler hans første artikler om økonometriske emner. Nørregaard Rasmussen skrev desuden en række undervisningsnotater, herunder om økonomiens metode, med et indhold præget af økonometriske problemstillinger. Her beskrives bl.a. identifikationsproblemet. Hans eksemplar af *The Probability Approach in Econometrics* »bærer præg af at være læst, læst og læst igen« (Estrup, 1999, s. 4).

Sven Danø er cand.polit. fra 1947. Han blev sekretær i Boligministeriet, men fik desuden et formiddagsjob på det Økonomisk-Statistiske Laboratorium i Studiegården. I 1950 blev han inviteret til Sosialøkonomisk Institutt af Frisch, hvor han var i 6 måneder:

Det var meningen, at jeg skulle kobles på Sosialøkonomisk Institutt's store projekt om makroøkonomiske decisionsmodeller --- men Frisch var optaget af mere presserende hverv -- så jeg fik ikke megen direkte kontakt med ham. Men jeg fik dog oplevet at se ham i aktion som en formidabel forelæser i teoretisk statistik, og fulgte desuden Haavelmos storartede forelæsninger om økonomisk teori --- . En tredje kommende nobelpristager, Tinbergen, holdt gæsteforelæsninger om sine egne decisionsmodeller. Jeg havde nylig oversat hans lille bog om økonometri --- . Opholdet i Oslo var en gylden tid, der for alvor satte mig i gang.

Den faglige standard var imponerende, ingen steder har jeg lært så meget som der, ikke mindst om metode. Miljøet gav venner for livet --- og til, at jeg ved en ret fugtig anledning i Marstrand blev proklameret som æresnordmand sammen med Nørregaard Rasmussen. [Danø, 1996, s. 4].

Danø kom hjem og skrev prisopgave om pengeløn og realløn. Derefter kommer der en række artikler om boligpolitik og om den økonomisk politiske teori, herunder om Oslospecialiteten makroøkonomiske decisionsmodeller. Midt i 1950erne efter et ophold i USA skifter han fra makroøkonomi til mikro- og driftsøkonomi. Danø var i alle årene en meget energisk deltager i Marstrand-møderne.

Det gælder nok både Nørregaard Rasmussen og Danø, at deres forskning mere var præget af Frischs end af Haavelmos forskningsinteresser, men blandt deres elever vandt Haavelmo givetvis via undervisningen i økonometri og metode. Der blev allerede i 1952 introduceret et kursus i økonometri, men i modsætning til forholdene i andre nordiske lande var der i efterkrigstiden ingen brug for økonometrikere hverken i Det statistiske Departement eller i Nationalbanken. Uanset hvor avanceret undervisningen i økonometri og teoretisk statistik var så savnedes incitamentet til at bruge denne viden. Hverken Nørregaard Rasmussen eller Danø anvendte deres økonometriske kundskaber aktivt til selv at forsøge sig med estimationer. Der kommer et gennembrud her, men først med den følgende generation.

Osloskolens skepsis overfor de monetære sektorer i økonomien kom også til at præge København. Multiplikatorer i lukkede og åbne økonomier, i faktor- og markedspriser var i centrum, men IS-LM modellen kom først for alvor ind i undervisningen meget sent i 1960erne.

Den sidste københavnske professor, der var på studieophold i Oslo, var Ellen Andersen, der blev cand.polit. i 1963 og tilbragte to måneder ved Sosialøkonomisk Institutt for at omarbejde sit speciale om måling af kapital til to artikler. Hun mødte både Haavelmo og Leif Johansen, samt Frisch som emeritus. Det var inspirerende og spændende, men ikke behageligt, når man blev trukket frem i rampelyset og stillet spørgsmålet, om hvorvidt man foretrak den ene eller den andens kapitalopfattelse. Men det er i tilbageblik klart, at her fik man mere smag for at bygge modeller fremfor at filosofere over kapitalbegrebet. Dette resulterede i disputatsen »En model af Danmark« fra 1975.

5. Haavelmo i København 1971

Haavelmo's *A Study in the Theory of Investment* fra 1960 blev grebet med begejstring af de yngre i København. Den kom på et tidspunkt, hvor professorerne Hoffmeyer, Nørregaard Rasmussen, Ølgaard – og Gelting på besøg fra Århus – samt ældre specialstuderende var meget optaget af vækstteori. Haavelmos investeringsteori blev bl.a.

dyrket ved en seminarrække, hvor fem af studenterne senere som professorer og lektorer kom til at præge undervisningen i nationaløkonomi, 3 af dem anmeldte Haavelmos bog i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Andersen, Hansen og Lund, (1962).

Der er således ingen tvivl om, at Nørregaard Rasmussen som institutbestyrer ved mange lejligheder forsøgte at få Haavelmo til København, helst et helt semester. Men det lykkedes ikke. Først i 1971 meldte Haavelmo selv, at han var interesseret i at komme i november-december 1971. Haavelmo kom og holdt en studiekreds for institutmedarbejdere og ældre studerende om »Forventninger og deres rolle i økonomisk teori«.

Først under besøget fandt man forklaringen på Haavelmos pludselige interesse for at komme væk fra Oslo. Han blev nemlig i disse måneder 60, og var interesseret i at komme væk fra al festivitaten. 60 års fødselsdagen blev derfor fejret ved en privat middag i Lyngby med danske kollegaer.

Dette kunne tolkes som en bekræftelse af en række historier om hans menneskeskyhed, f.eks.:

Det finnes en »vandrehistorie« som fortelles om Haavelmo. Det er om den gangen Haavelmo lå og fisket inne på Hardangervidda. Han hadde drevet på i flere dager og ikke sett et menneske. Tredje dagen dukket det opp en kar på den andre siden av vannet. Han var tydeligvis selskapssyk og ruslet rundt vannet. Etter en time kom han bort til den plassen hvor Haavelmo sto, hvorpå Haavelmo pakket sakene sine og dro til byen for »---det er like greitt å være i Oslo. Det er jo så forbannet mye folk i fjellet«. [Qvigstad, 1989, s. 25].

eller da han fik Nobelprisen, hvor hans nærmeste kollega først hørte om det, da Haavelmo ringede og indledte »Jeg har fået et problem, du må hjælpe mig, journalisterne er begyndt at ringe«.

Det var imidlertid langt fra hele Haavelmo. Han var ikke isolationistisk, og han fulgte nøje med i, hvad der skete i hans omgivelser. Blandt studenterne til hans studiekreds i København var således Hans Keiding, som ingen af os på det tidspunkt havde lagt mærke til (han begyndte først året efter på et speciale i bayesiansk økonometri) og en dag kom Haavelmo diskret og spurgte, hvem denne student var, for han var meget dygtig.

Men luksus var Haavelmo ikke meget for. Under hans besøg i København kom vi en dag gennem Strøget sammen med ham. Han så på modebutikkerne, det eksklusive håndværk og souvenirerne, og sagde så tænksomt »Jeg ser, her sælges kun unyttige ting«.

At Nørregaard Rasmussen satte Haavelmo højt var hævet over enhver tvivl. Da PNR i 1974 som den første økonom blev medlem af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab var de to første ting, han fik gennemført, at få Gelting og Haavelmo optaget som medlemmer; begge blev medlemmer i 1975.

I 1979 blev Københavns Universitet 500 år. Det blev fejret på mange måder, bl.a. blev der uddelt en række æresdoktorgrader. Fagene forhandlede hårdt om fordelingen, og økonomerne tilkæmpede sig to. Der opstod så lange forhandlinger om, hvem det skulle være.³ Det blev vedtaget, at det skulle være en dansker og en udlænding, og efter lange overvejelser blev det besluttet, at det skulle være Ester Boserup og Trygve Haavelmo. Da alt var klart og på plads, satte PNR Ellen Andersen til at ringe til Haavelmo og orientere ham om æren. Men Haavelmo svarede, at sådan noget »plejede han at takke nej til«. Det kom så overraskende og sent, at der gik lidt rod i informationerne til offentligheden, og i enkelte jyske aviser optrådte Haavelmo på listen over æresdoktorer.

6. Haavelmos betydning i dag

Tiden i dag er en helt anden, end da Haavelmo var aktiv. Nu er det nordiske samarbejde nærmest uddødt. Alle skriver på engelsk, og bedømmelsesudvalgene henter deres navne fra hele Europa. Et projekt, der skal give penge og prestige, skal langt hellere være et EU-projekt end et fælles nordisk projekt. Ingen tager længere på studieophold i Oslo; alle tager til USA. Meget er også sket indenfor økonometrien siden 1940'erne; i 1970'erne kom Hendry's nye tidsrækkeøkonometri med bl.a. fejlkorrektionsmodellerne og i 1980'erne kom så kointegrationsteoriene, med Søren Johansen og Katarina Juselius fra København som ledende navne. Men meget af den nye økonometri ligger i tæt forlængelse af Haavelmos økonometriske manifest fra 1944. Det at bygge en sandsynlighedsteoretisk model og estimere den med maksimum likelihood metoder er både i Haavelmos og Søren Johansens ånd. Det er ikke tilfældigt, at Katarina Juselius har beskæftiget sig indgående med Haavelmo, se Juselius (1993), og bruger et 1944-citat som programerklæring:

--- If economists would describe the experiments they have in mind when they construct the theories they would see that the experiments they have in mind may be grouped into two different classes namely, (1) experiments that we should like to make to see if certain real economic phenomena – when artificially isolated from other influences – would verify certain hypothesis and (2) the stream of experiments that nature is steadily turning out from his own enormous laboratory, and which we merely watch as passive observers. ---

In the second case we can only try to adjust our theories to reality as it appears before us. And what is the meaning of a design of experiment in this case. It is this: We try to choose a theory and a design of experiments to go with it, in such a way that the resulting data would

3. Æresdoktorgrader er ikke noget man har strøet om sig med blandt økonomerne ved Københavns Universitet. Graden var i 1979 i alt kun uddelt 6 gange. Til Harald Westergaard i 1902, til William Scharling 1909, V. Falbe Hansen 1921, Eli Heckscher 1929, Erik Lindahl 1959 og Ragnar Frisch 1959.

be those which we got by passive observation of reality. And to the extent that we succeed in doing so, we become masters of reality – by passive agreement. [Haavelmo, 1944, s. 14 og Juselius, 1993, s. 56].

Måske er der alligevel ikke så langt fra Oslo i 1940erne til København i 1990erne.

Ellen Andersen

Grosserer A. Collstrops Fond

Niels Kærgård

Den Kgl. Veterinær og Landbohøjskole

Litteratur

- Aldrich, J. 1989. Autonomy, *Oxford Economic Papers*, vol. 41, s. 15-34.
- Andersen, E., P. Buch Hansen og L. Lund. 1962. Anmeldelse af Haavelmo (1960), *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 100, s. 224-42.
- Andersen, E. 1998. Sven Danø 22. februar 1922 – 10. marts 1998, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 136, s. 275-285.
- Andersen, P. Nyboe. 1994. *Thorvil Kristensen – En ener i dansk politik*, Odense Universitetsforlag, Odense.
- Bjerkholt, O. 1999. Ragnar Frisch og Trygve Haavelmo, *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 4, s. 362-370.
- Bjørn, E. 1989. Om Trygve Haavelmos bidrag til økonometri, *Sosialøkonomen*, nr. 11, s. 6-11.
- Danø, S. og P. Nørregaard Rasmussen. 1973. Ragnar Frisch, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 111, s. 5-8.
- Danø, S. 1996. Halvtreds år for Rachel: Et liv som økonom, *Blåt Memo nr. 197*, Økonomisk Institut, Københavns Universitet.
- Davidsen, T. 1994. Fortegnelse over Jørgen H. Gøttings skrifter, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 132, s. 146-53.
- Davidsen, T. 1999. Fortegnelse over P. Nørregaard Rasmussens skrifter, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 137, s. 14-19.
- Estrup, H. 1999. P. Nørregaard Rasmussen 9. maj 1922 – 1. januar 1998, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 137, s. 1-13.
- Førsund, F.R. 1989. Om Haavelmo's investerings teori, *Sosialøkonomen*, nr. 11, s. 21-22.
- Gelting, J. 1941. Nogle Bemærkninger om Finansieringen af offentlig Virksomhed, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 79, s. 293-99.
- Gelting, J. 1948. *Finansprocessen i det økonomiske kredsløb*, København.
- Hendry, D.F., A. Spanos og N.R. Ericsson. 1989. The Contributions to Econometrics in Trygve Haavelmo's The Probability Approach in Econometrics. *Sosialøkonomen*, nr. 11, s. 12-17.
- Haavelmo, T. 1939. *A Dynamic Study of Pig Production in Denmark*, Studier fra Aarhus Universitets Økonomisk Institut, nr. 4, København.
- Haavelmo, T. 1939. *Efterspørgselen efter Flæsk i København*, Studier fra Aarhus Universitets Økonomiske Institut, nr. 5, Aarhus.
- Haavelmo, T. 1941. The Effect of the Rate of Interest on Investment, *Review of Economics and Statistics*, vol. 23, nr. 1, s. 49-52.
- Haavelmo, T. 1943. The Statistical Implications of a System of Simultaneous Equations, *Econometrica*, vol. 11, s. 1-12.
- Haavelmo, T. 1944. The Probability Approach in Econometrics, *Supplement to Econometrica*, vol. 12, s. S1-115.
- Haavelmo, T. 1945. Multiplier Effects of a Balanced Budget, *Econometrica*, vol. 13,

- s. 311-18.
- Haavelmo, T. 1949/50. A Note on the Theory of Investment, *Review of Economic Studies* vol. 16, s. 78-81.
- Haavelmo, T. 1960. *A Study in the Theory of Investment*, University of Chicago Press, Chicago.
- Juselius, K. 1993. VAR Modelling and Haavelmo's Probability Approach to Macroeconomic Modelling, *Empirical Economics* vol. 18, s. 595-622.
- Kærgård, N. 1989. Autonomy, Switching Regimes, and Super Exogeneity, *European Economic Review*, vol. 33, s. 1799-1804.
- Kærgård, N. 1996. Økonomernes nordiske samarbejde, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 134, s. 105-11.
- Kærgård, N. 2000. Osloskolen – særnorsk eller tidstypisk skandinavisk? *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 138, s. 330-48.
- Mathiassen, S. 1989. Ikke særlig hjelp i fine statistiske metoder hvis teorien er noe skrot, Interview med Haavelmo in *Dagens Næringsliv*, optrykt i *Sosialøkonomen*, nr. 11, s. 23-24.
- Moene, K.O. 1989. Utvikling og miljø, *Sosialøkonomen*, nr. 11, s. 18-20.
- Moene, K.O. og A. Rødseth. 1991. Nobel Laureate: Trygve Haavelmo, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 5.3, s. 175-92.
- Morgan, M. 1990. *The History of Econometric Ideas*, Cambridge.
- Nerlove, M. 1990. Trygve Haavelmo: A Critical Appreciation, *Scandinavian Journal of Economics*, vol. 92, s. 17-24.
- Pedersen, J. 1937. *En Analyse af det engelske Smørmarked i Perioden 1923-36*. I Studier fra Aarhus Universitets Økonomiske Institut, nr. 1, Aarhus, 102 s.
- Qvigstad, J. F. 1989. Er det så opplagt at ---, *Sosialøkonomen*, nr. 11, s. 25-27.
- Rasmussen, P. Nørregaard. 1958. A Note on the History of the Balanced-Budget Multiplier, *Economic Journal*, vol. 68, s. 154-56.
- Royal Swedish Academy of Sciences. 1990. The Nobel Memorial Prize in Economics 1989, *Scandinavian Journal of Economics*, vol. 92, s. 11-15.
- Schneider, E. 1944. *Investering og Rente*, København.
- Sandmo, A. 1987. Trygve Haavelmo, i J. Eatwell, M. Milgate og P. Newman, *New Palgrave – A Dictionary of Economics*, Macmillan Press, London.
- Strøm, S. og J. Vislie. 1999. Trygve Haavelmo (1911-1999), *Sosialøkonomen*, nr. 6, s. 2-3.
- Søilen, E. 1998. *Fra frischianisme til keynesianisme? En studie av økonomisk politikk i lys av økonomisk teori*, Høyskolen i Agder, Kristiansand.
- Vastrup, C. 1994. Jørgen H. Gelting 1912-1994, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 132, s. 125-38.

Miljøproblemer og endogen vækst

Poul Schou

Det Økonomiske Råds Sekretariat, ps@dors.dk

SUMMARY: The article surveys some of the major topics covered in the literature on endogenous growth and environmental problems. Crucial preconditions for permanently balanced growth are unitary substitution elasticities between man-made and natural inputs in the aggregate production function as well as in society's utility function, and constant returns to scale with respect to reproducible inputs. The literature identifies four situations in which policy changes can improve the long-term prospects for both the environment and growth simultaneously. These are: when nature has a non-rival productive role; when environmental policy affects other, non-environmental market failures; when utility depends on factors other than the environment and the consumption goods produced; and when the source of pollution comprises non-renewable resources.

1. Indledning

Sammenhængen mellem økonomisk vækst og diverse miljøproblemer er et emne som jævnlige optager sindene, både i den offentlige debat generelt og mere professionelt i økonomiske fagkredse. De mulige implikationer af denne sammenhæng gør det da også potentielt til en af de vigtigste problemstillinger, som moderne makroøkonomi kan beskæftige sig med. I løbet af 90'erne er der vokset en ny litteratur frem, som bruger den endogene vækstteori til at undersøge emnet nærmere ved hjælp af formaliserede teoretiske modeller og dermed er med til at kaste lys over områdets grundlæggende spørgsmål. Formålet med denne artikel er at give indsigt i de vigtigste problemstillinger inden for dette forskningsområde.

De endogene vækstmodeller prøver i modsætning til den tidligere dominerende vækstteori (Ramsey- og Solowmodellerne) eksplicit inden for modelrammen at forklare de ændringer, som leder til positiv forbrugsvækst på langt sigt som resultater af forskellige former for menneskelig aktivitet. Grundlæggende er der næppe nogen tvivl om, at økonomisk vækst er endogen i den »rigtige« model for verdensøkonomien: Værdien af den samlede verdensproduktion vokser over tid som et resultat af adfærd

Artiklen er en forkortet og bearbejdet udgave af Schou (1999), kapitel 1, der også indeholder en mere fuldstændig litteraturoversigt. Jeg vil gerne takke Peder Andersen, Ninette Pilegaard Glud, Christian Groth, Jan V. Hansen, Jens Hauch, Svend Jespersen, Frank Michael Rasmussen, Jacob Krog Søbygaard og to anonyme referees for nyttige kommentarer.

hos optimerende producenter og forbrugere i et samspil med naturen. Disse adfærds- og samspilsformer, hvad de end mere præcist består i, kan tænkes at ændre sig under forskellige omstændigheder ligesom al anden menneskelig adfærd. Det er derfor informativt at belyse disse processer mere præcist i en formaliseret økonomisk model, både for at få en bedre forståelse af dem og for at kunne foreslå tiltag, der kan påvirke dem i en samfundsmæssigt mere optimal retning. Derfor udgør forskningsområdet endogen vækstteori et fremskridt for den måde, vi tænker om økonomi på. Det betyder dog ikke, at de nuværende grundlæggende endogene vækstmodeller giver en tilfredsstillende forklaring af virkelighedens økonomiske vækst. Empirisk har de forhåndenværende endogene modeller således ikke haft en overbevisende forklaringskraft i forhold til deres ældre konkurrenter, jf. Mankiw, Romer og Weil (1992) og Jones (1995). Et andet kritikpunkt er, at mange af modellerne er afhængige af helt specifikke funktionsformer for at kunne opnå deres resultater.

Selvom der således endnu er vigtige uløste problemer inden for vækstteorien, kan de eksisterende modeller dog allerede i dag bruges til at behandle samspillet mellem økonomi og natur. De næste afsnit gennemgår nærmere *state of the art* på dette område.

2. Vækst og miljø – grundlæggende sammenhænge

Al økonomisk aktivitet er i sidste ende afhængig af naturen. Sammenhængene mellem velfærd, økonomisk aktivitet og miljø/natur kan inddeles i følgende kategorier:

1. Naturen giver os diverse herlighedsværdier (ture i bøgeskoven og på stranden, solbadning i Kongens Have og på Mallorca osv.) som umiddelbart påvirker vores velfærd.
2. Naturressurser (fornybare som tømmer, hvede, uld og fisk og ikke-fornybare som kul, olie og mineraler) bruges direkte som input i produktionen. Disse input er kendetegnet ved at være *rivaliserende* produktionsfaktorer, dvs. et givet input kan kun anvendes i én enkelt produktionsproces på et givet tidspunkt.
3. Naturen påvirker også produktiviteten direkte gennem at stille forskellige vigtige grundlæggende *ikke-rivaliserende* serviceydelser til rådighed. Her tænkes der på funktioner som eksistensen af ozonlaget, der beskytter mod skadelige virkninger af solens stråling, biodiversitet, hvis genetiske mangfoldighed er en kilde til produktion af ny viden, klimatiske betingelser for at opretholde en sund og produktiv arbejdsstyrke m.m. Disse forskellige ydelser kan udnyttes i vilkårligt mange produktionsprocesser på samme tid, uden at udnyttelsen ét sted forringer udbyttet af ydelseren andre steder.
4. Naturen fungerer som affaldsspand for de uønskede biprodukter, der kommer fra produktionen i form af forurening.

5. Endelig kan økonomisk aktivitet også rettes direkte mod naturen med det formål at forbedre dens tilstand, f.eks. gennem skovrejsningsprojekter, rensning af forurenede grunde eller udvikling af grønnere teknologi.

En model der vil give et fuldstændigt billede af forholdet mellem økonomi og økologi, bør kunne inkorporere alle disse sammenhænge. En række bidrag har dog koncentreret sig om udvalgte dele af de overordnede problemstillinger.

3. Termodynamik og økonomisk vækst

Man hører somme tider den indvending mod permanent økonomisk vækst, at muligheden simpelthen skulle være i strid med selve naturlovene. Synspunktet fremføres især af folk, som er inspireret af de såkaldte økologiske økonomer som Georgescu-Roegen (1971) og Herman Daly (1997). Tankegangen bygger på de særlige problemstillinger, som en inddragelse af principper fra termodynamikken bringer med sig. Kort fortalt siger termodynamikkens anden lov, at i et lukket system bliver fysisk materie (eller energi, hvilket i sidste instans er det samme) nødvendigvis mere og mere disorganiseret (entropisk) og dermed mindre brugbar, efterhånden som den bliver anvendt i økonomien. Denne irreversible transformation fra laventropisk til højentropisk energi ville være en ødelæggende trussel mod opretholdelsen af vores nuværende produktionsniveauer (og i det hele taget et hvilket som helst positivt produktionsniveau på lang sigt), hvis jordkloden var et lukket system.

Imidlertid er jorden ikke et lukket system, idet vi hele tiden modtager en strøm af laventropisk energi udefra i form af solenergi. Da energitilstrømningen fra solen er konstant, sætter det dog en øvre grænse for de laventropiske naturressurser, vi har til rådighed. Det betyder, at permanent positiv produktionsvækst i en rent fysisk forstand ganske rigtigt ikke er mulig; men det som *økonomisk* vækst måler, er heller ikke fysiske enheder, men vækst i *værdien* af vores produktion, og naturlovene lægger ikke umiddelbart nogle begrænsninger herpå. Selvom al økonomisk aktivitet har en vigtig fysisk dimension, kan vi ved at forøge vores viden og teknologiske kunnen få stadig større værdi ud af den samme mængde laventropiske materie og energi. (Moderne bærbare computere kan således præstere betydeligt mere end de første datamaskiner, der blev skabt for adskillige år siden – uden at deres fremstilling kræver større mængder mineraler og andre naturressurser). På grund af den ikke-rivaliserende karakter af viden – et forhold som den endogene vækstlitteratur har fremhævet talrige gange – gælder loven om entropi ikke for spredningen af viden, og modsiger dermed heller ikke nødvendigvis tanken om bæredygtig økonomisk vækst (hvor dette begreb defineres som et forløb med ikke-aftagende nytte og positiv vækst i det materielle forbrug, målt i økonomiske enheder). Der er ingen naturlove, der siger, at den menneskelige

kreativitet nødvendigvis må være begrænset, og hvis den virkelig er ubegrænset (hvilket vi aldrig kan vide med sikkerhed), vil vi også kunne forøge værdien af vores forbrug for evigt, selvom vi lever i en verden med endelige naturressurser.

4. En grundlæggende vækstmodel

Smulders (1995) diskuterer på glimrende vis i en miljøøkonomisk ramme udfordringen fra den økologiske økonomi. Samtidig præsenterer han en model, der både kan inddrage indsigten fra de termodynamiske principper og desuden i enklest mulig form behandle de forskellige vigtige vekselvirkninger mellem økonomi og miljø og dermed fungere som en grundmodel for andre vækst/miljømodeller. Modellen (som her fremstilles i en let forenklet udgave) består af tre ligninger, som beskriver henholdsvis systemets økologiske dimension, den økonomiske aktivitet (produktionen) og økonomiens efterspørgselsside (præferencerne). N er beholdningen af naturkapital, en aggregeret variabel som i fysiske enheder måler mængden af naturressurser eller miljøets overordnede kvalitet. Tilvæksten i N pr. tidsenhed beskrives ved

$$\dot{N} = E(N, S) - R \quad \text{hvor} \quad \dot{N} = \frac{dN}{dt}, \quad E_S > 0 \quad (1)$$

(For overskuelighedens skyld undertrykkes tidsdateringen af de variable). R er den strøm af naturressurser, som på hvert enkelt tidspunkt anvendes i økonomien; strømmen repræsenterer både det direkte brug af ressourcer (høst af afgrøder o.l.) og den forurening som de forskellige produktionsprocesser giver anledning til, og som fører til en forringelse af det omgivende miljø (sur regn, der nedbryder skovene, udledning af ozonnedbrydende gasser osv.). Funktionen E angiver, at naturkapitalen kan regenereres; hastigheden hvormed dette sker, afhænger af størrelsen af N selv og desuden af den eksogene og konstante tilførsel af solenergi, S (Funktionen E antages normalt at være konkav i N , dvs. den har form som et omvendt U). Naturen/miljøet modelleres dermed på samme måde som en fornybar resurse som f.eks. en fiskebestand normalt behandles i resurseøkonomiske lærebøger.

Produktionssiden foregår i en enkelt sektor, hvor output dels anvendes som forbrug C , dels investeres i opbygningen af større viden V ; den afgangende menneskeskabte kapitalbeholdning er altså viden:

$$\dot{V} = Y(N, R, V) - C \quad Y_N \geq 0, Y_R > 0, Y_V > 0 \quad (2)$$

Produktionen Y afhænger dels af mængden af naturressurser (og forurening) R , dels af den eksisterende viden og teknologi på det pågældende tidspunkt. Desuden indgår

også N , den samlede kvalitet af vores økosystem, som et ikke-rivaliserende element i produktionsfunktionen.

Endelig er der præferencerne. Nyttens afhænger af forbruget C og naturkapitalen N . Samfundsvelværdsfunktionen antages at være et integral over tilbagediskonterede nyttebidrag pr. tidsenhed, hvor ρ er den konstante tidspræferencerate:

$$W = \int_0^{\infty} U(C, N)e^{-\rho t} dt \quad U_C > 0, U_N \geq 0 \quad (3)$$

Disse tre ligninger udgør tilsammen en sammenhængende økonomisk vækstmodel, der er i stand til at indfange de vigtigste vekselvirkninger mellem økonomisk aktivitet og det omgivende økosystem. Naturkapitalen N er begrænset opadtil (fordi den måles i fysiske enheder, og de termodynamiske love og solens indstrømning sætter en øvre grænse for den mængde energi der kan ophobes på jorden). I en langsigtligevægt må den være konstant, hvilket medfører (fra ligning 1) at også R må være konstant. Vi kan altså ikke permanent forøge vores resurseforbrug/forurening. Dette er én grundlæggende betingelse for bæredygtig vækst, som desuden implicerer, at den partielle substitutionselasticitet mellem viden og hver af de andre input i produktionsfunktionen skal være mindst én asymptotisk. Ellers er det nemlig ikke muligt for produktionen at vokse ubegrænset, samtidig med at N og R har et konstant niveau, da N og R 's grænseprodukt så ligeledes vil være begrænset opadtil, uanset hvor stor V bliver. Endvidere kan substitutionselasticiteten ikke være asymptotisk større end én på grund af antagelsen om at fysiske input er uundværlige i produktionen. Konklusionen er, at en substitutionselasticitet på netop én er nødvendig for, at menneskeheden kan opleve vedvarende vækst på helt lang sigt!

Ønsker man endvidere *balanceret* vækst, dvs. en situation hvor produktion og forbrug i det lange løb skal vokse med en konstant vækstrate, må man desuden forlange, at der skal være konstant skalaafkast i produktionsfunktionen Y med hensyn til den menneskeskabte produktionsfaktor, viden. Denne betingelse er et centralt resultat i den endogene vækstlitteratur. Hvis skalaelasticiteten med hensyn til menneskeskabte input i den (de) sektor(er) der fremstiller de(t) selvsamme input er blot en anelse mindre end én, vil væksten i det lange løb dø ud, og den pågældende økonomi vil ende i en stationær tilstand hvor produktion og forbrug er konstante. Hvis omvendt skalaelasticiteten er større end en, vil vi opleve, at ikke blot produktionen, men selve vækstraten stiger eksplosivt over tid, og modellen vil slet ikke have nogen langsigtligevægt, jf. Solow (1994).

Selvom permanent bæredygtig økonomisk vækst er mulig uden at nedbryde naturka-

pitalen, er den ikke nødvendigvis optimal – det vil afhænge af præferencerne. Hvis forbruget vokser over tid, mens miljøkvaliteten forbliver konstant, vil den marginale nytte af de menneskefremstillede goder C falde i forhold til grænsenyttens af de serviceydelser der kommer fra miljøet N . Det medfører to modsatrettede virkninger: En positiv indkomsteffekt (fordi vi i et vækstsamfund bliver rigere med tiden) forøger efterspørgslen efter miljø-serviceydelser, mens en substitutionseffekt omdirigerer efterspørgsel efter et godt miljø henimod efterspørgsel efter menneskeskabte goder, fordi den stigende relative knaphed på miljøgoder forøger prisen på disse, målt i forbrugsvarer. Hvis den sidstnævnte effekt dominerer, vil naturkapitalen konstant blive mindre over tid, hvilket ikke kan være en langsigtstlige vægt. Hvis den førstnævnte effekt dominerer, vil investeringer i miljøet stige indtil det punkt, hvor de fuldstændig fortrænger investeringer i produktionen af forbrugsvarer, sådan at den økonomiske vækst vil standse. Kun hvis de to effekter fuldstændig udligner hinanden, kan vedvarende økonomisk vækst sammen med et konstant niveau for miljøkvaliteten være optimal. Det vil ske, når de to goder hverken er substitutter eller komplementær for hinanden, eller sagt med andre ord: Der skal være en substitutionselasticitet på nøjagtig én mellem C og N . Også den samfundsmæssige velfærdsfunktion skal have et Cobb-Douglas-lignende udseende (idet Cobb-Douglas-funktioner netop er kendetegnet ved en substitutionselasticitet på én)!

5. Nogle modeludvidelser

De fleste andre vækstmodeller med en miljødimension kan ses som enten specialtilfælde eller udvidelser af denne simple model. I den ovenfor beskrevne model er den økologisk vigtige variabel beholdningen af naturkapital, og den forringes, når der anvendes naturressurser i bred forstand som input i produktionen. En anden (og mere umiddelbart intuitiv) måde at modellere forurening på er at betragte den som et uundgåeligt biprodukt ved produktionen, altså som en del af output. Begge tilgange anvendes i litteraturen, og Smulders (1995) demonstrerer, at der ikke er nogen grundlæggende forskel mellem de to metoder til at afbilde forureningen. Output-tilgangen svarer i en model med kun én produktionssektor til et helt fast inputforhold mellem naturressurser og menneskeskabt kapital. I dette tilfælde bliver substitutionsmuligheder typisk genindført i modellen ved at antage, at en del af produktionen kan bruges til forureningsbekæmpelse og andre miljøforbedringer. Mulighederne for bæredygtig vækst vil så afhænge af, hvor effektiv denne teknologi er til at begrænse forureningen. Smulders og Gradus (1996) behandler dette tema nærmere.

Andre eksisterende modeller varierer på forskellig vis i deres økologiske dimension fra den simple fremstilling som præsenteres ovenfor. I tilgangen med forurening som et biprodukt af økonomisk aktivitet er der selv uden muligheder for forureningsbe-

kæmpelse substitutionsmuligheder til stede, hvis der er mere end en produktionsfaktor, og de ikke alle forurenere lige kraftigt. Ofte antages forurening at være en funktion af det samlede output, mens andre modeller forudsætter, at kun det fysiske kapitalapparat forurenere, sådan at et skift over til mere arbejdsintensive produktionsmetoder vil være gavnligt for miljøet. Dette er således tilfældet i en af modellerne i Gradus og Smulders (1993). Andre forfattere opererer med en hel række forskellige kapitalgoder, der kan være enten forurenende eller »rene«, jf. Hung, Chang og Blackburn (1993), eller med mange sektorer med forskellig forureningsintensitet, jf. Verdier (1995).

Ofte behandles forurening (eller naturkapitalen) ikke som en beholdning, men som en strøm. Sidstnævnte repræsentation er normalt nemmere at arbejde med fordi den reducerer antallet af tilstandsvariable i modellen og dermed giver en simplere dynamik. De fleste af virkelighedens miljøproblemer repræsenteres dog mest korrekt som et beholdningsproblem, men hvis nedslidningsraten er høj, kan modelleringen som en strømvariabel stadig være en rimelig approksimation, især når man fokuserer på udviklingen på langt sigt. Smulders og Gradus (1996) og Stokey (1998) demonstrerer, at forurening betraget som en tilstandsvariabel vil have langsigtssegenskaber, som kvalitativt ligner strøm-modelleringen, så længe forureningen har en konstant »nedslidningsrate« (dvs. at den vil aftage eksponentielt i fravær af ny forurening, på samme måde som et traditionelt fysisk kapitalapparat ofte antages at depreciere i mange økonomiske modeller). Strøm-tilgangen kan således ikke behandle spørgsmålet om afvejning mellem kort- og langsigtskonsekvenser af forurening og dennes bekæmpelse, men kan være oplysende, når interessen er koncentreret om resultaterne i økonomiens steady state. (Chevé (2000) udforsker følgerne af andre antagelser om nedslidningsraten end en eksponentielt aftagende forurening).

En sidste modelleringsteknisk problemstilling er, hvorvidt forureningsproblemerne kommer fra produktionen eller fra forbruget. Empirisk er der belæg for begge dele. Alle de nævnte modeller i denne artikel regner imidlertid udelukkende med den første kilde. Da forbruget er proportionalt med produktionen i steady state, virker forskellen ikke vigtig, når man vil studere langsigtsudviklingen i en lukket økonomi. I en åben økonomi, som har muligheder for at eksportere miljøproblemer ved at importere de varer, som er særlig forureningsintensive i produktionen, kan distinktionen imidlertid være vigtig, som anført af Copeland og Taylor (1995) i en statisk sammenhæng.

Selvom både teknologi og præferencer antages at opfylde de nødvendige betingelser for, at vedvarende bæredygtig vækst kan være såvel mulig som ønskværdig, er der ingen garanti for, at en markedsøkonomi rent faktisk vil medføre, at denne mulighed bliver realiseret. Forurening er en typisk eksternalitet, og det er derfor nødvendigt, at regeringen griber ind for at sikre, at offentlige goder som naturkapital og miljøforbed-

rende teknologi bliver bevaret eller fremstillet i fornødent omfang, jf. Bovenberg og Smulders (1995, 1996).

6. Dobbelt gevinst: Kan man på én gang få bedre miljø og højere vækst?

Selvom positiv langsigtsvækst er forenelig med et godt miljø, er det ikke sikkert, at en aktiv – og optimal – miljøpolitik vil lade vækstraten i en markedsøkonomi forblive uforandret. Det er en udbredt opfattelse, at forureningsbegrænsende indgreb vil skade den økonomiske vækst. Teorien forudsiger også, at dette vil ske i nogle tilfælde, men langtfra altid. Da langsigtsvæksten i endogene vækstmodeller afhænger af investeringerne i en eller flere »kernesektorer« (modellens vækstmotorer), vil internaliseringen af eksterne effekter som forurening generelt påvirke den endogene vækstrate, hvis og kun hvis den påvirker incitamenterne til at investere i netop disse sektorer. Gradus og Smulders (1993) viser at en hensigtsmæssig miljøpolitik under forskellige omstændigheder kan medføre henholdsvis en lavere, uændret eller højere langsigtsvækst i økonomien.

Der har især været interesse for at identificere mulighederne for såkaldte dobbeltgevinst-situationer, dvs. tilfælde hvor en ændring i den førte politik, f.eks. i form af en mere ambitiøs miljøpolitik kan resultere i både et bedre miljø og en større økonomisk vækst, i hvert fald på lang sigt. Det er derfor værd at notere de forskellige betingelser, hvorunder væksten i en ureguleret, forurenende markedsøkonomi faktisk naturligt bliver for lille. Den teoretiske litteratur har identificeret fire forhold der hver for sig kan give mulighed for en dobbelt gevinst:

1. Miljøet som ikke-rivaliserende gode påvirker produktiviteten.
2. Ud over forurening er der i økonomien andre markedsfejl som miljøpolitikken samtidig vil påvirke direkte eller indirekte.
3. Ud over miljø og materielt forbrug afhænger præferencerne af andre goder.
4. Forureningskilden er ikke-fornybare naturressurser.

De to første muligheder demonstreres på indsigtfuld vis i Bovenberg og de Mooij (1997). De tager udgangspunkt i den standende debat om dobbelt dividende, der drejer sig om hvorvidt en grøn skattereform ud over at forbedre miljøet også kan formindske forvriddingerne i skattesystemet og dermed medføre en yderligere, ikke-miljørelateret, velfærdsgevinst. De hidtidige modeller, der undersøger mulighederne for dobbelt dividende, er statiske, og normalt koncentrerer de sig om muligheden af at formindske forvriddinger på arbejdsmarkedet. Bovenberg og de Mooij tager i stedet et dynamisk perspektiv og ser på, hvordan højere afgifter på forurening kan tænkes at påvirke væksten i en model, hvor regeringen finansierer forskellige offentlige udgifter med skatter dels på de private virksomheders output, dels på forureningsudledningen. Der er i mo-

dellen ikke fuldkommen konkurrence på varemarkedet. Derfor tjener virksomhederne en positiv ren profit – hvilket er vigtigt for nogle af modellens konklusioner. Virksomhederne vælger det forureningsniveau, som maksimerer deres profit, men tager ikke hensyn til, at et større forureningsniveau samtidig kan nedbryde naturens ikke-rivaliserende produktivitetsfremmende serviceydelser. Er denne anden, modsatrettede virkning kraftig nok, vil en højere forureningsbeskatning forøge den samlede produktivitet: Virksomhedernes forureningsforbrug vil falde, når prisen på forurening stiger; det formindsker produktiviteten, men denne negative konsekvens mere end opvejes af gevinsten ved et bedre omgivende miljø. Større samlet produktivitet medfører at virksomhedernes investeringer i fysisk kapital bliver mere attraktive. Derfor vil disse også stige, og da det er afgørende for langsigtsvæksten i denne model, bliver slutresultatet, at både vækst og miljø får det bedre.

Selv hvis miljøet som ikke-rivaliserende faktor ikke har nogen positiv indflydelse på produktionen, kan der i Bovenberg og de Mooijs model eksistere en anden selvstændig årsag til en dobbelt gevinst, som hænger sammen med skattesystemets indretning og de forskellige forvriddningseffekter af forskellige skatter. Hvis forurening er et relativt uelastisk skatteobjekt, vil miljøforbedringen af en given skatteforhøjelse blive mere beskednen, men samtidig vil miljøskatterne være mere effektive til at skabe et større skatteprovenu, der kan bruges til at nedsætte den generelle outputskat. De grønne skatter er altså mindre forvriddende. Eller udtrykt på en anden måde: En stigning i de grønne skatter kommer til at virke som en indirekte beskatning af den rene profit som virksomhederne tjener (fordi der i modellen er ufuldkommen konkurrence på varemarkedet). Beskatning af ren profit er som bekendt ikke forvriddende, og den grønne skattereform betyder reelt en ændring af incidensen fra investeringer over til ren profit, hvilket vil mindske forvriddningerne og, hvis effekten er stor nok, føre til højere samlet vækst, også selvom faldet i forureningsforbruget stadig har en direkte negativ effekt på investeringernes rentabilitet. At grønne afgifter kan give en ekstra dividende, når markedsforholdene betyder, at de reelt bliver en afgift på ren profit, er velkendt inden for litteraturen om dobbelt dividende. En lignende mekanisme udnyttes bl.a. i Nielsen m.fl. (1995). Her fokuseres specielt på, hvordan forvriddninger på arbejdsmarkedet i form af fagforeninger med monopolmagt bliver påvirket af miljøpolitik i en énsektor-vækstmodel.

Bovenberg og de Mooijs artikel illustrerer altså to forskellige årsager til, at en grønere økonomisk politik på én gang kan medføre et bedre miljø og en større økonomisk vækst. En tredje årsag kan naturligt opstå i modeller, der ud over miljø og producerede forbrugsvarer også opererer med et tredje nytteskabende element. I Hettich (1998) er dette element fritid: I en model med en væksts-kabende uddannelsessektor giver positiv nytte af fritid anledning til et endogent arbejdsudbud. I modellen medfører større

grønne skatter, at der bruges flere økonomiske resurser på forureningsbekæmpelse. Det nedsætter husholdningernes forbrugskvote, og de reagerer ved at substituere studieaktivitet for fritid, hvilket forøger væksten i arbejdsstyrkens humankapital og dermed i sidste ende forbrugsvæksten. En lignende mekanisme er til stede i Schou (1999), hvor det tredje »forbrugsgode« er børn: I en model der specielt ser på sammenhængen mellem befolkningsvækst og miljøspørgsmål, og hvor fødselsraten derfor bestemmes endogen, kan en ændret økonomisk politik på én gang forbedre miljøet og per capita-vækstraten ved at nedsætte det ønskede antal børn. Den tid, forældrene anvender til børneopdragelse, bliver dermed også mindre, og hvis tiden i stedet anvendes i den vækstskeabende sektor i økonomien, får man det pågældende resultat.

7. Ikke-fornybare naturressurser

En fjerde, lidt speciel situation hvor økonomisk politik på én gang kan medføre en højere økonomisk vækst og en hurtigere udvikling mod et bedre miljø, kan man finde i modeller, hvor forureningskilden er anvendelsen af ikke-fornybare naturressurser i produktionen. En række af vores vigtigste forureningsproblemer skyldes netop udnyttelsen af sådanne ikke-fornybare resurser. Det gælder således afbrændingen af fossile brændstoffer, som både påvirker drivhuseffekten og giver problemer med syreregn. Også selve udvindelsen af råstofdepoter kan give lokale miljøproblemer, ligesom mange mineraler (bly og andre tungmetaller) kan forurene i forskellige sammenhænge. Samtidig ved man fra den økonomiske teori om den optimale udtømming af sådanne resurser, at deres specielle karakter giver anledning til helt særlige problemstillinger. Det viser sig da også, at i miljø- og vækstmodeller, hvor forureningsniveauet afhænger af resurseudvindingen, kan man få resultater, der afviger stærkt fra den øvrige litteratur om vækst og forurening.

I Schou (2000) demonstreres det, hvordan en ikke-fornybar naturressurse, der er nødvendig for produktionen af forbrugsvarer, men samtidig forårsager forurening, der påvirker produktiviteten negativt, kan påvirke udviklingen på lang sigt. Væksten drives i modellen af en stadig bedre uddannelse af arbejdsstyrken. Nødvendigheden af at spare mere og mere på naturressursen gør, at den langsigtede optimale vækstrate i nogle tilfælde vil blive negativ, nemlig når agenternes tidspræferencerate er for høj i forhold til produktiviteten i forskningssektoren. En interessant implikation af modellen er imidlertid, at forureningen nødvendigvis må falde over tid i steady state, uanset om produktionen selv vokser eller falder (i sidste ende fordi resurseudvindingen, som er skyld i forureningen, nødvendigvis må falde før eller senere). Et andet resultat er, at under de givne antagelser i modellen er en aktiv miljøpolitik unødvendig. Selvom forurenings-eksternaliteten betyder, at markedsprisen for ressursen er højere end dens samfundsmæssige værdi, medfører denne markedsfejl ikke nogen mis-allokeringer:

Der vil på hvert tidspunkt blive udvundet nøjagtig lige meget af ressourcen (og dermed forurennet lige meget), hvad enten der pålægges skat på forureningskilden eller ej! Intuitionen bag dette resultat er, at når forureningskilden har en på forhånd givne størrelse, vil mængden af den kumulerede forurening ud i al fremtid også i en vis forstand være givet på forhånd. I denne forstand er det umuligt for en ureguleret markedsøkonomi at frembringe »for meget« forurening, selvom der ikke betales for forureningen. (*Allokeringen* af denne forurening over tid i markedsøkonomien kunne dog godt tænkes at være inoptimal. I den pågældende model vil dette heller aldrig være tilfældet på grund af forskellige funktionsantagelser, men dette er næppe et robust resultat).

Samtidig kan en vækstfremmende politik, der stimulerer uddannelse og dermed øger den økonomiske vækst, i nogle tilfælde også medføre et hurtigere fald i forureningen over tid og således udgøre endnu et eksempel på en dobbelt gevinst, idet den grønne udvikling over tid her dog sker på bekostning af en forværring af forureningsniveauet på kort sigt. Der sker altså en omfordeling af forureningen til gavn for senere generationer i dette tilfælde.

En særlig problemstilling, der har interesse, når talen er om sammenhængen mellem ikke-fornybare ressourcer og endogen vækst, er det fænomen, at det i litteraturen endnu ikke har været muligt at konstruere en fungerende, egentlig endogen vækstmodel, hvor ikke blot forbrugsvarefremstillingen, men også selve den vækstskeabende sektor er afhængig af naturressourcen som input samt Aghion og Howitt (1998), Groth og Schou (2000). Sidstnævnte viser således, at en ensektormodel med kapital og en naturressource som input er afhængig af befolkningsvækst for at få tilfredsstillende egenskaber, og dermed ikke kan udvise endogen vækst i egentlig forstand). I virkelighedens verden virker det rimeligt at antage, at vækstskeabende virksomheder som forskningslaboratorier og uddannelsesinstitutioner også i et vist omfang er afhængige af sådanne råstoffer (fossile brændstoffer til opvarmning, elektricitet og transport, plastik og mineraler til fremstilling af computere og laboratorieudstyr osv.). Det må derfor siges at være et seriøst problem for de nuværende grundlæggende endogene vækstmodeller, at de ikke umiddelbart er i stand til at behandle denne kendsgerning tilfredsstillende, og der ligger en udfordring i at konstruere en mere realistisk og samtidig brugbar model på dette område.

8. Konklusion

På trods af de mange varierende modeller med et væld af forskellige detaljer kan visse fælles træk uddrages af litteraturen. Ét grundlæggende spørgsmål er, under hvilke omstændigheder vedvarende jævn økonomisk vækst er mulig. Der er to afgørende teknologiske forudsætninger for at dette skal kunne lade sig gøre: For det første skal substitutionselasticiteten mellem menneskeskabt kapital og naturskabte input asymp-

totisk være mindst én. Da et vist fysisk input er et nødvendigt element i enhver produktionsproces, kan denne substitutionselasticitet samtidig også højst være én. Makroproduktionsfunktionen skal altså have Cobb-Douglas-lignende egenskaber for, at i bogstavelig forstand vedvarende økonomisk vækst kan lade sig gøre. For det andet skal der på lang sigt være konstant skalaafkast med hensyn til menneskeskabt – og derfor reproducerbar – kapital i den aggregerede produktionsfunktion.

Selv hvis permanent vækst principielt er mulig, er det ikke sikkert, at en sådan udvikling vil være optimal. Det vil afhænge af vores præferencer, og her er igen en substitutionselasticitet på én mellem menneskeskabte forbrugsvarer og naturkapital en nødvendig betingelse for at forbrugsvækst i det helt lange løb kan være ønskværdig. Det er således naturligt, at litteraturen ofte bruger Cobb-Douglas-funktioner, når den fokuserer på forskellige langsigtede problemstillinger inden for temaet sammenhæng mellem økonomisk velstand og et godt miljø, men det er samtidig langt fra en uskyldig specifikationsantagelse.

Selv hvis permanent bæredygtig vækst er både mulig og optimal, er det langt fra sikkert, at en markedsøkonomi af sig selv vil kunne frembringe en sådan tilstand. Samspillet mellem økonomi og miljø er præget af typiske markedsfejl som forureningseksternaliteter og udefinerede ejendomsrettigheder til naturressurserne. Der er derfor generelt brug for en aktiv miljøpolitik fra myndighedernes side for at kunne afbøde disse problemer. Det er imidlertid ikke på forhånd givet, hvordan en sådan miljøpolitik vil påvirke langsigtsvækstraten i økonomien. Forskellige forfattere har sat fokus på de tilfælde, hvor politiske indgreb på én gang vil skabe større vækstmuligheder og et bedre miljø. Der eksisterer i hvert fald fire forskellige årsager til at en sådan dobbelt gevinst er mulig: Miljøet kan have en ikke-rivaliserende produktiv rolle, miljøpolitik kan samtidig afbøde andre eksisterende ikke-miljømæssige markedsfejl i økonomien, der kan optræde yderligere goder i nyttefunktionen ud over materielt forbrug og et godt miljø, og endelig kan forureningen stamme fra ikke-fornybare naturressurser.

Den økonomiske teori om forholdet mellem økonomisk udvikling og miljøproblemer har alt i alt indtil nu opnået en række resultater. Der er dog også en række uløste problemstillinger. Usikkerhed, befolkningsvækst, international handel og faktorbevægelser, behovet for international koordinering af miljøpolitikken, sektorforskydninger og politisk økonomi er blandt de emner, som har betydning for de overordnede spørgsmål, og hvis rolle ikke er tilstrækkelig belyst. Desuden skrider hele forskningsfeltet på flere empiriske undersøgelser, der kan identificere hvilke af de forskellige konkurrerende teoretiske forudsigelser, der er mest frugtbare at bygge videre på, jf. Schou (1999), kapitel 1.

Litteratur

- Aghion, Ph. og P. Howitt. 1998. *Endogenous Growth Theory*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Bovenberg, A.L. og R.A. de Mooij. 1997. Environmental Tax Reform and Endogenous Growth. *Journal of Public Economics* 63:207-37.
- Bovenberg, A.L. og S. Smulders. 1995. Environmental Quality and Pollution-augmenting Technological Change in a Two-sector Endogenous Growth Model. *Journal of Public Economics* 57:369-91.
- Bovenberg, A.L. og S. Smulders. 1996. Transitional Impacts of Environmental Policy in an Endogenous Growth Model. *International Economic Review* 37:861-93.
- Chevé, M. 2000. Irreversibility of Pollution Accumulation: New Implications for Sustainable Endogenous Growth. *Environmental and Resource Economics* 16:93-104.
- Copeland, B.R. og M.S. Taylor. 1995. Trade and the Environment: A Partial Synthesis. *American Journal of Agricultural Economics* 77:765-71.
- Daly, H. 1997. *Efter Væksten*. Forlaget Hovedland.
- Georgescu-Roegen, N. 1971. *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Gradus, R. og S. Smulders. 1993. The Trade-off Between Environmental Care and Long-term Growth – Pollution in Three Prototype Growth Models. *Journal of Economics* 58:25-51.
- Groth, C. og P. Schou. 2000. Can Nonrenewable Resources Alleviate the Knife-edge Character of Endogenous Growth? *Discussion Paper* 00-02. Økonomisk Institut, Københavns Universitet.
- Hettich, F. 1998. Growth Effects of a Revenue-neutral Environmental Tax Reform. *Journal of Economics* 67:287-316.
- Hung, V.T.Y., P. Chang og K. Blackburn. 1993. Endogenous Growth, Environment and R&D. Fondazione Eni Enrico Mattei, *Working Paper* 23.93.
- Jones, C.I. 1995. R & D-based Models of Economic Growth. *Journal of Political Economy* 103:759-784.
- Mankiw, N.G., D. Romer og D.N. Weil. 1992. A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics* 107:407-37.
- Nielsen, S.B., L.H. Pedersen og P.B. Sørensen. 1995. Environmental Policy, Pollution, Unemployment, and Endogenous Growth. *International Tax and Public Finance* 2:185-205.
- Schou, P. 1999. *Endogenous Growth, Non-renewable Resources and Environmental Problems*. Ph.d.-afhandling, rød serie nr. 56, Økonomisk Institut, Københavns Universitet.
- Schou, P. 2000. Polluting Non-Renewable Resources and Growth. *Environmental and Resource Economics* 16: 211-27.
- Smulders, S. 1995. Environmental Policy and Sustainable Economic Growth. *International Tax and Public Finance* 2:319-40.
- Smulders, S. og R. Gradus. 1996. Pollution Abatement and Long-term Growth. *European Journal of Political Economy* 12:505-32.
- Solow, R. 1994. Perspectives of Growth Theory. *Journal of Economic Perspectives* 8:45-54.
- Stokey, N. 1998. Are There Limits to Growth? *International Economic Review* 39:1-31.
- Verdier, T. 1995. Environmental Pollution and Endogenous Growth: A Comparison Between Emission Taxes and Technological Standards. I C. Carraro og J.A. Filar, red., *Control and Game-Theoretic Models of the Environment*. Boston.

En empirisk undersøgelse af ledighedens varighed og varighedsafhængighed

Michael Rosholm

Afdeling for Nationaløkonomi, Århus Universitet, Center for Arbejdsmarkeds og Sociale Analyser (CLS), og Center for Forskning i Integration og Marginalisering (CIM). Email: rom@econ.au.dk

SUMMARY: The study uses a generalised version of the Weibull duration model to analyse periods of unemployment for Danish men and women during the 1980s. The analysis shows that there are considerable differences in both the expected duration of periods of unemployment and the effects of the duration of unemployment. More detailed analyses reveal that nevertheless, job prospects for both sexes are negatively affected by longer periods of unemployment. Analyses are made for different types of employees to see which labour market categories are most badly affected by the negative effects of long-term unemployment. The implications of the model for labour market policies are discussed.

1. Indledning

Ledigheden i Danmark er lav, både i historisk og i internationalt perspektiv. Nu drejer det sig om at udnytte al den viden der findes, for at få overvundet de sidste barrierer og få de »tungeste ledige« i arbejde. Dette omfatter viden om, hvilke faktorer hos den enkelte, der er associeret med lange ledighedsperioder. I det omfang en sådan association er en årsagssammenhæng kan en afdækning heraf også give nøglen til problemernes løsning. Problemet med langvarig ledighed forstærkes, hvis der er negativ varighedsafhængighed; det vil sige hvis chancen for at finde job i næste uge – givet man stadig er ledig – falder med ledighedsperiodens varighed. Negativ varighedsafhængighed kan for eksempel skyldes, at langvarigt ledige stigmatiseres, afskrivning af humankapitalen, teknologiske fremskridt, og faldende arbejdsevne. Der er imidlertid ingen grund til at tro, at varighedsafhængigheden skulle være ens for alle. I denne artikel analyseres - som noget nyt - selve varighedsafhængigheden og dennes variation blandt forskellige typer af arbejdskraft.

Konstruktiv kritik fra kolleger på Handelshøjskolen, CLS og CIM har bidraget til at forbedre dette papir. Fejl og mangler er alene mit ansvar.

Der findes efterhånden en del undersøgelser af varigheden af arbejdsløshed, både internationalt, se Machin og Manning (1999), for et overblik over den internationale empiriske forskning, og van den Berg (1999), for en metode oversigt og på danske data, se f.eks. Jensen (1987), Jensen og Westergaard-Nielsen (1990), Jensen og Verner (1996), Rosholm (1998, 2001). Her anvendes »state-of-the-art« varighedsmodeller. De antager dog næsten alle »proportional hazards«, hvilket vil sige, at sandsynligheden for at få et job i næste uge, givet at man stadig er ledig, kan variere i niveau fra person til person, men den udvikler sig på samme måde over tid; det antages at varighedsafhængigheden er ens for alle.

I et nyligt papir, Rosholm (2000a), argumenteres for, at denne specifikation kan være for restriktiv, idet det netop er sådan, at forskellige grupper på arbejdsmarkedet har forskellig varighedsafhængighed. Desuden udvikles en metode til at tage højde for observeret såvel som uobserveret heterogenitet i varighedsafhængigheden, og estimatorens egenskaber undersøges i en Monte Carlo analyse.¹

I nærværende studium anvendes denne metode til at estimere ledighedens varighed som funktion af en lang række forklarende faktorer. Alle disse faktorer tillades at påvirke såvel niveau som tidsprofil for hazardfunktionen. Denne generaliserede model fører til en række fundamentale ændringer i flere parametre. Disse resultater er yderst relevante for diskussionen om årsagerne til langtidsarbejdsløshed, marginalisering og social eksklusion, og derfor har de potentielt også relevans for designet af den aktive arbejdsmarkedspolitik.²

Der er efterhånden en del studier, f. eks. Rosholm (1998, 2001), Jensen og Westergaard-Nielsen (1990), Jensen og Verner (1996), som viser, at der ikke er nævneværdig negativ varighedsafhængighed i danskeres ledighedsperioder. I dette papir vises, at der stadig er negativ varighedsafhængighed i arbejdsløshedsperioderne for visse typer arbejdskraft, selv om der ikke ser ud til at være det, hvis man anlægger en gennemsnitsbetragtning. Den statistiske model estimeres på en stikprøve af ledighedsperioder for danske mænd og kvinder i aldersgruppen 20-59 år, påbegyndt mellem 1981 og 1990. Når vi tillader individspecifik variation i varighedsafhængigheden finder vi for det første, at der for kvinder ikke er megen forklaret variation, hvilket fortolkes derhen at kvinder ikke stigmatiseres af langtidsarbejdsløshed, en konklusion som også findes i Rosholm (1998). For mænd, derimod, er der en del forklaret variation i varighedsafhængigheden.

Resten af denne artikel er bygget op som følger; det næste afsnit beskriver data, og afsnit 3 beskriver den økonometriske model. Resultater og yderligere analyser heraf findes i afsnit 4, mens afsnit 5 indeholder en konklusion og en diskussion af mulige implikationer for den aktive arbejdsmarkedspolitik.

1. Jensen (1993) udviklede metoden til at tage højde for observeret heterogenitet i varighedsafhængigheden.

2. Machin og Manning (1999) diskuterer sammenhængen mellem varighedsafhængighed og social eksklusion/marginalisering.

2. Data

Data er taget fra en repræsentativ $1/2$ % stikprøve af den danske befolkning i alderen 16-75 år. Det er et registerbaseret datasæt, skabt af Danmarks Statistik. Den vigtigste information til denne analyse er fra CRAM-registret, som blandt andet indeholder ugentlige angivelser af de lediges ledighedsgrad. For hver person i stikprøven kan på basis af CRAM- og ATP-oplysninger, kombineret med andre registeroplysninger, konstrueres individuelle arbejdsmarkedshistorier for perioden 1. januar 1981 indtil 31. december 1990. En arbejdsmarkedshistorie beskriver hvilken tilstand en person befinder sig på ethvert tidspunkt i observationsperioden. De mulige tilstande er beskæftigelse, ledighed, og uden for arbejdsstyrken. Ledighedsperioderne kan yderligere opdeles i to typer, nemlig midlertidig hjemsendelse og anden ledighed. Førstnævnte er karakteriseret ved at personen returnerer til den arbejdsgiver han/hun var beskæftiget hos før ledighedsperioden. Fra disse arbejdsmarkedshistorier udtrækker vi alle ledighedsperioder, som påbegyndes i løbet af observationsperioden. Om hver ledighedsperiode kendes starttidspunktet, sluttidspunktet (og dermed varigheden) og afslutningsårsagen (nyt job, job hos tidligere arbejdsgiver, ud af arbejdsstyrken, og enden på observationsperioden). Bevægelser ind i andre tilstande end nyt job behandles som uafhængigt højrecensorerede observationer. Det gælder også perioder med midlertidig hjemsendelse. Stikprøven er desuden begrænset til kun at omfatte de 20-59 årige og er opdelt i mænd og kvinder, idet vi forventer markante forskelle i mænds og kvinders bevægelser ud af ledighed.

Den afhængige variabel er varigheden af ledighedsperioden, målt i uger. Hertil hører en ikke-censorerings indikator, som antager værdien 1, hvis observationen ikke er højrecensoreret og 0 ellers. For alle varigheder større end 52 uger gælder, at denne indikator er sat til 0; disse betragtes som højrecensurerede. Begrundelsen for denne informationsreduktion er, at for disse langvarigt ledige vil en del af de observerede bevægelser fra ledighed til nyt job i virkeligheden være bevægelser ind i en eller anden form for aktivering, som vi ikke har information om i dette datamateriale. Vi vælger derfor at anvende den del af data, som angiver, at personen var ledig i mindst x antal uger, men ikke at anvende den del, som angiver, at personen fik nyt job i den x 'te uge.

De forklarende variable som anvendes i den statistiske analyse er følgende:

Udenfor antager værdien 1, hvis personen umiddelbart før påbegyndelsen af ledighedsperioden var uden for arbejdsstyrken, og 0 ellers. *Erfaring* måler personens faktiske erhvervs erfaring i år. *Udd0-9* (reference kategori), *Udd10-11*, *Udd12*, *Udd13-14*, *Udd15-16*, og *Udd17+* er indikatorer for antal års formel uddannelse. *Gift* er en indikator for at være gift eller samboende. *YB0-2*, *YB3-6*, og *YB7-17* er indikatorer for alderen på det yngste barn i husholdningen (reference kategorien er »ingen børn i alderen 0-17«). *Børn* angiver antallet af børn i alderen 0-17 år, *Ejer* angiver, hvorvidt per-

Tabel 1. Beskrivelse af stikprøven.

	Mænd Gennemsnit	Std. afv	Kvinder Gennemsnit	Std. afv.
# personer	3564		3667	
# ledighedsperioder	19295		23443	
Varighed (uger)	12,06	17,89	12,50	19,67
Ucensurerede	0,5324		0,4360	
I{Varighed \geq 52}	0,0414		0,0529	
Udenfor	0,0662		0,0530	
Erfaring	11,96	10,34	7,55	5,79
Erfaring ²	243,62	359,96	90,46	130,43
Udd0-9	0,3833		0,3982	
Udd10-11	0,1209		0,2094	
Udd12	0,4158		0,2664	
Udd13-14	0,0250		0,0711	
Udd15-16	0,0256		0,0318	
Udd17+	0,0294		0,0231	
Gift	0,4377		0,5361	
YB0-2	0,0859		0,1672	
YB3-6	0,0648		0,1365	
YB7-17	0,1502		0,2179	
Børn	0,5189	0,8955	0,8865	1,0128
Ejer	0,4451		0,2043	
Provins	0,7387		0,7847	
SID/KAD	0,3911		0,2495	
Metal	0,0973		0,0015	
HK	0,0253		0,1741	
Bygge&Anlæg	0,1625		0,0072	
AC	0,0284		0,0259	
Andre	0,2044		0,4757	
Ikkeforsikret	0,0909		0,0659	
Alder 2029	0,3663		0,3947	
Alder 3039	0,2830		0,2867	
Alder 4049	0,1937		0,1802	
Alder 5059	0,1506		0,1384	

sonen ejer den bolig, han/hun bebor. *Provins* er en indikator for at bo uden for Københavnsområdet. *SID/KAD* (reference kategori), *Metal*, *HK*, *ByggeogAnlæg*, *AC*, *Andre*, og *Ikkeforsikret* angiver A-kasse medlemskab. Endelig, *Alder 20-29* (reference kategori), *Alder 30-39*, *Alder 40-49*, og *Alder 50-59* er indikatorer for aldersgruppe. Alle variable angiver værdien på den dag, hvor ledighedsperioden påbegyndes.

Tabel 1 angiver middelværdier og standardafvigelser på de anvendte variable, for mænd og kvinder. Der er 3564 kvinder og 3667 mænd i stikprøven, og de har gennemsnitligt henholdsvis 5,4 og 6,4 arbejdsløshedsperioder hver, over den observerede 10 års periode. Den gennemsnitlige varighed af ledighedsperioderne er omtrent den sam-

me for mænd og kvinder, men variansen i varigheden er størst for kvinder, som også har den største andel højrecensurerede observationer. Andelen af ledighedsperioder som er længere end 52 uger er godt 4% for mænd og godt 5% for kvinder. For både mænd og kvinder gælder, at omkring 6% kommer fra udenfor arbejdsstyrken. Mænd har generelt mere erhvervs erfaring end kvinder, og med hensyn til uddannelsesniveau er den mest markante forskel, at mænd har en højere andel med 12 års uddannelse, mens kvinder er tungere repræsenteret i kategorierne 10-11 års og 13-14 års uddannelse. Kvinder som bliver ledige er i højere grad end ledige mænd gift. Boliger ejes hovedsageligt af mænd, mens forskellen i A-kasse medlemskab afspejler den velkendte segregering i mands- og kvinde-dominerede områder på arbejdsmarkedet. Aldersfordelingen er nogenlunde ens blandt mænd og kvinder.

3. Modellspecifikation

Lad T være en stokastisk variabel som angiver varigheden fra en ledighedsperiode påbegyndes til den ledige finder et nyt job.³ Denne varighed specificeres typisk ved hjælp af hazard-funktionen, som er transitions-intensiteten fra ledighed over i nyt job

$$h(t) = \lim_{\Delta \rightarrow 0} \frac{Pr(t < T \leq t + \Delta | T > t)}{\Delta}$$

Denne antages som regel, når der skal introduceres forklarende variable, at være en »mixed proportional hazard« (MPH)

$$h(t|x, v) = \lambda(t) \cdot \exp(x\beta + v) \quad (3.1)$$

hvor x er en vektor af observerede forklarende variable, og v repræsenterer uobserveret heterogenitet. Denne variabel antages at være individualspecifik. Det vil sige, at hvis en person har flere ledighedsperioder antages v at være den samme i alle disse perioder. Funktionen $\lambda(t)$ kaldes *baseline-hazard'en*. Denne siger noget om, hvordan chancen for at få et nyt job udvikler sig med ledighedens varighed. Hvis $\lambda'(t) < 0$ (> 0) er der negativ (positiv) varighedsafhængighed. Denne funktion er fælles for alle personer, det vil sige, at det antages at hazard'en kan variere i niveau fra person til person, men at udviklingen i hazard'en over tid er ens for alle. I denne analyse ønsker vi at løse denne antagelse, idet vi netop er interesserede i at introducere heterogen varighedsafhængighed. Dette kan naturligvis opnås ved at dele stikprøven op i celler med ens karakteristika og så estimere modellen 3.1 separat for hver celle. Det giver imidlertid

3. For en grundig introduktion til varighedsmodeller, se Lancaster (1990) og Van den Berg (1999).

nogle meget små grupper i nogle celler, og desuden er det ikke klart, hvordan kontinuerede forklarende variable skal behandles. Alternativt kan specificeres en parametriseret model, som tillader heterogen varighedsafhængighed. En sådan model er udviklet af Rosholm (2000a). Følgende specialisering af 3.1 angiver en Weibull fordeling.

$$h(t|x, v) = \alpha \cdot t^{\alpha-1} \cdot \exp(x\beta + v) \quad (3.2)$$

Weibull fordelingen indebærer at hazard'en er enten konstant, monotont aftagende eller monotont stigende. For at tillade heterogenitet i varighedsafhængigheden må vi nu specificere $\alpha = \alpha(x, z)$, hvor z er uobserveret og individualspecifik. Modellen er således ikke længere MPH, men en generalisering. Antag, at

$$\alpha(x, z) = \exp(x\gamma + z) \quad (3.3)$$

Parameteren α for varighedsafhængigheden er således en funktion af observerede og uobserverede individuelle karakteristika og kan derfor variere fra person til person. For en udledning af likelihood-funktionen henvises til Rosholm (2000a), som også analyserer modellens egenskaber.

4. Estimationsresultater og analyse

Der er estimeret to modeller, en (standard) MPH Weibull (MPHW) svarende til 3.2 ovenfor, og en »generaliseret Weibull« (GENW), som tillader individualspecifik variation i varighedsafhængigheden. I denne model er Weibull parameteren specificeret som 3.3 ovenfor. Mikstur fordelingen antages at være diskret med 3 støttepunkter i MPHW (C_1, C_2 , og C_3), og 3x3 støttepunkter i GENW ((C_i, α_j)), hvor $i, j = 1, 2, 3$ – værdierne antaget af z betegnes altså α_1, α_2 , og α_3).⁴

Estimationsresultaterne vises i tabel 2 og 3 for henholdsvis mænd og kvinder. De første to resultat-søjler i hver tabel angiver resultaterne for den almindelige Weibull model, MPHW. De næste to søjler angiver resultater for påvirkningen på niveauet for hazard'en i den generaliserede model, GENW, mens de to sidste søjler angiver virkningen på varighedsafhængigheden i GENW. For både mænd og kvinder gælder, at log-likelihood funktionen forbedres tilstrækkeligt til at retfærdiggøre det ekstra antal parametre i GENW. Forbedringen er dog størst for mænd. Det er også for mændene, at der er flest variable med signifikante virkninger på varighedsafhængigheden. I det følgende gennemgås de estimerede effekter af forklarende variable med hovedvægten

4. For flere detaljer omkring specifikation af mikstur-fordelingen og estimationsteknik henvises til Rosholm (2000b).

Tabel 2. Parameter estimater MPHW og GENW modellerne, mænd.

	MPHW		GENW			
	Koeff.	Std.afv.	Niveau effekter		Varighedsafh.	
			Koeff.	Std.afv.	Koeff.	Std.afv.
α_1	1,0852	0,0087			0,7684	0,0442
α_2					1,0113	0,0469
α_3					1,2030	0,0497
C_1	-2,2984	0,0739	-0,8196	0,1584		
C_2	-3,4622	0,0713	-2,4099	0,1350		
C_3	-4,6147	0,0921	-3,6558	0,1395		
Udenfor	-0,9940	0,0802	-0,8454	0,2462	-0,0514	0,0690
Erfaring/10	0,4200	0,0766	0,0863	0,1668	0,1097	0,0466
Erfaring ² /100	-0,0837	0,0188	-0,0336	0,0411	-0,0215	0,0117
Udd10-11	0,0999	0,0667	-0,0643	0,0912	0,0501	0,0246
Udd12	0,1688	0,0436	0,1033	0,0353	0,0369	0,0123
Udd13-14	0,4620	0,1081	0,2251	0,1869	0,0598	0,0511
Udd15-16	0,3168	0,1069	0,1998	0,1788	0,0657	0,0551
Udd17+	0,1712	0,1130	0,2356	0,1813	0,0148	0,0599
Gift	0,0364	0,0431	-0,0085	0,0374	0,0273	0,0124
YB0-2	-0,1451	0,0852	0,0533	0,1160	-0,0603	0,0385
YB3-6	-0,0503	0,0910	0,1261	0,1356	-0,0527	0,0431
YB7-17	0,0208	0,0686	0,1938	0,1010	-0,0561	0,0342
Børn	0,1009	0,0381	0,0350	0,0564	0,0105	0,0166
Ejer	0,0986	0,0348	-0,1354	0,0628	0,0707	0,0184
Provins	0,0677	0,0368	0,0808	0,0529	-0,0065	0,0098
Metal	0,0176	0,0544	0,0804	0,0792	-0,0164	0,0194
HK	-0,3513	0,0887	-0,3990	0,6494	0,0044	0,1861
Bygge&Anlæg	0,3481	0,0557	0,2905	0,0599	0,0256	0,0142
AC	0,0339	0,1219	-0,0103	0,1063	-0,0023	0,0433
Andre	0,0567	0,0439	0,1925	0,0568	-0,0385	0,0146
Ikkeforsikret	-0,2578	0,0648	-0,7734	0,1671	0,1546	0,0427
Alder 3039	-0,3069	0,0440	-0,1441	0,0858	-0,0540	0,0247
Alder 4049	-0,5419	0,0666	-0,1279	0,1332	-0,1383	0,0377
Alder 5059	-0,7271	0,0911	-0,2380	0,1725	-0,1451	0,0516
Pr (C_1, α_1)	0,1418	0,0180			0	.
Pr (C_2, α_1)	0,5619	0,0608			0,0222	0,0190
Pr (C_3, α_1)	0,2963	0,0252			0,1753	0,0323
Pr (C_1, α_2)					0	.
Pr (C_2, α_2)					0,1038	0,0188
Pr (C_3, α_2)					0,3638	0,0449
Pr (C_1, α_3)					0,0128	0,0030
Pr (C_2, α_3)					0,0667	0,0150
Pr (C_3, α_3)					0,2555	0,0435
$\ln \mathcal{L}$		-38698			-38523	

Tabel 3. Parameter estimater for MPHW og GENW modellerne, kvinder.

	MPHW		GENW			
	Koeff.	Std.afv.	Niveau effekter		Varighedsafh.	
			Koeff.	Std.afv.	Koeff.	Std.afv.
α_1	1,0314	0,0082			0,8610	0,0574
α_2					1,2550	0,0597
α_3					1,0211	0,0733
C_1	-2,1472	0,0930	-2,1469	0,1434		
C_2	-3,2303	0,0764	-3,2607	0,1851		
C_3	-4,2877	0,0948	-4,0220	0,1976		
Udenfor	-0,7527	0,0828	-0,6687	0,2320	-0,0353	0,0605
Erfaring/10	-0,0867	0,1063	-0,3017	0,2167	0,0635	0,0625
Erfaring ² /100	-0,0610	0,0445	0,0601	0,0868	-0,0324	0,0251
Udd10-11	0,1420	0,0500	0,0691	0,1017	0,0241	0,0278
Udd12	0,2528	0,0478	0,0774	0,0879	0,0455	0,0248
Udd13-14	0,7695	0,0654	0,5692	0,1289	0,0479	0,0387
Udd15-16	0,5614	0,0904	0,2932	0,1861	0,0799	0,0569
Udd17+	0,4906	0,1653	0,3178	0,3302	0,0738	0,0932
Gift	0,0291	0,0367	0,0434	0,0684	-0,0027	0,0195
YB0-2	-0,1350	0,0592	-0,2057	0,1183	0,0037	0,0342
YB3-6	-0,0562	0,0612	-0,1361	0,1268	0,0128	0,0362
YB7-17	0,1340	0,0557	0,1327	0,1150	-0,0197	0,0337
Børn	-0,0749	0,0273	-0,0445	0,0563	-0,0048	0,0160
Ejer	0,0257	0,0358	0,1094	0,0706	-0,0305	0,0211
Provins	-0,0499	0,0367	-0,1411	0,0796	0,0127	0,0219
Metal	-0,0841	0,3499	-0,0291	1,8830	-0,1131	0,5365
HK	-0,0606	0,0490	0,1678	0,0963	-0,0585	0,0271
Bygge&Anlæg	0,2756	0,1550	0,1774	0,3492	0,0538	0,0944
AC	-0,2314	0,1434	-0,2104	0,3124	-0,0139	0,0900
Andre	0,0529	0,0402	0,1408	0,0717	-0,0271	0,0215
Ikkeforsikret	-0,3571	0,0792	-0,5625	0,1845	0,0575	0,0492
Alder3039	-0,0214	0,0439	0,2124	0,0906	-0,0749	0,0263
Alder4049	-0,0554	0,0590	-0,0163	0,1255	-0,0342	0,0359
Alder5059	-0,2504	0,0774	-0,2849	0,1524	-0,0296	0,0447
Pr (C_1, α_1)	0,0967	0,0191			0,0562	0,0239
Pr (C_2, α_1)	0,5878	0,0848			0,1222	0,1207
Pr (C_3, α_1)	0,3155	0,0366			0,1002	0,0492
Pr (C_1, α_2)					0,0290	0,0106
Pr (C_2, α_2)					0,1176	0,0344
Pr (C_3, α_2)					0,2175	0,0902
Pr (C_1, α_3)					0,0337	0,0249
Pr (C_2, α_3)					0,2180	0,1032
Pr (C_3, α_3)					0,1055	0,0925
$\ln \mathcal{L}$		40026				39949

lagt på de variable, hvor der er en væsentlig ændring fra MPH Weibull modellen til den generaliserede Weibull model.

For mændene findes, at støttepunkterne for den uobserverede heterogenitet i varighedsafhængigheden er signifikant forskellige. I standard modellen er der positiv varighedsafhængighed, men den generaliserede model giver tre støttepunkter for den uobserverede effekt på varighedsafhængigheden, et som er signifikant lavere end 1, et som er meget tæt på 1, og et som er signifikant større end 1.

Effekten af at komme fra uden for arbejdsstyrken og ind i ledighed er stærkt negativ i MPHW, og niveaueffekten i GENW er en anelse mindre, men stadig kraftigt negativ og stærkt signifikant. Nytilkomne på arbejdsmarkedet har altså en betydeligt lavere chance for at finde job end folk der havde et job umiddelbart før deres ledighedsperiode. De to grupper har dog ikke nogen signifikant forskellig varighedsafhængighed. I MPHW er erfaring og dennes kvadrat stærkt signifikant med den sædvanlige konkave form med toppunkt efter ca. 25 års erfaring. I GENW har erfaring ingen signifikant virkning på hazard'ens niveau, mens varighedsafhængigheden påvirkes positivt af mere erfaring indtil 25,5 års erfaring. Blandt nyledige er det altså ikke nogen fordel at have megen erhvervs erfaring, men over tid oplever personer med lille erhvervs erfaring, at deres chance for at finde job forringes i forhold til personer med mere erhvervs erfaring.

Uddannelse forøger generelt chancen for at forlade ledighed i MPHW, omend effekten ikke stiger uniformt med uddannelsesniveaue. I GENW er effekterne på hazard'ens niveau stadig positive, men insignifikante. Kortere uddannelser giver til gengæld mere positiv varighedsafhængighed, mens effekten af længere uddannelser er positiv, men insignifikant.

En lille insignifikant positiv effekt af at være gift/samboende i MPHW forsvinder i niveaue for GENW, men bliver til gengæld en lille, signifikant positiv effekt på varighedsafhængigheden. Effekten af det yngste barns aldersgruppe er ikke signifikant i MPHW, mens det at ens yngste barn er mellem 7 og 17 år i GENW giver positiv niveaueffekt, men samtidig mere negativ varighedsafhængighed. En signifikant positiv effekt af antallet af børn i MPHW bliver til to insignifikante effekter i GENW.

Variablen Ejer, som angiver hvorvidt personen er ejer af den beboede bolig, er interessant. I MPHW har denne en signifikant positiv virkning på hazard'en. I GENW er niveaueffekten imidlertid blevet signifikant negativ, mens der er en signifikant positiv indvirkning på varighedsafhængigheden. Boligejere starter altså deres ledighedsperiode med en gennemsnitligt lavere hazard end lejere, men som ledighedsperioden bliver længere stiger deres hazard hurtigere (eller falder langsommere) end lejernes. Dette har en klar økonomisk fortolkning: I starten af en ledighedsperiode har en boligejer, som er mindre mobil og derfor mindre tilbøjelig til at søge job langt væk, en lavere hazard. Imidlertid har boligejere også nogle terminer, som skal betales, hvilket gør, at

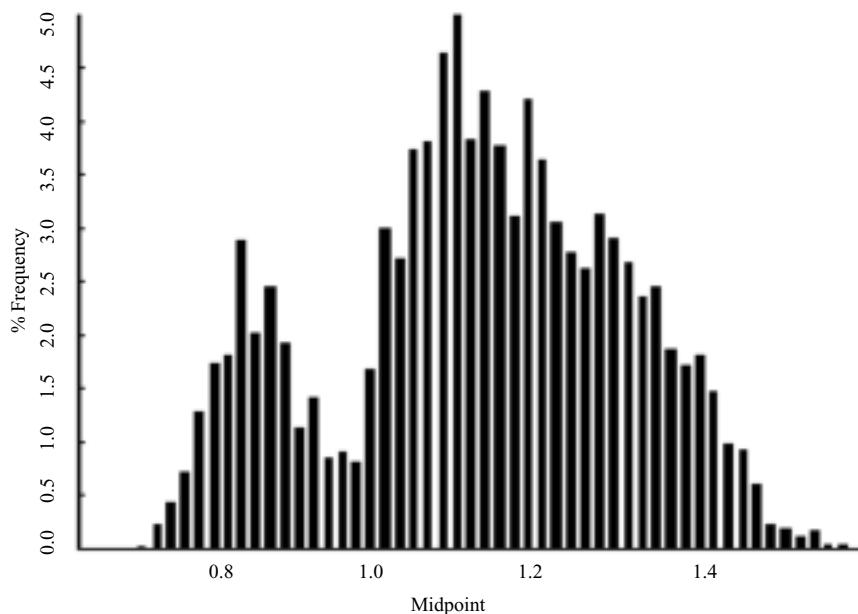
de – efterhånden som de er ledige i længere tid – må intensivere deres jobsøgning med stigende hazard til følge.

At bo i provinsen har en positiv effekt på niveauet for hazard'en. Fagforeningsindikatorernes effekter ændrer sig ikke væsentligt mellem de to modeller med undtagelse af koefficienten til dummyen for at være ikke-forsikret. Denne går fra i MPHW at være signifikant negativ til i GENW at have en tre gange større signifikant negativ niveaueffekt og en signifikant positiv effekt på varighedsafhængigheden. Aldersgruppeindikatorerne skifter fra at være negative niveaueffekter til at være mindre og insignifikante på niveauet, men til gengæld signifikant negative på varighedsafhængigheden.

For kvinder er der som nævnt færre signifikante effekter i GENW end hos mændene. I MPHW er der svagt positiv varighedsafhængighed. I GENW er som for mænd ét støttepunkt med signifikant negativ varighedsafhængighed, ét med positiv, og endelig et som er meget tæt på 1.

Effekten af at komme fra tilstanden »uden for arbejdsstyrken« har en signifikant negativ niveau-effekt, både i MPHW og GENW modellen, mens der i GENW ikke er en signifikant effekt på varighedsafhængigheden. Erfaring, som i MPHW har en signifikant positiv niveaueffekt på sandsynligheden for at forlade ledighed, er i GENW positiv, men insignifikant, både hvad angår niveau og hældning på hazardfunktionen. En 12 årig uddannelse giver i MPHW en positiv effekt, mens effekten i GENW i stedet findes i form af mere positiv varighedsafhængighed. At bo i provinsen har ingen signifikant effekt i MPHW, mens der i GENW er en signifikant negativ niveaueffekt. Den mest drastiske ændring sker for medlemmer af HK's A-kasse. Disse har i MPHW en (ganske vist insignifikant) lavere sandsynlighed for at forlade ledighed end KAD medlemmer, mens de i GENW starter med en signifikant højere sandsynlighed, for så til gengæld at have mere negativ varighedsafhængighed. Denne højere grad af negativ varighedsafhængighed kan skyldes, at HK's medlemmer i vidt omfang anvender computere og informationsteknologi, og at en længere ledighedsperiode for disse personer er forbundet med hastigt deprecierende kvalifikationer på grund af den eksplosive udvikling inden for IT-området. 30-39 årige har mere negativ varighedsafhængighed end de 20-29 årige, mens der ikke er signifikante effekter på varighedsafhængigheden for andre aldersgrupper.

Sammenfattende må det konkluderes, at omend der både for mænd og kvinder er signifikant uobserveret heterogenitet i varighedsafhængigheden, så er der en afgørende forskel for de to køns ledighedsforløb, nemlig den at observerede variable i langt højere grad påvirker varighedsafhængigheden for mænd end for kvinder. Hvis negativ varighedsafhængighed kan tolkes som en stigmaeffekt, gælder der tilsyneladende, at for visse grupper af mandlige arbejdere betragtes det at have været ledig længe altså



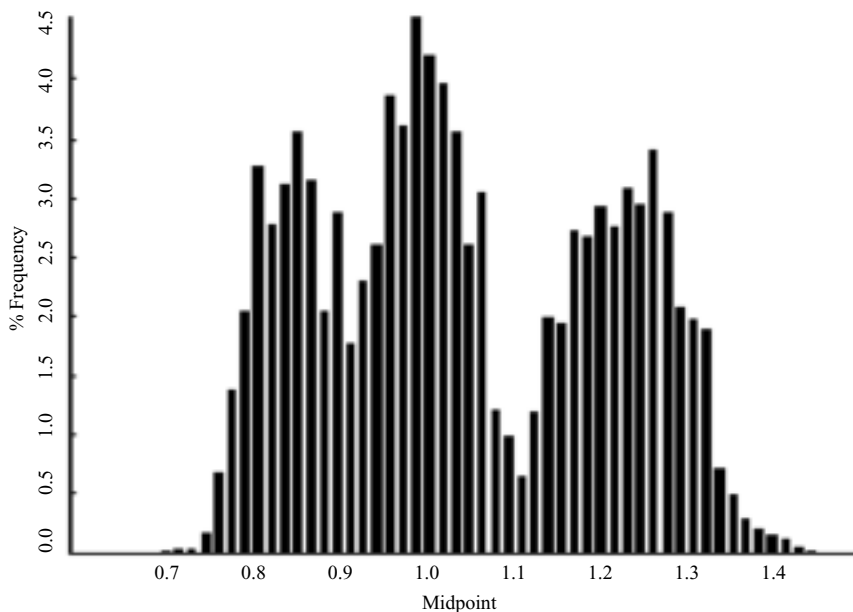
Figur 1. Frekvens-procent plots for den simulerede parameter for varighedsafhængighed, mænd.

som et negativt signal af arbejdsgiverne, mens dette i langt mindre grad er tilfældet for kvinder.

For at opnå et bedre overblik over effekterne af observerede og uobserverede variable beskrives i det følgende, hvorledes de fundne resultater kan analyseres nærmere. Den forventede varighed af en ledighedsperiode betinget på både observerede og uobserverede variable kan beregnes som

$$E[T|x, z, v] = \frac{\Gamma(1 + 1/\alpha(x, z))}{[\exp(x_j\beta + v)]^{1/\alpha(x, z)}} \quad (4.1)$$

hvor $\Gamma(\cdot)$ angiver gamma-funktionen. For at analysere fordelingen af forventede varigheder samt fordelingen af varighedsafhængighed over individer, $\alpha(x, z)$, er det nødvendigt *simulere* værdier af de uobserverede variable v , z for hver enkelt person i stikprøven. Vi kan herefter beregne varighedsafhængigheden og den forventede varighed af hver ledighedsperiode i stikprøven, og analysere disses fordeling. Desuden kan det have interesse at beregne den forventede varighedsafhængighed hvor vi udelukkende betinger på de *observerede* karakteristika, for at identificere de grupper, som er i stor



Figur 2. Frekvens-procent plots for den simulerede parameter for varighedsafhængighed, kvinder.

risiko for at opleve langtidsledighed på grund af negativ varighedsafhængighed. Vi må altså, for givne værdier af x , beregne

$$E_z [\alpha(x, z)] = \int \alpha(x, z) dF(z; \theta)$$

hvor $F(z; \theta) = \int F(v, z; \theta) dv$ angiver den marginale fordeling for z .

I figur 1 og 2 vises fordelingen for de simulerede varighedsafhængigheder for henholdsvis mænd og kvinder. Desuden angives en række beskrivende statistikker i tabel 4. Det ses, at kvinder gennemsnitligt har den længste (simulerede) forventede varighed.⁵ Hvad angår fordelingen af simuleret varighedsafhængighed, så er der gennemsnitligt mere positiv varighedsafhængighed for mænd end for kvinder. Desuden ses, at andelen med negativ simuleret varighedsafhængighed er mindre for mænd (37%) end for kvinder (42%). Dette går igen, hvis vi betragter den *forventede* varighedsafhængighed (kun betinget på observerede variable), hvor 7% af mændene udsættes for ne-

5. Denne er beregnet uden hensyntagen til, at estimationen er baseret på data som er censored ved 52 uger. Dette er gjort for at fremhæve den fulde konsekvens af parameterforskellene.

Tabel 4. Beskrivelse af fordelingerne af simulerede forventede varigheder og varighedsafhængighed.

	Mænd	Kvinder
Gennemsnitlig simuleret forventet varighed (uger); $E[T x, z, v]$	34,44	48,39
Gennemsnitlig simuleret varighedsafhængighed; $\alpha(x, z)$	1,09	1,05
Andel med negativ varighedsafhængighed	0,37	0,42
Gennemsnitlig forventet varighedsafhængighed; $\overline{E_z[\alpha(x, z)]}$	1,11	1,05
Andel med negativ varighedsafhængighed (kun betinget på x)	0,07	0,19

gativ varighedsafhængighed, mens det gælder for 19% af kvinderne. Med de observerede variable i dette studium er vi altså kun i stand til at identificere en ret lille andel af dem, som faktisk oplever negativ varighedsafhængighed. Dette skyldes, at en stor del af variationen i varighedsafhængigheden er uobserveret. De faktorer blandt de uobserverede, som kunne have betydning her, er blandt andet sektorspecifikke efterspørgselsforhold, mere detaljerede uddannelsesoplysninger, hastigheden hvormed personspecifik »human capital« deprecieres, samt de sædvanlige kandidater som evner, motivation, etc.

5. Konklusion

I denne artikel estimeres en model for arbejdsløshedsperioders varighed, som tillader individspecifik varighedsafhængighed, både med hensyn til observerede og uobserverede faktorer. Fordelingen af uobserverbare karakteristika – som er bivariat – er identificeret gennem tilstedeværelsen af gentagne observationer for den samme person. Det påvises, at den generaliserede model er bedre end Mixed Proportional Hazards modellen, hvori varighedsafhængigheden er ens for alle. Den generaliserede model estimeres separat for mænd og kvinder, og der fremkommer et detaljeret billede af, hvordan ikke blot varigheden af arbejdsløshedsperioder, men også varighedsafhængigheden, varierer fra person til person. 42% af alle kvinder og 37% af alle mænd er udsat for negativ varighedsafhængighed. Dette kan skyldes afskrivning af humankapitalen, manglende erhvervs erfaring, lav uddannelse, »manglende« forsørgerbyrde/terminer. Ældre mandlige arbejdere med megen erhvervs erfaring har generelt positiv varighedsafhængighed, mens ældre mænd uden erhvervs erfaring vil have mere negativ varighedsafhængighed.

Man kan således konkludere, at undersøgelsen påviser tilstedeværelsen af negativ varighedsafhængighed i arbejdsløshedsperioder, især for mænd, hvor effekterne på varighedsafhængigheden generelt er meget signifikante. Spørgsmålet er så, hvad disse

resultater har af konsekvenser for den optimale udformning af den førte arbejdsmarkedspolitik. Det kan anføres, at der er en vis fornuft i at målrette aktivering mod langvarigt ledige, idet de med negativ varighedsafhængighed og/eller initialt lav hazard vil tendere til at være ledige i længere perioder. Det er jo netop også påvist, at en del af heterogeniteten i både varighedsafhængigheden og niveauet for hazard'en er uobserveret.

For at den aktive arbejdsmarkedspolitik skal kunne hjælpe, er det naturligvis en yderligere forudsætning, at en given type aktivering hjælper den gruppe, den anvendes overfor. Det er imidlertid stadig vanskeligt at fastlægge aktiveringsformen, idet denne generelt må formodes at afhænge af, om problemet er personen (permanent lav hazard) eller den negative varighedsafhængighed (stigmatisering). Eksempelvis må der argumenteres for, at jobtræning skulle virke for det sidste problem, men ikke det første, hvor der er brug for opkvalificering. I det tilfælde, hvor den negative varighedsafhængighed skyldes deprecierende human kapital eller den teknologiske udvikling er der naturligvis også brug for opkvalificering. Dette må formodes især at gælde for personer, der søger IT-relaterede jobs, for eksempel medlemmer af HK.

Med udgangspunkt i resultaterne i tabel 2 og 3 kan følgende anbefales: Hvis man skal målrette aktiveringsformen vil der være fornuft i især at fokusere på at hjælpe de nytilkomne på arbejdsmarkedet (lav erhvervs erfaring), herunder specielt de mindst uddannede. Disse bør især gives opkvalificerende aktivering. Opkvalificering bør desuden især anvendes mod ledige som er medlem af HK (kvinder), ikke-forsikrede (mænd og kvinder), og ældre (kvinder).

Som signaler for en eventuel tidligere jobtræningsindsats kan bruges det at være lejer (mænd), at være ældre (mænd), og at være uden ret megen erhvervs erfaring (mænd).

Litteratur

- Jensen, P. 1987. Arbejdsløshed og beskæftigelse. En empirisk analyse af individuel arbejdsmarkedsadfærd, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 125, 3:337-54.
- Jensen, P. og N. Westergaard-Nielsen. 1990. Temporary Layoffs, I Hartog, Ridder, og Theeuwes, red., Panel data and labor market studies. *Contributions to Economic Analysis*, vol. 192, Amsterdam; North-Holland.
- Jensen, P. 1993. Heterogeneous Duration Dependence. *Econometric Methods and Empirical Evidence*. I H. Bunzel, P. Jensen, og N. Westergaard-Nielsen, red., *Panel Data and Labour Market Dynamics* (North-Holland).
- Jensen, A. M. og M. Verner. 1996. Dagpengeens betydning for omfanget af arbejdsløshed i Danmark, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 134, 3:238-56.
- Lancaster, T. 1990. The Econometric Analysis of Transition Data. *Cambridge University Press*.
- Machin, S., og A. Manning. 1999. The Causes and Consequences of Long-Term Unemployment in Europe. I Ashenfelter og Card, red., *Handbook of Labor Economics*, vol 3C, Elsevier Science Publishers.
- Rosholm, M. 1998. Transitions in the Labour Market, *Ph.D.-Series* 98-3, Dept. of Economics, University of Aarhus.
- Rosholm, M. 2000a. Observed and Unobser-

- ved Heterogeneity in the Duration Dependency Parameter, *Economics Letters*, vol. 66, 3:347-51.
- Rosholm, M. 2000b. En empirisk undersøgelse af ledighedens varighed og varighedsafhængighed, *CLS-Rapport 00-03*.
- Rosholm, M. 2001. Cyclical Variations in Unemployment Duration, *Journal of Population Economics*, vol. 14, 1 (under udgivelse).
- Van den Berg, G. J. 2001. Duration Models – Specification, Identification, and Multiple Durations. I Heckman og Leamer, red., *Handbook of Econometrics*, vol. 5, Elsevier Science Publishers (under udgivelse).

Osloskolen – særnorsk eller tidstypisk skandinavisk?

Niels Kærgård

Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Institut for Økonomi, Skov og Landskab

SUMMARY: The Oslo School was a dominant element in Scandinavian economics for many decades. The school contributed both to the development of pure theory and to the political debate in Norway. Without doubt, the attitudes of the school were very positive towards the planned economy and rather negative towards market mechanisms. The article discusses whether the ideas of the Oslo School were specifically Norwegian or common to Scandinavia as a whole. The conclusion reached is that many of the ideas of the School were generally accepted by Scandinavian economists of the period.

1. Indledning

Oslo Universitets Sosialøkonomiske Institutt var et videnskabeligt flagskib inden for den økonomiske videnskab i de første 30-40 år efter krigen. Navne som Ragnar Frisch, Trygve Haavelmo og Leif Johansen var, som nobelpriserne til de to første indicerer, nævnt med respekt og ærefrygt i økonomkredse i hele verden.

Samtidig blev det norske modelbygningsmiljø og den makroøkonomiske styring brugt som forbillede mange steder uden for Norge. Her var det lykkedes at få den økonomiske teori, den økonomisk-politiske styring og den praktiske politik til at gå op i en højere enhed.

På de nordiske møder i 1960erne og 1970erne stod der en særlig aura omkring nordmændene. Danmark havde aldrig haft internationalt anerkendte kapaciteter, og den svenske Stockholmer-skole hørte mellemkrigstiden til. Men ingen koryfæer er hævet over kritik, og nu begynder en række norske »fadermord«, idet yngre norske historikere og økonomer ser kritisk på de gamle fædre.

Espen Søilens disputats fra 1999 er et markant led i dette opgør. Heri betragtes Osloskolen som en særnorsk, særlig planlægningsbegejstret afart af det økonomiske fagområde. Og det er selvfølgelig rigtigt, at Osloskolens ideer i 1950erne, 1960erne og 1970erne var væsentligt mindre markedsorienterede end international, amerikansk domineret, mainstream-økonomi i 1990erne. Men der er givetvis også stor forskel på

Denne artikel tager udgangspunkt i forfatterens opposition ved forsvaret af Espen Søilens disputats på Norges Handelshøyskole i Bergen d. 29. januar 1999.

tidsånden i dag og dengang. I mange henseender var Osloskolen næppe så forskjellig fra, hvad der foregik i de andre skandinaviske lande. Skal Osloskolen diskuteres på en rimelig måte, må man dels se på ideerne i den periode, hvor den optrådte, og dels se på, hvad der foregik i de øvrige nordeuropæiske, og spesielt de skandinaviske, miljøer. Selv om Osloskolen ikke ligner moderne amerikansk markedsøkonomi, kan det godt være, den ikke var særnorsk, men en meget markant formulering af, hvad der prægede hele Skandinavien i de første årtier efter krigen.

2. Osloskolen og Sosialøkonomisk Institutt

Det første problem er, hvad Osloskolen er. Det er i virkeligheden ikke så præcist diskutert hos Søylen; det hedder f.eks.:

Osloskolen er ingen aktør i egentlig forstand, men den vil i avhandlingen bli brukt som en betegnelse på en idehistorisk plattform, en syntese av de teoretiske arbeider og de mange praktisk orienterte utredninger som ble utarbeidet i et norsk sosialøkonomisk miljø. Begrepet --- viser til en særegen økonomisk tenkning blant norske sosialøkonome, med utspring i Ragnar Frischs økonomiske arbeider på trettitallet. De oppfatninger som kjennetegner Osloskolen er i første rekke utviklet og formidlet av Ragnar Frisch, Trygve Haavelmo og Leif Johansen, tre økonomer som alle er sentrale aktører i denne fremstillingen. --- Begrepet gis innhold gjennom for det første å vise til en gruppe norske sosialøkonome har en felles oppfatning av sentrale økonomiske spørsmål, og for det andre at denne skilte sig fra oppfatninger hevdet av fremstående økonomer i andre land. [Søylen, 1999, s. 7].

Espen Søylen er ikke i tvil om, at skolen først og fremmest er spesifik norsk:

Den økonomiske tenkningen i Osloskolen lå fortsatt langt unna mainstream economics. Det handlet om særnorsk konstruktivistisk planlegging og styring, bygget på avanserte økonomiske modeller og elektronisk regnekraft, med langtidsstatsbudsjett, statsbudsjett og kredittbudsjett som operasjonelle instrumenter administrert av Finansdepartementet, og med nasjonalbudsjett og inntektspolitikk som mer indikative instrumenter for mer indirekte styring. [Søylen, 1998, s. 165].

Det, der gjør, at afgrænsningen og skolens teorier godt kan fortjene en nøjere diskusjon, er, at det måske ikke er så homogen en gruppe, som Søylen gjør den til. Det fremgår f.eks., at de to hovednavne Frisch og Haavelmo måske ikke nødvendigvis er enige:

Den grunnleggende konstruktivistiske ide var altså ikke forlatt, og ambisjonsnivået var fortsatt høyt når det gjaldt den økonomiske politikken. Likevel innebar overgangen fra en Frisch-inspirert reguleringspolitikk til en Haavelmo-inspirert markedsadministrasjon at det ble langt vanskeligere å opprettholde et nødvendig skinn av klassisk sosialisme. [Søylen, 1998, s. 102].

Der er også mange andre norske universitetsansatte socialøkonomer, der spiller en rolle med mere eller mindre afvigende synspunkter. Nævnt af Søilen er bl.a. Erling Petersen, professor i Oslo, men som rigsdagsmand for Høyre absolut ikke hørende til Osloskolen, Gunnar Bøe, professor i Trondheim og regeringsmedlem for arbejderpartiet, Gerhard Stoltz, professor ved Norges Handelshøjskole, og Fritz Holte, professor ved Norges Landbrukshøyskole, der begge var med til at udvikle PRIM-modellen, som er »et typisk Osloskoleprodukt« (Søilen, s. 295), Ole Myrvoll, professor i Bergen og regeringsmedlem for Venstre, men af Osloskolens folk betegnet som »en av os« (Søilen, s. 198), Kåre Willoch, den første socialøkonom der blev statsminister, men jo heller ikke Osloskole tilhænger, og Preben Munthe, der har skrevet ret bramfrit om Frisch, men var professor i Oslo. Det er næppe så indlysende hvem af dem, der skal tælles med til »Osloskolen«.

Der kan være god grund til at diskutere Osloskolens teoretiske indsats noget mere. Med to Nobelprismodtagere og Leif Johansen – der vel havde fået prisen også, hvis han ikke var død i utide – havde skolen en fremtrædende plads i det internationale økonomimiljø. Frisch var fra 1933 til 1954 redaktør af *Econometrica* – verdens førende teoretiske tidsskrift – og arbejdede, ofte uden referere, med selv at vurdere, rette og omskrive artiklerne, se Bjerkholt (1995). Haavelmo's 1943- og 1944-artikler i *Econometrica* var banebrydende for moderne økonometri, og de resultater, der henføres til Frisch og Haavelmo er talrige, se f.eks. Arrow (1960), Epstein (1987), Kærgård (1989), Morgan (1990) og Bjerkholt (1998).

Men i Søilens afhandling får man nærmest indtryk af en noget isolasionistisk norsk gruppe med halm i træskoene. Det hedder om 1950'erne og 1960'erne:

Her var det også et problem at miljøet var lite og delvis lukket. Det fantes i realiteten ikke noe konkurrerende økonomisk miljø som kunne virke korrigerende, og i femti- og sekstiårene var Osloskolen påfallende navlebeskuende i sitt forhold til økonomisk litteratur. [Søilen, 1998, s. 454].

og om 1970'erne:

Det norske økonommiljøet var lenge svært homogent. Frem til syttitallet utgjorde Jerntriangelet, Sosialøkonomisk institutt, Statistisk sentralbyrå og Finansdepartementet, det dominerende økonomiske miljø. Osloskolen var i denne perioden sterkt preget av middelaldrene og eldre menn, i et miljø med forholdsvis liten kontakt med andre vitenskapelige miljøer, og i sterk grad rettet inn mot problemer vedrørende offentlig økonomisk styring. Det var forholdsvis høy grad av enighet om di viktigste spørsmålene. [Søilen 1998, s. 420-421].

Lidt senere, i relation til et kritisk indlæg af Leif Johansen om den internationale teoridebat, skriver Søilen om Oslo på det tidspunkt:

Tabel 1. Medlemmer af Econometric Society pr. Million indbyggere.

Norge	9,59
Schweiz	5,16
Holland	3,98
Danmark	3,21
Sverige	2,73
Frankrig	1,68
UK	1,63
Belgien	1,55
Czekoslovakiet	0,83
Irland	0,68
Ungarn	0,67
Østrig	0,59
Italien	0,53
Finland	0,51
Spanien	0,43

Kilde: *Econometrica* 1950, vol. 18, s. 392.

Note: Der var kun medtaget europæiske lande med over 1 mill. indbyggere; tallet for USA er 5,42.

Det er selvsagt vanskelig å si i hvilken grad det norske økonomimiljøet var preget av innavl, og i hvilken grad dette eventuelt kunne forklare den manglende interessen for den internasjonale teoridebatten. I tillegg til at økonomerne som nevnt reiste lite, var det også i en periode påfallende lang turnover på pensumlitteraturen ved Sosialøkonomisk institutt. Det var vanlig at flinke studenter eller vitenskapelige assistenter fikk i oppgave å ta notater fra forelesninger til »de store«. Disse ble senere pensum, og ble forelest over, gerne av de samme flinke studentene. [Søilen, 1998, s. 422-23].

Denne kritikk forekommer ikke afbalansert. Opgøret med socialøkonomien i Oslo inneholder utvilsomt for meget af et »fademord« på de store norske fædre til, at vurderingerne holder. Det er klart, at der er en Osloskole med sine egne synspunkter, som de dyrkede. Det er også klart, at forholdet mellem professorer og yngre medarbejdere var et andet før studenteroprøret i 1968 – også andre steder skrev yngre medarbejdere referater af professorernes forelæsninger.¹ Men Oslo var langt fra afskåret fra det internationale. *Econometric Society* er periodens førende internationale selskab for økonomisk teori og økonometri. For dette selskab findes medlemstallet pr. million indbygger for 1949-50 i *Econometrica* 1950. Tallene er vist i tabel 1.

Man kan også se på *Fellows of Econometric Society* (særlige prominente medlemmer udvalgt efter faglige kriterier). Her findes en navneliste i *Econometrica* 1960 med

1. Fra polit-studiet i København kendes referater af professorernes forelæsninger fra Christiansen og Stene (1962-63), men vist også kun herfra. Dette kan skyldes, at der i Danmark næsten ikke var ikke-professorale universitetslærere.

Tabel 2. *Fellows of Econometric Society 1960.*

	Fellows	Mill. indbyggere	Fellows pr. mill.
Norge	3	3,6	0,83
Sverige	6	7,5	0,80
Schweiz	3	5,3	0,57
Holland	5	11,5	0,43
Irland	1	2,8	0,36
Frankrig	14	45,5	0,31
UK	12	52,7	0,23
Finland	1	4,4	0,23
Danmark	1	4,6	0,22
Italien	8	49,4	0,16

Kilde: *Econometrica* 1960, vol. 28, s. 739-742 og *Statistisk Årbog*, 1960.

Note: Der er kun medtaget europæiske lande. USA har 71 fellows og 180,6 mill. indbyggere og dermed 0,39 fellows pr. mill. indbyggere.

tre nordmænd Frisch, Haavelmo og Reiersøl, hvilket er nok til en førsteplads også her, jvf. tabel 2.

Tabellerne er selvfølgelig et tyndt materiale, men de er en indikation af, at norsk økonomi i hvert fald ikke var isoleret, men tværtimod førende i det internationale arbejde, både hvad angår top og bredde. Og dette bekræftes, hvis man ser på programmerne for de årlige Econometric Society møder, hvor der også er talrige norske papirer.

Der er heller ingen tvivl om, at Frisch ikke var i opposition til mainstream økonometriens metode, men måske mere end nogen anden med til at skabe den. Når han taler om virkeligheden som en »geleagtig masse«, som man kun kan få hold på ved hjælp af modeller, er det i virkeligheden en programmerklæring for moderne økonomisk teori og økonometri:

I vor tanke skaber vi en liten modellverden for oss selv. En modellverden som ikke er mer komplisert enn at vi kan overskue den. Og som er konstruert slik at den gir faste holdepunkter for tanken. Og så tar vi for oss å studere den modellverden i stedet for den virkelige verden. Dette lille trick er det som konstituerer den rasjonelle forskningsmetode. [Frisch, 1928/29, citeret efter Bergh og Hanisch, 1984, s. 156 og Søylen, 1998, s. 36].

Det er rigtigt, som Espen Søylen skriver, at »Frisch angrep problemet fra en annen vinkel enn de tradisjonelt empirisk orienterede økonomerne« (s. 36), og at »dette (førte) ham ut i flere disputer med samtidige økonomer om nytten av kvantitative metode i forhold til økonomisk teori« (s. 37). Men det bør tilføjes, at Frisch's indlæg, støttet af bl.a. Jan Tinbergen, i debat med Keynes i *Economic Journal* (1939) og Tjalling Koopmans, i debat med Vining i *Rev. of Economics & Statistics* (1947-49) sejrede og skabte 1950erne og 1960ernes mainstream økonometri. Frisch har faktisk også nuancerede

diskussioner af, hvad modeller kan bruges til, og hvordan relationen mellem model og virkelighed er.

Det er måske også karakteristisk for Espen Søilens polemiske tone, at han s. 437 citerer Trond Bergh og Tore Hanisch for, at Leif Johansen gav udtryk for en »nesten barnlig glede over russiske seire på idrettsbanen«, men ikke citerer deres fortsættelse:

Slike holdninger, skulle man tro, var nødt til å skape betydelige problemer i et nasjonalt og internasjonalt fagmiljø med helt andre sympatier. For et nesten hvilket som helst annet menneske ville dette ha vært tilfelle, men ikke for Johansen. Konflikter av denne type forekom praktisk talt ikke, og dette skyldtes en fantastisk evne til saklighet. Johansen kunne for det første skille nesten krystallklart mellom sak og vurdering, og han var desuten, i markert motsetning til Frisch, nokså varsom med å pådytte folk sine personlige vurderinger. [Bergh og Hanisch, 1984, s. 225].

3. Osloskolens økonomiske grundholdninger i internasjonalt perspektiv

Der er ingen tvivl om, at Sosialøkonomisk Institutt's økonomer havde en anden holdning til det økonomiske system end den, de fleste har i dag. Det er nok rimeligt, når Søylen sammenfatter Frisch's holdning:

For Frisch og senere Frisch-eleverne var det som vi skjønner realsiden, de virkelige verdier, som stod i fokus. Penger var uproduktiv kapital, og det var ingen garanti for at aktørerne i økonomien gjennom tilpasning til pengestørrelser innrettet sig til beste for samfunnet. Det lå også et verditeoretisk syn bak dette. En gjenstands verdi kunne ikke uten videre beregnes ut fra en tilfeldig markedspris. I stedet snakket Frisch og Frisch-elevene om verdikoeffisienter, nærmest etter mønster fra Marx' verdilære. [Søylen, 1998, s. 42].

Frisch selv er mange steder citeret for nedsættende bemærkninger om markedet som »det uopplyste pengeveldet«. Han taler om dets manglende rationalitet:

Det kan ikke være rasjonelt å la den store hær av norske husmødre løpe fra den ene til den andre forretning for å finne ut hvor den og den vare selges noen øre billigere. Det må var mye mer rasjonelt å la sakkynndige ---. [Frisch, 1958, citeret efter Munthe, 1992, s. 114].

Specielt gælder denne kritik af frie priser selvfølgelig renten:

Verken etterspørsel eller tilbud av kreditt ble sett på som særlig følsomt for endringer i rentnivået. Renten var ingen pris, men inntektsoverføring, en kostnadsfaktor i produksjonen og en viktig faktor bak arbeidstakernes utgifter til bolig. Lav rente var derfor også sosialt rettferdig. [Søylen, 1998, s. 88].

Tilsvarende slog Eivind Erichsen i 1958 fast²

2. Eivind Erichsen (f. 1917) er et af Osloskolens markante navne, cand.oecon 1943, ekspeditionschef i økonomiafdelingen i Finansdepartementet i 1952-57, direktør i OECD 1956-57 og finansråd 1958-86.

at man i vurderinger av hvor effektiv ressursallokering regjeringens kredittpolitikk gav, ikke kunne ta utgangspunkt i prinsippene for et frikonkurransemarked »som ikke eksisterer i virkeligheten og som heller ikke ville være det beste system selv om det hadde vært mulig å få det til å fungere« [Søilen, 1998, s. 158].

Frisch bruker dette håndfast i EF-debatten i 1962, hvor han skønner, at Norges vækst i EF's markedsøkonomi nok kan blive 3,5 pct. p.a., og i en markedsøkonomi uden for EF nok 1/4 pct. lavere. Men:

Jeg for min del er ikke i tvivl om at vi ved å bruke virkemidler som er rasjonelt planøkonomiske og samtidig er i full overensstemmelse med våre vestlige demokratiske idealer, kan nå opp i noe slikt som mindst 5 pst. årlig som et gjennomsnitt på lang sikt. [Frisch, 1962, citert efter Munthe, 1992, s. 120].

Det, der kan problematiseres, er ikke om disse citater giver et fair billede af Oslo-skolens syn. Problemet er, om ikke der er mere tidstypisk i det, end f.eks. Espen Søilen gør sig klart. Efter verdenskrigen i 1930'erne og 2. verdenskrig havde markedsøkonomien mange steder et ry nogenlunde som planøkonomiens efter 1989. Det er ikke et særnorsk fænomen. I 1954 udkom i Danmark en bog »Tidehverv og Samfundsortordenen«, hvor førende socialdemokratisk orienterede økonomer redegjorde for deres syn. Bogen var redigeret af Jens Otto Krag. Den mest magtfulde embedsmand i Danmark i efterkrigstiden, Erik Ib Schmidt, chef for Det økonomiske Sekretariat 1951-64 og departementchef i Finansministeriet 1962-1975, skriver her:

Statsindgrebenes omfang og karakter har været stærkt konjunkturpræget. --- Men stillingen i øjeblikket er dog den, at der er betydeligt mer offentligt indseende med erhvervslivet end sidst i 30'erne og 20'erne, og intet tyder på, at den langtidstendens, som har gjort sig gældende siden århundredskiftet, skulle være bragt til ophør. Mest afgørende er måske, at der i vide kredse er skabt forståelse for, at samfundets økonomiske trivsel ikke uden videre passer sig selv, men kræver stadig opmærksomhed fra statsmagts side, og der er efterhånden tilvejebragt administrative forudsætninger for statens virksomhed i den retning. [Schmidt, 1954, s. 42].

I samme bog skriver Viggo Kampmann sammen med P. Nørregaard Rasmussen, der var Københavns Universitets førende teoretiske økonom i 1950'erne og 1960'erne og leder af dette universitets Økonomisk Institut fra 1958 til 1970:

Hvis vi alene lader renten sortere investeringerne, vil der – med det givne niveau – være en række investeringer, som ikke kommer til udførelse, men som vi betragter som så vigtige, at vi ved specielle arrangementer søger at få dem udført. Man indfører med andre ord en målestok, som er forskellig fra og får prioritet over »markedsmekanismen« – d.v.s., at man på visse områder indrømmer dennes ufuldkommenhed.

Det ligger nært at give dette synspunkt en større plads, end man gør i dag, ud fra den betragtning, at på en lang række områder vil »den frie markeds mekanisme« ikke give en fordeling

af investeringerne, som stemmer overens med »den samfundsmæssigt ønskede fordeling«. [Kampmann og Nørregaard Rasmussen, 1954, s. 151].

Og det er ikke kun i socialdemokratiske kredse disse synspunkter findes. Danmarks mest liberale økonom, professor Jørgen Pedersen, Aarhus Universitet, i 1945 folketingskandidat for partiet Venstre, Danmarks liberale parti, udgav i 1948 i serien Det Lærde Selskabs Skrifter en bog »Om Aarsagerne til Det Liberale Samfunds Sammenbrud«, hvori det hedder:

Følgen af alt dette maatte med Nødvendighed blive, at der periodisk opstod Arbejdsløshed, ikke alene i enkelte Brancher, men overalt. Var der nemlig paa et eller andet Punkt som Følge af en eller flere af de nævnte Forskydninger opstaaet Arbejdsløshed eller stærkt formindsket Indtægt, bredte Pesten sig videre gennem den formindskede Efterspørgsel, som udøvedes af dem, der havde lidt Indtægtsnedgangen.

De selvregulerende Kræfter, som man satte sin Lid til, traadte selvfølgelig i Funktion. --- men i Mellemtiden var Menneskeskæbner i Titusindvis blevet knust, samtidig med at de mer eller mindre daarligt motiverede Angreb paa hele den liberale Ordning fandt en frugtbar Jordbund blandt de Masser, der led under denne umenneskelige Utryghed – en Omstændighed, som yderligere medvirkede til at nedsætte Systemets Funktionsduelighed. --- ingen vil hævde, at det er ønskeligt, at store Dele af Befolkningen periodevis eller permanent kastes ud i Arbejdsløshed med almindelig Fattigdom som Resultat.

Da nu saavel Erfaringen som Tænkningen maa sige en, at et System, hvor Produktionen bestemmes af private Erhvervsdrivende med Rentabiliteten som Rettesnor, naar det overlades til sig selv, nødvendigvis maa føre til saadanne uønskede Tilstande, saa maa det ogsaa være ikke alene berettiget, men ogsaa nødvendig at foretage saadanne Indgreb, som bedst muligt kan hindre dette uden at gribe ind i Individernes fundamentale Ret til selv at disponere over deres Indtægt og Arbejdskraft. [Pedersen, 1948, s. 40-41].

Den danske liberale økonoms formuleringer fra 1948 er meget tæt på Frisch's fra 1947:

Studiet av det moderne økonomiske maskineri har gjort meg fullkommen overbevist om at hvis dette maskineri overlates til seg selv, vil det ifølge sin natur måtte gjenneløpe de mest krampaktige trekkninger, og periodevis spre sorg og ulykke til store befolkningsgrupper.

Større tryghed kræver derfor regulering, fortsætter Frisch:

Ulempene ved det veier nesten ingen ting jamført med de ulykker som reguleringene tar sikte på å avverge, og som jeg tror det er en stor sjanse for at en virkelig kan få avverget [Frisch 1947, citeret efter Munthe, 1992, s. 114].

Den økonomiske og politologiske teori påviser markedssvigt og styringsfejl, og det er næppe muligt på objektiv vis at afgøre, om man skal være socialist eller liberalist. Graden af hensigtsmæssig offentlig styring har været diskuteret lige så længe, som der har

været samfundsvidenskab, og der har været markante svingninger i holdningerne. Vi har oplevet planlægningssystemernes sammenbrud i Østeuropa i 1989. Ragnar Frisch oplevede det liberale systems sammenbrud i 1930'erne. Frisch forudså ikke 1989, mange moderne økonomer synes at have glemt 1930'erne. Og det må trods alt også huskes, at vi f.eks. i Danmark i år 2000 på et tidspunkt, hvor planøkonomien er erklæret stendød, stadig ikke har noget frit lejemarked og har »omkostningsbestemte« frischianske el- og naturgaspriser.

4. Osloskolen og det politiske system – noget særnorsk?

Inden man begynder at diskutere den konkrete politik, kan der være grund til indledningsvist at nævne forholdet mellem økonomisk teori og økonomisk politik. Et godt udgangspunkt kan være et citat fra Hector Estrups økonomiske doktrinhistorie:

Hvordan skal samfundet indrettes for at borgerne kan få det godt, eller for at de kan leve et godt liv? Det er det, der er sagen. Det er det spørgsmål, der så at sige definerer alt det, vi fra oldtiden til i dag kunne kalde samfundsvidenskab. Man kan måske glemme det i farten, når man prøver at orientere sig i vore dages meget specialiserede og teknisk vanskelige samfundsvidenskabelige enkeltdiscipliner som økonomi, sociologi, socialpsykologi, statskundskab m.v. Men enhver af disse videnskabsgrene ville miste deres mening, hvis de ikke, hver på sit område, kunne bidrage til belysning af hovedsagen: hvordan samfundet bør indrettes. Nok vil man i dag sige, at det er samfundsvidenskabens opgave at klarlægge, hvordan samfundet faktisk fungerer på diverse områder. Men det ville jo være helt interesseløst at undersøge, hvordan tingene faktisk er, hvis ikke netop for at belyse, om de kunne være anderledes, end de er. [Estrup, 1991, s. 178].

Med det udgangspunkt må Osloskolen principielt roses for ikke at isolere sig i et forskningsmæssigt elfenbenstårn fjernt fra den politiske virkelighed, tværtimod:

Sammen med Sosialøkonomisk Institutt ved Universitetet i Oslo og Statistisk Sentralbyrå dannet Finansdepartementet det såkaldte »jerntriangelet« i norsk økonomisk politik. [Søilen, 1998, s. 16].

Jvf. også vurderingen af 1960'erne:

Gjennom hele tiåret ble det arbeidet for at effektivisere økonomisk planlegging og styring i den såkaldte jerntriangelet: Finansdepartementet, Statistisk Sentralbyrå og Sosialøkonomisk Institutt. [Søilen, 1998, s. 165].

Magtmæssigt central var Finansdepartementets rolle som »overdepartement«. Her sad de unge, ambitiøse socialøkonomer og implementerede de ideer, de havde lært af bl.a. Frisch. Og de var præget af en optimistisk tro på videnskabens muligheder og i tæt kontakt med Arbejderpartiet. Dette beskrives også i Einar Lie's disputats; Lie skriver om etableringen af økonomistyret i Finansdepartementet:

Sosialt sett var økonomene i departementet en sammensveiset gruppe – kaffemøtene og idrettsstevnene er tidligere nevnt. Alderssammensetningen var svært jevn. Ekspedisjonssjefen som ansatte personalet i Økonomiavdelingen i 1952, var selv utdannet bare ni år tidligere. Alle økonomene hadde dermed fått etablert sine politiske og faglige synspunkter nettopp i de årene da politikere og universitetsøkonomer sterkest signaliserte et brudd med fortidens økonomiske politikk. Nesten uten unntak var Økonomiavdelingens folk medlemmer av Arbeiderpartiet. En tidligere embetsmann kan fortelle at han tror Erichsen oppfattet dette som litt beklemmende i sin tid som ekspedisjonssjef. Iallfall ba han økonomene om å få informasjonsmateriell og møteinnkallelser fra Sosialistiske økonomers forening sendt til hjemmeadressen. Hver gang disse kom, ble de liggende godt synlig i nesten hver eneste posthylle i Økonomiavdelingen, men ikke i noen av hyllene til andre ansatte i departementet.

Økonomene i departementet hadde også et nært samarbeid med to andre nøkkelinstitusjoner for sosialøkonomer, Statistisk sentralbyrå og Sosialøkonomisk institutt. I hjørnene av triangelet hadde man de tre ankerfestene for økonomenes tunge prestisje: fakta hos statistikerne, vitenskap på universitetsinstituttet og politikk i Økonomiavdelingen i Finansdepartementet. [Lie, 1995, s. 331].

De var selvbevidste og følte ikke selv de politiserede:

Et annet trekk ved Frisch-elevene var den sterke presiseringen av skillet mellom sak og vurdering. Dette var sterkt influert av Max Webers klassiske skille mellom vitenskap og politikk. --- I flere debatter – kanskje særlig i forbindelse med de første nasjonalbudsjettene – ble angrep på økonomenes program fra politisk hold møtt med henvisning til prosjektets objektivitet og vitenskapelighet. Dette var et uttrykk for den oppfatningen at det var en misforståelse å betrakte saken som et politisk stridsspørsmål, og at opposisjonen mot de nye tankene følgelig bunnet i manglende kunnskap og innsikt. --- Den nye økonomgenerasjonen unn gikk å gjøre sig til en av flere likeverdige parter i samfunnsdebatten. Den markerte sig *ikke* ved å hevde at et bestemt mål eller en bestemt samfunnsutvikling var mer ønskelig enn et annet mål eller en annen samfunnsutvikling. Dette var heller ikke nødvendig. Etter mellomkrigstid og depresjoner var det umulig å protestere på etterkrigsregjeringens uttrykte målsettinger om full sysselsetting, økonomisk vekst og rettferdig fordeling av produksjonsutbyttet. [Lie, 1995, s. 69-71].

At beskrivelsen er dækkende, er der næppe meget tvil om. Men igen kan det nok diskuteres om Espen Søylen har ret, når han beskriver det som et »særnorsk« fenomen:

Disse elementene i Osloskolen faller det naturlig å knytte eksplisitt til Frischs økonomiske tenkning. Det samme gjelder det generelle konstruktivistiske ambisjonsnivået, styringsoptimismen og den ensidige fokuseringen på sosialøkonomi som en vitenskap for den økonomiske politikken. Etableringen av et sterkt sosialøkonomisk miljø i sentraladministrasjonens kjerne, var også et særnorsk fenomen som kan føres direkte tilbake til Frischs ambisjoner fra trettiårene. [Søylen, 1998, s. 160].

Om den danske udvikling i forbindelse med oprettelsen af Økonomiministeriet i 1947 skriver Erik Ib Schmidt:

Kampmann og jeg var enige om, at regeringen måtte have en lille stab af økonomer, som på tværs af den stive bådopdeling på Slotsholmen kunne fremlægge oversigter over den samlede økonomiske situation og foretage samfundsøkonomiske vurderinger af alle de specialiserede forslag og betragtninger, fagministrene forelagde i regeringen. Mit erfaringsgrundlag var her især den betydning, sekretariatet i Vareforsyningsdirektoratet havde fået både på det forsyningspolitiske område og også mere bredt for andre sider af den økonomiske politik. Tilsvarende havde *Kampmann* erfaringer fra sit arbejde med tværgående spørgsmål i sekretariatet for regeringens beskæftigelsesudvalg. Til disse danske erfaringer var så i de første efterkrigsår kommet forskellige nydannelser i den centrale økonomiske forvaltning i nogle andre lande. I Frankrig var det *Monnet*-planen, inspireret og ledet af seniorchefen i det kendte cognac-firma, i Holland var det *Tinbergen*-planen skabt af den fremstående økonomiprofessor *Jan Tinbergen*, og i England var netop kommet en hvidbog, som prøvede at tegne et helhedsbillede af den økonomiske situation og dens problemer.

Endnu tættere på lå det nyeste tiltag i Norge, hvor regeringen havde offentliggjort et »nationalbudget« som grundlag for udformningen af den samlede økonomiske politik. [Schmidt, 1993, s. 241-242].

Arbejdet resulterede i et dansk Økonomiministerium fra 1947 og et dansk nationalbudget for 1948. Og om de yngre danske økonomer her var mindre arrogante og fagligt bevidste end de norske, kan man godt tvivle på. Erling Olsen fik sin første ansættelse i Økonomiministeriet. Han beskriver sin ansættelse i sine erindringer:

Så gik jeg op til Erik Ib Schmidt. Han ansatte mig uden tøven, og den 1. juli 1954 blev jeg sekretæraspirant i Det økonomiske Sekretariat, også kaldet DØS.

Vi var ikke ret mange i DØS, og trykke i ansættelsen var vi slet ikke, da den borgerlige regering fra 1950-53 nær havde nedlagt institutionen, men i al vor utryghed følte vi os hævet over alt andet på Slotsholmen.

Intet ministerium kunne foretage sig noget af større økonomisk rækkevidde, uden at det skulle forelægges for regeringens økonomiudvalg, og her sad vi på magten. Vi skulle skrive indstillingerne og bedømme ikke blot forslagernes statsfinansielle, men også deres samfundsøkonomiske konsekvenser. Helt naturligt følte vi, for vi mente nok, at vi var de klogeste. Vi rekrutterede jo de dygtigste kandidater fra polit.-studiet og gav dem en barsk on-the-job-træning.

Ved siden af den løbende betjening af Økonomiudvalget skulle vi hvert år præstere en tilbage- og fremadskuende økonomisk oversigt, der skulle give ikke blot regeringen og Folketinget, men også den interesserede offentlighed det store forkromede overblik og forholdsvis sikre prognoser for ikke mindst udviklingen på betalingsbalancen. [Olsen, 1998, s. 63].

Også i Danmark var 1950'erne og 1960'erne præget af socialdemokratiet, og socialdemokratiet var præget af cand.polit'ere. Følgende karakteristik er givet af det danske Socialdemokrati:

Men hvad der er nok så afgørende er, at den kreds af yngre cand.polit.'er, der udgjorde partiets egentlige »tænketank«, og som blev dem, der programmæssigt kom til at forme dets retning hen imod den nye form for velfærdssocialisme, heller ikke skulle præstere nogen større form for selvovervindelse for at gøre op med de klassiske metoder for socialisme. Det gjaldt cand.polit. J.O. Krag --- som i årene derefter blev stadig mere pragmatisk, når han skulle ytre sig ideologisk om samfundsspørgsmål. Og det gjaldt cand.polit. K.B. Andersen, der i en snes år blev en særdeles aktiv kraft i partiets programlægning, samt cand.polit. Vige Kampmann (afgørende for moderniseringen af dets erhvervs-politik), cand.polit. Jørgen Paldam (der som teoretiker havde en markant indflydelse i hele arbejderbevægelsens bagland) og endelig cand.polit. Erik Ib Schmidt (der som topembedsmand i Finansministeriet, 1950-75, blev den, der vogtede udbygningen af rammerne for velfærdsstatens enorme vækst, ---). [Fonsmark, 1990, s. 148-49].

Henning Fonsmark anfører på titelbladet til sin bog »Historien om den danske Utopi« følgende citat:

Utopier er drømmenes
bud på fremtiden.
Kun i Hamlets fædreland
var galskaben stor nok
til at lade drømmene
tyrannisere virkeligheden.
[Fonsmark, 1990, titelblad].

Hvis »Hamlets fædreland« blev erstattet med »Norge« kunne det bruges på titelbladet af Sølens kritik af Osloskolen.

Og det er næppe en dansk-norsk særholdning. Lundberg skildrer debatten i Sverige omkring 1945:

The central issue of the economic-political debate concerned the means of attaining full employment – and stable growth. The leading Social Democrats were convinced that the existing economy based on a free market system was fundamentally unstable. They foresaw a big postwar international depression, followed by booms and recurrent depressions. There was no guarantee whatever that a free enterprise system « by itself » would attain and maintain full use of existing resources. Strong emphasis was placed on the instability of private investment – fluctuating between times of speculative booms and periods of pessimism and lack of enterprise. Like Keynes' vision in the *General Theory*, Social Democratic thought stressed the unstable properties of the credit and financial system. The wartime experience, especially from 1942, was a challenge: subject to much government regulation, full employment had been combined with price and wage stability. [Lundberg, 1985, s. 13].

På samme tid (1945) fik man i Holland Central Planning Bureau med Tinbergen som første leder. I denne institutions formålsparagraf hedder det i 1947, at dens hovedopgave er formulering af »a balanced system of forecasts and directives for the

Netherlands economy«, se Barten (1988, s. 55). Bjerve henviser i øvrigt selv i 1970 til Frankrig:³

In 1947 it was thought that through a cooperation between the government authorities and the large organizations, it should be possible to expand the program scope of the national budget to include, to a certain extent, industry as well. In the meantime, other countries – first and foremost France – have accomplished this. One of the reasons that this has succeeded in France but not in Norway, is the fact that the French credit system to a much greater extent than the Norwegian system, is governmental, so that industry is correspondingly more dependent on the government authorities for financing investments. [Bjerve, 1970, s. 25].

5. Norsk og dansk økonomisk politik

Selv om den norske økonomiske politik selvfølgelig skiftede i årtierne etter 2. verdenskrig, er der en række bærepiller, der går igennem stort set hele perioden. Tre af de viktigste er lavrentepolitikken, inkomstpøolitikken og nationalbudgetterne.

Osloskolens holdning til rente er allerede diskutert, og det var en naturlig konsekvens af denne holdning, at man stræbte efter en lav rente:

Lav rente skulle sørge for »høyt trykk på kjelen« og dermed danne grunnlaget for styring gjennom ulike bremsemekanismer, administrative fordelingsystemer, som gjorde det mulig å administrere både aktivitetsnivå og resursallokering.

Spørsmålet var om det virkelig lot sig gjøre å administrere en overskuddsetterspørsel etter kreditt? Frisch og Bjerve mente det, og foreslo ulike reguleringer av investeringsetterspørsel og kreditttilbud. [Søilen, 1998, s. 81].

eller

Lav rente og stadig større utlån fra statsbankene utgjorde et kontinuerlig ekspansivt element i politikken. Finansdepartementet var avskåret fra å bruke tradisjonelle penge- og kredittpolitiske virkemidler i konjunkturstyringen, og måtte rette den øvrige økonomiske politikken inn mot å bremse. Kredittmarkedet ble forsøkt regulert gjennom avtaler om utlånstak og emisjonskontroll, konsum- og investeringsetterspørselen gjennom pris- og inntektspolitikk, samt direkte reguleringer som etableringskontroll, byggeløyve og rasjonering av personbiler.

Selv om Frisch ikke var alene om å anbefale lavrentepolitikk, blir den ambisiøse gjennomføringen av en administrert lav rente stående som et »frischiansk« trekk ved norsk økonomisk politik, og administreringen av den lave rente ble et typisk produkt av Osloskolen. [Søilen, 1998, s. 109].

Der er næppe tvivl om, at lavrentepolitikken blev ført lenger i Norge end andre steder, men det tilsvarende mål eksisterede, som allerede nævnt, også f.eks. i Danmark. I 1944 skrev J.O. Krag og P. Gersmann (senere departementchef for told og for-

3. Petter Jakob Bjerve (f. 1913), cand.oecon 1941, direktør i Statistisk Sentralbyrå 1949-80, finansminister 1960-63.

brugsafgifter) en bog om »Krigsøkonomi og Efterkrigsproblemer«. Det hedder heri om renten:

Om Renten skal kun siges, at man efter at have opgivet den som Hovedregulator af det økonomiske Liv bør søge at holde den nede paa et passende lavt Niveau. Dette er saa meget desto lettere gennemførligt, hvis alle de i den Forbindelse nødvendige Reguleringer haves ved Haanden alligevel. [Krag og Gersmann, 1944, s. 227].

Målsætningen om en lav rente var der altså også i Danmark. Hvorfor den danske rentepolitik alligevel blev en helt anden end den norske, skal diskuteres senere.

En anden hovedpille var indkomspolitikken og prisstyringen. Dette beskrives af Espen Søylen:

Internasjonalt var det mye oppmerksomhet knyttet til inntektspolitikk som løsning på cost-push-problemet på sluttet av femtitallet. Etter at flere land hadde forsøkt å etablere ulike ordninger uten suksess, avtok interessen. Mainstream keynesianisme tok i liten grad opp inntektspolitiske løsninger, og vektla i større grad tilrettelegging for at markedsmekanismen skulle fungere bedre på arbeidsmarkedet.

I Osloskolen kom derimot inntektspolitikken til å stå svært sentralt fra midten av sekstitallet. Den skulle ikke bare være et svar på cost-push-problemene i økonomien, men skulle også sikre at vekst og fordeling av det private konsum fulgte retningslinjene i den økonomiske planleggingen. Bak Osloskolens fokusering på cost-push-pristigning lå det et sterkt normativt budskap, det var bare økte kostnader som kunne legitimere oppjustering av prisene. [Søylen, 1998, s. 295].

og her kommer også PRIM-modellen ind:⁴

Allerede høsten 1965 oppnevnte statsminister Borten et ekspertutvalg for å forberede inntektsoppgjøret våren 1966. Som et resultat av dette oppstod Beregningsutvalget for inntektsoppgjørene og Hovedkursteorien, en teori for prisdannelsen i en liten åpen økonomi. Teorien og den tilhørende modellen PRIM var et typisk Osloskole-produkt. [Søylen, 1998, s. 295].

Igen kan det diskuteres, hvor typisk Oslo-skole det er. På den tid var det heller ikke i Danmark effektivisering af markedsmekanismen på arbeidsmarkedet, man diskuterede. I 1940erne, 1950erne og 1960erne var det ganske andre tanker, der rørte sig i mange lande. Professor Thorkild Kristensen, der blev dansk finansminister i 1945 i en liberal-konservativ regering, skrev i 1943:

Til denne Klasse af Indgreb hører naturligvis ogsaa en eventuel *Statskontrol med Arbejdsmarkedet*, nærmere bestemt med Løn- og Arbejdsforhold. Det drejer sig jo her om Prisen paa noget saa vigtigt som Arbejdskraften. ---

Her kan man paa ingen Maade sige, at det kun drejer sig om de to Parters Interesser. Løn-niveauets Udvikling har Betydning for hele Samfundet, fordi det paavirker Priseniveauet og

4. Jvf. senere er den norske PRIM og den svenske EFO model næsten identiske modeller.

dermed alle Indkomsters Købeevne. Det er et Spørgsmaal, om en større Ændring af Løn-niveauet ikke har lige saa stor Betydning for mange saakaldte »udenforstaaende« (f.Eks. Rentenydere, Landmænd og Tjenestemænd), som den har for Industrien og dens Arbejdere, for hvem Virkningen delvis udlignes gennem den efterfølgende Prisbevægelse --- Løn-spørgsmaalet er et Samfundsanliggende, og Løsningen maa bygge paa en Vurdering af, hvorledes den vil paavirke hele Samfundsøkonomien. Det er m.a.O. et Led i hele vor økono-miske Politik, der her er Tale om, og tilmed et af de vigtigste. Det naturlige maa derfor være, at Regeringen træffer Afgørelsen. [Kristensen, 1942, s. 242-44].

I 1956 kom i Danmark en betydningsfuld betænkning om »Samarbejdsproblemer i Danmarks økonomiske politik« (senere økonomiminister for Det radikale Venstre, professor Kjeld Philip var formand for udvalget). Meget i denne betænkning er ren Oslo-skole i Sølens forstand; der er en optimistisk tro både på rationel koordinering og videnskabelige analyser:

For det første er de private organisationers indflydelse på indkomstudviklingen ikke sam-ordnede med den samfundsøkonomiske målsætning, og for det andet har arbejdsdelingen mellem de offentlige organer indbyrdes i visse henseender givet lidet rationelle resultater, [Finansministeriet, 1956, s.18-19; se også Kærgård, 1996].

Blandt årsagerne til dette finder udvalget:

For det første kan der være tale om manglende viden om eller forståelse af visse faktiske økonomiske sammenhænge. Man ser måske kun de umiddelbare virkninger af en bestemt handling og bedømmer denne handlings ønskelighed alene ud fra disse virkninger. Handlingen kan imidlertid ad indirekte vej eller på længere sigt føre til resultater, som afviger fra el-ler endog strider imod de umiddelbare virkninger. [Finansministeriet, 1956, s. 19].

Betænkningen resulterede i lov om oprettelse af Det Økonomiske Råd i 1962. Her fik man en konstruktion med tre økonomiske professorer (siden kaldet »vismænd«), der skulle »følge landets økonomiske udvikling og bidrage til at samordne de forskel-lige økonomiske interesser«, og et råd på 24 medlemmer repræsenterende alle økono-miske interesser. Indkomstpolitik var mærkesagen, og i 1963 fik man den såkaldte »Helhedsløsning«, bl.a. på baggrund af vismændenes anbefalinger, med en lovmæssig fastsættelse af lønninger, prisstop m.v.⁵

Et andet af »de typiske Osloskoleprodukter« PRIM omtaler Lundberg i øvrigt på følgende måde i en beskrivelse af Sverige:

In Sweden the *Scandinavian or EFO model* was given empirical content and was actually conceived as a kind of policy model and as an ingredient of Swedish Model. (The EFO model was originally presented as a joint study of the central employer and employee organi-zations under the title *Lönebildning och Samhällsekonomi* (1970). The responsible econo-

5. Om Det økonomiske Råds historie, se Kærgård (1996.)

mists were Gösta Edgren, Karl-Olof Faxén and Clas-Erik Odhner. ---) --- The essence of the EFO model is the disaggregation of the economy into two main sectors, showing marked differences both as to productivity growth and as to the mode of price determination. --- The price development in the sheltered sector is then determined by the given wage cost rise in a »cost-push« equation (cost mark-up pricing).

As a normative model for wage policy the main implication is the steering role of wages in the industries exposed to international competition. Viewed in this way, it was the implicit acceptance of this restriction on wage increases by the trade unions – an acceptance that as a rule was strongly supported by the resistance of the employers' organizations to faster rates of wage increase – that gave considerable stability to the price and wage development during the 20-year period up to 1973. [Lundberg, 1985, s. 21-22].

Lundberg overser helt Søilens diskussion af, hvorvidt modellen skal tilskrives Gerhard Stoltz eller Odd Aukrust, jvf. Søilen (1998, s. 154, note 460), han henviser kun til svenskerne. Søilen har nok ret i, at nordmændene var først, men Lundbergs behandling af modellen som en svensk model indicerer nok også, at det ikke er så »særnorsk« et produkt.

Et tredje centralt element i den norske politik var nationalbudgetter byggende på nationalregnskaber og modellen MODIS. Og Søilen ser forbindelsen fra de første nationalregnskaber til detaljeret planlægning:

Nasjonalregnskap og -budsjett skulle bli et verktøy for planlegging og styring av den økonomiske utviklingen. Oppstillingen av tallene skulle være slik at de definisjonsmessige sammenhengene som var av interesse fremkom med »bokholderimessig nødvendighet«. For eksempel måtte forandringer i formuen stemme overens med oppgavene over inntekt, forbruk og sparing. Utvikling i retning av en aktiv stat gjorde at Frisch ikke så noen vei utenom et nasjonalregnskap. Stadig flere offentlige inngrep i økonomien gjorde det nødvendig med en oversikt både over den økonomiske utviklingen og hvordan de ulike inngrepene var planlagt å virke. [Søilen, 1998, s. 40].

Dette blev så forfinet til modellen MODIS:

I 1960 ble den første versjonen av planleggingsmodellen MODIS ferdig, utviklet gjennom et samarbeid mellom Sosialøkonomisk institutt, Statistisk sentralbyrå og Finansdepartementet. MODIS stod for MOdell av DISaggregert type. Modellen var det Frisch kalte en »virkemiddelmodell« eller »instrumental approach«. MODIS var ingen teoretisk avansert modell, og var spesielt innrettet mot den administrative beslutningsprosessen som var bygget opp rundt nasjonalbudsjettet. Den var bygget opp rundt en kryssløpsmodell, noe som altså var helt spesielt for Norge. [Søilen, 1998, s. 191].

Det er givetvis riktig, jvf. også Bjerkholt (1998), at norsk modelbygning hadde et særligt præg. Norske modeller var mere detaljerede, mere input-output-orienterede og

Tabel 3. Arbejderpartiernes mandatandel i Rigsdagen, procent.

	Norge (Stortinget)		Danmark (Folketinget)	
	Arbejderpartiet	Arbejderpartiet plus Venstrepartier	Socialdemokratiet	Socialdemokratiet plus Venstrepartier
1945	51	58	32	44
1947	–	–	38	44
1949	57	57	–	–
1950	–	–	39	44
1952	51	53	–	–
1953	–	–	40-41	45-46
1957	52	53	39	42
1960	–	–	42	49
1961	49	51	–	–
1964	–	–	42	48
1965	45	47	–	–
1966	–	–	39	50

Kilde: Heidar (1983) og Folketingets præsidium (1967).

mere indrettet mod disaggregeret realøkonomisk planlægning end de fleste andre landes modeller. Men Sølilen gør input-output modeller til et rent østeuropæisk fænomen:

I Statistisk sentralbyrå ble det fra slutten av førtiårene arbeidet med kryssløpsanalyse, etter mønster fra arbeidene til den russisk-amerikanske økonomen Wassili Leontief. Leontief kryssløpstankegang passet perfekt til Osloskolens ambisjonsnivå, som fortsatt var å konstruere »en kvantitativ modell for norsk økonomi som er både realistisk, generell og detaljert --- og kan danne en teoretisk ramme for økonomisk-politiske overveielser«. Norge ble ett av de ytterst få land utenom Øst-Europa som valgte å satse på slik input-output-analyse som grunnlag for makroøkonomisk planlegging. [Sølilen, 1998, s. 143].

Det er neppe en fair beskrivelse. Wassili Leontief var nok russisk-amerikaner, men han var i USA og ved Harvard fra 1931 og hans pionerarbejde om input-output handler om USA, »The Structure of American Economy (1919-39)«, Cambridge, Mass., (1941). I Danmark arbejdede Viggo Kampmann i Danmarks Statistik med nationalregnskaber og input-output modeller. I 1948 udkom nationalregnskaber og input-output tabeller for Danmark for årene 1930-46, se Danmarks Statistik (1948), og Hyldtoft (1993). P. Nørregaard Rasmussen skrev i København disputats om input-output-modeller i 1956. En lang række af pionerarbejderne inden for input-output analyse kom i *Econometrica*, *Review of Economic and Statistics* og andre af de førende tidsskrifter. Input-output var ikke en østeuropæisk specialitet, men et af de varmeste teoretiske emner i begyndelsen af 1950erne, som rationelle forventninger var det i 1980erne.

Et billede af Osloskolens modeller som det styringsorienterede alternativ til neoklassisk økonomi kunne også suppleres med en bemærkning om, at moderne neoklassikere, der arbejder med anvendte generelle ligevægtsmodeller, nævner Leif Johansens publicering af MSG-modellen i 1960 som pionerarbejdet inden for deres område:

In this paper, we describe how researchers have used microeconomic theory, and more specifically, general equilibrium theory, to build empirical models which can help to design macroeconomic policies, as do macroeconomic models of the more traditional type. With some arbitrariness, one can distinguish two broad families of such models. The first to have appeared are the so-called computable or applied general equilibrium models (CGE or AGE); though they can be traced back to Johansen (1960), they really started in the early and mid-seventies with the work of Shoven and Whalley (1972), Whalley (1975), Dixon (1975), Ginsburgh and Waelbroeck (1976), Dixon et al. (1977), Adelman and Robinson (1978). [Ginsburgh og Mercinier, 1988, s. 291].

Der er altså intet, der tyder på, at Osloskolens syn var helt ude af takt med synspunkterne i progressive økonomkredse i andre vesteuropæiske lande.

Men hvad var det så, der gjorde, at norske modeller og norsk økonomisk politik trods alt blev anderledes end f.eks. dansk? Et element var selvfølgelig, at norske økonomer med tre sværvægttere i Nobelprisklassen – som oven i købet alle interesserede sig for den norske virkelighed – stod stærkt. En helt nærliggende forklaring kunne imidlertid også være mandatfordelingen i rigsdagen. I Norge havde Arbejderpartiet i lange perioder flertal; det havde de aldrig i Danmark, jvf. tabel 3. I Danmark ønskede mange sig givetvis en lavrentepolitik, men da man ikke kunne finde flertal for stramninger af finanspolitikken, måtte renten holde for, jvf. Svend Aage Hansens danske økonomiske historie:

Hertil kom opfattelsen af pengepolitikken som mere fleksibel end finanspolitikken i den forstand, at den ikke kræver parlamentets godkendelse, kan benyttes i mindre doser og skifte retning uden større formaliteter. I lande som Danmark, hvor centralbanken er uafhængig af regeringen, kunne der endvidere være politiske fordele ved at lade pengepolitikken udføre nogle af de mere upopulære stykker arbejde, især hvor det drejede sig om at holde igen på efterspørgselen. [Hansen, 1977, s. 137].

Det synes nærliggende, at en hel del af forskellen mellem dansk og norsk økonomisk politik ikke skyldes økonomiske vilkår eller holdninger, men politiske forhold.

6. Sammenfatning

Det er interessant og positivt, at den økonomisk-historiske og den teoriehistoriske forskning begynder at analysere Osloskolen. I forhold til Stockholmerskolen har den indtil nu fået en alt for beskeden plads. Osloskolen er karakteristisk ved et meget tæt samspil mellem teori og praktisk politik, og det gør historieskrivningen særlig vanske-

lig, idet historieskrivningen jo også har sine specialer. Osloskolen skal, for at blive rimeligt dækkende behandlet, behandles både som økonomisk historie og teorihistorie.

Det ville også være interessant at se på, hvor stort samspillet var mellem de nordiske landes økonomer, herunder også i hvor høj grad Stockholmerskolen og Osloskolen hentede fælles inspiration hos Knut Wicksell.

Skal man drage en mere kontant policy-konklusion ud fra studierne af Osloskolen, må den nok blive, at ingen sandheder varer evigt, og at man skal være forsigtig med at fæste for megen lid til tidens modeluner. Der er ingen tvivl om, at 1950ernes og 1960ernes skandinaviske topøkonomer havde en urimelig tro på planøkonomiens rationalitet – en tro de mente var videnskabeligt velfunderet. Men måske skal vi netop lære af udviklingen, at intet er sikkert i samfundsvidenskaberne, og at heller ikke den videnskabelige tro, vi i dag har på markederne, er den endelige sandhed.

De gamle så kun det liberale samfundssystems sammenbrud med 1930ernes krise og verdenskrigen, måske ser vi tilsvarende i for høj grad kun planøkonomiens sammenbrud i 1989.

Litteratur

- Arrow, K. J. 1960. The Work of Ragnar Frisch, Econometrician, *Econometrica*, vol. 28, s. 175-92.
- Barten, A.P. 1988. The History of Dutch Macroeconomic Modelling (1936-1986). I W. Driehuis, M.M.G. Fase og H. den Hartog, red., *Challenges for Macroeconomic Modelling*, Amsterdam.
- Bergh, T. og T. J. Hanisch. 1984. *Vitenskap og Politik – Linjer i norsk sosialøkonomi gjennom 150 år*, Oslo.
- Bjerkholt, O. 1995. Ragnar Frisch, Editor of *Econometrica* 1933-1954, *Econometrica*, vol. 63, s. 755-65.
- Bjerkholt, O. 1998. Interaction between model builders and policy makers in the Norwegian tradition, *Economic Modelling*, vol. 15, s. 317-339.
- Bjerve, P. J. 1970. Trends in quantitative economic planning in Norway. I Leif Johansen og Harald Hallaraker, red., *Economic Planning in Norway*, Oslo-Bergen-Tromsø.
- Christiansen, U. og J. Stene. 1962-63. *Referat af Professor G. Rasch's forelæsninger over Statistikkens Teori*, I-IV, København.
- Danmarks Statistik. 1948. Nationalproduktet og Nationalindkomsten 1930-46, *Statistiske Meddelelser*, 4. række, 129. bd. 5. Hæfte.
- Edgren, G., K.-O. Faxén og C.-E. Odhner. 1970. *Lönebildning och Samhällsekonomi*, Stockholm.
- Epstein, R.J. 1987. *A History of Econometrics*, Amsterdam.
- Estrup, H. 1991. *Nogle grundtræk af den økonomiske teoris udvikling*, København.
- Finansministeriet. 1956. *Samarbejdsproblemer i Danmarks økonomiske Politik*, Betynkning nr. 154, København.
- Folketingets præsidium. 1967. *Folketinget 1966*, København.
- Fonsmark, H. 1990. *Historien om den danske utopi*, København.
- Ginsburgh, V. og J. Mercenier. 1988. *Macroeconomic Models and Microeconomic Theory*. I W. Driehuis, M.M.G. Fase og H. den Hartog, red., *Challenges for Macroeconomic Modelling*, Amsterdam.
- Hansen, S. Aa. 1977. *Økonomisk vækst i Danmark*, Bind II: 1914-1975, København (2. udg.).
- Heidar, K. 1983. *Norsk politiske fakta 1884-1982*, Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø.
- Hyldtoft, O. 1993. Danske nationalindkomstberegningers historie, *Nationaløkonomisk*

- Tidsskrift*, vol. 131, s. 254-71.
- Kampmann, V. og P. Nørregaard Rasmussen. 1954. Beskæftigelse og investering. I J.O. Krag, red., *Tidehverv og Samfundsorten*, s. 21-45, København.
- Krag, J.O. og P. Gersmann. 1944. *Krigsøkonomi og Efterkrigsproblemer*, Det danske Forlag, København.
- Kristensen, T. 1942. Problemer vedrørende Arbejdsmarkedets fremtidige Ordning, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 70, s. 233-247.
- Kærgård, N. 1989. Autonomy, Switching Regimes, and Super Exogeneity, *European Economic Review*, vol. 33, s. 1799-1804.
- Kærgård, N. og I. Henriksen. 1994. Cliometrien og den 25. Nobelpris i Økonomi, *Økonomi og Politik*, 67. årgang, nr. 1, s. 4-12.
- Kærgård, N. 1996. Økonomernes nordiske samarbejde, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bd. 134, s. 105-11.
- Kærgård, N. 1996. Økonomiske vismænd – politiserende økonomer eller objektive eksperter, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, vol. 134, s. 113-28.
- Lie, E. 1995. *Ambisjon og Tradisjon – Finansdepartementet 1945-1965*, Oslo.
- Lundberg, E. 1985. The Rise and Fall of the Swedish Model, *Journal of Economic Literature*, vol. XXIII, nr. 1, s. 1-36.
- Morgan, M.S. 1990. *The History of Econometric Ideas*, Cambridge.
- Munthe, P. 1992. *Norske Økonomer – Sveip og portretter*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, E. 1998. *Fra ælling til ugle*, København.
- Pedersen, J. 1948. *Om Aarsagerne til det liberale Samfundssystemes Sammenbrud*, Det lærde Selskabs Skrifter, København.
- Rasmussen, P. Nørregaard. 1956. *Studies in Inter-Sectoral Relations*, Amsterdam.
- Schmidt, E.I. 1954. Den økonomiske og sociale forvaltning, i J.O. Krag, red., *Tidehverv og Samfundsorten*, s. 21-45, København.
- Schmidt, E.I. 1993. *Fra psykopatklubben – Erindringer og optegnelser*. København.
- Søilen, E. 1998. *Fra frischianisme til keynesianisme? En studie av økonomisk politikk i lys av økonomisk teori*, Høyskolen i Agder, Kristiansand.

Islandske økonomer: Har de gjort en forskel? Et personligt synspunkt

Thorvaldur Gylfason

University of Iceland, gylfason@is

SUMMARY: This article presents a personal view of the development of Economics as a profession in Iceland. The writer describes some of the most important issues, and discusses some of the problems that Icelandic economists face in a closely knit society.

Ifølge registeret hos Islands Økonomforbund er der nu ca. 2.400 økonomer i Island. Dette antal, der svarer til næsten 1 procent af landets befolkning, omfatter udover økonomer i den traditionelle betydning, dvs. nationaløkonomer, også civiløkonomer. Økonomer i den traditionelle betydning udgør formentlig omkring en fjerdedel af alle økonomerne. Til sammenligning kan nævnes, at The American Economic Association (AEA) på nuværende tidspunkt har omkring 20.000 medlemmer, alle økonomer i den traditionelle betydning; dette antal inkluderer ca. 1.000 udenlandske medlemmer. De indenlandske medlemmer svarer til mindre end 0,01 procent af USA's befolkning, sammenlignet med ca. 0,25 procent i Island (dvs. ca. 19.000 personer i USA mod 600 i Island). De to grupper er dog ikke fuldstændig sammenlignelige, da de fleste medlemmer af AEA er ph.d.er.

I alt fald er den økonomiske profession per capita mere talrig i Island end dens amerikanske modstykke. Efter en islandsk talemåde har vi mere per capita af al ting, bortset fra reststørrelsen. Vores erhverv er ikke en undtagelse fra denne regel. Dette er bemærkelsesværdigt, fordi det islandske Økonomforbund (*Hagfræðingafélag Íslands*, senere *Félag viðskiptafræðinga og hagfræðinga*) først blev etableret i 1938, og fordi universitetsuddannelsen i økonomi blev startet så sent som 1941.

Vores republik er ung og derfor forståelig nok på mange måder umoden, hvilket kort diskuteres nedenfor, og det samme gælder vores økonomiske profession. Dog udgør de studerende ved Islands Universitets økonomiske Fakultet ikke mindre end 0,25 procent af landets befolkning. Også uden medregning af de studerende er universitetet landets

Artiklen er oversat fra engelsk ved redaktionens foranstaltning.

største arbejdsplads. Det økonomiske Fakultet producerer omkring 15 økonomer og 100 erhvervsøkonomer om året og har gennem årene været den primære udbyder af ledere og andre professionelle til islandsk erhvervsliv, herunder de administrerende direktører til stort set alle de største virksomheder i landet. Derudover opnår et betydeligt antal islændinge hvert år bachelor- og videregående grader i økonomi ved udenlandske universiteter. Det økonomiske Fakultet har i de seneste par år tildelt over 20 M.Sc.grader i økonomi, flere af dem til udenlandske studerende.

Den første økonomiske doktorgrad i økonomi til en islænding blev tildelt ved Kiel Universitet i Tyskland i 1926, den anden og tredje sammesteds i 1934 og 1936, den fjerde blev tildelt ved Harvard University i 1946 (under vejledning af Joseph Schumpeter), den femte i Leipzig i 1944, den sjette ved London School of Economics i 1953 (i sociologi), den syvende ved Frankfurt am Main Universitet i 1954, den ottende ved London School of Economics i 1965, osv. Indtil nu har 46 islændinge opnået doktorgrader i økonomi, herunder 17 fra universiteter i USA, syv i Storbritannien, syv i Tyskland, fem i Sverige, fire i Danmark, og tre i Canada. Målt per capita overstiger dette antal de indenlandske medlemmer af American Economic Association med en betydelig margin. Alle undtagen seks har gjort karriere i Island, i hvert fald delvis. Ud af det samlede antal doktorgrader blev tre tildelt i 1960'erne, seks i 70'erne, 11 i 80'erne og 11 i den første halvdel af 90'erne plus syv mere i 1997 og 1998.

Følgelig er antallet af nye doktorgrader i økonomi til islændinge i gennemsnit steget med ca. 1 pr. år igennem de sidste 15 år, og i accelererende takt. Per capita vil dette antal svare til mere end 1.000 nye doktorgrader i økonomi per år i USA, eksklusiv de udenlandske studerende, som tegner sig for næsten halvdelen af alle ph.d. grader i økonomi i USA i slutningen af 1980'erne. Til sammenligning blev der tildelt 812 doktorgrader i økonomi i USA i 1985.¹

1. Islands stolthed, dets sværd og skjold

Den første islænding, der opnåede en grad i økonomi fra Københavns Universitet i 1877, var Indriði Einarsson (1851-1939), som i Island er bedre kendt som skuespilforfatter. Vort Nationalteater blev indviet i 1950 med en opsætning af hans mest kendte skuespil, *Nytårs Nat*, hvor handlingen drejer sig om alfer og feer.

Arnljótur Ólafsson (1823-1904) bliver dog almindeligvis betragtet som den første islandske økonom og som forfatter til den første økonomiske bog på islandsk, *Auðfræði (Værditeorien)*, udgivet i København i 1880.² Denne bog var ikke et originalt værk, men derimod en lettilgængelig og velskrevet redegørelse for samtidens økonomiske

1. Se Colander og Klamer (1987).

2. Se Ólafsson (1880).

teori med påvirkning fra Bastiat's *Harmonies économiques* (1850), hvilket også fremgår af bogens forord.

Ólafsson havde studeret økonomi ved Københavns Universitet, men havde ikke en grad i dette emne; han var præst i uddannelse og virke. Han var præst på landet i Island det meste af sit liv, og i en periode var han også medlem af Altinget, som samledes et par uger hver anden sommer. Her gjorde han sig til talsmand for stærkt liberale økonomiske synspunkter.

Hvis synspunktet er, at Arnljótur Ólafsson er Islands første økonom, fordi han har skrevet den første økonomiske bog på islandsk, så mener jeg, at man hellere skulle give æren til vores frihedshelt Jón Sigurðsson (1811-1879). Ligesom Ólafsson opnåede han ikke nogen grad i økonomi fra Københavns Universitet (eller i noget andet fag for den sags skyld), men ikke desto mindre studerede han økonomisk og politisk teori ved siden af oldtidshistorie og klassisk filologi ved universitetet i 1830'erne. I studietiden i København i 1840'erne var Ólafsson Sigurðssons protégé, og derigennem udvikledes hans livslange interesse for økonomi.

Næsten 40 år før udgivelsen af Ólafssons bog udgav Sigurðsson en lang og lærd afhandling »Om Handel i Island« i 1843, et glimrende arbejde, hvor han taler for en friere udenrigshandel med alle de rette argumenter og nuancer, endda fra den moderne økonomis synsvinkel.³ Hans afhandling demonstrerer, at han var velbevandret i økonomisk teori og historie. Han ejede og læste de betydeligste værker af blandt andre Ricardo og Say. Hans formuleringer kan blive citeret *verbatim* som svar på de fejlagtige argumenter, som bruges af mange moderne protektionister.

Jón Sigurðsson så frihandel som en kilde ikke kun til øget efficiens, men også til oplysning og inspiration. Ifølge hans egne ord »Den nation, som kun modtager, hænger fast i verden (hvis jeg må sige det sådan) kun med en enkelt tråd, og på den skinner erkendelsens lys kun fra den ene side. Dette hindrer på mange måder dens forsøg på fremskridt, og holder den nede i uvidenhed om verden, stædig og tilbøjelig til fordomme.«⁴ Han skrev også »Da handelen var fri i forne tider oplevede landet sin guldalder.«⁵ For mange uddannede islændinge må hans afhandling have virket som en stråle af lys i et ellers mørkt intellektuelt miljø.

Og han fik indflydelse: 12 år efter udgivelsen af hans afhandling besluttede islændingene i 1855 at indføre fri udenrigshandel (dvs. at ophæve det årelange danske handelsmonopol).⁶ Men de begik en stor fejl ved ikke at fjerne forskellige selvvalgte re-

3. Se Sigurðsson (1843).

4. Se Jakobsson (1994), s. 181.

5. *Ibid.*, s. 190.

6. Et tidligere skridt i samme retning blev taget i 1787, da et dansk handelskompagnis monopol blev ophævet eller rettere udskiftet med et kongeligt monopol.

strikationer på handelen, på løn- og prisdannelse, på arbejdskraftens mobilitet og erhvervsudviklingen. Denne fejltagelse fortsatte med at begrænse den økonomiske fremgang i Island i mange efterfølgende årtier.

Sigurðssons banebrydende afhandling fra 1843 var ikke hans sidste ord om økonomi. Han udgav fire små bøger, i 1859, 1861, 1867 og 1875, hvor af den ene var tænkt som en slags lærebog i anvendt økonomi. I 1872 udgav han en ny vægtig afhandling i fortsættelse af den første, »Om Handelen og dennes Organisation,«⁷ sammen med adskillige andre afhandlinger og artikler.⁸

Jón Sigurðsson tilbragte hele sit voksenliv i København, hvor han skabte sig en beskeden tilværelse ved at samle og redigere gamle islandske manuskripter, både litterære og retslige. Det meste af tiden, eller i næsten 45 år, arbejdede han som stipendiat ved Den arnamagnæanske Samling. I et par år arbejdede han som arkivar for den danske regering.

Kun to gange søgte han stilling i Island, først som overlærer (som han ikke fik) og senere som rektor for Reykjavík Kollegium. Han betroede en ven, at han søgte stillingen for pengenes skyld, men hvis han tog mod den, ville den lukke hans mund, da han ikke mod sine overordnedes ønske ville kunne udtrykke sine meninger på skrift. Myn-dighederne havde ingen hast med at besætte stillingen. Efter at have ventet i halvandet år trak Sigurðsson sin ansøgning tilbage.

Igennem hans og andres ihærdige bestræbelser samledes Altinget, som kan føres tilbage til 930, atter i 1845 som en rådgivende forsamling efter et tidsrum på næsten seks århundrede. Fra 1845 og indtil sin død var Sigurðsson opstillet og valgt til Altinget i en lille valgkreds ved Islands nordvestlige fjerde, hvor han, bortset fra to mindre tilfælde, altid fik alle stemmerne. I mange år var han formand for Altinget og holdt derfor ikke selv mange taler.

Set i tilbageblik var hans største bidrag som republikkens fader måske ikke hans politiske arbejde i Altinget, men snarere hans åndelige lederskab og den vedholdende opmuntring, som han gav gennem sine talrige værker om økonomi, uddannelse, historie, jura og politik. Det tidsskrift, som han redigerede og publicerede mange af sine arbejder i, solgte ikke særlig godt (det havde et betalende oplag på ca. 400). Disse skrifter var ikke desto mindre hovedårsagen til hans berømmelse og politiske indflydelse sam-

7. Sigurðsson (1872).

8. Før Jón Sigurðssons dage udgav to islandske økonomer, som var samtidige af Adam Smith, faktisk betydelige økonomiske afhandlinger, en hver. Én var landbetjent Skúli Magnússon (1711-1794), hvis afhandling »Landbrugeren« udgivet i 1784, diskuterer omkostninger og rentabilitet på en måde, der tyder på kendskab til skrifter af Quesnay og Smith. Den anden var biskop Hannes Finnsson (1739-1796), hvis afhandling »Om Affolkning på Grund af Hungersnød i Island« udgivet i 1796, opridser Islands hungersnødshistorie, dens årsager og konsekvenser fra koloniseringen af landet i 874 til 1793. Ulig Sigurðssons afhandling »Om Handel i Island« var disse værker ikke en del af større værker om økonomi, men de var ikke desto mindre forløberne for de mere omfattende værker af Sigurðsson og senere Ólafsson.

men med det forannævnte arbejde med de gamle islandske manuskripter. Han tog også initiativet til udarbejdelsen af regelmæssige rapporter om den islandske økonomi.

Kort tid efter hans død i 1879 (hans gravskrift er »Islands stolthed, dets sværd og skjold«) blev hans buste – udført af den norske billedhugger Brynjulf Bergslien, som er bedst kendt for den store statue af Kong Karl Johan til hest foran kongeslottet i Oslo – placeret i den nye parlamentsbygning i Reykjavík. På hundredårsdagen i 1911 blev en statue af ham rejst foran regeringsbygningen i Reykjavík; den blev senere i 1931 flyttet til parlamentspladsen. Vores fuldt selvstændige republik blev grundlagt på hans fødselsdag den 17. juni i 1944. Hans billede pryder vores femhundredekrone.

Pointen i denne beretning er ikke, at Island muligvis er det eneste land i verden, hvis grundlægger også var landets første økonom. Nej, pointen er, at til i dag har de fleste islændinge ikke nogen ide om, at det forholder sig sådan. I skolens historieundervisning for tre generationer af islændinge, er Jón Sigurðsson blevet beskrevet som den romantiske frihedshelt han var, uden et ord om hans hengivenhed til frihandel, uddannelse og andre liberale sager.

Derfor er de fleste moderne islændinge uvidende om deres frihedshelts mening om frihandel. Havde de kendt den, kunne et egentligt forbud mod landbrugsimport i begyndelsen af 1930'erne måske være undgået; lovforslag herom var allerede blevet nedstemt i Altinget i slutningen af 1880'erne. Til trods for den nye GATT aftale er forbudet mod landbrugsimport stadig næsten intakt til betydelig skade for forbrugerne. Om end det er ekstremt, kan importforbudet i visse henseender ses som symptom på den mentalitet, der har formet økonomisk politik i Island lige siden 1927.⁹

Islændinges ufuldstændige kendskab til og forståelse af Jón Sigurðssons idéer om, hvordan et frit samfund skal styres, forklarer muligvis også den manglende lyst hos mange islændinge, selv i dag efter sammenbruddet af kommunismen i Central- og Øst-europa, til at værdsætte og acceptere principperne og reglerne ved en liberalistisk og pluralistisk markedsøkonomi.

Den følgende historie illustrerer yderligere den kulturelle og sociale baggrund for den udbredte fordom mod økonomisk tænkning i den islandske befolkning generelt og den politiske klasse specielt.

I slutningen af 1850'erne anmodede franske skibsredere om tilladelse til at bygge en fiskeforarbejdningsfabrik i en lille by ved de nordvestlige fjorde. Arkiverne viser, at Jón Sigurðsson gik ind for en tilladelse, og at dette var kendt, ja det var helt i hans ånd at ønske at drage fordel af sådanne muligheder for at åbne økonomien for udenrigshandel og udenlandske investeringer. I dette tilfælde var det vigtigt for ham, at is-

9. Det var året da Fremskridtspartiet, som repræsenterede landmændene, den kooperative bevægelse og andre landbrugsinteresser sikrede sig en længerevarende politiske magt i Island. Et par år senere i 1931 opnåede Fremskridtspartiet flertal i parlamentet med kun ca. en tredjedel af stemmerne.

lændingene bl.a. skulle lære om nye byggeformer og teknikker til forarbejdning af fisk af franskmændene. Idet han forsøgte at undgå at ophidse sine tilhængere, holdt han lav profil i den ellers meget følelsesmæssige debat om det franske forslag. På den anden side protesterede de lokale landmænd og landmændene fra andre dele af landet stærkt imod en sådan åbenbar fremmed begærlighed, som af nogle blev opfattet som en decideret trussel mod nationens suverænitet og kulturelle identitet. Det endte med, at tilladelsen ikke blev givet.

Denne affære ville ikke være værd at huske, hvis ikke, mere end 100 år senere i 1970'erne, en berømt islandsk historiker havde genfortalt historien i en bog om udviklingen af den islandske fiskerizone.¹⁰ I bogen beskriver han korrekt landmændenes modstand mod det franske forslag, men medregner Jón Sigurðsson til dem, der var heftige modstandere af den franske plan, og roser ham indirekte for hans standhaftighed.¹¹ Det viste sig, at forfatteren fejlagtigt antog en af protektionisterne i parlamentet, en landmand og Jón Sigurðssons navnebror, for at være frihedshelten ved at give ham æren for en tale, som protektionisten holdt i parlamentet.¹²

Jón Sigurðsson fik selvfølgelig størst opbakning fra landmændene, som var den dominerende politiske kraft i tiden, men han forstod behovet for friere handel for at styrke byernes udvikling og gradvis skabe alternativer til landbrugserhvervet. Han konfronterede dog sine tilhængere ved én lejlighed: Han tilskyndede dem til at helbrede fårebestanden i stedet for at slå den ned, da en alvorlig sygdom (skab) brød ud i slutningen af 1850'erne. For en tid faldt hans popularitet betydeligt. Han blev ikke inviteret til den officielle fejring af 1000 året for koloniseringen af Island i Thingvellir i 1874, angiveligt fordi han manglede en officiel stilling.

Måske fordi han var afhængig af landmændenes støtte, tog Sigurðsson aldrig kampen op mod det, der nærmede sig slaveri i Island. Denne ordning bandt ved lov landarbejdere til bestemte gårde og jordejere, og de var derved forhindret i at søge mere indbringende arbejde i de nye fiskerierhverv i de små byer, som dukkede op langs kysterne. Denne lov blev ændret i begyndelsen af 1890'erne. Alligevel fandtes der også herefter hindringer for afvandring af arbejdskraft fra landbrug til kysterne og mere generelt mod udviklingen af små og større byer. Nogle restriktioner blev opretholdt indtil midten af det tyvende århundrede.

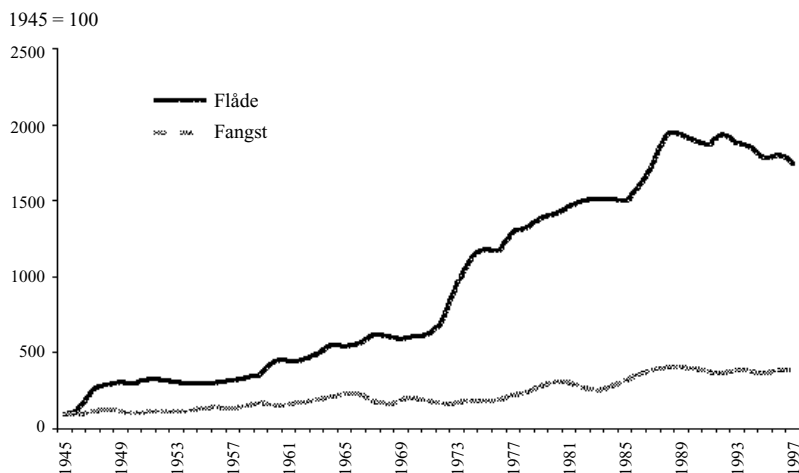
2. Den nyere økonomiske udvikling

Det halve århundrede der er gået, siden Island blev en selvstændig republik i 1944,

10. Se Thorsteinsson (1976).

11. Se Ólafsson (1986,1987).

12. Denne fejl blev senere gentaget i en bog udgivet i 1982 af en professor i historie og igen i 1991 i en bog af en tidligere statsminister. For nærmere se Sverrisson (1995).



Figur 1. Fangst og flåde 1945-1998.

Kilde: National Economic Institute, Reykjavik.

Note: Værdien af fangsten og fiskeriflåden er målt i faste priser, islandske krónur.

har været præget af en rivende udvikling i nationens økonomiske og kulturelle liv, selv om det måske var opnåelsen af hjemmestyre fra Danmark i 1904, der var et vigtigere vendepunkt for den økonomiske udvikling i landet.

En af nøglerne til landets succes i dette århundrede er uden tvivl det høje kulturelle og uddannelsesmæssige niveau, som var arven fra tidligere tider. På trods af håbløs fattigdom i hundreder af år kunne de fleste læse og skrive. De blev opfostret med deres oldgamle skrifter og var i mange henseender velforbredte, så de kunne udnytte den nye teknologi, som blev tilgængelig for dem i det tyvende århundrede, specielt efter anden verdenskrig. Mekaniseringen af fiskerierhvervet sammen med den gradvise udvidelse af fiskegrænserne fra 3 mil i 1901 til 200 mil i 1976 var en vigtig motor for den økonomiske vækst i denne periode.

Denne mekanisering var muliggjort af en veluddannet arbejdsstyrke, hvilket også gjaldt udnyttelsen af vandkraft og jordvarme, som begyndte for alvor i 1960'erne. Udviklingen skete samtidig med opbygningen af fremstillingserhverv, handel, kommunikation og serviceerhverv, som i dag beskæftiger fem sjettedele af arbejdsstyrken. Fiskerierhvervet udgør nu ca. 10 procent eller lidt mere af BNP og mindre end halvdelen af eksportindtægterne (fra varer og tjenester). I dag er Island en rig industrination, hvor serviceydelser er langt den største sektor, målt på beskæftigelsen.

Alligevel har mekaniseringen af fiskerierhvervet været en blandet fornøjelse. Det åbnede op for et alvorligt overfiskeri, som blandt andet gennem de seneste 30 til 40 år

har resulteret i en nedgang på en tredjedel til halvdelen i bestandene af de mest værdifulde fisk i de islandske farvande. Overfiskeriet blev fulgt af usædvanligt store investeringer i fiskerierhvervet, figur 1. Selve investeringsopsvinget blev fremmet af høj inflation og usædvanlig stor låneoptagning i udlandet. En af de største udfordringer, som regeringen i Island står overfor i det nye årtusinde, er derfor at gennemføre og håndhæve en effektiv politik mod overfiskeri ved at skabe passende markedsbaserede incitamentter gennem avgiftsbelagte fiskerettigheder, som kan overføres, og derefter at sørge for, at fiskeflåden reduceres på en retfærdig og efficient måde til en størrelse, der er i overensstemmelse med den maksimale, bæredygtige fiskefangst.

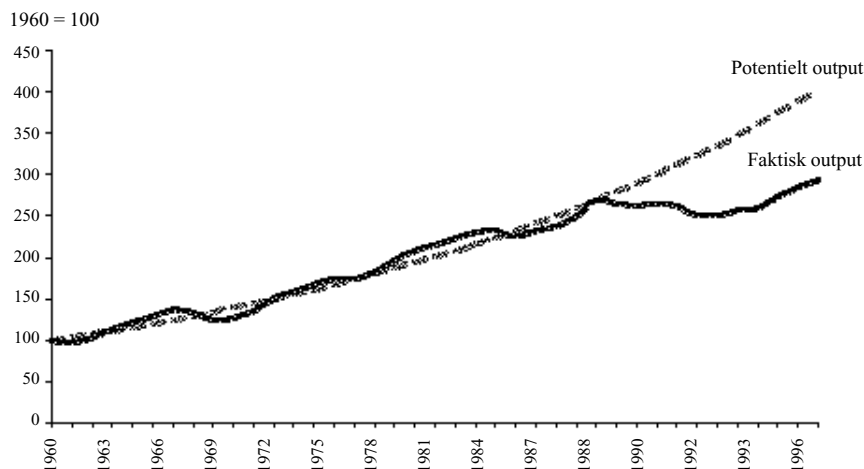
Siden 1984 er fiskerettigheder i form af »individual transferable quotas« (ITQs) blevet allokeret gratis til udvalgte kutterejere. Idéen er, at dette i sidste ende vil medføre, at der fanges det maksimalt tilladte til de laveste omkostninger, hvorved efficiens sikres. Men denne ordning – hvor værdifulde kvoter foræres væk til enkelte udvalgte – medfører ikke kun stor ulighed,¹³ men også inefficiens ved at reducere gennemsigtheden af skattemæssige og pengemæssige transaktioner: (a) ved at skjule de store *de facto* offentlige subsidier til fiskeriet, mens den offentlige sektor forbliver i en svag finansiel tilstand til skade for allokeringen af offentlige midler til specielt uddannelses- og sundhedssektoren, og (b) ved at skjule alvorlige strukturelle svagheder i det offentlige banksystem, som gør det muligt for svage fiskevirksomheder at benytte deres kvoter til at betale af på gæld i stedet for at gå konkurs.¹⁴

I dag er skønnet, at fiskeflåden er mindst 25 procent for stor. Denne overkapacitet medfører på makroplan et betydeligt spild, som nødvendigvis må reduceres eller elimineres. De nødvendige reformer skal foretages på en måde, der vil øge produktionen i industri, handel og serviceydelser samt eksporten for yderligere at diversificere økonomien, hvilket er nødvendigt for at skabe betingelser for fortsat økonomisk vækst. Efter en langvarig økonomisk nedtur, som faldt sammen med en stabilisering af priserne efter en lang periode med høj inflation, var BNP per capita i 1996 omtrent det samme som i 1987, figur 2. Alligevel er BNP per capita siden århundredeskiftet 1900 vokset med i gennemsnit 2,6 procent per år, sammenlignet med 1,9 procent i Danmark, figur 3. Den økonomiske vækst i Island har været livlig siden 1995.

Med en eksport, der siden 1945 har svinget omkring en tredjedel af BNP, hvilket er

13. I december 1998 afsagde Islands højesteret enstemmigt kendelse om, at lovgivningen bag det daværende system for allokeringen af fiskerettighederne til individer, der ejede kuttere i 1981-1983, strider imod forfatningens beskyttelse af det generelle princip om lighed. Parlamentet reagerede ved at revidere loven på en måde, der ikke ændrer systemet for allokeringen af fiskerettighederne. Højesteret ændrede sin stilling i april 2000 og afsagde en ny kendelse om, at kvotasystemet ikke strider imod forfatningen. Den nye dom er alligevel ganske kritisk imod kvotasystemet i dets nuværende form.

14. Ikke desto mindre var det islandske banksystem nødt til fra 1987 til 1997 at afskrive dårlige lån svarende til 13 procent af BNP i 1997, herunder til en række fiskevirksomheder.



Figur 2. BNP per capita og potentielt output 1960-1998.

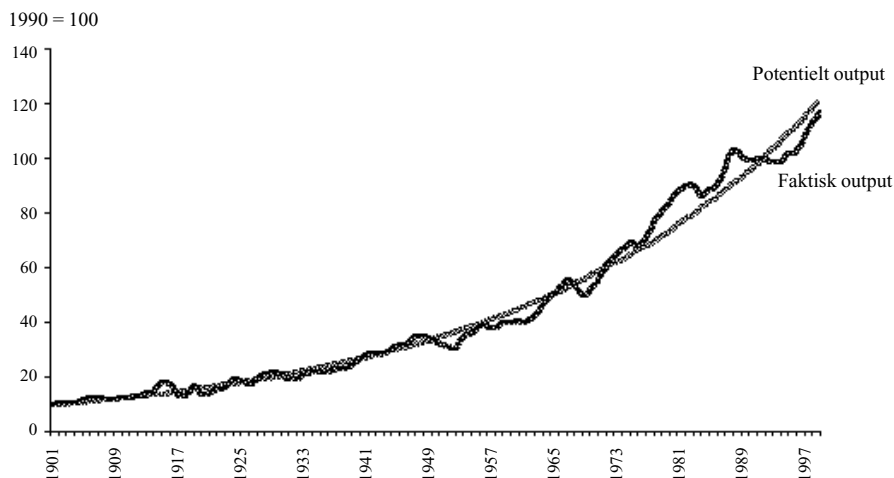
Note: Den glatte, stiplede kurve viser potentielt output per capita baseret på den gennemsnitlige vækstrate fra 1960 til 1987. Den fuldt optrukne kurve viser faktisk output per capita fra 1960 til 1998.

en usædvanlig lille andel for et så lille land, har Island mulighed for at udvide sin eksport væsentligt i årene fremover. Små lande har brug for omfattende udenrigshandelsrelationer til at opveje inefficiensen af deres små indenlandske markeder.

Islands hurtige økonomiske, sociale og kulturelle fremgang i århundredet er ikke blevet fulgt af en tilsvarende fremgang på den politiske scene. I de seneste 75 år er landet blevet ledet af skiftende koalitioner mellem de fire store politiske partier, hvis kandidater er blevet valgt til parlamentet efter en valglov, der på trods af gradvise ændringer gennem tiden stadig giver landdistrikterne en overrepræsentation i den lovgivende forsamling. Som konsekvens af dette har landbrugsinteresser (inklusive fiskeproducenter) haft betydelig større politisk indflydelse i Island end i andre nordiske lande eller for den sags skyld i Europa. Denne skævhed sammen med en utilstrækkelig deling mellem den udøvende og den lovgivende magt har forhalet og forhindret reformer, som er nødvendige for at fremme økonomisk efficiens i landbrug, fiskeri, bank- og finansiel virksomhed og på andre områder.

Det er også med til at forklare, hvorfor Islands regering – alene i Europa – ikke har vist megen interesse for at blive medlem af EU, selv om EU er blevet den langt væsentligste handelspartner for Island.

Konstitutionelle, politiske og økonomiske reformer er nøglen til fortsat fremgang og velstand i Island i det 21. århundrede.



Figur 3. BNP per capita og potentielt output 1901-1998.

Note: Den glatte, stiplede kurve viser potentielt output per capita baseret på den gennemsnitlige vækstrate fra 1901 til 1998. Den fuldt optrukne kurve viser faktisk output per capita fra 1901 til 1998.

3. Mentalitet og socialpsykologi

Ovenstående korte redegørelse for den økonomiske udvikling i Island i det tyvende århundrede peger på, at islandske økonomer i deres rolle som politiske rådgivere ikke i almindelighed har haft megen succes siden Jón Sigurðssons dage. Hvorfor ikke? Eller måske snarere: Hvorfor har en nation med et højt uddannelsesniveau og rigt forsynet med dygtige, professionelle økonomer ikke fået større succes på det økonomiske område?

Lad mig foreslå tre mulige forklaringer, som alle handler om mentalitet og socialpsykologi på den ene eller anden måde. Den følgende diskussion er bevidst meget generelt formuleret. At give en detaljeret analyse af islandske økonomers rolle og af indholdet, retningen og kvaliteten af deres rådgivning vil ikke blive forsøgt på dette tidspunkt.

Rigelige ressourcer. For det første føler et nyt, uafhængigt land, der svømmer i fisk og udenlandsk kredit, en *nouveau riche* blandt nationer, ikke umiddelbart, at der er grund til at nære bekymring for efficiens i allokeringen af ressourcerne. En overflod af naturressourcer har tilbøjelighed til at blive opfattet som en tilladelse til at forbruge. Erfaringerne fra mange OPEC-lande gennem de sidste 20 år er de samme, og ligeså de sørgelige historier fra andre fiskerisamfund inklusive Newfoundland, Færøerne og Grønland.¹⁵

15. Nyere empiriske undersøgelser synes at vise, at for stor afhængighed af eksport af primære produkter kan bidrage til langsom udvikling i den samlede eksport og en begrænset økonomisk vækst. Se Gelb (1988), Sachs og Werner (1995), Gylfason (1999) og Gylfason, Herbertsson og Zoega (1999). Se også Paldam (1994).

Overfiskeri, overbelåning og indtil for nylig også vedholdende overophedning af den islandske økonomi har givet islændingene en falsk følelse af velstand og fremgang. Islændingene har eksempelvis fortsat holdt direkte udenlandske investeringer ude, dog med to vigtige undtagelser.¹⁶ Bortset herfra har direkte udenlandske investeringer, brutto og såvel som netto, været forsvindende gennem årene. For nylig (1996) har der for første gang været en seriøs diskussion i parlamentet om at tillade begrænsede udenlandske investeringer i fiskeindustrien.

Hertil kommer, at kapitalens produktivitet gennem skævvridninger også blev hæmmet af den voldsomme inflation i 1970'erne og 1980'erne.

I mange år er nationalindkomsten per capita blevet holdt oppe på et niveau, der er sammenligneligt med de andre nordiske lande, blandt andet ved at akkumulere gæld i udlandet og tære på fiskereserverne, som om man ville kompensere for og skjule den underliggende inefficiens i ressourceallokeringen. Dette er blevet gjort på fire afgørende måder:

- (a) ved i de sidste 30 år eller mere i gennemsnit at overfiske med 25 procent om året (dvs. i gennemsnit 25 procent mere end den bæredygtige fangst som anbefalet af Havforskningsinstituttet);¹⁷
- (b) ved at forøge den langsigtede udenlandske gæld, som i 2000 nærmer sig 70 procent af BNP, hvilket i 1990'erne har medført en rente- og afdragsbyrde svarende til mellem en femtedel og en tredjedel af eksportindtægterne;
- (c) ved at tillade symptomer på »hollandsk syge« i at bide sig fast og således se bort fra andre eksporterhvervs legitime behov;
- (d) ved at forsømme uddannelsessystemet på alle niveauer fra underbetalte lærere til utilstrækkelige midler til forskning og udvikling.¹⁸

Kort sagt er et for højt og ikke bæredygtigt niveau for nationalindkomsten blevet opretholdt på bekostning af det langsigtede vækstpoteiale i økonomien. Gentagne bønner fra økonomer om større efficiens i allokeringen af ressourcerne – i f.eks. fiske-

16. De to væsentlige undtagelser er et schweizisk ejet aluminiumsværk fra midten af 1960erne og en joint-venture metalfabrik bygget i midten af 1970erne. Produktionen fra disse to hjørneste i islandsk industri beløber sig til ca. 10 procent af Islands totale eksport i de seneste år. I 1996 besluttede de schweiziske ejere af aluminiumsværket sig for at øge produktionskapaciteten med 60 procent. I 1997 blev en beslutning truffet om at udvide den ovennævnte metalfabrik, og opbygningen af et nyt amerikansk ejet aluminiumsværk blev påbegyndt. Flere projekter diskuteres nu.

17. I de senere år har myndighederne i højere grad fulgt havbiologernes anbefalingerne, men omfanget af det fortsatte overfiskeri gennem kasserede fangster (smidt tilbage i havet, fordi fiskerne vil bruge deres kvoter til mere værdifulde fisk) er stadig et uafklaret emne.

18. For eksempel har Island kun anvendt 0,5-1,0 procent af BNP på forskning og udvikling i de senere år, sammenlignet med 1,5-2,0 procent i Danmark, Finland og Norge, og 2,5-3,0 procent i Sverige, USA, Tyskland og Japan. Se OECD (1993). Dette har dog ikke indtil videre mindsket villigheden hos unge økonomer til at opnå doktorgrader i økonomi, hvilket også blev indikeret i indledningen.

industrien, landbruget og banksystemet – er generelt blevet mødt med utilstrækkelig interesse eller forståelse, i det mindste i det politiske miljø, selv om de to største aviser, hvis samlede oplag væsentligt overgår antallet af husstande i Island, er begyndt at holde med økonomerne i de fleste spørgsmål.

Islands købekraftsparitetskorrigerede BNP per arbejdstime i 1997 var faktisk lavere end noget andet sted i OECD området, bortset fra Grækenland, New Zealand, Portugal og Tyrkiet (og de nyeste medlemmer Mexico, Ungarn, Tjekkiet og Korea) og var ca. 25 procent lavere end USA's (1997).¹⁹

Dette faktum kan muligvis med tiden øge islændingenes bevidsthed om deres økonomiske situation. Alligevel har nogle øjenvidner udtrykt frygt for, at en dyb og langvarig økonomisk krise set i forhold til nabolandene, eller måske et økonomisk sammenbrud som det færøske (mere om dette nedenfor), er nødvendigt for at vække befolkningen, og således gennem den demokratiske proces åbne den politiske klasses øjne for behovet for mere omfattende økonomiske og strukturelle reformer end hidtil gennemført, herunder også privatisering og liberalisering.

Ubalanceret uddannelse. Den anden forklaring, som jeg fremsætter, vedrører uddannelse. Jeg har tidligere fremhævet, at en arbejdsstyrke, der var litterært indstillet og generelt veluddannet, var en betingelse for en succesfuld teknologisk revolution, som atter var kilden til den stærke økonomiske vækst i Island i efterkrigstiden. Alligevel var og er uddannelsen stadig forholdsvis selektiv – som den er i f.eks. Rusland, hvor indgående kendskab til og forståelse af litteratur, musik, kunst og naturvidenskab ofte går hånd i hånd med en frygtelig stor uvidenhed om praktiske anliggender, specielt økonomi.

Den uddannede befolkning i Island udviser ofte tilsvarende tegn på ligegyldighed, ja er nærmest stolt over sin uvidenhed om økonomiske forhold. Dette er åbenbart ikke så meget en afspejling af en upraktisk livsholdning som en utilstrækkelig evne til at analysere økonomiske fænomener og se dem i sammenhæng. Det er til dels en konsekvens af uddannelsessystemet, hvor økonomi, som i de fleste europæiske lande, kun studeres på universiteterne og kun af dem, som vil blive professionelle økonomer. Dermed har jurister, læger, videnskabsmænd, historikere, filosoffer og endda også de fleste politikere og journalister aldrig mødt selv de mest elementære begreber i økonomisk teori.

Hvor mange af disse, i Island og andre steder, kunne have undgået at spille tid på at flirte med, tro på, og udøve kommunisme – og være forskånet for den ultimative forlegenhed, som dette medførte?

19. De nyeste tilgængelige tal ved udarbejdelsen af artiklen er fra 1999. De ser bedre ud for Island på grund af den hurtige økonomiske vækst siden 1997. Det skal understreges, at de tilgængelige tal for antal arbejdstimer er noget usikre og måske ikke sammenlignelige mellem lande, men ingen af disse forhold påvirker sandsynligvis Islands placering.

Det er flere gange sket, at nogle af mine højt estimerede kolleger i den naturvidenskabelige afdeling ved Islands Universitet har udgivet det rene, om end uskyldige nonsens om økonomi. De har åbenbart ikke fundet det nødvendigt at konsultere økonomer, før de udtrykte deres mening om økonomisk teori. Den voldsomme mangel på økonomisk uddannelse er ikke begrænset til de grupper, som ikke har haft adgang til undervisning.

Denne situation er blevet forværret af et politisk klima, hvor profit og privat virksomhed, ja endog almindelig effektivitet, er blevet set ned på ud fra et ideologisk synspunkt – et fænomen som også er kendt i f.eks. dele af Frankrig og Sverige. Jeg mindes en jovial islandsk kutterejer, som blev spurgt, hvordan forretningen gik, og svarede: »Meget godt tak, bortset fra økonomisk«.

Der synes sandelig at være grund til at tro, at sådan »økonofobi« gør det vanskeligt at få økonomi ind i pensum på gymnasieniveau, hvor det hører hjemme på linie med kemi og fysik, for at få en sund balance mellem samfunds- og naturvidenskab i den generelle uddannelse af befolkningen. Men dette problem er ikke et specifikt islandsk problem, selvom omfanget af problemet virker større i Island end i mange andre europæiske lande. Hvis det er sådan, hvorfor er det det?

Måske har en falsk følelse af økonomisk sikkerhed, som stammer fra rigelige naturressourcer – i dette tilfælde fisk – i manges øjne mindsket tiltrækningen ved uddannelse generelt og en økonomisk uddannelse specielt. Hvis endvidere naturressourcer fremfor menneskelig kapital generelt opfattes som den største kilde til landets velfærd, og hvis de på naturressourcer baserede erhverv i hvert fald i gode tider kan betale højere lønninger, ja somme tider meget højere, end hvad den bedre uddannede del af befolkningen kan opnå, så er det måske ikke så underligt, at mange tror, at uddannelse ikke betaler sig.²⁰

Der er en anden mulighed, som må tages i betragtning. Måske forbliver den islandske økonomi så naturressourceintensiv og vores almindelige uddannelse så selektiv, fordi dette på en måde er, hvad vi ønsker. Muligvis har vi her en politisk-økonomisk ligevægt, et naturligt resultat af samspillet mellem interessegrupperne på den politiske scene. Overvægten af hensyntagen til forhold på landet i den økonomiske politik i Island igennem årene, inklusive den utilstrækkelige vægt på uddannelse generelt og specielt økonomisk uddannelse, afspejler muligvis bare den relative styrke hos forskellige sociale grupper inden for det politiske system, der giver uforholdsmæssig indflydelse til vælgere på landet, som også påvist i afsnit 2. Men alligevel er det ikke udelukket, at et bedre og mere afbalanceret uddannelsessystem ville kurere situationen. Rettere, li-

20. Nogle af sammenhængene mellem overflod af naturressourcer, uddannelse og økonomisk vækst er op-
ridset i Gylfason, Herbertsson og Zoega (1999).

gesom institutionelle reformer, herunder valglovsændringer, over tid ville hjælpe med til at øge kvantiteten og kvaliteten af uddannelsen ved at flytte ressourcer fra fiskerier-hverv og landbrug med lavt uddannelsesindhold til forarbejdningsindustri, handel og serviceydelser med højt uddannelsesindhold, vil på samme måde mere uddannelse lette institutionelle reformer. Fordelene vil formodentlig være gensidige.²¹

Almen politisering. Den tredje grund er, at Island forbliver et dybt politiseret samfund på trods af en gradvis, men kun delvis afpolitisering af for eksempel de væsentligste aviser og andre medier i de senere år. Interesserne og holdningerne hos de politiske partier og hos politikere og erhvervsledere gennemtrænger fortsat de fleste forhold i det økonomiske og sociale liv.

Den økonomiske profession har været en del af dette mønster. Indtil for nylig var de fleste økonomer medlemmer af politiske partier. Dette blev generelt opfattet som en forudsætning for professionel fremgang. De fire største partier havde alle fremstående økonomer i deres rækker.

I en lang periode begrænsede disse forhold kraftigt omfanget og kvaliteten af den økonomiske debat og beslutningstagning i landet. Reglerne for adfærd var: Ti stille. Vip ikke båden. Protestér ikke mod den aktuelle økonomiske politik, medmindre dit parti også protesterer. Problemet er uden tvivl blevet forstærket af det uundgåeligt lille antal økonomer i et lille land: økonomer har tilbøjelighed til at gå på kompromis med deres uafhængighed som rådgivere ved at blive involveret på flere fronter samtidig.

Eftersom alle fire politiske partier i flere henseender har fulgt fundamentalt utilstrækkelig økonomisk politik gennem det meste af efterkrigstiden, nogle mere end andre, var det spektrum af meninger, som er blevet lagt frem for befolkningen i den økonomiske debat, alt for indsnævret i forhold til, hvad der var godt for landet. For eksempel var centralbankens følgagtighed over for de politiske interesser uden tvivl medvirkende til at vedligeholde den næsthøjeste inflationsrate i OECD-regionen i efterkrigstiden (efter Tyrkiet), og *vice versa*.

Færøernes erfaringer er et endnu klarere eksempel.²² I midten af 1990'erne kollapsede den færøske økonomi: bruttonationalproduktet faldt næsten med en tredjedel på linie med flere østeuropæiske lande, arbejdsløsheden steg til 25 procent af arbejdsstyrken, og 10 procent af befolkningen forlod landet. Alt dette foregik uden tydelige forudgående advarsler fra landets økonomer, hvoraf de fleste var medlemmer af partier.

Ligesom det færøske tilfælde kan ses som en karikatur af det islandske tilfælde, således kan den gennemgående politisering af det islandske samfund og dennes økono-

21. Denne konklusion er i overensstemmelse med et resultat fra politisk-økonomisk forskning: En vellykket økonomisk reform kræver ikke nødvendigvis forudgående institutionelle reformer. Der har været eksempler, hvor de to gik hånd i hånd og gav gensidig støtte til hinanden. Se Williamson (1994).

22. Se Jónsson (1994).

miske og sociale konsekvenser muligvis ses som en karikatur af situationen i de andre nordiske lande i en ikke alt for fjern fortid og i visse henseender stadig i dag. I de senere år er islandske økonomer dog generelt begyndt at distancere sig fra politiske partier, og derved medvirke til at skabe betingelser for en mere åben, pluralistisk debat om økonomiske forhold, økonomisk politik, og økonomiske udsigter og for en forbedret beslutningstagen.

Disse paralleller skal dog ikke trækkes for langt. Det er klart, at der er en verden til forskel mellem Færøernes erfaringer og Sveriges. Konkret har nogle svenske økonomer vedvarende advaret mod konsekvenserne af visse elementer i den økonomiske politik, eksempelvis den skadelige virkning af overdreven offentlig intervention i økonomien og af stramt regulerede, monolitiske arbejdsmarkeder.

Der er et andet aspekt af dette generelle problem, som er uafhængigt af politik i den almindelige betydning af ordet. Ingen økonom kan benægte det enorme spild, som skyldes den gældende landbrugspolitik i Europa og andetsteds. For eksempel har bruttoomkostningerne for forbrugere og skatteydere af landbrugspolitikken i OECD-landene indtil for nylig været større end BNP for Australien og New Zealand under ét, og kun en smule mindre end summen af BNP for Østrig og Schweiz.²³ Behovet for radikale reformer af landbrugspolitikken specielt i Europa kan næsten ikke være mere åbenbar, selv om de indirekte omkostninger, som Central- og Østeuropa sammen med udviklingslandene bærer, ikke er medregnet.

Alligevel vælger de fleste økonomer at holde sig fra landbruget. Deres private forståelse af den uøkonomiske landbrugsbeskyttelse er som oftest ledsaget af offentlig tavshed.²⁴ Specielt i Frankrig har økonomernes tavshed været af et sådant omfang, at de fleste franske avislæsere og fjernsynsseere ikke har ide om de sande omkostninger ved EU's landbrugspolitik, medmindre de ser udenlandske aviser eller udenlandsk

23. Se Johnson (1995) og Gylfason (1995). Omkostningerne ved landbrugsbeskyttelsen er faldet en smule relativt til BNP igennem de seneste par år på grund af den fortsatte nedgang i landbrugsbefolkningen. På trods af dette er omkostningen ved landbrugsbeskyttelse per landmand i OECD som helhed steget siden midten af 1980'erne. Se Gylfason (1998).

24. Den mest sønderlemmende kritik af landbrugsbeskyttelse i Island efter 1930 blev ikke fremsat af vores økonomer, som tav, men af vores nationalpoet, Halldór Laxness (1902-1998). I en serie af skarpe avisartikler i begyndelsen af 1940'erne kritiserede han forbudet mod landbrugsimport med fremragende åndfuldhed og vid og baseret på en fejlfri økonomisk analyse (bortset fra hans konklusion, som han dog ikke forfulgte, nemlig at kollektivlandbrug skulle være løsningen på problemerne). Hans artikler er genoptrykt i hans essaysamling (Laxness 1979, 1980). Laxness fik Nobelprisen i litteratur i 1955. Først senere modtog han sin eneste officielle anerkendelse i Island. Endnu senere udtrykte han i en samtale sin overraskelse over den begrænsede interesse, som hans essays skabte i forhold til hans romaner, og antydede at han betragtede essayene på deres måde ikke mindre bemærkelsesværdige end romanerne. Se Björnsson (1985, s. 30). Udvalgte essays af Laxness er udkommet i danske og svenske oversættelser (f.eks. Laxness 1959), men disse samlinger inkluderer ikke ovennævnte essays.

fjernsyn. Mange landbrugsøkonomer i Frankrig som andre steder har specielt været uvillige til at kritisere den gældende landbrugspolitik offentligt.

Min målsætning er ikke at diskutere mulige motiver bag sådan adfærd, men blot at pointere, at dette psykosociale fænomen »fear of fights« eller »preference falsification« – altså at sige en ting privat og en anden offentligt – kan være en alvorlig hindring for økonomiske reformer, og er i øvrigt emne for studier blandt samfundsforskere.²⁵

4. Konklusion

Det ville være forkert uden forbehold at konkludere, at islandske økonomer ikke har gjort nogen forskel i de første 50 år af republikkens levetid, for det har de. En rimelig vurdering af den økonomiske politik og praksis, som blev ført i efterkrigstiden, må indeholde en sammenligning ikke kun med de alternativer, der kunne være fulgt, men også med den politik, som med størst sandsynlighed ville være blevet fulgt, såfremt den udelukkende var blevet bestemt af, lad os sige jurister, fiskeproducenter og landmænd uden bidrag fra økonomer. Denne sondring er afgørende.

Det var specielt et hold veluddannede, velinformerede og erfarne økonomer, som udarbejdede og implementerede planen for en større økonomisk indsats for en liberalisering i starten af 1960'erne. Holdet inkluderede tre af landets første fem økonomiske ph.d.er (angivet i indledning), og en økonom med betydelig erfaring fra arbejde i Verdensbanken.²⁶ Der kan efterfølgende argumenteres for, at deres plan ikke var ambitiøs nok, og at den efterlod det uudviklede banksystem i regeringens hænder og fastlæggelsen af fiske- og landbrugspriser i hænderne på diverse udvalg osv.

Alligevel var det målt med islandsk målestok et enestående succesfuldt politisk reformprogram, som indebar en væsentlig liberalisering af udenrigshandelen, en betydelig devaluering af króna'en efterfulgt af en (moderat) pengepolitisk stramning, indførelse af en enkelt valutakurs med mere. Dette sæt af indgreb skabte i en periode gunstige betingelser for en hurtig økonomisk vækst og politisk stabilitet, idet den skabte grundlag for den længste koalitionsregering i republikkens historie, en regering som sad i tre på hinanden følgende fireårige perioder; siden begyndelsen af hjemmestyret i 1904 har kun én anden islandsk regering (den nuværende) siddet i mere end én periode.

I nyere tid har økonomer også haft indflydelse ved at medvirke til udformningen af den nuværende fiskeripolitik, baseret på princippet om individuelle kvoter, som kan overdrages til andre, som beskrevet i afsnit 2. Uden held har mange økonomer med

25. Se Kuran (1995). Se også Frank (1996).

26. Siden 1970'erne har to ph.d.er, det er nummer 4 og nummer 6 i introduktionen, været direkte involveret i udformningen af den økonomiske politik på det højeste administrative niveau, den ene som centralbankdirektør, den anden som budgetdirektør. Om betydningen af veluddannede økonomer i udformningen af den økonomiske politik i forskellige lande, se Williamson (1994).

henvisning til både efficiens og lighed i mere end tyve år argumenteret kraftigt for, at de meget dyrebare fiskekvoter skulle sælges i et åbent marked eller tilfalde hele befolkningen i stedet for at gives til kutterejerne, som det er sket siden 1984.

Økonomer har også været medvirkende til at åbne myndighedernes, arbejdsmarkedsorganisationernes, og den almindelige offentligheds øjne for de ødelæggende virkninger af inflationen i 1970'erne og 1980'erne og for behovet for finans- og pengepolitiske begrænsninger og specielt for løntilbageholdenhed og øget arbejdskrafts- og kapitalproduktivitet for at holde inflationen nede. Specielt var de til en vis grad medvirkende til genindførelsen af markedsbaserede realrenter i 1980'erne såvel som ved den tilhørende liberalisering af de finansielle markeder, som foregik samtidig med indførelse af nye finansielle instrumenter herunder indeksobligationer, og med etableringen af nye privatejede finansielle virksomheder, som konkurrerede med kommercielle banker.²⁷

Økonomer – specielt økonomer uden for regeringen – har også henledt regeringens opmærksomhed på behovet for institutionelle og strukturelle reformer herunder privatisering af kommercielle banker (og investeringsfonde), øget uafhængighed til centralbanken, decentralisering og deregulering af arbejdsmarkedet, en mere liberal landbrugspolitik og fiskeristyring med afgifter såvel som frit omsættelige fangstkvoter. I de seneste par år er sådanne anbefalinger også kommet fra internationale organisationer i deres rapporter om den islandske økonomi, navnlig (det tidligere) GATT, OECD, og IMF. Disse opfordringer kommer nok efterhånden at blive taget i betragtning. Eksempelvis står en sammenslutning og privatisering af de to store statsbanker nu for døren.

Indtil for nylig var Irland et af de fattigste lande i Europa. Irlands historie i dette århundrede demonstrerer de alvorlige og ofte længerevarende konsekvenser af voldsom økonomisk fejlstyring over en længere periode. En ekstrapolering af den økonomiske udvikling frem til midten af 1990'erne fik nogle iagttagere til at forvente, at en tilsvarende skæbne vil overgå Island, jvf. figur 2 og 3. Det gjorde jeg ikke og gør fortsat ikke, og jeg forudser heller ikke et færøsklignende sammenbrud. Begrundelsen er ikke det nuværende økonomiske opsving, som måske ikke varer ved. Nej, derimod forventer jeg, at lidt efter lidt og med hjælp af gradvise fremskridt i den almindelige økonomiske indsigt og den medfølgende eliminering af uvidenheden, stædigheden og forudindtagetheden, at nødvendige reformer vil blive anset for uundgåelige og vil blive gen-

27. Indekseringen af banklån og forskellige andre finansielle instrumenter spillede en afgørende rolle i dæmpningen af inflationen i de tidlige 1990'ere bl.a. ved at øge inflationsomkostningerne for forgældede lønmodtagere. For nylig har dog den gradvise, alt for hastige, lempelse af nogle former for finansiel indeksering, reduceret inflationsomkostningerne for husholdninger med gæld, og derved skabt en risiko for fornyet inflation, udløst af et lønpres for at mindske gældsbyrden.

nemført. Alligevel mener jeg, at hurtige, radikale ændringer ville have større sandsynlighed for at lykkes, ikke mindst fordi alt for langsomme reformer har en tendens til at favorisere beskytterne af status quo. Som jeg ser det, er kostbar tid blevet spildt specielt i 1990'erne, da bølgen af radikale, markedsvenlige reformer skyllede over verden, men det meste udenom Island; dog, der er stadig håb. Det vrimler med uudnyttede muligheder.

Så for at konkludere tror jeg på, at islandske økonomer i sidste ende vil blive anset for at have gjort en forskel, men ikke så meget som de kunne eller ønskede at gøre. Tiden vil vise.

Det siges somme tider, at Island, som mange andre lande nær og fjern, har brug for flere økonomer i politik og administration. Jeg er enig. Jeg mener også, at Island nu har mindst ligeså meget brug for økonomer uden for politik og regeringskredse for at rense luften og fremskynde den nødvendige afpolitisering af det økonomiske og sociale liv. Til dette har vi brug for mange flere økonomer.

Litteratur

- Colander, D.C., og A. Klamer. 1987. The Making of an Economist. *Journal of Economic Perspectives* 1:95-111.
- Frank, R.H. 1996. The Political Economy of Preference Falsification: Timur Kuran's Private Truths, Public Lies. *Journal of Economic Literature* 34:115-23.
- Gelb, A. 1988. *Windfall Gains. Blessing or Curse*. New York.
- Gylfason, T. 1995. *The Macroeconomics of European Agriculture*, Princeton Studies in International Finance 78.
- Gylfason, T. 1998. Prospects for Liberalization of Trade in Agriculture. *Journal of World Trade* 32:29-40.
- Gylfason, T. 1999. Exports, Inflation, and Growth. *World Economy* 27:1033-59.
- Gylfason, T., T.T. Herbertsson, og G. Zoega. 1999. A Mixed Blessing. Natural Resources and Economic Growth. *Macroeconomic Dynamics* 3:204-25.
- Jakobsson, S., red. 1994. *Af blöðum Jóns forseta* (From the Papers of President Jón). Reykjavík.
- Johnson, D.G. 1995. *Less Than Meets the Eye. The Modest Impact of CAP Reform*, Rochester Paper 5, Centre for Policy Studies, London.
- Jónsson, E. 1994. *Hlutskipti Færeyja* (The Fate of the Faeroe Islands). Reykjavík. Ikke tilgængelig i oversættelse.
- Kuran, T. 1995. *Private Truths, Public Lies. The Social Consequences of Preference Falsification*. Cambridge, Massachusetts.
- Laxness, H. 1959. *Utsaga*. Stockholm.
- Laxness, H. 1979. *Vettvángur dagsins* (The Day's Agenda). 3. udg. Reykjavík.
- Laxness, H. 1980. *Sjálfsagðir hlutir* (Matters of Course). 3rd. ed. Reykjavík.
- OECD. 1993. *Science, Technology and Innovation Policies. Iceland*. Paris.
- Ólafsson, A. 1880. *Auðfræði* (The Theory of Wealth). København.
- Ólafsson, K. 1986. *Áform Frakka um nylendu við Dyrafjörð. Napóleon prins á Íslandi 1856* (Plans by France for a Colony in Dyrafjörður. Prince Napoleon in Iceland 1856). Saga 24:147-203. Engelsk summary forefindes.
- Ólafsson, K. 1987. *Dyrafjarðarmálið. Jón forseti og Ísfirðingar á öndverðum meíði* (The dyrafjörður Affair. Jón Sigurðsson og the People of Ísafjörður Take Opposite Sides). Saga 25: 89-166. Engelsk summary forefindes.
- Paldam, M. 1994. *Grønlands økonomiske ud-*

- vikling. Hvad skal der til for at lukke gabet?* Aarhus.
- Sachs, J., og A.M. Warner. 1995. Natural Resource Abundance and Economic Growth. *NBER Working Paper* 5398.
- Sigurðsson, J. 1843. *Um verzlun á Íslandi* (On trade in Iceland). Ny félagsrit, New Society Journal, København.
- Sigurðsson, J. 1872. *Um verzlun og verzlunarsamtök* (On Trade and Trade Associations) Ny félagsrit, København.
- Sverrisson, T. 1995. ...að vernda land vort voða frá og vondum ránskap (... Defending Our Country from Peril and Pernicious Theft). BA thesis in history, Faculty of Arts, University of Iceland.
- Thorsteinsson, B. 1976. *Tíu þorskastríð 1415-1976* (Ten Cod Wars 1415-1976). Reykjavík.
- Williamson, J., red. 1994. *The Political Economy of Policy Reform*. Washington, DC.

Debat og kommentarer

Danmark is leading nation in the Economic Sciences

Bruno Frey

Institute for Empirical Research in Economics, University of Zurich, Blümlisalpstr. 10, CH-8006 Zurich, Switzerland. E-mail address: bsfrey@iew.unizh.ch

Reiner Eichenberger

Centre for Public Finance, University of Fribourg, Av. de Beauregard 13, CH-1700 Fribourg, Switzerland. E-mail address: reiner.eichenberger@unifr.ch

Brugen af citationer vinder mere og mere frem blandt forskere, herunder økonomer og erhvervsøkonomer (management scientists). Den er relevant for evalueringen af den individuelle præstation så vel som for fakulteter og lande. Citationer giver et ofte brugt mål for effekten af forskningspolitik, da de fokuserer på ydelse mere end på forskningsudgifter.¹ Mere fundamentalt kan en citationsoptælling i forhold til lande bidrage til at svare på spørgsmålet, om små lande – som Danmark – kan overleve i den internationale videnskabelige konkurrence, eller om videnskabelig forskning skulle organiseres i større enheder.

Vor analyse tillader identifikation af positionen af danske økonomer og af danske erhvervsøkonomer blandt europæiske lande.² Vor intention er at frembringe statistiske fakta og sætte dem i sammenhæng, men ikke at forsøge en kausal analyse.³ Vi betragter både den absolutte andel af førende danske forskere i

Europa og antallet af disse *korrigeret i forhold til størrelsen af befolkningen*. Den første sektion ser på økonomer, den anden på erhvervsøkonomer. Den tredje drager konklusioner.

1. Rangordningen af økonomer

De førende økonomer er defineret som forskere med det største antal citationer i henhold til Social Science Citation Index (SSCI) i perioden 1993-1996. Dette indeks katalogiserer citationer fra ca. 200 økonomiske tidsskrifter så vel som fra adskillige hundrede andre samfundsvidenskabelige tidsskrifter. Skønt SSCI giver en unik database for analyser af forskernes videnskabelige påvirkning, er dets mangler velkendte;⁴ således er citationer kun henført til den første forfatter af en publikation. Da det er umuligt at tælle citationer af alle nulevende europæiske økonomer, begrænser vi optællingen til et nøje valgt mængde på mere end 1300 europæiske forskere.⁵ Vi udsøgte så de mest citerede ved at

1. Antallet af publikationer er et andet populært mål, men det er mindre velegnet til at opfange præstationer. For nye analyser af økonomers publikationer i tidsskrifter med referee se Boomer og Ursprung (1998), Kalaizidikas, Mamuneas og Stengos (1999) og Kocher og Sutter (2000).

2. I henhold til »Who's is who in Economics«, 1. udg., Blaug og Sturges (1983), 2. og 3. udg., Blaug (1986, 1999) arbejder 62,8 procent af de mest citerede økonomer i USA. Blaug's data er imidlertid belagt med nogle fejl og udeladelser, se Frey og Eichenberger (2000).

3. En »Economics of Economics« er langsomt på vej frem, se f.eks. Reder (1999) og Eichenberger (1993).

4. I henhold til Who's is who in Economics, 1. udg. Blaug og Sturges (1983), 2. og 3. udg., Blaug (1986, 1999) arbejder 62,8 procent af de mest citerede økonomer i USA. Blaug's data er imidlertid belagt med nogle fejl og udeladelser, se Frey og Eichenberger (2000).

5. Helt afgørende er det, at denne mængde inkluderer alle de europæiske økonomer, som enten har været aktivt publicerende i et udvalg af ledende økonomtidsskrifter i perioderne 1998-90 eller 1993-96, eller er blevet identificeret af Blaug (1986) som tilhørende de 1000 mest prominente økonomer på verdensplan.

Tabel 1. Fremtrædende nulevende europæiske økonomer fordelt på lande. Rangordninger er foretaget på basis af citationer, 1993-1996.

Land	(1) Uvejet		(2)	(3) Vejet ^(b)	
	absolut antal (N = 160)		procent	efter befolkning (absolut antal pr. million indbyggere)	
England	91	(1) ^(a)	56,88	1,55	(1) ^(a)
Frankrig	13	(2)	8,13	0,22	(9)
Belgien	10	(3)	6,25	0,99	(2)
Tyskland	9	(4)	5,63	0,11	(12)
Italien	8	(5)	5,00	0,14	(10)
Schweiz	7	(6)	4,38	0,99	(2)
Holland	6	(7)	3,75	0,39	(6)
Sverige ^(c)	5	(8)	3,13	0,57	(4)
Spanien	3	(9)	1,88	0,08	(15)
Norge ^(d)	2	(10)	1,25	0,46	(5)
Danmark ^(e)	2	(10)	1,25	0,38	(7)
Østrig	1	(12)	0,63	0,12	(11)
Irland	1	(12)	0,63	0,28	(8)
Ungarn	1	(12)	0,63	0,10	(13)
Grækenland	1	(12)	0,63	0,10	(13)

Noter: (a) Tallene i parentes angiver rangorden – (b) data for 1995; (c) Assar Lindbeck, Lars Svensson, Thorsten Persson, Lars Calmfors og Peter Bohm; (d) Agnar Sandmo og Michael Hoel; (e) Søren Johansen og Svend Hylleberg.

Kilde: OECD in Figures, Paris, 1997.

lægge en grænse på mere end 100 citationer fra perioden 1993-1996, hvorved vi fik vores sample på 160 førende europæiske økonomer.

Tabel 1 viser i kolonne 1 det absolutte antal førende europæiske økonomer i perioden 1993-996 fordelt på de lande, de arbejdede i. Kolonne 2 angiver procenten af det totale antal, og kolonne 3 viser det absolutte antal sat i forhold til befolkningens størrelse.

Det uvejede antal, det vil sige kolonnerne 1 og 2 i tabel 1, afslører følgende hovedresultater:

- (1) *Aktive økonomer i England dominerer klart.* Mere end halvdelen af alle førende europæiske økonomer (57%) findes i dette land. Intet andet europæiske land har en andel af mere end 10 % af alle fremtrædende økonomer.
- (2) *De andre store europæiske lande (defineret ved en befolkning på mere end 39 millioner) er godt placeret.* Frankrig er nummer 2, Tyskland nr. 4, Italien nr. 5 og kun Spanien (nr. 9) er bagud. Generelt udgør disse fire store europæiske lande 20,5 % af alle fremtrædende europæiske økonomer.

(3) *Danmark har to førende økonomer og er placeret på tiendepladsen.* Nogle andre mindre lande er endog bedre. Hvis »mindre« defineres ved en befolkning på mindre end 10 millioner rangerer Belgien, Schweiz og Sverige i første halvdel af tabel 1.

- (4) Det er indlysende, at et stort land har flere førende økonomer end et lille land. Kolonne 3 i tabel 1, viser antallet af førende økonomer vægtes i forhold til befolkningen i de respektive lande. Denne normalisering ændrer drastisk rangordningen af de forskellige lande:

Tabel 2. Fremtrædende nulevende europæiske erhvervsøkonomer fordelt efter land, rangordningen baseret på citationer, 1993-1996.

Land	(1)		(2)	(3)	
	Uvejet		procent	Vejet ^(a)	
	absolut antal (N = 122)			efter befolkning (absolut antal pr. million indbyggere)	
England	73	(1)	59,84	1,248	(1)
Frankrig	11	(2)	9,02	0,189	(8)
Holland	8	(3)	6,56	0,516	(4)
Tyskland	6	(4)	4,92	0,073	(11)
Danmark ^(c)	5	(5)	4,10	0,962	(2)
Schweiz	4	(6)	3,28	0,571	(3)
Sverige ^(d)	4	(6)	3,28	0,455	(5)
Italien	4	(6)	3,28	0,070	(12)
Spanien	2	(9)	1,64	0,051	(13)
Norge ^(e)	1	(10)	0,82	0,227	(6)
Finland	1	(10)	0,82	0,196	(7)
Østrig	1	(10)	0,82	0,123	(9)
Ungarn	1	(10)	0,82	0,098	(10)
Polen	1	(10)	0,82	0,026	(14)

Noter: (a) Tallene i parentes angiver rangorden – (b) data for 1995; (c) Nicolaj Foss, Urs E. Gattiker, K.E. Meyer, Peter Pruzan og Lars Thorlund-Petersen; (d) Lars Engwall, M. Forsgren, Sten Jönsson, og Pushkala Prasad; (e) G.R.G. Benito. Kilde: OECD in Figures, Paris, 1997.

(1) England med en befolkning på 59 millioner og 91 fremtrædende økonomer rangerer stadig på førstepladsen (indekset på 1,55 er meget større end i noget andet europæisk land, de næstfølgende er Belgien og Schweiz med et indeks på 0,99).

(2) De fire store lande Tyskland, Frankrig, Italien og Spanien falder bemærkelsesværdigt i rangordningen.

(3) Danmark forbedrer sin position meget fra nummer 10 i forhold til det absolutte antal til nummer 7 ved normaliseringen i forhold til befolkningens størrelse.

(4) De mindre lande (med en befolkning på mindre end 10 millioner) er klare vindere. Norge flytter fem pladser op, Schweiz, Sverige og Irland flytter fire pladser op. Danmark flytter tre pladser op og Østrig en plads op. Af mindre europæiske lande med en befolkning på mere end 10 millioner, flytter Belgien og Holland en plads op, mens Grækenland og

Ungarn mister en plads i den befolkningsjusterede inddeling.

Resultatet er klart: De mindre lande klarer sig meget bedre, mens de store lande – med undtagelse af England – klarer sig dårligere, end de skulle i forhold til deres befolkningsstørrelse.

2. Rangordningen af erhvervsøkonomer

Hvordan er situationen i erhvervsøkonomi? Kan den sammenlignes med situationen for økonomer?

Disse svar kan besvares ved at analysere Coopers (2000): »Who's Who in Management Science«. Denne bog er »et første forsøg på at etablere en Who's Who inden for erhvervsøkonomi« (s. vii). Den hævder ikke, at den er en objektiv samling af de vigtigste erhvervsøkonomer. Brugen af citationer blev udtrykkeligt forkastet »på grund af den mængde af

emner, der er indpasset under erhvervsøkonomi, de mangfoldige tilfælde af flere forfattere i sådanne indeks og vanskeligheden ved at måle betydningen af et arbejde (s. vii). Skønt disse argumenter ikke nødvendigvis er overbevisende, har forfatteren bestræbt sig meget på at samle så bred mængde af erhvervsøkonomer som muligt:

Vi skrev til alle *Fellows of the Academy of Management* og til *British Academy of Management* og bad dem nominere fem anerkendte erhvervsøkonomer, som ikke er medlem af deres respektive organisationer. Derefter henvendte vi os til alle større internationale handelshøjskoler og inviterede alle professorerne til at deltage. Ydermere inviterede vi redaktører, medredaktører og medlemmer af redaktionsudvalg fra førende tidsskrifter inden for forskellige fag, der omfatter erhvervsøkonomi, til at deltage (vii).

Coopers originale mængde indeholder 337 erhvervsøkonomer fra 24 lande, hvoraf der er 15 europæiske lande med 122 erhvervsøkonomer. Kolonne 1 og 2 i tabel 2 viser rangordningen af det absolutte antal og den procentvise fordeling efter europæiske lande.

Med hensyn til det absolutte antal af førende erhvervsøkonomer, det vil sige kolonne 1 og 2, kan man uddrage følgende:

- (1) *England dominerer* med det største antal af førende erhvervsøkonomer inden for erhvervsøkonomi i forhold til andre lande. Frankrig blev klassificeret som nummer to, men har kun en syvende del af Englands førende erhvervsøkonomer. De følgende placeringer tilfalder Holland og Tyskland.
- (2) *Danmark placeres som nummer fem*. Det er en bedre placering end andre mindre lande som Sverige og Schweiz, men også

bedre end nogle af de store europæiske lande så som Italien og Spanien.

Kolonne 3 i tabel 2 viser de førende erhvervsøkonomer normaliseret ved befolkningsstørrelse. Denne klassificering ser meget forskelligartet ud, hvilket også var tilfældet for de førende økonomer:

- (1) England er stadig på toppen, men de andre store europæiske lande Frankrig, Tyskland, Italien og Spanien er faldet betydelig bagud.
- (2) Danmark indtager en andenplads. Andre mindre lande så som Schweiz (nr. 3), Sverige (nr. 5), Norge (nr. 6) og Finland (nr. 7) rykker også op.

3. Konklusion

Danskerne kan være stolte af deres placering blandt de førende økonomer og førende erhvervsøkonomer. Når den lille befolkning tages i betragtning, placerer landet sig fortræffeligt blandt Europas lande. Dette gælder også for andre mindre lande så som Sverige, Norge eller Schweiz. Danske økonomers og erhvervsøkonomers placering er så meget desto mere bemærkelsesværdig, når man sammenligner med placeringen af de større europæiske lande såsom Frankrig, Tyskland, Italien og Spanien. England udgør en outlier blandt de store europæiske lande, idet landet konstant indtager førstepladsen. Det er tydeligt, at der ikke er grund til at tro, at mindre lande ikke er konkurrencedygtige med hensyn til akademiske kvalifikationer inden for økonomi og erhvervsøkonomi. Snarere tværtimod: Hvis befolkningen i de store europæiske lande blev opdelt i mindre enheder, ville de konkurrere bedre med hensyn til akademiske citationer.

Litteratur

Blaug, M. red. 1986. *Who's Who in Economics? A Biographical Dictionary of Major Economists 1700-1986*, 2. udg. Brighton. Wheatsheaf.
 Blaug, M. red. 1999. *Who's Who in Economics?* 3. udg. Cheltenham. Edward Elgar.

Blaug, M. og P. Sturges, red. 1983. *Who's Who in Economics? A Biographical Dictionary 1700-1981*. Brighton. Wheatsheaf.
 Bommer, R. og H.W. Ursprung. 1998. Spieglein, Bommer, R. og H.W. Ursprung. 1998. Spieglein an der Wand. Eine publikationsana-

- lytische Erfassung der Forschungsleistungen volkswirtschaftlicher Fachbereiche in Deutschland, Österreich und der Schweiz. *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften* 118, 1-28.
- Cooper, C. L. 2000. *Who's Who in Management Science*. Cheltenham UK and Brookfield, US. Edward Elgar.
- Dusansky, R. og C.J. Vernon. 1998. Rankings of U.S. Economics Departments. *Journal of Economic Perspectives* 12 (1, Winter), 157-170.
- Eichenberger, R., U. Meier og R. Arpagaus, 2000. Ökonomen, Publikationen und Zitationen. Ein europäischer Vergleich. *Perspektiven für Wirtschaftspolitik* 1, 143-160.
- Frey, B.S. og R. Eichenberger. 1993. American and European Economics and Economists. *Journal of Economic Perspectives* 9 (1) (Winter), 203-212.
- Frey, B.S. og R. Eichenberger. 2000. Who's Who in Economics? A Note on Mark Blaug's Compendium. *Kyklos* (under udgivelse).
- Frey, B.S. og W.W. Pommerehne. 1988. The American Domination Among Eminent Economists. *Scientometrics* 14, 97-110.
- Kalaitzidakis, P., T.P. Mamuneas og T. Stengos. 1999. European Economics; An Analysis based on publications in the core journals. *European Economic Review* 43, 1150-168.
- Kocher, M.G. og M. Sutter. 2000. The Market for Publications in Top Economics Journals. *Economic Journal* (under udgivelse).
- Laband, D.N. 1985. An Evaluation of 50 »Ranked« Economics Departments – By Quantity and Quality of Faculty Publications and Graduate Student Placements and Research Success. *Southern Economic Journal* 52, 216-240.
- Quandt, R. 1976. Some Quantitative Aspects of the Economic Journal Literature, *Journal of Political Economy* 84, 741-55.
- Reder, M.W. 1999. *Economics. The Culture of a Controversial Science*. Chicago and London, University of Chicago Press.

Bog anmeldelse

Svend E. Hougaard Jensen, red., *Økonomi og erhvervs politik*, Handelshøjskolens Forlag, Kbh. 2000. Anmeldt af Chr. Hjorth-Andersen.

I de senere år har der arbejdet en forskningsgruppe af danske og udenlandske forskere i Erhvervsministeriet. En hovedindsats har været at konstruere en anvendt generel ligevægtsmodel, en AGL model ved navn MobiDK, men også andre spørgsmål, især om vækstprocessen, har været taget op. Baggrunden for et sådant initiativ skal vel et stykke ad vejen ses som en reaktion på den forskning, der udøves af de økonomiske institutter på universiteterne, og som ofte forbigår de emner, der interesserer Erhvervsministeriet. Forskningsgruppen er nu blevet omstruktureret, men aktiviteterne fortsætter i Center for Erhvervsøkonomisk Forskning, administrativt placeret under Erhvervsministeriet, omend fysisk adskilt derfra.

Den foreliggende bog er redigeret af forskningsgruppens chef Svend E. Hougaard Jensen og forsynet med et forord af erhvervsminister Pia Gjellerup. Ret beset er substansen i bogen i form af en række artikler allerede frit tilgængelige på centrets hjemmeside, se www.cebr.dk, så hensigten med bogen må være at give en samlet præsentation af Erhvervsministeriets forskning. Målt på inputsiden er der ingen tvivl om kvaliteten; der er i såvel bogen som på hjemmesiden givet en præsentation af forfatterne, der giver et klart indtryk af professionel kompetence. Men det interessante spørgsmål er jo, om forskning kan trives i et ministerielt regi – er der tale om nøgterne og faglige bidrag, eller er der tale om videnskabelig underlægningsmusik for erhvervsministeriets politik?

Udover et indledningskapitel af bogens redaktør lægger den ud med et kapitel af Rolf Hauge Kjærgaard om venturekapital og Merete Konnerup om regulering. Kjærgaard argumenterer for, at markedet for venturekapital

bør styrkes. Konnerup plæderer for, at der mere systematisk bør indføres en slags cost-benefit analyser af offentlige reguleringer eksemplificeret ved den nedenfor omtalte analyse af lukkeloven. Der er tale om læseværdige, omend ikke specielt provokerende, bidrag lidt uden for bogens centrale temaer.

Med Claus E. Christensens artikel om konkurrenceevne nærmer vi os et af bogens centrale temaer. De gængse konkurrenceevnebegreber gennemgås, fra lønkonkurrence til markedsandele. Men det, der nok ligger forfatteren mest på sinde, er at slå et slag for den »strukturelle« konkurrenceevne, defineret af OECD som »The ability of companies, industries, regions, nations or supra-national regions, to generate, while being and remaining exposed to international competition, relatively high factor income and factor employment levels«. Hvis man kan opretholde et højt lønniveau, er det således ikke tegn på manglende konkurrenceevne, men tegn på en god strukturel konkurrenceevne, hvis økonomien ikke iøvrigt er i ubalance. Med et sådant konkurrencebegreb vil ganske mange fænomener blive indpasset under begrebet strukturel konkurrenceevne: Effektiviteten i domstolsbehandlingen, sprogundervisningen i folkeskolen, hele Forskningsministeriets ressort. Jeg er for så vidt slet ikke uenig i dette, men det havde nu været spændende, hvis også de mere operationelle konsekvenser var blevet omtalt. Den klassiske lønkonkurrenceevne havde jo det fortrin, på godt og ondt, at den gav en konkret anvisning på, hvilken parameter man skulle koncentrere sig om, men det gør det strukturelle konkurrenceevnebegreb ikke. Næsten alt kan underordnes det strukturelle konkurrencebegreb, en konsekvens som regeringens erhvervspolitiske redegørelser da også drager. Erhvervs politik har ikke længere ret meget at gøre med at yde støtte til nødlidende erhverv.

To af de mest interessante bidrag vedrører vækstprocessen i den danske økonomi i de senere årtier. I et forbilledligt klart bidrag giver

Mogens Fosgerau og Anders Sørensen hovedtallene for væksten i Danmark fra 1966 til 1998. I en simpel vækstmodel fordeles væksten på indsats i arbejdskraft, kapital samt den tredje faktor, total faktorproduktivitet TFP. I alt steg værditilvæksten i Danmark i perioden med 2,2 pct. om året, hvilket fordeles med et fald henført til arbejdsstyrken på 0,1 pct. om året, medens forøget kapitalindsats har betydet en stigning i værditilvæksten svarende til 0,9 pct. årligt. Det giver så en stigning i TFP på 1,4 pct. om året. Da TFP reelt er et udtryk for vores uvidenhed, er denne således ganske stor. Forfatterne fører imidlertid analysen et skridt videre og viser, at på brancheniveau har højere produktivitet og højere løn været nogenlunde tæt korreleret, med den implikation at en god del af TFP skal henføres til kvalitetsforbedringer af arbejdskraften, hvad da også sammenligninger med USA sandsynliggør. Men brancheanalysen afslører også de velkendte problemer med sektorerne boligbenyttelse, den offentlige sektor og den finansielle sektor. Faktisk har den finansielle sektor officielt kun haft en fremgang i TFP på 0,1 pct. om året, i stærk kontrast til forestillingen om dramatiske produktivetsforbedringer i den sektor.

Det andet bidrag af Svend E. Hougaard Jensen, Thomas V. Pedersen og Anders Sørensen stiller i titlen direkte spørgsmålet: Har Danmark et produktivetsproblem?, og deres svar er nærmest et kvalificeret ja. Deres tabel 1 er særdeles instruktiv og politisk slagkraftig: Danmark lå i 1997 på en 5. plads målt efter BNP pr. indbygger, men kun på en 10. plads målt i BNP pr. beskæftiget, 10 pct. under gennemsnittet. Måles BNP pr. arbejdstime, fås en 8. plads 5 pct. under BNP gennemsnittet, så der er selvsagt plads til forbedringer. I forhold til vores naboer er vi ikke noget særligt. I resten af artiklen undersøges udviklingen opdelt på perioder og i udvalgte brancher. Kapitlet slutter med de nærmest obligatoriske forbehold over for alskens måleproblemer. Men videre forskning må nok tage disse problemer mere alvorligt. Rangordninger indeholder normalt ikke spredningsmål, så forskellen mellem at være nr. 5 og nr. 8 målt efter en eller an-

den indikator behøver ikke at indebære nogen forskel. Så i stedet for at udregne rangordninger ville det være nærliggende at spørge: Er der reelt nogen sikker forskel på udviklingen af produktiviten i vesteuropæiske lande, når den samlede måleusikkerhed tages i betragtning?

Resten af bogen handler om MobiDK-projektet. Først gives der, af Morten L. Lau, Anders N. Hoffmann og Alice H. Klynge, en oversigt over MobiDK tillige med en oversigt over de arbejdspapirer, der er blevet produceret. For de læsere, der vil ønske en tilgængelig introduktion til dette, kan den oversigt anbefales. Siden vises så nogle eksempler på anvendelsen af modellen. Tobias Nybo Rasmussen diskuterer uddelingen af CO₂-kvoter i et bidrag, hvis substans vil være læsere af dette tidsskrift bekendt.

Nået så langt kan læseren være tilbøjelig til at slappe af og godtage substansen. Men efter denne anmelders mening er der god grund til at bibeholde agtpågivenheden i forbindelse med de to afsnit om innovation. Det første af Anders N. Hoffmann, Morten L. Lau og Tobias N. Rasmussen undersøger de samfundsøkonomiske virkninger af øgede bevillinger til innovation. At det direkte privatøkonomiske afkast af FoU er mindre end det samfundsøkonomiske, er velkendt fra en række udenlandske undersøgelser. I deres bidrag gives der en permanent forøgelse af Erhvervsministeriets innovationsstøtte på 50 mill. kr, og det undersøges så i en dynamisk udgave af MobiDK, hvad effekterne vil være. Resultatet er i hvert fald klart: Samfundsmæssigt vil det forrentes med 22 pct.; dette beløb kan dog stige til 27 pct., hvis provenuet anvendes til reduktion af forvridende virkninger af indkomstskatter. Det sammenholdes så med andre investeringsprojekter fra trafiksektoren med afkast på mellem 4,8 og 8,8 pct. De konkluderer derfor, »at det er formålstjenligt at permanent forøge bevillingerne til Erhvervsministeriets innovationspolitik med minimum 50 millioner kroner«. Vejen fra økonomiske analyser til klare policy anbefalinger er blevet behagelig kort.

En forudsætning for at kunne lave ovennævnte regnestykke må være at få klarlagt for-

bindelsen mellem Erhvervsministeriets innovationsstøtte og produktiviteten. Her henvises læseren til et arbejdspapir af T. Sløk fra 1998; det oplyses blot, at Sløk har anvendt en VAR analyse på tre dataserier: Erhvervsministeriets innovationsstøtte, timeproduktivitet i fremstillings erhvervene og realløn. Hvis læseren skulle overbevises om dette resultat, set i lyset af graden af uvidenhed omtalt ovenfor, måtte som et minimum Sløks bidrag være medtaget i bogen.

Vanskelighederne ved at knytte en forbindelse mellem Erhvervsministeriets innovationsstøtte og produktiviteten bliver klarere i det næste bidrag af Svend E. Hougaard Jensen, Torsten Sløk og Anders Sørensen. Reelt handler dette bidrag om det samme emne som ovenfor, omend med et andet datamateriale; de to bidrag er dog ikke sat i kontrast til hinanden.

De estimerer to centrale relationer, en investeringsfunktion for FoU samt en produktionsfunktion. De antager, at de private FoU investeringer kan bestemmes som en funktion af kapaciteten i det offentlige innovationssystem ganget med en funktion af relative faktorpriser og produktionsværdien i fremstillingssektoren. Dette simplificeres til, at den private FoU intensitet bliver en funktion af dels den laggede kapacitet i branchen og en trend, og med dette udgangspunkt bliver de statistiske analyser foretaget.

Men det er lige præcis denne formulering, man kan være skeptisk overfor. Erhvervsministeriets FoU støtte udgør omkring 500 mill. kr., og angiveligt gives der støtte til projekter, hvor de private bidrager med 75 pct. Erhvervsministeriets FoU støtte er således kun inddraget i støtte til FoU aktiviteter i den private sektor på omkring 2 milliarder kr. Men den samlede FoU aktivitet i den private sektor var af størrelsen 15 milliarder i 1997, så hovedparten af den private FoU aktivitet er helt upåvirket af Erhvervsministeriets innovationsstøtte. Tror man virkelig, at forskningsindsatsen i større virksomheder som f.eks. NOVO Nordisk er styret af denne innovationsstøtte?

Tilsvarende gælder det for produktionsfunktionen. Den totale faktorproduktivitet

TFP bliver forklaret ved kapaciteten i det offentlige innovationssystem og en trend. Betragtningerne fra et tidligere kapitel om forbedringer af humankapital er borte (eller forsvinder i trenden). Til dette kommer mere fundamentale overvejelser over udlandets betydning. En god portion af den produktivitetsfremmende viden stammer jo ikke fra Danmark, men fra udlandet, men det er måske også forsvundet over i trenden. Er det således et meget komplekst område, forfatterne beskæftiger sig med, er konklusionen dog klar, kun svagt mindre håndfast end i forrige kapitel: »Set i dette lys synes øgede bevillinger til innovationsstøtte at være en god samfundsmæssig investering«.

Den sidste artikel af Merete Konnerup om lukkeloven skal ikke kommenteres her, da den samlede rapport anmeldes nedenfor.

Men hvad er så det samlede indtryk? Bogen er mere interessant, end den lidt traditionelle titel kunne indicere, de enkelte indlæg hænger også bedre sammen end normalt i antologier, og der er nogle afgjort læseværdige kapitler. Men jeg mener ikke, at den kan sige sig helt fri for at være påvirket af det latente problem, der opstår, når økonomisk forskning kommer for tæt på det politiske system. Forskere er vant til, efter års arbejde, at konkludere, at det kan man ikke konkludere ret meget om. Men i et mere ministerielt regi er der et større pres for at frembringe klarere konklusioner, end der måske ret beset er basis for. Og så er en vis selvjustits påkrævet for ikke at underminere tilliden til andre udmærkede bidrag.

Erhvervsministeriet: *Regulering af butikkernes åbningstid*, Erhvervsministeriet, Kbh. 2000. Anmeldt af Chr. Hjorth-Andersen.

Siden Christian VIII i 1845 startede med at indskrænke butikkernes åbningstider for at sikre en stor deltagelse i gudstjenesten om

søndagen har Danmark haft en lukkelov. I den nugældende lukkelov fra 1995 var der indarbejdet en bestemmelse om, at den skulle tages op til revision i år 2000. Erhvervsministeriet kunne derfor forberede et omfattende materiale til brug for lovens revision. Når den rapport har en bredere interesse, skyldes det netop, at den er et af de mest ambitiøse forsøg på at foretage en evaluering.

Regeringen, og helt konkret Erhvervsministeriet, har det anerkendelsesværdige mål at forøge kvaliteten i reguleringen af erhvervslivet. »Det er mere sandsynligt, at en ny regulering får en høj kvalitet, hvis veldokumenterede og gennemsigtige analyser giver politikerne det bedst mulige beslutningsgrundlag. Disse analyser kaldes for erhvervsøkonomiske konsekvensvurderinger«, som det hedder i indledningen til rapporten. Så hvad byder så denne smagsprøve på en erhvervsøkonomisk konsekvensvurdering på?

Der er tale om en rapport på 125 sider, som kan fås eller downloades gratis fra www.em.dk/publikationer. Til rapporten er der knyttet nogle bilag, der angiveligt er tilgængelige på samme adresse, men disse findes ikke sammen med rapporten og er iøvrigt ikke lette at finde. Rapportens hovedkonklusion er, at der var velfærdsgvinster af størrelsen 5-6 mia. kroner om året ved at liberalisere lukkeloven i 1995, og at gvinster af næsten samme størrelsesorden vil kunne opnås ved en yderligere liberalisering. Der er således tale om et emne, hvor en betydelig indsats til evaluering synes ganske velmotiveret. Rapporten gennemgår konsekvenserne for butikstrukturen, for forbrugerne og for de ansatte. Efter et skøn over forbrugernes gevinst ved liberalisering fås velfærdsgevinsten ved en specialkørsel på MobiDK.

Til brug for rapporten er der indsamlet selvstændigt materiale, og især forbrugernes indkøbsmønster bliver særdeles velbeskrevet, og en række af kapitlerne kan bestemt anbefales for interesserede. I forhold til de traditionelle notater er der tale om et ganske betydeligt fremskridt.

Men rapporten har et metodisk problem i forbindelse med, at begrebet »erhvervsøkonomisk konsekvensvurdering« er helt ubestemt og nærmest overladt til forfatterens økonomiske intuition. Den snerper mest hen i retning af en cost-benefit analyse, men det er det dog ikke helt præcist, og der er da heller ingen henvisninger til cost-benefit litteraturen. Det giver imidlertid anledning til en vis metodisk usikkerhed, som nok kunne være løst, hvis man havde anvendt et mere konsistent grundlag. Lad mig give et par eksempler:

I en cost-benefit analyse ville man opgøre konsekvenserne for alle implicerede af en ændring af lukkeloven, og det gør man for så vidt også i rapporten, men på det intuitive plan. Det er vanskeligt at finde ud af, hvad en isoleret ændring af lukkeloven betyder for butikstrukturen, og rapporten når forståeligt nok ikke til bunds i dette problem. Men det centrale problem er imidlertid, om en ændring ville medføre en større indtjening i butikshandelen. Ved en eventuel søndagsåbning vil nogle butikker bekoste personale om søndagen, men vil til gengæld opnå en bedre udnyttelse af kapitalapparatet og dermed en bedre forrentning, medens omvendt andre butikker vil konstatere et tab. I hvert fald på længere sigt vil der formodentlig, når kapaciteten i butikshandelen har tilpasset sig, være tale om en nettogevinst, som burde tillægges forbrugernes gevinst.

Fra et økonomisk synspunkt er det relevante spørgsmål for de butiksansatte ikke andelen af tilfredse med søndagsåbent, men derimod i hvilken udstrækning de gældende overenskomster i gennemsnit kompenserer de butiksansatte for skæve åbningstider. Rapporten anfører, at der er stor del af den øvrige befolkning, der er tvunget til at arbejde om søndagen; det er utvivlsomt et vigtigt politisk argument, men har vel ikke meget med økonomi at gøre.

Noget lignende gælder værdiansættelsen af forbrugernes tidsbesparelse. Den er i princippet sat lig med timelønnen efter skat. Men det er ikke ligegyldigt, om en forbruger med en times tidsbesparelse til indkøb arbejder eller

holder fri, for ved at arbejde i stedet for at bruge tiden på indkøb vil staten som inkassator af skatter pludselig optræde som interessent, hvad der står klart i en cost-benefit analyse, men ikke omtales her. Ligeledes kan man diskutere den valgte værdiansættelse. Er 10 minutters sparet indkøbstid om dagen eller en halv time om lørdagen virkelig ækvivalent med arbejde (personlig foretrækker jeg at bruge en halv time ekstra på indkøb om lørdagen snarere end at rette eksamensopgaver!)? På et beslægtet område, nemlig sparet transporttid mellem bolig og arbejde, har problemet været diskuteret i årtier, og Vejedirektoratet udgiver direkte »Trafikøkonomiske enhedspriser«, hvoraf det fremgår, at prisen på en sparet

transporttime mellem bolig og arbejde sættes til 50 kr. (1997-prisniveau), altså en del under de 85 kr. i timen, som rapporten anvender.

Men det er nu konkrete detaljer; andre anmeldere ville sikkert have fremtrukket andre detaljer. Mere principielt betragter jeg denne rapport som et klart positivt tegn på, at vi forhåbentlig fremover får væsentligt bedre beslutningsgrundlag, når der skal foretages reguleringer. Men jeg håber samtidig, at de kommende rapporter vil bygge på et mere kendt metodisk grundlag, så læseren ikke hver gang skal sætte sig ind i, hvilken betydning en »erhvervsøkonomisk konsekvensvurdering« nu har fået.

Klavs Lindeneg: *Frihed, lighed & effektivitet?* Akademisk Forlag, 2000, 188 s. 278,- kr. Anmeldt af Peter Brixen.

Med udskiftningen af »broderskab« med »effektivitet« i slagordet fra den franske revolution i titlen er tonen slået an. Her er tale om en bog skrevet af en økonom, men om den også er skrevet for økonomer, vendes der tilbage til nedenfor.

Bogen adskiller sig dog væsentligt fra mange andre økonomibøger, idet formålet grundlæggende er at præsentere et revolutionært – forfatterens egen betegnelse – og altomfattende politisk projekt. Det politiske projekt består i at skabe spilleregler og institutioner, der på en og samme tid kan sikre social frihed, social lighed og social effektivitet i et samfund.

Social frihed defineres som muligheden for individuel rationel adfærd, dvs. ingen kan tvinges til at gøre noget, der stiller vedkommende værre. Social lighed defineres som en misundelsesfri tilstand, dvs. ingen ønsker at udskifte sit godebundt med nogen andre agenter godebunder. Social effektivitet defineres som Pareto-optimalitet. For at sikre eksistens af en ligevægt kombineres de to sidste mål-

sætninger dog i et krav om, at den resulterende tilstand skal være produktionsfair. Dette begreb kommer jeg tilbage til.

Disse tre målsætninger er efter forfatterens opfattelse stort set udtømmende for de fundamentale hensyn, der bør lægges til grund for den måde, økonomisk aktivitet bør indrettes på. Forfatteren er dog også klar over, at disse målsætninger ikke er ukontroversielle. For det første vedrører de alene den økonomiske aktivitet, mens andre målsætninger om f.eks. demokrati og menneskerettigheder lades ude af betragtning. For det andet vil den valgte operationalisering af vel især lighedsbegrebet næppe kunne vinde tilslutning hos alle. For det tredje kan der være andre overordnede målsætninger. Forfatteren fremhæver i den forbindelse, at en målsætning om tryghed af flere er set som et afgørende hensyn i den nordiske velfærdsmodel, men vælger ikke at inddrage dette aspekt i bogens formelle analyser.

Det spørgsmål, som forfatteren så ønsker at besvare, er, at *hvis* – og det må nødvendigvis være op til enkelte læser – social frihed, lighed og effektivitet accepteres som rimelige og udtømmende målsætninger for den økonomiske aktivitet, kan de så opfyldes på én og samme tid og under hvilke betingelser?

Svaret på spørgsmålet gives overvejende i form af en grundig teoretisk analyse, der udgør størstedelen af bogen. I bogens anden og betydeligt kortere del redegøres der for, hvordan en sådan tilstand kan implementeres i det, forfatteren kalder en historisk økonomi som eksempelvis den danske, og hvilke konsekvenser det kunne tænkes at få.

I den teoretiske del af bogen, der består af fem kapitler, sker der en parallel gennemgang af emnerne. I hvert kapitel gennemgås materialet først med sigte på at give en intuitiv forståelse af de metoder og argumenter, der er nødvendige for at vise, om og i så fald hvordan den ønskede tilstand kan opnås. Den verbale gennemgang komplementeres af en lang række små eksempler, der på glimrende vis illustrerer de forhold, der diskuteres. I tilknytning til den verbale gennemgang findes *-mærkede parallelkapitler, hvor argumenterne formaliseres, og der gennemføres en egentlig bevisførelse for de resultater, som forfatteren trækker på.

Der lægges ud med en introduktion til den velfærdsøkonomiske teori, herunder systematikken i økonomiske modeller, individuel adfærdsteori, beslutninger under usikkerhed samt strategisk adfærd og Nash-ligevægte. Efter således at have introduceret fundamentet for de økonomiske modeller diskuteres operationaliseringen af de tre målsætninger for økonomisk aktivitet, jf. ovenfor, og det vises, at målsætningerne kan opfyldes i en Walras-ligevægt i den traditionelle Arrow-Debreu-model.

Dernæst følger bogens vel nok tre centrale kapitler, hvor det undersøges, om målsætningerne om social frihed, lighed og effektivitet kan opnås i henholdsvis en »planøkonomi«, en »liberal økonomi« og en »liberal dynamisk økonomi«, og under hvilke forudsætninger det kan lade sig gøre. I kapitlet om planøkonomien introduceres samtidig en række af komplicerende elementer i form af markedsfejl. Således præsenteres læseren for kollektive goder, eksternaliteter, stigende skala-afkast og asymmetrisk information som årsager til markedsfejl, der alle skaber problemer for

eksistensen af ligevægte i den traditionelle Arrow-Debreu-model.

For en samfundsplanlægger med fuldstændig information er disse markedsfejl dog højest et irritationsmoment, der ikke forhindrer, at der gennem et passende valg af priser, herunder personpriser på kollektive goder, kan opnås en tilstand, hvor de tre målsætninger er opfyldt. Planøkonomiens evne til at opnå en sådan tilstand afvises dog rimeligt nok med henvisning til den overordentligt store informationsmængde, som planlæggeren forudsættes at skulle besidde.

I en liberal økonomi overlades det til markedet at finde priser, der clearer de private agents efterspørgsel og udbud ved hjælp af en eksplicit specificeret markeds mekanisme. Det reducerer kravene til statens informationsmængde, men kræver (urealistisk) stor viden hos de private agenter, specielt fordi de kun har ét forsøg til at finde en ligevægt. Dette ændres i den liberale dynamiske økonomi, hvor agenterne tildeles en mulighed for at ændre adfærd fra periode til periode. Under forudsætning af, at agenterne vælger den »rigtige« adfærd uden for ligevægt, vises, at det er muligt at opnå en tilstand, hvor målsætningerne om social frihed, lighed og effektivitet er opfyldt.

For at opnå den ønskede tilstand i en dynamisk liberal økonomi kræves imidlertid en radikal omlægning af den økonomiske politik, hvoraf blot de væsentligste skal nævnes. For det første skal staten kende alle goder og godelementer, så den kan fastlægge, hvilke der skal allokeres efter den valgte markeds mekanisme for private goder, og hvilke der skal allokeres ved hjælp af Cournot-Lindahl-mekanismen, som anvendes til at fastsætte personpriser på kollektive goder og godelementer. For det andet skal staten kende størrelsen af nationalformuen og fordele den ligeligt mellem agenterne. Dvs. alle agenter skal have ejendomsretten til lige store dele af økonomiens kapitalapparat, virksomheder, naturressourcer og eksternaliteter osv.

Det bemærkes her, at der ikke kræves en ligelig fordeling af den del af nationalformu-

en, man kunne kalde for humankapital. Og netop behandlingen af det forhold, at mennesker har forskellige evner synes at være en af svaghederne ved det projekt, bogen handler om. Dels er det nødvendigt at indføje nogle restriktioner på, hvordan agenternes produktionskapacitet eller arbejdsevne kan være forskellig for at kunne bevise eksistensen af de ønskede tilstande. Dels står det ikke lysende klart for undertegnede, hvilken form for lighed en produktionsfair, dvs. det krav, der kombinerer ligheds- og effektivitetsmålsætningerne, tilstand reelt medfører, og hvordan den sikres i de forskellige økonomier, der behandles.

Dette spørgsmål rejser sig igen i det første af bogens to anvendelsesorienterede kapitler, hvor principperne bag den dynamiske liberale økonomi diskuteres i lyset af den eksisterende danske økonomi. I den »revolutionære« version begrænses statens rolle til fordeling af initialressourcer (nationalformuen) samt minimalstatens opgaver i form af blandt andet sikring af lov og orden. Ud fra en antagelse om, hvilken forrentning der kan opnås på nationalformuen, opstilles så nogle regnestykker for, hvor store beløb der vil være til den enkelte borger. Den »revolutionære« version suppleres endvidere med en »revisionistisk« version, hvor der sker en central formueforvaltning for at undgå, at den enkelte tidligt i livsforløbet formøbler hele sin formue, og en version, hvor der indføres »borgerløn«. Samtidig overvejes konsekvenserne af at øge statens opgaver til også at omfatte en vis sikring af sundhedsydelser, social sikring for grupper med særligt nedsat arbejdsevne mv. Ligeledes peges der på muligheder for at opnå statslige indtægter, der ikke strider mod frihedsmålsætningen, så som spilleafgifter og frivillige bidrag.

I bogens afsluttende kapitler diskuteres kort, hvordan den offentlige regulering vil skulle se ud inden for områder som miljø-, sundheds- og erhvervs politik i en dynamisk liberal økonomi.

Fælles for de to afsluttende kapitler er, at de er kortfattede, og man kan vel tillade sig at

sige af illustrativ karakter. Som konsekvens sidder man som læser tilbage med en række uafklarede spørgsmål, ligesom man ikke føler sig helt overbevist om, at regnestykkerne vil holde til et nærmere eftersyn. Men som forfatteren påpeger, vil det være en stor og vanskelig opgave at komme med et samlet og overbevisende bud på, hvilke konsekvenser en så omfattende ændring af statens rolle og spillereglerne i økonomien vil have, og hvilke praktiske problemer der vil opstå.

Derfor skal her blot nævnes nogle af de centrale spørgsmål, der står tilbage. For at kunne fordele nationalformuen ligeligt, kræves der en arveafgift på 100 pct. Hvilke konsekvenser vil det have for opsparing og vækst? Tildeling af rettigheder til eksternaliteter, rejser spørgsmålet om størrelsen af de transaktionsomkostninger, der vil være forbundet med at handle med disse. Idet størrelsen af langt de fleste eksternaliteter afhænger af såvel tidspunkt som sted, synes transaktionsomkostningerne at kunne blive betragtelige. Trafikregulering nævnes da også som et eksempel på, hvor central regulering kunne være hensigtsmæssig. Tilsvarende problemstillinger om lokalisering og tidspunkt synes også at gøre sig gældende for en række kollektive goder. Eksempelvis er undertegnede betalingsvillighed for gadebelysning forholdsvis geografisk og tidsmæssigt afgrænset.

Endelig er der vel nok det mest kritiske spørgsmål om social lighed. Kombinationen af en ligelig fordeling af nationalformuen og nulskat betyder godt nok, at der bliver et rådighedsbeløb til personer uden arbejde, der er højere end de sociale overførsler efter skat i dag. Men samtidig bliver der egenbetaling for en lang række ydelser, som det offentlige i dag stiller til rådighed. Og man kunne godt have den fornemmelse, at forfatteren undervurderer værdien af disse ydelser og omfanget af den omfordeling, der i dag finder sted gennem disse.

Nu er der jo altid en risiko for, at man hurtigt afviser nye, radikale ideer med henvisning til, at de indebærer nogle negative konsekvenser i forhold til det kendte og eksiste-

rende. Dermed »glemmes« alle fordele, der kunne opnås, og svaghederne ved det eksisterende system. Og i det lys er der tale om en interessant bog. For det første fordi den rejser spørgsmålet om, hvilke grundlæggende målsætninger for den økonomiske aktivitet det egentligt er ønskeligt at forfølge. For det andet fordi den gør opmærksom på de problemer, der er ved at regulere på grundlag af et ufuldstændigt informationsgrundlag. For det tredje fordi den påpeger, at den måde, som vi i dag indretter os på, medfører nogle betydelige konflikter mellem målsætningerne om social frihed, lighed og effektivitet.

Som ansat i centraladministrationen kan det ikke næsten ikke undgås, at man i hvert tilfælde ind imellem opfatter sig selv som led i det store planøkonomiske system. Vel og mærke et system, der er resultatet af en forståelse af det danske velfærdssystem, der deles af et meget stort flertal af den danske befolkning og stort set alle politiske partier. På den baggrund kan man også ærgre sig lidt over, at tyngden i bogen er lagt på de teoretiske overvejelser og ikke de mere anvendelsesorienterede dele. For hvis »revolutionen« ikke står lige for døren, kunne nogle af de ideer, der præsenteres i bogen, måske med fordel anvendes i mellemtiden. Her tænkes ikke mindst på mulighederne for at uddele rettig-

heder til eksternaliteter, hvor transaktionskostningerne vurderes at være små, samt mulighederne for at anvende mekanismer til afsløring af betalingsvillighed for kollektive goder. Så overvejelser og konkrete forslag til, hvor sådanne nyskabelser kunne introduceres, havde været kærkomne.

I bogens forord takker forfatteren Akademisk Forlags chef for at have udvist det nødvendige mod til at udgive bogen. Det fremgår imidlertid ikke om der refereres til bogens politisk kontroversielle indhold eller dens kommercielle muligheder. Mens forfatterens ønske om at fastholde en høj grad af stringens i argumentationen i bogens analytiske kapitler på sin vis er en styrke, kan det også vise sig at være en svaghed, idet der bliver mange ting at forholde sig til, specielt hvis man ikke har den velfærdsøkonomiske metode på rygraden. I den forstand har bogen vel nærmest karakter af at være skrevet for økonomer, for nu at besvare det spørgsmål, der blevet stillet indledningsvis. Hvis man som læser imidlertid vælger at acceptere, at der er ting, man måske ikke forstår helt til bunds, indeholder bogen mange betragtninger, der afgjort er en tanke værd på et tidspunkt, hvor ideer til fornyelse af velfærdsstaten næppe kan siges at oversvømme den offentlige debat.

Karin Hilmer Pedersen: *Teoretisk transition, Rusland mod årtusindskiftet: feudalstat, retsstat, velfærdsstat eller ... ? Privatiseringspolitik. En rettsociologisk analyse af rets- og samfundsudviklingen i Rusland 1985-1994.* København. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1998. Anmeldt af Hans Aage.

Udviklingen i Rusland siden 1990 betegner en total sejr for Vesten: Sovjetimperiet er opløst, den russiske stat er lammet, økonomien er i ruiner og produktionen halveret, militæret

er svækket og optaget af indre væbnet konflikt; politisk er Rusland blevet langt friere og demokratisk, men også apatisk og splittet i intersemodsætninger, dels fordi den økonomiske ulighed er øget dramatisk fra et skandinaviske til et brasiliansk niveau, dels fordi kapital og naturressourcer er privatiseret og overdraget til en sammenfiltret politisk, økonomisk og kriminel elite, som har travlt med at føre værdierne ud af landet, inklusive en god bid af de 20 mia. dollars, som IMF har lånt Rusland siden 1992.

Men det er ikke en sejr for vestlig, markedsliberalistisk, økonomisk ideologi. Da overgangen til markedsøkonomi tog fart i

1989, var den fremherskende opfattelse blandt økonomer, at planøkonomien var en perversion af det økonomiske liv, der blot skulle demonteres som en både nødvendig og tilstrækkelig betingelse for at genskabe økonomiens naturlige tilstand, nemlig en velfungerende, demokratisk markedsøkonomi. Russerne håbede det samme, og derfor afskaffede de systemet selv af egen fri vilje, uden at der blev løst et eneste vestligt skud.

Den efterfølgende udvikling har provokeret en vis eftertanke, og et bredere geografisk og historisk perspektiv har gjort det mere klart, at en velfungerende markedsøkonomi er undtagelsen snarere end reglen. Den er en sart plante, som stiller store krav til vækstbetingelserne i form af et kompliceret system af lovmæssige, politiske og sociale institutioner, som er tidskrævende og vanskelige at skabe. I Vesteuropa tog det 500 år at opbygge fungerende markedsøkonomier og yderligere 200 år at udvikle dem til civiliserede, socialt acceptable systemer.

Den økonomiske transition har været en uventet udfordring for økonomisk teori, og i de ti år siden murens fald har der udfoldet sig en omfattende teoretisk, empirisk og anvendelsesorienteret forskningsaktivitet med henblik på at forstå de institutionelle forudsætninger for demokrati og økonomisk vækst. Karin Hilmer Pedersens Ph.D.-afhandling er et led i disse betræbelser, nemlig et ambitiøst forsøg på med udgangspunkt i retssystemet at karakterisere forskellige samfundstyper, deriblandt sovjetstaten og dens mulige efterfølgere, ud fra den relative betydning af tre »organisationssfærer«, der betegnes henholdsvis (1) *stat*, (2) *marked*, og (3) *civilsamfund*.

De tre sfærer er beslægtet med Habermas' sondring mellem en *systemverden* præget af formelle relationer (stat og marked) og en livsverden (civilsamfundet) med mere personlige relationer som i familien og i frivillige sammenslutninger (s. 27). Det er et centralt udsagn, at samfundets normer dannes i livsverdenen/civilsamfundet, dog i »et komplekst samspil« med de to andre sfærer (s. 26, 44, 63, 92, 117, 144). Begreberne har klassi-

ske sociologiske rødder, og opfattelsen af stat, marked og civilsamfund som en triade optræder hyppigt i den sociologiske litteratur; den tilskrives Antonio Gramsci, fængselsnoterne 1929-1935, jf. Skov Henriksen, (1994:48).

Karin Hilmer Pedersen opfatter stat, marked og civilsamfund som sidestillede, substituerbare organisationssfærer; de fremstilles som hjørnerne i en ligesidet trekant, hvori forskellige samfundsformer kan afsættes som punkter svarende til den relative betydning af de tre sfærer (s. 25). Således afsættes sovjetstaten nær det statslige trekanthjørne, velfærdsstaten midt i trekanten, retsstaten fjernt fra statshjørnet på linjestykket mellem civilsamfund og marked, og feudalstaten afsættes fjernt fra markedet på linjestykket mellem stat og civilsamfund, dog nærmest civilsamfundshjørnet (s. 34, 107, 241).

Denne begrebsmæssige eksegese udgør de første små 100 sider, hvor der næsten intet står om hverken Sovjetunionen eller Rusland. Men resultatet er ikke overbevisende. Det lykkes ikke at nå frem til en blot nogenlunde klar definition af, hvad der skal forstås ved civilsamfundet, og det er i øvrigt et generelt problem med dette begreb, hvorom Habermas skriver: »Desværre er en eftersporing af klare definitioner i de relevante publikationer frugtesløs«, citeret efter Skov Henriksen, (1994:54).

Det foreslås dog, at civilsamfundets styrke kan måles som omfanget af frivillige sammenslutninger, s. 26, 207; jf. Skov Henriksen (1994:54), og det er bemærkelsesværdigt, at præcis samme operationalisering anvendes i litteraturen om *social kapital*, et andet vagt begreb, hvormed man i de senere år har forsøgt at beskrive omfanget af gensidig tillid og styrken af sociale normer for at finde et *missing link* til at forstå udviklingen, og som ikke mindst Verdensbanken har vist stor interesse. Også dette begreb paralleliseres, ikke som en organisationsform, men som en pendant til fysisk, human og naturgiven kapital. Men hvordan skal det forstås som et kapitalbegreb? Er det en produktionsfaktor? Kan det akkumuleres og hvordan? Nedslides det ved

fornuftig brug? Og navnlig: kan det substitueres med de andre former for kapital? Woolcock, (1998).

Sidestillingen af stat («politisk system»), marked («økonomisk system») og civilsamfund («normativt system») indebærer samme substituerbarhedsproblem. Kan marked substitueres med normer? Er retsstat og velfærdsstat gensidigt udelukkende? (s. 243). Det bidrager heller ikke til klarheden at identificere »marked« med »økonomisk system« (s. 53, 75, 95). Sagen er vel, at økonomiske beslutninger kan tages såvel på markedet som af staten. Man kunne også forestille sig en magtform baseret på personlige relationer, som f.eks. en feudalstat (eller måske mere relevant i Rusland: en mafiastat, s. 31, 43, 215, 245); men denne form for magtsystem kan næppe identificeres med normdannelse. I det hele taget glides der mellem begreberne, navnlig mellem organisations- og magtformer på den ene side og typer af aktiviteter på den anden (s. 35, 55, 66, 107).

Selve sidestillingen af statslig, markeds-mæssige og normbaseret magt er for mig at se en alvorlig misforståelse. Fælles normer er mere grundlæggende end det øvrige, og fælles retsregler, som også magthaverne retter sig efter, er det store civilisatoriske fremskridt (s. 21, 43, 67, 238); sociale normer er en nødvendig forudsætning for, at samfundet, herunder statsmagten og markedet, kan fungere demokratisk og økonomisk effektivt. Men Karin Hilmer Pedersen argumenterer nogle steder for, at »markedet ... ikke er baseret på moralske normer« (s. 28, 77, 218). Begreberne civilsamfund og social kapital kredser begge om problemet om social normdannelse, som sociologien altid har tumlet med, desværre uden at nå særlig langt i retning af definitive resultater. I de senere år har også økonomer nærmet sig spørgsmålet fra forskellige synsvinkler, jf. f.eks. Lindbeck, (1997).

Selv om man ikke føler sig hjemme i Karin Hilmer Pedersens teoretiske overbygning, kan man imidlertid godt få stort udbytte af at læse afhandlingen, som giver en omfattende beskrivelse af det russiske samfunds udvik-

ling med særligt henblik på rets- og ejendomsforhold, alt sammen grundigt dokumenteret med primære kilder: Sovjet-Rusland før 1985 (s. 92-108), krisefænomener i 80'erne (s. 111-122), Gorbatsjovs perestrojka (s. 123-145), afstatsliggørelsen 1990-91 (s. 146-176), privatiseringen 1992-94 (s. 171-221) og retsudviklingen i 90'erne (s. 225-238).

For økonomer er dette et interessant supplement til de mange rent økonomiske analyser, som i øvrigt ikke har sat sig synderlige spor i bogen. Der nævnes dog forskellige begreber, f.eks. Pareto-optimalitet, der defineres som »en ligevægtssituation, hvor omkostninger ved produktionsstigninger er højere end den værdi, der tillægges« (s. 80). Men det må undre, at det helt grundlæggende træk ved den russiske privatisering, dvs. korrruptionen og sammenfiltreringen af de politiske, økonomiske og kriminelle eliter, kun omtales sporadisk (s. 197, 200, 215, 245, 278; jf. *The Economist*, 28 August 1999, s. 15-17). Men det er måske dette, der menes med, at privatiseringen »har skabt en revitalisering af civilsamfundet«? (s. 40, 207, 221). I øvrigt anses medarbejdereje også for at være »en civilsamfundsorienteret ejendomsform« (s. 189, jf. s. 75, 85, 116, 142, 169, 211).

Lovløshed og privilegier i sovjettiden nævnes (s. 93, 124, 197). Men privatiseringen har givet eliten, dvs. i høj grad den gamle nomenklatura (egl. en fortegnelse over stillinger, hvortil udnævnelser skulle godkendes af partiet), en rigdom og kontrol med samfundets værdier, som den overhovedet ikke kunne drømme om i det gamle system (s. 244, 277). Folkeviddet betegnede hurtigt privatiseringen som *prikhvatizatsija* (af russisk *prikhvatit'*, at rage til sig) og den nye elite som *kleptoklatura*.

Man kan faktisk argumentere for, at demokrati kan forværre problemet, for en ledelse, der kun sidder i f.eks. fire år, kan opføre sig som *roving bandits*, dvs. plyndre mest muligt på én gang, mens *stationary bandits* kan have en interesse i en mere langsigtet og produktivtetsfremmende form for udplyndring, McGuire og Olson, (1996:80).

I det konkluderende kapitel (s. 239-248) om den fremtidige mulige udvikling afvises en borgerlig liberal retsstat med statslig tilbagetrækning fra det økonomiske system som »meget lidt sandsynlig« (s. 240) ligesom en tilbagevenden til sovjetstaten (s. 242). Da retsstaten er lidet udviklet, vil en velfærdsstat

betyde ureguleret, diskretionær statslig magtudøvelse og »dermed ikke være heldig i Rusland« (s. 243). Derimod kan man tænke sig, at der opstår en art moderne feudal- eller mafia-stat, som efterhånden kan udvikles i retning af en forhandlingsstat (s. 20, 245-247).

Litteratur:

- Lindbeck, A. 1997. Incentives and Social Norms in Household Behavior. *American Economic Review* 87, 1997, nr. 2:370-77.
 McGuire, M. og Olson, M. 1996. The Economics of Autocracy and Majority Rule. *Journal of Economic Literature* 34, nr. 1:72-96.
 Skov Henriksen, L. 1994. Det civile samfund: Til-

bage til politisk filosofi. *Dansk Sociologi* 5, nr. 1:44-59.

Woolcock, M. 1998. Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory of Society* 27:151-208.

Gunnar Viby Mogensen og Poul Chr. Matthiessen, red., »*Integration i Danmark omkring årtusindskiftet – indvandreres møde med arbejdsmarkedet og velfærds-samfundet*«, Rockwool Fondens Forskningsenhed og Aarhus Universitetsforlag. Anmeldt af Nina Smith.

Rockwool Fondens Forskningsenhed har i de senere år udgivet flere bøger om indvandrere i Danmark. Denne bog indeholder en lang række detaljerede analyser af indvandreres påvirkning af demografien, indvandreres integration på arbejdsmarkedet, sundhedsforhold, kriminalitet og holdninger blandt og om indvandrere i Danmark. Bogen er et kærkomment bidrag til den danske debat om indvandrere, bl.a. fordi den bygger på et meget værdifuldt statistisk materiale, der kan belyse mange påtrængende spørgsmål, der har været rejst i indvandrerdebatten i de senere år. Derudover har forfatterne i de fleste kapitler lagt et meget stort arbejde i at sætte sig ind i regler og institutionelle forhold vedrørende indvandrere, således at bogen fremstår som et meget grundigt beskrivende værk om danske indvandrere, der i de næste år formentlig vil komme

til at fungere som opslagsbog for mange, der beskæftiger sig med dette emne.

I bogen præsenteres en lang række undersøgelser, som dels bekræfter, dels afliver mange af de hidtil ofte udokumenterede myter, der har været fremme i debatten. Og der rejses nye problemstillinger, som hidtil ikke været meget omtalt, men som utvivlsomt vil blive det i de næste år. Det overordnede billede i bogen er forholdsvis deprimerende. Hvis ikke Danmark bliver betydeligt bedre end hidtil til at integrere indvandrere fra ikke-vestlige lande, der udgør hovedparten af de indvandrere, som kommer til landet i disse år, vil indvandringen blive en stadig større økonomisk belastning for det danske samfund. Men til dette pessimistiske billede hører dog, at bogen beskriver konsekvenserne af årtiers meget begrænsede indsats for integration. Bogen giver derimod ikke – i sagens natur – noget svar på, om de seneste års langt mere målrettede integrationsindsats og lavere arbejdsløshed vil kunne vende billedet og give et bedre grundlag for den fremtidige integration af indvandrere i Danmark.

Bogen er opdelt i tre dele. I del I gives en kort introduktion til analyserne, mens de egentlige analyser findes i de 12 kapitler i del II og III. Bogen indledes med et kapitel af

Søren Pedersen om demografiske forhold vedrørende indvandrere. I 1980 var der i Danmark 134.000 (første generations) indvandrere og 18.000 efterkommere, dvs 2. generationsindvandrere, svarende til ialt 3% af befolkningen. I 1999 var denne andel vokset til 6,8%, fordelt på 288.000 indvandrere og 76.000 efterkommere. Væksten i antallet af danske første generationsindvandrere kan især henføres til et voksende antal flygtninge og familiesammenførte, idet der har været indvandrerstop for andre indvandrere uden for Norden og EU siden 1973. Fertiliteten blandt ikke-vestlige indvandrere er betydeligt højere end for danskere og vestlige indvandrere. I gennemsnit får en ikke-vestlig kvinde, der er indvandret efter hun blev 18 år 4,2 børn, mens vestlige indvandrerkvinder og danske kvinder får ca. 1,7 barn. Analyserne viser, at ikke-vestlige indvandrerkvinder, der kommer hertil som børn, har betydeligt lavere fertilitet, hvilket tolkes som udtryk for, at disse kvinder »assimilerer« til det danske fertilitetsmønster. Dette resultat kan dog måske også skyldes, at bl.a. somaliske og palæstinensiske kvinder, som har langt den højeste fertilitet, endnu er meget unge og ikke er ovre den fertile periode. Et andet interessant resultat vedrører unge indvandreres og efterkommeres giftemønster. 80% af de unge mænd og 69% af kvinderne fra ikke-vestlige lande gifter sig med en landsmand, som kommer til Danmark i forbindelse med ægteskabet, mens 12% af de ikke-vestlige mænd og 20% af kvinderne gifter sig med landsmand, der i forvejen er i Danmark. Kun 2% af de ikke-vestlige unge indvandrere gifter sig med danskere, der ikke har indvandrerbaggrund. Der er således for ikke-vestlige indvandrere i Danmark meget langt til det billede, der ofte tegnes i bl.a. den amerikanske indvandrerforskning af assimilationsprocessen som en smeltedigel, hvor indvandrere i løbet af en eller to generationer smelter sammen med den øvrige befolkning.

I kapitel 2, som er skrevet af Claus Larsen, analyseres indvandrernes uddannelse og dansk kundskaber. Dette kapitel indeholder en række særdeles interessante oplysninger, som

hidtil ikke har eksisteret for et bredt udsnit af danske indvandrere. Dels har der ikke været nogen systematisk viden om den uddannelse, indvandrerne eventuelt medbringer fra hjemlandet, og dels har der ikke eksisteret et grundigt og repræsentativt datamateriale om danske indvandreres sprogfærdigheder. Analyserne viser, at indvandrergruppen er særdeles heterogen mht. både uddannelsesmæssige og sproglige kvalifikationer. Nogle indvandrergrupper er særdeles veluddannede, bl.a. indvandrere fra Iran og Polen, som nærmest må betegnes som bedre uddannede end danskere, mens indvandrere fra især Libanon, Tyrkiet og Somalia har forholdsvis lidt uddannelse. Sprogfærdigheder i dansk måles på en meget grundig måde, idet der benyttes både interviewerens og interviewpersonens egen vurdering af sprogfærdigheder, ligesom der spørges til, i hvilke situationer den interviewede typisk møder sprogproblemer. Også her afsløres stor heterogenitet i indvandreres dansk kundskaber, men generelt findes det ikke særligt overraskende resultat, at jo yngre personen var ved ankomsten til Danmark, jo bedre er dansk kundskaberne.

I kapitel 3 og 4 beskriver Marie Louise Schultz-Nielsen indvandrernes integration på arbejdsmarkedet. Her samler interessen sig primært om ikke-vestlige indvandrere, fordi analyserne viser, at indvandrere fra vestlige lande i løbet af få år får omtrent samme arbejdsmarkedstilknytning som danskere. Generelt er indvandrernes beskæftigelsessituation blevet forværret i perioden 1985-1998, især for kvindelige indvandrere fra ikke-vestlige lande. Det kan både skyldes, at det danske arbejdsmarked er blevet vanskeligere tilgængeligt for indvandrere pga. voksende kvalifikationskrav og mindre rummelighed, men det kan også skyldes, at indvandrergruppen i 1998 var helt anderledes sammensat end i 1985. Ifølge Marie Louise Schultz-Nielsen er begge dele tilfældet. Det undersøges, om den relativt lave beskæftigelse hos ikke-vestlige indvandrere skyldes individuelle baggrundsforhold, manglende økonomiske incitamenter eller diskrimination. Ifølge undersøgelsen

skulle diskrimination ikke være en afgørende forklarende faktor. Ikke desto mindre har ca. 39% af de interviewede indvandrere haft mistanke om, at de er blevet diskrimineret. Der er betydelige problemer med de økonomiske incitamenter til at være beskæftiget. 26% af de beskæftigede indvandrerkvinder og 18% af de beskæftigede indvandrermand tabte i 1998 penge ved at gå på arbejde sammenlignet med at være på dagpenge. De tilsvarende tal for danskere er tidligere fundet til ca. det halve. Selv om det ganske rigtigt nævnes, at der er mange andre grunde end kortsigtede økonomiske incitamenter til at gå på arbejde, så er dette et helt uomtvisteligt problem i forhold til integrationen af indvandrere på arbejdsmarkedet, ligesom det i øvrigt også er det for danskere uden uddannelse og erfaring. Kapitlerne indeholder også analyser af en række andre baggrundsforhold foretaget ved estimationer af modeller for sandsynligheden for at være i beskæftigelse. Mange interessante forhold, bl.a. betydningen af religion, uddannelse og erfaring fra hjemlandet osv. kunne nævnes. Der gøres dog ikke så meget ud af at vurdere de enkelte kausalitetsforhold nøjere. Således kan det jo f.eks. tænkes, at variable, der opfanger dansk kundskaber, er samvarierende med variable, der måler hvor længe en indvandrer har været i Danmark.

I kapitel 5 giver Søren Pedersen et detaljeret billede af overførselsindkomster til indvandrerne. Modtagelse af overførselsindkomster er naturligvis tæt forbundet med integrationen på arbejdsmarkedet, men også dette kapitel indeholder en stor mængde af meget interessant nyt statistisk materiale. Derudover er der en kort, men særdeles nyttig gennemgang af reglerne for overførselsindkomster til indvandrere. Kapitlet illustrerer på udmærket vis, at det er meget misvisende at vurdere integrationen af indvandrere på basis af tal for den registrerede ledighed, fordi denne kun afspejler en del af problemerne for indvandrerne. Også her er det stort set kun grund til at bekymre sig om ikke-vestlige indvandrere, fordi vestlige indvandrere faktisk i mindre grad end danskere er på overførsler. I alt er

ca. 2/3 af de 18-66 årige indvandrere på overførsler (kontanthjælp, dagpenge, førtidspension mv.) eller i aktiveringstilbud i løbet af året. Men med til billedet hører, at det samme gælder for en stor del (36%) af danskerne. Der er klare tegn på, at den gunstige konjunkturudvikling siden 1994 har reduceret indvandrernes afhængighed af offentlige overførsler. Den positive konjunkturreffekt er tilmed betydeligt større for ikke-vestlige indvandrere sammenlignet med danskere.

Kapitel 6 og 7 er skrevet af Oluf Ingerslev. Disse kapitler omhandler indvandrernes brug af sundhedsvæsenet og indvandrernes helbredsforhold. Hvis man synes, at de foregående kapitler har været lidt pessimistisk læsning, må analyserne i disse to kapitler betegnes som næsten udelukkende gode nyheder, set fra et indvandrersynspunkt. Indvandrerne har overordnet set god kontakt til det danske sundhedsvæsen (bortset fra tandlæger!), deres sundhedsforhold er generelt bedre og indvandrere lever længere, sammenlignet med danskere, og det afkræftes, at ikke-vestlige indvandrere generelt skulle få flere misdannede børn end andre befolkningsgrupper. En del af den bedre sundhed skyldes utvivlsomt, at indvandrerne, især indvandrerkvinderne, ikke har overtaget det usunde danske levemønster med alkohol og rygning. På dette område er det klart ønskværdigt, at indvandrere fastholder deres traditionelle vaner og kultur og ikke assimilerer til dårlige danske vaner!

Til gengæld er beskrivelserne af indvandreres kriminalitet i kapitel 8, som er skrevet af Claus Larsen, igen deprimerende læsning. Efter mange nyttige forbehold om kriminalstatistikens begrænsninger, vises det ganske entydige billede, at unge indvandrermand fra ikke-vestlige lande har en meget høj kriminalitet sammenlignet med andre grupper, inklusiv danske unge i mænd samme alder. Det er i særlig grad unge efterkommere, som giver problemet og i mindre grad unge 1. generationsindvandrere. Eftersom antallet af efterkommere fra ikke-vestlige lande vil vokse kraftigt i det næste årti, ligger der her en virkelig stor udfordring for det danske samfund.

Resultaterne i dette kapitel burde give anledning til langt mere forskning i, hvad der betinger, at nogle indvandrerbørn ender i kriminalitet, mens andre – heldigvis langt de fleste – ikke kommer i konflikt med loven.

I kapitel 9 analyserer Eskil Wadensjö indvandrerens bidrag til den danske velfærdsstats finansiering. Igennem de senere år har netop dette argument hyppigt været hørt i debatten omkring ældreforsørgerbyrden. De store generationer af ældre giver som bekendt problemer med de mange skattefinansierede danske velfærdsordninger, og ofte nævnes indvandring som en af løsningerne på dette problem. Men hvis indvandring skal udgøre en løsning og ikke yderligere forstærke problemet, kræver det selvsagt, at indvandrerne i det mindste i en periode af deres liv, bliver nettobidragere til velfærdssamfundet. Når man har læst Eskil Wadensjøs kapitel 9, kan man ikke længere være så sikker på, at indvandring – i Danmarks tilfælde – er en løsning på forsørgerbyrdeproblemerne. Medmindre der sker væsentlige ændringer i evnen til at få indvandrerne integreret på arbejdsmarkedet i fremtiden, eller indvandringen helt ændrer karakter og i fremtiden bliver domineret af indvandrere fra vestlige lande, i stedet for som nu af indvandrere fra ikke-vestlige lande. I gennemsnit bidrog en dansker i 1997 på 18 år eller derover med ca. 23.000 kr. til det offentlige. Det tilsvarende tal for en vestlig indvandrer var 15.000 kr., mens en voksen ikke-vestlig indvandrer i gennemsnit bidrog med -60.000 kr., dvs. hele gruppen af ikke-vestlige indvandrere var klart nettomodtagere fra det offentlige. For efterkommerne er forskellen på vestlige og ikke-vestlige indvandrere lige så markant. En efterkommer af vestlig afstamning bidrog i gennemsnit med 34.000 kr., mens en efterkommer fra et ikke-vestligt land i gennemsnit modtog 13.000 kr. Det er således ikke kun i første generation, at der eksisterer et problem, det synes også at fortsætte i næste generation. Analyserne viser dog, at det negative nettobidrag reduceres, jo længere tid en ikke-vestlig indvandrer har været i Danmark. Men det forbliver negativt,

selv for den gruppe som har været længst i landet.

I kapitel 10 undersøger Eskil Wadensjö indvandrerens indkomstfordeling og økonomisk fattigdom blandt indvandrere. Dette kapitel viser den positive side af den danske velfærdsstat. Indvandrerne i Danmark er ikke – modsat f.eks. mange indvandrere i USA – en gruppe, der er meget svagt økonomisk stillet. Kapitlet viser ikke så overraskende, at der er færre meget velstående og flere i lavindkomstgruppen blandt ikke-vestlige indvandrere, sammenlignet med danskere. Men den meget lige indkomstfordeling i Danmark betyder, at selv lavindkomstgrupper har rimelige økonomiske rammer, sammenlignet med situationen i mange andre lande.

I bogens to sidste kapitler, 11 og 12, som er forfattet af Hans Jørgen Nielsen, ses på mere »bløde« aspekter af indvandrerens holdninger og integration. I disse kapitler refereres både til de repræsentative survey-undersøgelser og til samtaler med 50 indvandrere. I kapitel 11 undersøges hvordan indvandrere betragter andre indvandrergrupper. Kapitlet efterlader det klare billede, at indvandrere er en meget heterogen gruppe, der har meget forskellige holdninger til os danskere og ikke mindst til andre indvandrergrupper. Det er tydeligvis ikke kun danskere, som kan beskyldes for at være tillukkede og have svært ved at tolerere andre kulturer, det gælder også for en del af indvandrergrupperne, men ikke alle. Tydeligst kommer det frem mht. holdningen til ægteskab, hvor mellem 66-77 % af indvandrerne fra Tyrkiet, Pakistan og Libanon er imod, at en ung gifter sig med en person fra en anden kultur (landegruppe). For danskere, der har fået samme spørgsmål, er denne andel 48%. Omvendt er 11% af alle polakker modstandere af, at en polak gifter sig med en anden polak. Mange polakker synes at foretrække giftermål med en dansker, hvilket utvivlsomt afspejler et meget stort ønske om integration. Kapitel 12 ser på integration i det danske samfund mere bredt, idet der inddrages en lang række holdningsmæssige forhold, kontakt til hjemlandet, oplevet diskrimination

og religion mv. Det kan måske være lidt svært at trække klare konklusioner fra disse analyser, bl.a. fordi kausaliteten, som det i øvrigt diskuteres grundigt, kan være svært at fastlægge. Men også disse kapitler indeholder en lang række læseværdige cases, som giver et godt indtryk af hvilke holdninger og tanker, der rører sig i gruppen af indvandrere.

Det er et meget stort statistisk materiale, som fremlægges i denne bog fra Rockwool Fonden. Der er masser af meget interessant læsning om indvandrere i Danmark. Materialet er så stort, at der formentlig sagtens kunne udgives flere bøger af samme tykkelse (3 cm!) på basis af de indsamlede data. Bl.a. kunne det være interessant, i højere grad end det er tilfældet, at sammenkoble spørgsmål om integration på arbejdsmarkedet med de mange forskellige informationer, der er om holdnin-

ger, oplevet diskrimination, religion osv., ligesom der formentlig stadig kan graves dybere mht til at få mere klarhed over, hvilken vej kausaliteten går for en række spørgsmål. Læser man f.eks. mere avis, fordi man bliver bedre til dansk, eller bliver man bedre til dansk, når man læser meget avis?

Resultaterne fra denne tykke, lidt tunge, men absolut meget læseværdige bog er sammenfattet i en kortere og mere letlæst bog på forlaget Spektrum med forfatterne Viby Mogensen og P. C. Matthiessen. Her stilles i selve titlen på bogen spørgsmålet »Mislykket integration?« Efter at have gennemlæst de meget grundige og interessante baggrundsanalyser om indvandrere i Danmark, kan der vist desværre næsten kun være et svar på dette spørgsmål, nemlig »Ja«.

O.J. Fristrup Olsen, P. Munksgaard, og J. K. Skytte, K. 2000. *Konkurrence i Elsektoren?* Jurist- og Økonomforbundets Forlag. Anmeldt af Gert Tinggaard Svendsen. gts@asb.dk http://www.hha.dk/eok/nat/staff/gts_form.htm

Bogen er velskrevet, logisk opbygget og behandler en aktuell og vigtig problemstilling, nemlig den igangværende liberalisering af elsektoren i EU. Bogens udgangspunkt er, at elsektoren ikke passer til den økonomiske lære-bogs ideal om fuldkommen konkurrence. Problemstillingen kan herefter sammenfattes i følgende to spørgsmål:

1. Hvilke markedsimperfektioner karakteriserer elforsyning?
2. Hvilke foranstaltninger kan forhindre eller begrænse disse markedsimperfektioner?

Disse to spørgsmål søges besvaret ved en opdeling af markedsimperfektionerne i tre hovedgrupper, nemlig markedsmagt (kapitel 3

og 4), skadelige miljøvirkninger (kapitel 5 og 6) samt organisatoriske problemer (kapitel 7). Som kapitelinddelingen viser, er hovedvægten lagt på de to førstnævnte grupper, nemlig markedsmagt og skadelige miljøvirkninger.

Inden gennemgangen af de enkelte markedsimperfektioner samt foranstaltninger til imødegåelse heraf gives indledningsvist, i *kapitel 2*, en grundig gennemgang af elsektorens sammensætning og elreformerne i Danmark og dets nabolande (dvs. Norge, Sverige, Finland og Tyskland). Hvorfor forfatterne vælger at fokusere alene på disse fem lande frem for at inddrage hele det europæiske marked, finder jeg ikke noget klart belæg for.

Forfatterne siger videre, at det er uvist, hvor denne kaotiske liberaliseringsproces ender, og at det ikke er sikkert, at den ender lykkeligt i form af en mere kundevenlig og omkostningseffektiv elforsyning. Her undrer jeg mig over, at forfatterne ikke inddrager andre lande, hvor en liberalisering af elsektoren tidligere er blevet gennemført. F.eks. har den tidlige liberalisering af elsektoren i USA tilsyneladende været vellykket. Også her havde man at gøre med lokale monopoler modsva-

rende de hidtidige nationale monopoler i Europa (Svendsen 1998). Eftersom den amerikanske elsektor nogenlunde modsvarer den samlede europæiske elsektor i størrelsesmæssig henseende, kunne det være oplagt at tage udgangspunkt i noget, der virker (fra USA), og dernæst diskutere liberaliseringsprocessen i Europa på denne baggrund.

Efter det indledende kapitel 2 giver *kapitel 3* en oversigt over den teoretiske analyse af markedsmagt og diskuterer praktiske måder, hvorpå markedsmagt kan imødegås. Problemet er, at store nationale elproducenter kan slutte sig sammen og samarbejde på tværs af landegrænserne, hvilket kan føre til en generalisering af markedsmagt på internationalt plan. To underspørgsmål, i overensstemmelse med problemstillingen, rejses: Vil konkurrencen og dens potentiale for en mere omkostningseffektiv elforsyning blive modvirket af markedsmagt inden for sektoren? Hvad kan der gøres for at modvirke markedsmagt? Angående foranstaltninger mod markedsmagt fortsætter *kapitel 4* med præsentationen af en auktionsmodel, der kan bruges til at regulere og dermed undgå, at de store kraftværker misbruger deres monopolmagt.

Forfatterne giver en fin gennemgang af teorien bag markedsmagt og diskuterer imødegåelsen heraf, bl.a. via raffinerede auktionsløsninger. De inddrager eksempler fra Danmark og nabolandene. Atter savner jeg inddragelsen af de udenlandske erfaringer. Har markedsmagt f.eks. været et problem i USA? F.eks. kunne Herfindahls indeks for koncentrationen i den amerikanske elsektor sammenlignes med de tilsvarende tal for den nord-europæiske elsektor. Hvilke foranstaltninger har amerikanerne iværksat for at imødegå markedsmagt? Bruger de en skrap anti-monopollovgivning eller hvad? Igen ville vi formodentligt kunne lære af de amerikanske erfaringer og dermed undgå at opfinde den dybe tallerken to gange.

Den anden markedsimperfektion vedrørende skadelige miljøvirkninger forstærkes, hvis markedsmagt kan forhindres. Da vil øget konkurrence i elsektoren kunne føre til lavere el-

priser og større elforbrug med deraf følgende større forurening. Hvordan kan denne konkurrence udvikles under hensyntagen til miljøet?

Her diskuterer forfatterne to løsningsmodeller i de to efterfølgende kapitler, nemlig anvendelsen af miljøafgifter og certifikatmarkeder. I *kapitel 5* opstilles forskellige scenarier for potentialet ved at bekæmpe elproduktionens miljøkonsekvenser ved hjælp af fælles brændselsafgifter, men også problemerne ved kun at indføre afgifter i et enkelt land. En vigtig observation fra virkeligheden er netop, at grønne afgifter ikke er politisk attraktive. Som forfatterne selv er inde på, er det f.eks. ikke lykkedes at gennemføre en fælles CO₂-afgift i EU indtil videre.

Daugbjerg og Svendsen (2001) viser, at problemet med grønne afgifter er, at industrien er i stand til at organisere sig effektivt imod dem, mens husholdningerne må betale (som sædvanligt). I de fem lande, hvor der er indført CO₂-afgifter, beskattes husholdningerne i gennemsnit mindst seks gange højere end industrien, og denne forskel i beskatning skyldes rent faktisk stærk lobbyisme fra industriens side, mens husholdningerne ikke er til stede, når afgørelserne træffes. Konsekvensen af at beskytte de store industrielle udledere er, at CO₂-udledningen er steget bemærkelsesværdigt i alle de fem nævnte lande fra 1990-97. F.eks. er CO₂-udledningen steget i Danmark med nominelt 19%. CO₂-afgifter virker derfor ikke i praksis. Effekten er alene fiskal uden nævneværdige miljømæssige effekter. På denne baggrund virker de i bogen opstillede afgiftsscenerier mindre relevante, hvis ingen af dem er politisk gennemførlige i forhold til industrielle interesser.

Den politiske virkelighed har tvunget EU til at overveje andre reguleringsinstrumenter i forhold til elsektoren og industrien iøvrigt. EU har således netop udgivet et Green Paper, som anbefaler indførelse af omsættelige CO₂-kvoter i EU senest år 2005 (som led i den såkaldte Kyoto-aftale). Dette system er baseret på de succesfulde amerikanske erfaringer med omsættelige SO₂-kvoter. Særligt har det seneste system, »The Acid Rain Program-

me«, givet værdifuld indsigt i, hvorledes et velfungerende kvotemarkedssystem skal designes i EU, Varming m.fl., (2000); Svendsen (1998). Disse erfaringer, der ikke omtales i bogen, kan også med fordel guide designet af det, som forfatterne kalder et certifikatmarked for vedvarende energi. Producenter af vedvarende energi får tildelt certifikater svarende til den producerede energimængde, hvorefter forbrugerne pålægges at købe certifikater svarende til deres elforbrug. Dette system kan indføres både internationalt og nationalt. *Kapitel 6* diskuterer i denne forbindelse de forskellige problemer ved at få et certifikatmarked til at virke efter hensigten og rummer en udmærket teoretisk gennemgang af emnet. Men hvorledes et certifikatmarked skal designes på en gennemførlig måde i praksis står hen i det uvisse. Her burde f.eks. de amerikanske erfaringer med omsættelige forureningskvoter og de hidtidige erfaringer fra Holland med certifikatmarkeder have været inddraget.

Endelig diskuterer *kapitel 7* kortfattet den tredje form for markedsimpertektion, nemlig organisatoriske problemer. Den organisatoriske tradition i Elsam og Elkraft har bygget på forbrugereje. Spørgsmålet er, om forbrugereje er tidssvarende i forhold til de fremtidige konkurrencevilkår eller om andre ejerskabsformer er mere hensigtsmæssige. Derfor præsenterer kapitlet forbrugerejet i et historisk og teoretisk perspektiv og problematiserer rationalet bag dets bevarelse i den nye ellov. Dis-

kussionen vedrører alene Danmark, og atter burde erfaringerne fra andre lande have været inddraget. Hvorledes er ejerformerne i f.eks. England og USA? Forfatterne berører kort muligheden af aktieselskabsformen, men redegør ikke nærmere for fordele og ulemper ved denne mulighed i forhold til forbrugereje.

Alt i alt rummer bogen en nyttig oversigt over teoretiske tilgange til belysning af konkurrence i elsektoren. Men bogen overbeviser ikke læseren eller beslutningstagerne om, hvad der skal ske i fremtiden med hensyn til at minimere de tre grupper af markedsimpertektioner. Dette skyldes to forhold. For det første mangler komparative studier i forhold til lande, som allerede har liberaliseret elsektoren, allerede har indført omsættelige kvotesystemer og allerede har forsøgt sig med andre ejerskabsformer end forbrugereje. Specielt savnes inddragelsen af de amerikanske erfaringer på alle de tre nævnte områder. USA er længere fremme end os med hensyn til udviklingen af konkurrence i elsektoren, og vi kan med fordel lære af deres succeser og fejltagelser. For det andet mangler bogen nødvendige overvejelser angående udformningen af instrument design i praksis, når henses til politisk gennemførlighed. Havde bogen taget højde for disse institutionelle forhold, ville de teoretiske argumenter fremstå endnu stærkere og bane vejen for klare anbefalinger til beslutningstagerne angående et instrumentvalg, som virker...ikke blot i teorien men også i virkeligheden.

Litteratur

Daugbjerg, C. og G.T. Svendsen. 2001. *Green Taxation in Question*. MacMillan (Palgrave), UK. Under udgivelse.

Svendsen, G.T. 1998. *Public Choice and Environmental Regulation. Tradable Permit Systems in United States and CO₂ Taxation in Europe*. New Horizons in Environmental Economics, Edward Elgar, Cheltenham, UK.

Varming, S., P.B. Eriksen, P.E. Grohnheit, L. Nielsen, G.T. Svendsen og M. Vesterdal. 2000. *CO₂ permits in Danish and European energy policy*. Risø. R-1184(EN). Risø National Laboratory, Roskilde, www.risoe.dk/rispubl/SYS/ris-r-1184.htm.